

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TARİHİ
KENTLER
VE
ERMENİLER

TARİHİ KENTLER VE ERMENİLER

VAN

EDİTÖR: RICHARD G. HOVANNISIAN

VAN
HOVANNISIAN

İNCELEME

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Richard G. Hovannisian'ın 2002 yılında ABD'de yayımlanan *Armenian Van/Vaspurakan* (Mazda Publishers) adlı eserinin çevirisidir. Hovannisian'ın editörlüğünde İngilizce olarak basılan ve 14 kitaptan oluşan 'Tarihi Kentler ve Ermeniler' dizisinin tamamı Aras'ın yayın programında yer almaktadır.

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy'un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay'ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*'ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

Van'la ilgili görsel arşivini bizimle cömertçe paylaşan Zakarya Mildanoğlu'na ve metnin ilk okumasını yapan Sibel Maksudyan'a teşekkür ederiz.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER
VAN

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UQUU 175

Van
Richard G. Hovannisian
Armenian Van/Vasputakan

Yayıma Hazırlayan
Rober Koptaş

Redaksiyon
Artun Gebenlioglu

Kapak Tasarımı
Aret Gıcır

Kapak Fotoğrafları

Ön: Zakarya Mildanoğlu (Akhtamar adası Surp Haç mezarlığından bir haçkar, 2006)
Arka: Manuel Çıtak (Varak/Erek, Yedikilise, 2013)

© 2000, Richard G. Hovannisian
© 2016, Aras Yayıncılık
ISBN 9786055753757

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

İstanbul, Kasım 2016

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER

VAN

Editör

RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİRENLER

SERDAR AKSOY, SEMA BARAÇ, NAZİM HİKMET RICHARD DİKBAŞ
ARTUN GEBENLİOĞLU, NAZAN MAKSUDYAN
LORA SARI, SOLİNA SİLAHLI

İçindekiler

1 Ermeni Van/Vasburagan	7
<i>Richard G. Hovannisian</i>	
2 “Dünyada Van, Ahirette Cennet”	21
<i>Robert H. Hewsen</i>	
3 Van ve Hafızanın Sürekliliği	53
<i>James R. Russell</i>	
4 Tovma Ardzruni: Vasburagan Tarihçisi	69
<i>Robert W. Thomson</i>	
5 Vasburagan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler	87
<i>S. Peter Cowe</i>	
6 Vasburagan’ın Mimari Mirası ve Hafıza Katmanlarının Korunması	103
<i>Nairy Hampikian</i>	
7 Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van	135
<i>Dickran Kouymjian</i>	
8 Van Taşra Edebiyatının Mirası	151
<i>Rubina Perroomian</i>	
9 19. ve Erken 20. Yüzyıl Gezi Yazılarında Van	173
<i>Dickran Kouymjian</i>	
10 20. Yüzyılın Başında Van	193
<i>Anahide Ter Minassian</i>	
11 Van Vilayetinin Demografisi 1844-1914	217
<i>Sarkis Y. Karayan</i>	
12 Van 1915	233
<i>Anahide Ter Minassian</i>	
13 “Van’ın Zalim Ermenileri” Modern Türk Bakış Açıcı	273
<i>Clive Foss</i>	
14 Van’ın Alevleri	289
<i>Marc Nichanian</i>	
Katkıda Bulunanlar	330
Harita ve Fotoğraflar Listesi	333
Dizin	335

Ermeni Van/Vasburagan

Giriş

Richard G. Hovannisian

UCLA’de düzenlenen “Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri” konulu konferansların ilkinin Van/Vasburagan’a adanması ve şimdi de ilk olarak bu konferansa ait bildirilerin yayımlanacak olması tesadüf değildir.¹ İsteyen, Ermenilerin kökenlerine dair destansı ve Kitab-ı Mukaddes’e ait hikâyeleri ya da modern bilimsel, disiplinler arası yorumları kabul edebilir ama her halükarda Van, Ermeni medeniyetinin beşiğidir. Ön-Ermeniler ve Ermeniler, yüksek platodaki gölün büyük havzasının ve havzanın güneydoğu köşesinde yer alan “Kayalık”ın etrafında farklı medeniyetler kurmuş ve geriye maddi ve manevi kültürlerine ait etkileyici anıtlar bırakmışlardır.

Milattan yüzyıllar önce burada, Nayiri ülkesinde, kadir-i mutlak Asur İmparatorluğu ile rekabet eden güçlü Urartu ya da diğer adı ile Biainili (Van) Krallığı doğdu. Yine burada, heybetli dağların ve pırl pırl suların oluşturduğu bu doğal ortamda, destansı kahraman Hayk’ın soyundan gelen Ermeni halkı 1915’e dek hâkim unsur olarak yüzyıllara meydan okudu. Çiftçiler türlü tahıllar ve lezzetli meyveler –kayısı, armut, elma, üzüm, parlak kırmızı nar ve koca cevizler– veren toprağı nesiller boyu sürdüler. Çobanlar Ermeni Vadisi (*Hayots Tzor*) etrafındaki yüksek yaylalarda sürülerini beslediler; kentliler altın, gümüş ve değerli taşları ustalıkla işlediler, örs üzerinde kızgın demirleri dövdüler ve bin bir çeşit elbise ve mobilya ürettirler. Kadınlar, zarif danteller ve ipekli kumaşlar işlediler, tezgâhlarında günbegün daha güzel ve özgün motifli halılar dokudular; mi-

1 Richard G. Hovannisian’ın editörlüğünde hazırlanan 14 kitaplık özgün dizinin ikinci kitabı olan *Bitlis ve Muş*, Aras Yayıncılık tarafından yayımlanan Türkçe çevirilerin ilk kitabı olarak Van cildinden önce basılmıştır.

marlar görkemli tapınak ve kiliselerin planlarını tasarlayıp inşalarına nezaret ettiler. Ermeni medeniyeti bu topraklarda komşu halklarla etkileşime girdi, çeşitli öğeleri onlardan seçerek aldı ve bunları kendi ihtiyaçlarına ve çevresel koşullara göre uyarladı.

Sıklıkla istilacı ordulara karşı direnmeye mecbur bırakılan Van Ermenileri, bazen de insanoğlunun ve doğanın acımasız muamelesine maruz kaldılar. Pers², Roma, Arap, Bizans, Selçuklu, Türkmen, Moğol, Türk-Tatar (Timur veya Timurlenk), Safevi ve Oğuz (Osmanlı) orduları yakıp yağmalayarak, sakat bırakıp katlederek ve sayısız insanı esir alarak bölgeyi kasıp kavurdular. Burada ayrıca, toprak sık sık büyük bir kuvvet ile sarsılıyor, bu da Ermeni mimarları depremler karşısında hayatta kalmanın sırlarını keşfetmeye zorluyordu. Bölge zaman içinde, “soylu ülke” ya da “prensler ülkesi” anlamına gelen *Vasburagan* olarak anılmaya başladı. Pakraduni hanedanının egemenliği altındaki Ortaçağ krallıklarının çağdaşı ve rakibi olan Vasburagan, 10. ve 11. yüzyıllarda Ardžruni hanedanı tarafından yönetilen ayrı bir krallık statüsündeydi. Bu ademimerkeziyetçi Ermeni siyasi yapısı, Van ve Akhtamar’ın, Kars ve Ani ile rekabetine imkân tanıdı ve böylece geniş bir coğrafi alana yayılan mimari anıtların, *scriptoriaları*³ olan entelektüel ve ruhani merkezlerin, Hizan, Kaçperuni, Medzop, Ardžge [Adilcevaz], Arceş [Erciş], Varak, Akhtamar ve daha başka yerlerdeki manastırlarda kurulan tezhip okullarının ortaya çıkışlarını mümkün kıldı. Vasburagan 12. yüzyıldan itibaren, yönetim merkezi Akhtamar olan kendi yerel gatoğigosluğuna ya da diğer bir deyişle patriklik makamına da sahipti.

Büyük Ermenistan’da 11. yüzyıla kadar devam eden hanedanlık dönemini müteakip Vasburagan sırası ile Selçukluların, Moğolların, kısa ömürlü olmakla beraber son derece kanlı geçen Timurlenk rejiminin, Akkoyunlu ve Karakoyunluların ve ardından Kürt beylerinin hâkimiyeti altına girdi. Daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu ve Safeviler arasında gerçekleşen ve yıkıma yol açan bir dizi savaşın ardından, 16. yüzyılın ortalarında Osmanlı topraklarına katıldı. Tüm

2 Ahameniş (MÖ 550-MÖ 330) ve Sasani (MS 224-651) imparatorlukları.

3 Manastırlarda elyazması metinlerin saklandığı, okunduğu ve kopya edildiği oda.

bunlara rağmen Ermeniler iyileştirici güçlerini sergilediler; bu yıkım dönemini, yeniden inşa, ekonomik canlanma ve genişleme dönemleri takip etti. Büyük Kayalığın dibinde yer alan, surlarla çevrili kentin nüfusu 18. ve 19. yüzyıllarda artarak, yavaş yavaş Aykesdan –Bahçeler, Meyve bahçeleri ya da Bağlar– banliyösünü ortaya çıkardı. Adeta yeni bir kent görünümündeki bu bölge, iki yanı ağaçlarla kaplı geniş caddelere, her mahallesinde bir kiliseye, bir ticaret merkezi ile pazar yerine ve zaman içinde açılacak olan okullara, yabancı konsolosluklara, Alman, Fransız ve Amerikan misyoner istasyonlarına sahipti. Fakat Van/Vasburagan’da her şey yolunda gitmiyordu. Osmanlı hâkimiyeti altında bölgenin idari sınırları sık sık değiştiriliyordu; Kürtler, Ermenilerin çoğunlukta olduğu merkezlere yerleşmeleri için teşvik ediliyor, silahlı aşiretler tarafından dört bir yandan sıkıştırılan pek çok Ermeni köylü ya Kürt aşiret reislerinin kölesi konumuna düşüyor ya da köylerinin basılmasına ve yağmalanmasına şahit oluyorlardı. Bütün bu olumsuz gelişmeler karşısında bazı Ermeniler bölgeyi terk edip, başta İstanbul olmak üzere büyük kıyı kentlerine giderek hamallık gibi vasıfsız işlerle uğraştılar ve *bantukhd* –19. yüzyıl Ermeni edebiyatında oldukça dokunaklı bir biçimde tasvir edilen, sila hasreti çeken sürgünler– oldular.

Ne gariptir, Vasburagan’ın Ermeni köylüler için giderek daha güvensiz bir bölge haline gelmesi ile dünya genelinde Ermeni nüfusun okuryazarlık oranının ve siyasi farkındalığının artması paralellik gösteriyordu. İran ve Rusya sınırlarına yakın konumu ile Van, bu uyanışta önemli bir rol üstlendi. 1850’lerde rahip Mıgırdiç Khirimyan (*Hayrig*), İstanbul’dan Varak Manastırı’na (Varakavank) dönüşünde Osmanlı İmparatorluğu’nun Ermeni vilayetlerinde yayımlanan ilk gazete olan *Ardzvi Vasburagan*’ı (Vasburagan Kartalı) kurdu. Kısa zamanda bölge genelinde kız ve erkek çocuklar için okullar açıldı. Çok geçmeden, Ermeniler ikinci sınıf vatandaş statülerini sorgulamaya, hatta bu duruma meydan okumaya, aşiret mensuplarının talancı uygulamalarına karşı seslerini yükseltmeye, mezhep temelli Ermeni cemaat yaşantısının yapısı ve kısıtlayıcılığına ilişkin hoşnutsuzluklarını dile getirmeye ve hem iç hem de dış reformlar istemeye başladılar.

Henüz 1870'lerde, küçük çaplı entelektüel gruplar, aydınlanma ve müdafaa amaçları etrafında birleşerek Birlik ve Kurtuluş (*Miutyun yev Pırgutyun*), Kara Haç (*Sev Haç*) gibi cemiyetler kurdular. Bu cemiyetler, Osmanlı hükümeti ve Avrupalı güçlerin Ermeni nüfusun can ve mal güvenliğini teminat altına alacak reformlara dair verdikleri sözleri (1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları) yerine getirmemelerinin ardından ortaya çıkacak özgürlükçü hareketin habercileriydi. Mıgırđıç Portukalyan'ın girişimiyle 1885'te Van'da kurulan Armenagan cemiyeti, etkin entelijansiyası ve cemaatini savunmak için silahlanmaya hazır adamları ile ilk Ermeni siyasi partisiydi. Kısa süre içinde, daha geniş tabanlı olan Devrimci Hınçak (sonraları Sosyal Demokrat Hınçak) Partisi ve Ermeni Devrimci Federasyonu (*Hay Heğapokhagan Taşnaksutyun*) sırasıyla Cenevre ve Tiflis'te kuruldular ve Vasburagan'da da şubeler açtılar. Bu gruplar, kimi zaman falanca ya da filanca aşiretin baskınlarına karşı direnmeye elverecek kadar silah gizleyebilmeyi ve eğitim alabilmeyi başarsalar da, devletin gücü, düzenli orduları ve Sultan II. Abdülhamit tarafından oluşturulan yarı düzenli Kürt Hamidiye Alayları ile boy ölçüşebilecek durumda değillerdi. 1894'te Sasun'da ve 1895-96 kışında Ermeni vilayetlerinin genelinde gerçekleştirilen katliamların ardından, Van'ı savunan Ermeniler Haziran 1896'da saldırganları uzaklaştırmayı başarmışlardı. Fakat karşı karşıya oldukları zorluklara daha fazla dayanamayarak, aracılık edilmiş bir anlaşmaya razı oldular. Anlaşma uyarınca silahlı Ermenilere İran sınırına kadar güvenli geçiş sağlanacak ve sivil halkın güvenliğine dair verilecek teminatlarla beraber genel bir af çıkarılacaktı. Lakin verilen sözler yerine getirilmedi, Van ve Aykesdan'da çeşitli Ermeni mahalleleri yağmalanıp ateşe verilirken, sınıra doğru yola çıkan Ermeni direnişçilerin çoğu pusuya düşürülerek öldürüldü.

Vasburagan Ermenileri, 1896 faciasından sonra bile, eski kentlerinin ve Aykesdan'ın bazı kısımlarını yeniden inşa edip onarmak ve tüccarlık, sarraflık, zanaatkârlık, tercümanlık (*dragoman*), avukatlık, doktorluk, öğretmenlik gibi işlerde mesleki konumlarını sağlamlaştırmak suretiyle iyileştirici güçlerini gözler önüne serdiler. Yeni bir

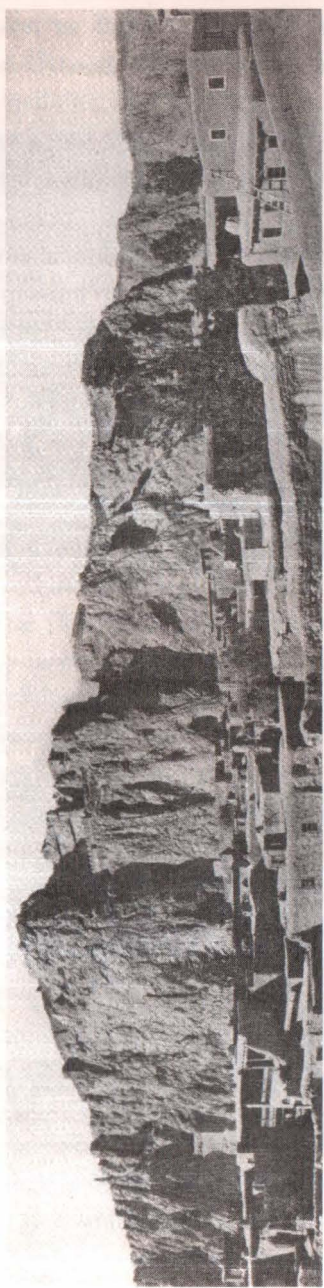
dönemin şafağı olarak gördükleri 1908 Jöntürk Devrimi'ni coşkuyla karşıladılar ve kendi Ermeni mebuslarını Osmanlı Parlamentosu'na seçebilecek olmak onları yüreklendirdi. Fakat 1909 Adana Katliamı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti ya da Jöntürk hareketi içindeki radikal kanadın –1913 başında yönetimi ele geçirecekti– dışlayıcı milliyetçiliğinin belirginleşmesiyle birlikte bu iyimser hava çok geçmeden yerini karamsarlığa bıraktı. Osmanlı İmparatorluğu 1914'te, Harbiye Nazırı Enver, Dahiliye Nazırı Talat ve Bahriye Nazırı Cemal'in başını çektiği Jöntürk diktasının önderliğinde, Alman İmparatorluğu'nun müttefiki olarak Birinci Dünya Savaşı'na sürüklendi.

Birinci Dünya Savaşı, çok dinli ve çok ırklı, çoğulcu bir toplum yapısına sahip Osmanlı İmparatorluğu'nu tek millet ve tek din temelli bir ulus devlete dönüştürmeyi amaçlayan Jöntürk ideolojisine alan tanıdı. Hayallerdeki yeni Türkiye'ye uyum sağlayamayan ya da sağlamak istemeyenler yok edilecekti. Savaş, Jöntürk düzeninin hayata geçirilmesi önündeki başlıca engel olarak görülen Ermenilere karşı başlatılacak acımasız seferberliğin bahanesi oldu. Sonuç Soykırım'dı. Savunmasız sivil Ermeni nüfusa dayatılan ölüm yolculuğunun ya da İstanbul Boğazı'nın kıyılarından, doğuya doğru Fırat Nehri'nin kaynağına kadar doğrudan uygulan kıyımın yanında, Van ve Musa Dağ'daki Ermeni savunmaları, Şebinkarahisar ve Urfa gibi daha ücra yerlerdeki başarısız olmaya yazgılı girişimler birer istisna olarak göze çarpar. Van'daki cesur direniş, Vasburagan yerlileri ve onların torunları tarafından gururla anılsa da, trajedi ile sonuçlanmıştı; öyle ki insanlar atayurtlarını asla dönmek üzere terk etmeye mecbur bırakıldılar. Ermeni Van ve Vasburagan artık sadece özlem dolu ve melankolik şiirlerde, şarkılarda, folklorda ve bir neslin kendine özgü *Vanetsi* (Vanlı) lehçesinde yaşıyordu. "Dünyada Van, ahirette cennet" sözü belki de hâlâ mevcut ama bunu söyleyenler artık Ermeniler değil.

On üç bölümlük bu kitapta Ermeni Van/Vasburagan'ın uzun, renkli, çok katmanlı ve nihayetinde trajik hikâyesi anlatılmaktadır. Her bölümün başlığı bir ya da birkaç kitaba konu olabileceğinden ve Van'ın gündelik ya da ruhani hayatının birçok yönüne –minyatür

sanatı, kilise tarihi, müzik, Krikor Naregatsi (Narekli Krikor) gibi namlı şahsiyetlerin yaratıcı dehaları ve Vanetsilerin diaspora tarihi–sadece satır aralarında değinildiğinden yazarların toplu olarak, bu hikâyeye ancak genel bir bakış sunabildikleri açıktır. Bununla birlikte, bu derleme Van/Vasburagan’ın tarihini ve kültürünü İngilizce yazılmış tek bir ciltte bir araya getiren yenilikçi bir girişim olması bakımından takdire değerdir. Onyıllar boyunca, yitik atayurdu ile yaşadığı şokun etkisinde yalpalamayı sürdüren diaspora arasında öyle mutlak bir kopuş vardı ki, parçaları bir araya getirmek ve geçmişle bugün arasında anlamlı ve verimli bağlar kurmak mümkün değildi. Bu durum da inkâr edilmiş ve cezasız kalmış bir soykırımın sonuçlarından biridir.

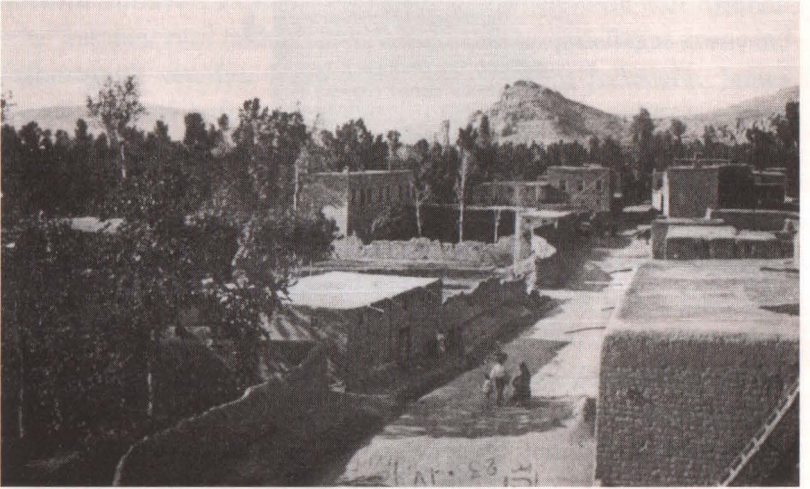
Bu kitaptaki makaleler, antik çağdan 20. yüzyıla kadar uzanan bir zaman aralığını kapsamaktadır. Robert Hewsen, bölgenin fiziksel ve antropolojik özelliklerini, prensliklerinin yapısını ve Ermenilerin baskısına dayanmak zorunda kaldığı siyasi ve askeri güçlerin gelişimini ortaya koyarak, Van/Vasburagan’ın tarihi coğrafyasına dair bir inceleme sunuyor. Profesör Hewsen, son dönemlerde bazı Ermenilerin “yaşanan tüm talihsizliklere rağmen doğal güzelliğini koruyan” Vasburagan’ı yeniden keşfetmeye başladıklarını belirtiyor. James Russell, tarihsel hafızanın destanlar ve efsaneler aracılığıyla muhafaza edilmesini ve bu durumun Van’da hem Urartu hem de Ermeni dönemlerinde ne denli geçerli olduğunu anlatıyor. Eski Anadolu efsaneleri ve Kitab-ı Mukaddes’e ait hikâyeler kimi zaman Ermeni motiflerine bürünürler: tanrı Vahagn ya da Van Gölü’ndeki korkutucu deniz yaratıkları biçiminde de, Sanasar’dan şimşek kılıçlı Pokr [Küçük] Mihr’e uzanacak şekilde milli destan *Sasna Dızırer*’de (Sasun’un Yigitleri) de karşımıza çıkabilirler. Profesör Russell çalışmasını şöyle bitiriyor: “Van mitolojisi, yapraklı dallarının gölgesinde tüm Ermeni geleneğinin dinlendiği ve komşuyla istilacıya dokunarak alabildiğine uzanan, derin köklere sahip bir ağaçtır.”

Van "Kaya" sı

Sur içi

Aykesdan-Bahçeler bölgesi

Robert Thomson ve Peter Cowe MS 908'de Gagik Ardžruni tarafından kurulan Ortaçağ Ermeni krallığı Vasburagan'a odaklanıyorlar. 10. yüzyıl tarihçisi Tovma Ardžruni, bu namılı aileye gerekli meşruiyet ve şanı kazandırmak için onların kahramanlara dayanan ve Kitab-ı Mukaddes'teki rivayetlerle örtüşen kökenlerini, soylu faziletlerini ve başarılarını, dini değerlere bağlılıklarını ve askeri cesaretlerini kaydetmiştir. Ama Tovma aynı zamanda Ermeni prenslikleri arasındaki anlaşmazlıklardan, prenslerin kişisel hırslarından ve saflıklarından yakındır. Bir tarihçi olarak Tovma'yı, onun kullandığı modelleri ve Ermeni tarihyazımı içindeki yerini tartışan Profesör Thomson makalesini, "Tovma'nın çalışması hâlâ Ardžruni geleneklerine dair birincil kaynak ve Türk istilaları öncesinde, Ermenistan'daki soylu yaşantının belagatli şahididir" diye noktalar. Profesör Cowe ise Ardžruni Krallığı ile kuzeyindeki Ani merkezli Pakraduni Krallığı arasındaki ilişkileri anlatırken, bu hanedanlıklara ilişkin sunduğu tarihsel incelemede onların Araplara, Bağdat'taki hilafete, Azerbaycan ya da Atropatene'de (İran'ın kuzeyi) hüküm süren Sâci emirlerine ve Bizans imparatorlarına karşı izledikleri politikaları karşılaştırıyor. Akhtamar Adası'ndaki Kutsal Haç (Sürp Haç) Kilisesi, Kral Gagik Ardžruni ve haleflerinin etkileyici eserlerinden yalnızca biridir.

Ortaçağ'a ait kiliseleri ve anıtları, bölge bugün kimin kontrolü altında olursa olsun saygı duyulması ve korunması gereken birer hafıza katmanı olarak gören Nairy Hampikian, Vasburagan'ın mimari mirasını ortaya koyuyor. Hampikian, dağlık arazi yapısı, yeryüzünün dizginlenemez hareketleri ve şiddetli istilalar karşısında var olmayı sürdürebilmek amacıyla "inşa edilmiş çevre"yi mercek altına alıyor. Çevreyi ıslah etmek için gelişen "bölgesel bellek"e, birbiri ardına gelen her grup kendi vizyonunu da eklediğinden, ayrıca "kültürel bellek" katmanları oluşturdular. Dr. Hampikian, Vasburagan'daki çeşitli kiliselerin temel özelliklerini belirtip açıklayarak, bu yapıların mimari tarzlarını inceliyor. Ermeni kubbesi ya da *kumpetinin*, Selçuklu kümbetleri aracılığıyla bir üst düzeye nasıl taşındığını gösteriyor ve şu sonuca varıyor: "Çok kültürlü bölgesel bellekler bölgenin kültürel mirasını eksiksiz olarak kavrayışımızın vazgeçilmez bir parçasıdır."

Dickran Kouymjian elinizdeki çalışmaya iki makale ile katkıda bulunuyor. Bunlardan ilki, Van/Vasburagan'ın, 13. ve 17. yüzyıllar arasında Ermeni olmayan derebeylerin –Moğol, Türk-Tatar, Türkmen, Pers ve Osmanlı– birbirini izleyen idaresi altındaki durumuna dair bir inceleme sunuyor. Kouymjian, istila, fetih ve boyun eğdirmenin dehşetini, Timurlenk'in keyfi zulmünü ve rakip imparatorluklar arasındaki ardı arkası kesilmeyen savaşların yol açtığı perişanlık ve kıtlığı, Ermeni vakanüvis ve müstensihlerden yararlanarak anlatıyor. Fakat yıkıntılar arasında bile, Ermeni manastırları sanatı ve ilmi desteklemeye devam eder ve Ermeniler durumla başa çıkmanın ve hatta derebeylerinden bazı ayrıcalıklar elde etmenin yollarını bulurlar. Kouymjian şu sonuca varır: "Söz konusu yüzyıllar boyunca darlığı düzenli olarak refah izledikçe, şehrin ünlü Kayalığı sağlamlığı ile Van sakinlerinin sebat ve metanetini şekillendirdi." Profesör Kouymjian ikinci makalesinde, 19. ve 20. yüzyıl seyahatnamelerine ait görsel algılarla Van'a hayat veriyor. Urartuların, üzerine çivi yazılı kitabelerini yonttukları "Kayalık", Movses Khorenatsi zamanından beri yazarları büyülemiş ve öteden beri İtalyan, Fransız, Alman, İngiliz, Ermeni ve Türk seyyah ve araştırmacıların ahşap oyma eserlerine ve resimli tasvirlerine konu olmuştur. Van, 1915-18 yılları arasında yerle bir edilmiş ve eski şehrin yakınında yeni bir şehir yükselmiştir, fakat tarihe karışan eski şehir ve onun engin bahçe banliyösü, söz konusu resimlerin birkaçı aracılığıyla bu kitapta canlanıyor.

Rubina Peroomian ve Sarkis Karayan, 19. yüzyıla ilişkin konuları ele alıyorlar. Mıgırdiç Khirimyan ve Karekin Sırvantzdiyants'ın çabaları sayesinde Van, Ermeni taşra edebiyatının önemli bir merkezi haline geldi. Dr. Peroomian, bu rahiplerin hayatlarını ve çalışmalarını, zamanın hâkim şartlarını, *Ardzvi Vasburagan*'da (Vasburagan Kartalı), *Ardzvig Darono*'da (Daron'un Kartal Yavrusu) ve Vasburagan'ın iki öz evladının diğer yayınlarında ele alınan temel konuları inceliyor. Van taşra edebiyatını, Batı Ermenilerinin resmi edebiyatı için bir ilham kaynağı ve yenilikçi etki olarak görüyor. Edebiyat aracılığıyla, "Ermenileri kölelik ve cehaletin yarattığı uyuşukluktan kurtarıp canlandırmak, onlara milli gurur ve özfarkındalık aşılacak ve

daha iyi bir gelecek uğruna çaba göstermeleri yönünde teşvik etmek” amaçlanıyordu. Dr. Karayan, Van vilayetinin Ermeni ve Ermeni olmayan nüfusuna ilişkin çeşitli istatistikleri ve sayımları bir araya getirerek analiz ediyor. Ermeni soykırımının inkârı ve kimi yazarların Osmanlı İmparatorluğu’nun genelinde ve her bir vilayetinde yaşayan Ermeni sayısını ya olabildiğince düşük gösterme ya da abartma teşebbüsleri dikkate alındığında, istatistikler üzerindeki anlaşmazlıklar daha da anlamlı bir hal almaktadır. Karayan ayrıca, vilayet ve sancak sınırlarının siyasi çıkarlar doğrultusunda, Ermeni nüfus aleyhine değiştirilmesinin etkilerini ve belli başlı bazı tarihçilerin ikna edici olmaktan epey uzak hesaplamalarını değerlendiriyor.

Anahide Ter Minassian kitaba, 20. yüzyıl Van’ına dair iki makalesiyle katkıda bulunuyor. İlk makale, 20. yüzyıla girerken Van’ı ve sakinlerini betimliyor. Bahçe ya da bağ bölgesi olan, Aykesdan’a geçmeden önce, surlarla çevrili, sırtını “Kayalık” a yaslamış şehri, hükümet binalarını, pazarlarını, farklı mahallelerini, kilise, cami ve okullarını ziyaret ediyoruz. Ardından yolumuza Aykesdan’ın caddelelerinin, iç ve dış özellikleriyle birlikte evlerinin, eğitim kurumlarının, yabancı konsolosluklarının, misyoner istasyonlarının ve hatta gözleri birbirinden farklı renklerde olan ünlü kedilerinin tasvirleri çıkıyor. Ter Minassian şu sonuca varıyor: “Kimi sakinlerinin Avrupa standartlarına yakın bir yaşam sürdüğü bu miskin doğu şehrinde, trajedi pusudadır.” Trajediden kasıt elbette, Prof. Ter Minassian’ın ikinci makalesine konu olan Birinci Dünya Savaşı ve 1915’te Van’da yaşanan olaylardır. Makalede, Van Ermenilerinin Nisan-Mayıs 1915’teki destansı savunması hayli detaylı bir şekilde, gözlerimizin önünde cereyan ediyor gibi anlatılır. Vali Cevdet Bey (Enver Paşa’nın eniştesi), Ermeni liderleri Aram Manukyan ve Armenak Yegaryan gibi önemli şahsiyetlerin yanı sıra, hafızalardan silinmiş pek çok isim hayata döner. Ter Minassian, birbirlerinden tecrit edilmiş şehir merkezi ve Aykesdan’da paralel fakat ayrı gelişmelerin yaşandığı, 20 Nisan-16 Mayıs 1915 tarihlerini kapsayan mücadele dönemini üç safhaya ayırır. Rus ordusu ve Kafkasya’dan gelen Ermeni gönüllü alaylarının bölgeye varmaları üzerine kısa süreli bir kurtuluş ve sevinç havası

yaşanmıştır; lakin Rusların temmuz ayında aniden geri çekilmesiyle Vanetsiler, mülteci nüfusu bekleyen vahim yoksunlukların kurbanı olacakları Rusya'nın Ermeni vilayetlerine ve İran'a doğru kaçmak zorunda kalır. Ter Minassian, Ermenilerin Osmanlı hükümetine karşı filizlenmekte olan ulusal bir isyanla suçlanmalarının hiçbir geçerliliği olmadığını belirtir ve ancak "yer yer direniş göstermeksizin katledilmeyi reddetmelerinden ötürü suçlu olabileceklerini" kabul eder.

Aynı olayların Türk versiyonu oldukça farklı bir tablo çizer. Clive Foss, Ermenilerin nasıl yansıtıldıklarını göstermek için bazıları Vanlı olan Türk yazarlar tarafından kaleme alınmış birtakım kitapları inceliyor. Foss, bu çalışmaların, "bu kitabın okuyucularının aşına olabilecekleri veya onlara makul gözükmeyebilecek bir bakış açısı" geliştirdiklerine dikkat çekiyor. Çoğu yazar, kendilerine barış ve ahenk içinde yaşama imkânı tanımış olan hoşgörülü devlete karşı büyük bir tehdit olarak 19. yüzyılda aniden ortaya çıkana dek, Ermenilerin ve Ermenistan'ın tarihteki önemini göz ardı eder. Rus ve İngiliz emperyalistler, devrimci rahip Khirimyan ve diğer fitneciler tarafından kışkırtılan Ermeniler, Müslüman nüfusa karşı tarifi imkânsız bir mezalim gerçekleştiren teröristlere dönüşürler. Profesör Foss, İngilizce yazılan yahut İngilizceye uyarlanan ve çevrilen son dönemlerdeki çalışmaların, "mesafeli ve bilimsel yaklaşıma sahip" gösterilmeye çalışıldıkları için bu yayınlara kıyasla daha etkili olduklarını belirtiyor.

Kitabın son makalesi, Van doğumlu olan ve 1915'teki toplu göç sırasında Kafkasya'ya kaçan, Sovyet Ermenistanlı yazar Kurken Mahari'nin tarihsel romanı *Аyrıвоğ Айкесдanner*'i (Yanan Bahçeler) ele almak suretiyle, edebi, tarihi, siyasi ve felsefi konuları bir araya getiriyor. Van savunmasına dair rivayetleri değerlendirirken derinlere inmekten çekinmeyen Mahari, sahiden bir özgürlük hareketine soyunduklarına inanan sözde devrimci ve entelektüellerin yanılgılarıyla alay ederek, Ermeni kahramanlarını alaşağı etmişti. Kitabın 1966'da yayımlanmasının ardından şiddetli bir protesto fırtınası koptu ve nihayetinde Mahari geri adım atmaya ve yeni baskıda kullanılmak üzere metninde büyük değişiklikler yapmaya zorlandı. Marc Nichanian bu dönemi, Mahari'yi sansürleyenlere yönelik iğneleyici

sözler eşliğinde anlatırken, “romanın sistematik imhası”ndan duyduğu üzüntüyü de belirtiyor. Ermeni soykırımı olayların görünen yüzünün hemen ardında, her yerde pusudadır. Ne gariptir ki, Mahari’ye kahramanlık temasını benimseten popüler baskının onu farkında olmadan “Felaket’i, Felaket fikrinin ta kendisini reddetmeye” ittiğini söyleyerek yazısını noktalar Profesör Nihanian.

Bu konferans bildirilerinin yayıma hazırlanma sürecinde metinlerdeki tasvirleri daha çarpıcı kılmak adına, ilgili birtakım fotoğraflar editör tarafından seçilmiş ve eklenmiştir. Editör ayrıca, özel isimlerin yazılışlarını ve Ermeni alfabesinden Latin alfabesine transliterasyonu standart kılmaya çalışmıştır. Batı Ermenicesi ve Van lehçesindeki telaffuzlar, bu kitapta kullanılan basitleştirilmiş transliterasyon sisteminde esas alınan Doğu Ermenicesinden sıklıkla farklılık gösterdiğinden, okurlara muhtemelen daha aşina gelecek yazım biçimleri, örneğin; “Vasbouragan”, “Vaspurakan” şeklinde standartlaştırıldı ya da “Krikor” adı “Grigor” şeklinde kullanıldı.⁴ “Archesh” yerine “Arjesh” [Türkçe baskıda “Arceş” (Erciş)] yazılması gibi bazı istisnalar olduğu gibi bırakıldı. Farklı yazarlara ait bölümler içindeki istatistiklerde ya da başka bilgilerde göze çarpan bazı uyumsuzluklar karşısında, editör mutlak bir tutarlılık aramamayı yeğlemiştir.

Elinizdeki çalışmanın uzun ve karmaşık yayıma hazırlama sürecinin her aşamasında yaptığı yardımlarla sayısız saatler harcayan Dr. Simon Payaslian’a ve Anahide Ter Minassian’a ait iki bölümün ön çevirilerini yapan Papken Sassouni’ye teşekkür etmekten mutluluk duyuyorum. Destegini ve takdirini esirgemeyen Birleşik Devletler’deki General Society of Vasbouragan bu eserin oluşmasına önemli katkılarda bulundu. Serinin geri kalanının yayımını UCLA’de yılda iki kez gerçekleştirilen Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri konferanslarının sırası doğrultusunda yapmayı amaçlıyorum. Bağes/Bitlis ve Daron/Muş, Tsopk/Kharpert, Garin/Erzurum, Sepastia/Sivas, Dikranagerd/Diyarbakir ve Edessa/Urfa, Kilikya sırasıyla yayımla-

4 Özgün baskıda Doğu Ermeni fonetiğine göre verilen sözcüklerin pek çoğu bu baskıda Batı Ermeni fonetiğine göre düzenlendi, ayrıca telaffuz ağırlıklı bir yazım tercih edildi.

nacak bu kitapların devamı da gelebilir. Konferans serisi, Ermeni Eğitim Vakfı Modern Ermeni Tarihi Kürsüsü'nün desteği ve bu kitabın editörünün organizasyonu ile gerçekleştirilmiştir. Bu kitaplar, UCLA Ermeni Tarihi ve Kültürü Serisi kapsamında basılacaklardır.

Şimdi, gurur ve güvenle, "Dünyada Van, ahirette cennet" diyerek övünmenin hâlâ mümkün olduğu zamanlara dönelim.

Çeviren: Sema Baraç

“Dünyada Van, Ahirette Cennet” Van/Vasburagan’ın Tarihsel Coğrafyası

Robert H. Hewsen

Tarihi Ermenistan’ın kalbi, Ararat ovasının rakibi Vasburagan toprakları, Ermeni halkının yüreğinde ve zihninde özel bir yere sahiptir. Ermeni anlatısına göre, ulusun atası Hayk’ın ülkenin güney merkezinde ilk yerleşimlerinden birini kurduğu yer burada, Hayk’ın kalesinde, *Hayots Tzor*’daydı (Ermeni Vadisi). Ve bu yerleşim yeri, tıpkı kalesi ve vadi gibi, Ermenicede bundan böyle onun adıyla, *Hayasdan*¹ olarak bilinecekti. Burası, Nayiri topraklarının –yüksek platodaki ilk devletleri kurmuş, az bilinen siyasi oluşumlar– kalbinde bulunur. Asurlular tarafından Urartu olarak anılan, bugün çoğunlukla sadece Van Krallığı² olarak bilinen Biainili Krallığı’nın merkezi de burada yer alır.

Nayiri ve Biainili’nin (ve gelecekteki Ermeni Vasburagan topraklarının) merkezi, Ermeni platosunun en göze çarpan yeri Van Gölü’ydü ve bu durum hâlâ değişmemiştir. Bu sıradışı ve doğal yeryüzü şekli, tarih öncesi dönemlerde, Van Gölü havzasının batı ucundaki

- 1 Movses Khorenatsi, *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi), ed. Manuk Abeğyan ve Set Harutyunyan (Tiflis: Mnatsakan Mardirosyants, 1913); tekrar baskı (Delmar, NY: Caravan Books, 1981); çev. Robert W. Thomson, *Moses Khorenats’i: History of the Armenians* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), bundan sonra MK olarak anılacaktır. Hayk için bkz. MK, s. 88 (kitap 1, bölüm 11).
- 2 Urartular için bkz. B.B. Piotrovskii, *Vanskoe tsarstvo* (Van Krallığı) (Moskova: Izdatelstvo Vostochnoi Literatury, 1959), İngilizce çev. J. Hogarth; B.B. Piotrovsky, *The Ancient Civilization of Urartu* (New York: Cowles Book, 1960); N. V. Arutyunyan, *Biainili (Urartu)* (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1970). Van çevresindeki Urartu yerleşimleri için bkz. H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, c. 2 (Londra: Longmans, Green, 1901; Beyrut: Khayats, 1965; New York: Armenian Prelacy, 1990), s. 53-76.

Nemrut Dağı'nın patlaması sonucu, günümüzde Bendimahi Çayı olarak bilinen nehrin muhtemel bir kolunun çıkışının tıkanmasıyla oluştu. Modern Ermenicede Vana Lic ya da Vana Dzov (Van Gölü ya da Denizi) olarak anılan Van Gölü, soylu ailelere ait prensliklerin batı ve güneybatı kıyılarına yerleşmesinin ardından, ilk ve Ortaçağlarda, Pıznunik Gölü³ ya da Rışdunik Gölü⁴ olarak adlandırıldı. Deniz seviyesinin yaklaşık 1.706 metre üzerinde uzanan armut şeklindeki su kütlesi, takribi olarak 120 kilometre uzunluğunda ve en geniş noktasında 64 metredir. 3.884 kilometrekarelik bir alanı kaplayan Van Gölü, Cenevre Gölü'nden (577 kilometrekare) altı kat daha büyük, fakat Büyük Göller'in en küçüğü olan Ontario Gölü'nden (18.906 kilometrekare) bir hayli küçüktür.⁵ Suları 121 metreyi aşan bir derinliğe ulaşmakta ve su seviyesi yükselmeyi sürdürmektedir; öyle ki, bilinen yedi adası Akhtamar, Arti, Lim [Karakoç], Gduts, Tsi-pan, Tokyan ve Ardzge'den son üçü suların altında kaybolmuştur.⁶

Gölün karşı yakasındaki Sipan Dağı (3.048 metreyi aşan yüksekliğiyle sönmüş bir volkan; önceden Nekh Masik, günümüzde Süphan), Van şehrinden bakıldığında olağanüstü görünür. Van Gölü'nün suları, mavinin fevkalade güzel bir tonudur, fakat kapalı havza olduğundan sodalıdır ve içilemez. Kıyı boyunca oluşan soda birikintilerinden toplanan boraks, geleneksel olarak *berek* (*perek*) adlı bir deterjana dönüştürülür. Göldeki, Ermenicede *tarekh*⁷ (*darekh*) adıyla anılan tek balık, yalnızca Arest Nehri'nin (şimdilerde Bendimahi Çayı)

3 Pavistos Püzantatsi, *Badmutyün Hayots*, ed. Keropé Badganyan (St. Petersburg, 1883); çev. Nina G. Garsoïan, *The Epic Histories (Buzanadaran Patmut'iwuk')* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), bundan sonra PP olarak anılacaktır. Pıznunyats Dzov için bkz. MK, I.xii ve PP çeşitli yerlerde.

4 PP, III.x.

5 Van Gölü'nün büyüklüğü ve derinliği, farklı referanslarda oldukça farklılık gösterir. Bu rakamlar için Britannica Ansiklopedisi'ndeki bilgiler baz alınmıştır, 15. baskı, (1974).

6 Yedi ada ve isimleri için tek kaynağımız, 7. yüzyıl coğrafya metni *Aşkarha-tsay-ts'dur*. Bkz. Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak* (Wiesbaden: Reichert, 1992), Kitap V, bölüm 22, kısımlar iv ve vii, bundan sonra Hewsen, *Geography* olarak anılacaktır.

7 Erm. İnci kefali.

ağındaki tatlı suda bulunur. Bu balık ilk ve Ortaçağlarda, Kraliyet Dalyanları adıyla anılan bu noktada, Ermeni krallarının sofralarına sunulmak üzere tutulurdu; Ortaçağ’da ise kurutulup tuzlanarak dışarı ihraç ediliyordu.⁸ Van bölgesi, büyük ölçüde dağlarla kaplıdır, sadece yüzde 15’i ovalardan oluşur. Bu ovalar verimlidir, büyükbaş hayvanlar, koyunlar ve keçiler için mükemmel bir otlak imkânı sunmasının yanında, bol bol arpa, buğday ve çavdar mahsulü verir.

URARTULAR: VAN KRALLIĞI

Hayk’ın Ermeni sözlü anlatısına rağmen, Van Gölü havzasında, tarih öncesi zamanlardan bu yana fiilen yerleşim vardır. Çevre dağlarda, eski dünyanın en geniş petroglif –mağara resmi– koleksiyonlarından biri bulunur. Nayiri halkına dair, farklı kabilelerden oluşan bir federasyon gibi görünmelerinin dışında, çok az bilgiye sahibiz.⁹ Fakat Van Krallığı hakkında daha fazla şey biliyoruz, çünkü Urartular, Asur alfabesini kullanarak yazıtlar bıraktılar. Dilleri Ermeniceden bütünüyle farklı olsa da, çok sayıda el yapımı eser üzerine işledikleri kendi tasvirleri, bugün Ermeniler arasında, bilhassa Van bölgesindekilerde hâlâ görülebilen yüz özelliklerini yansıtıyor.

Kökeni ya da etnik terkihi ne olursa olsun, Van Krallığı, MÖ 9. yüzyılda, Ermeni geleneğine büyük lider Aram olarak geçen Arame isimli biri tarafından kurulmuş gibi görünüyor.¹⁰ Kral Arame’nin başkenti, gölün kuzeydoğu kıyısında, muhtemelen şimdilerde Van Gölü’nün suları altında kalmış eski Arceş [Erciş] mevkiinin yakınındaki Arzaşkun’da bulunuyordu. Arame’nin halefleri başkenti, ileride şehrin belkemiği olacak, gölün güneyindeki yüksek تنها kayalığa, yani Tuşpa’ya taşıyacaktı. İlginç bir biçimde, kalenin ve dibindeki şehrin adı, sonunda Büyük Kayalık çevresinde bulunan bölgenin

8 Hewsen, *Geography*, V.22.viii; BP, III.vii: *Tsgnadyank arkuni* (Kraliyet Dalyanları).

9 Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963), s. 49. Lynch, *Travels*, c. 2.

10 Aram için bkz. MK, I.13-14

Ermenicedeki adıyla, Tosp olarak anılacaktı. Öte yandan, krallığın asıl ismi Biainili, bazen iki isimle, Van-Tosp olarak da anılan şehrin, Ermeniceye Van şeklinde geçmesine sebep olacaktı.¹¹

Van Krallığı, iki yüzyıl aşkın bir süre, Asurluların kuzeye doğru genişlemesini engelleyen ana güç oldu ve böylece, gelecekteki Ermenistan topraklarının neredeyse tümüne yavaş yavaş yayıldı. Ararat ovasındaki Urartu şehri Arğiştihinili, günün birinde ilk Ermeni başkenti Armavir olacak, Ararat ovasındaki bir diğer Urartu merkezi Ereuni kalesi ise, zaman içerisinde yerini modern Erivan'a bırakacaktı. Kendi dini, kültürel, sanatsal ve siyasi sistemini geliştirmesinin dışında Biainili, bilhassa mimaride çok ileri seviyedeydi. Mimari, platoda sıklıkla meydana gelen depremlere karşı dayanıklıydı. Biainili'de sulama sistemi de gelişmişti; Kral Menua tarafından yapılan kanallardan biri, Van'a temiz su taşımak için hâlâ kullanılıyor.

Biainili-Urartular, yüksek platodaki Asur egemenliğini tehdit edebilecek güçte bir rakipti ve Asurlular onlara karşı çok sayıda sefer düzenledi. MÖ 7. yüzyıla kadar Asur Krallığı ile uzun süren mücadeleler, iki devlete de büyük zarar verdi. Asurlular, MÖ 612'de Babililer, İskitler ve Medlerin oluşturduğu güç birliğinin altında ezildi ve çok geçmeden, İskitler tarafından işgal edilen Biainili de yenik düştü.¹² Med ve Pers egemenliğinde geçen sonraki iki yüzyılda, Ermeni krallığı şekillendi. Urartular, sadece orta Ermeni ovasının adıyla, Ayrarat olarak hatırlanıyordu ve Van bölgesi devletinin maddi kalıntıları, tarihe adının Yunanca biçimiyle, Semiramis olarak geçen yarı efsane Asur kraliçesi Şamiram'a mal ediliyordu. Örneğin, Menua kanalı, hâlâ Şamiram-su olarak bilinir.¹³ Büyük platonun ağırlık merkezi Ermeni krallarının yönetiminde Ayrarat ovasına kaydı ve bin yıl boyunca, çoğunlukla Şamiramagerd (Şamiram'ın kurduğu)¹⁴ olarak bilinen Van şehri, esas faaliyet sahasının dışında kaldı.

11 Van-Tosp MK tarafından kullanılır, III.35, ve PP, IV.55 (Van-Tozb)

12 Toumanoff, *Studies*, s. 52-54, ve özellikle Igor M. Diakonoff, *Pre-History of the Armenian People*, çev. Lori Jennings (Delmar, NY: Caravan Books, 1984) çeşitli yerlerde.

13 Lynch, *Travels*, c. 2, s. 60, 73, 122.

14 MK, II.xix.

ANTİK VAN

Tarih, Biainili-Urartuların çöküşü ve bir milenyum sonra erişebildiğimiz ilk Ermeni kaynaklarının ortaya çıkışı arasındaki dönemde bütünüyle sessizliğe gömülmüş değildir. MÖ 2. yüzyılda Yunan yazar Sicilyalı Diodorus, Kraliçe Şamiram'ın Med ülkesinin [Media], Khauon denen bir yerindeki yapılarından bahseder. Klasik Yunançada 'v' harfinin olmadığı göz önüne alınırsa, Ermenice Van için pek fena bir dönüşüm sayılmaz.¹⁵ Daha sonra, MS 2. yüzyılda, Yunan coğrafyacı İskenderiyeli Batlamyus, Thospia adlı bir şehirden ve Bouana adlı bir diğerinden bahsediyor. Batlamyus'un değişik kaynaklarda farklı yazımlarla bulunan yer isimlerini tekrarlama eğilimi dikkate alındığında, bunların ikisi de elbette Van olabilir. İlki yavaş yavaş kaybolan Urartuca ismi, ikinci ise Ermenice ismi.¹⁶

Van, MS 4. yüzyılda tarih sahnesine çıkar. O dönemde, yaklaşık 363'te, Ermenistan'ın acımasız işgali sırasında, 'Şamiramagerd'in Sasanî Persleri tarafından yakıldığı anlatılır.¹⁷ Yaklaşık 5.000 Ermeni ve 18.000 Yahudi ailenin Pers İmparatorluğu'na götürüldüğü ileri sürülür. Eğer bu rakamları doğru kabul eder ve her haneyi beş kişi sayarsak, Van'ın o dönemdeki nüfusu 115.000 olur.¹⁸ Bu rakamlar kabul edilemez olsa bile, Ermenilerin Yahudi ailelere oranı akla uygun sayılabilir.

Toplayabildiğimiz bilgiler, Van şehri ve bölgesi ile gelecekteki Vasburagan Krallığı'nı oluşturan diğer toprakların, Ermeni monarşisi zamanında, birçok Ermeni prensliğinin mülkü olduğunu göstermektedir. Bu soylu ailelerin toprakları, aşağıdaki gibiydi:

1- Muhtemelen Gukan, Ardaşesyan, Artavanyan'ın çok küçük bölgeleri ve Tosp'u içine alan Yervantunik Prensliği'nin merkezi ya Van'da ya da civarındaki Vosdan'daydı [Gevaş].¹⁹ Yervantunik hane-

15 Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, II.13.iii.

16 Ptolemy, *Geography*, çev. ve ed. Edward L. Stevenson (New York: New York Public Library, 1932), V.12.

17 PP, IV.Iv.

18 *age*.

19 Prensiz Ermenistan topraklarının mülkiyeti sorunsal, yazar tarafından muh-

danı, Büyük İskender ve İsa arasındaki dönemde, Ermenistan'ı ailenin değişik kolları tarafından yönetmiş Yervantuni ya da Orontid saltanat soyundan geliyordu. Aile, Vartanants Savaşı'nda yok oldu.²⁰

2- Ağpag Prensliği, muhtemelen prensi bulunmayan komşu Gasriyank ve Daykryank bölgeleriyle birlikte, 16. yüzyıl ortalarında Van'ın Osmanlı tarafından fethine kadar, değişik Ardžruni kolları tarafından yönetildi.²¹

3- Gölün güneybatı kıyılarınca uzanan Rışdunik Prensliği, muhtemelen komşu Pıznunik ve Arno-odn (Arnos Dağı eteği) bölgelerini de kapsıyordu. Soyları büyük olasılıkla Urartu kraliyet ailesine dayanan Rışdunilerin en son Arap döneminde (7. - 9. yüzyıllar) bahsi geçer. O dönemde soyları kurumuş olmalı.²²

4- Pıznunik Prensliği, gölün batı kıyılarınca uzanıyor ve muhtemelen komşu bölge Yerevark'ı kapsıyordu. Pıznuni hanedanı prensliği, MS 4. yüzyıl başlarında Kral Büyük Dırtad tarafından yok edildi ve toprakları Ermeni Kilisesi'ne verildi.²³

5- Apahunik Prensliği'nin merkezi, Manavazagerd ya da Manazgerd (Malazgirt) çevresiydi. Apahuni hanedanı prensliğinden, en son 9. yüzyıl ortalarında bahsedilir.²⁴

telif yayınlarda ele alındı. En doğru şekilde "hanedan coğrafyası" olarak ifade edilebilecek böylesi bir arayışın temel dayanağı şudur: Ermenistan'da bazı prenslikler bir bölgeden oluşuyordu, diğerleri ise birkaç bölgeden oluşup merkez işlevi gören bir çekirdek bölgenin adını taşıyordu. Prensiz toprakların kime ait olduğunu saptarken, bölgelerin tanzimine ve mantıken hangi prensliklere ait olduklarını belirlemek için çevre dağlara bakmakta yarar var. Bölgelerin çoğunun yerleri İsdepan Yeremyan tarafından belirlendi; gerçi bilhassa en doğu bölgelerle ilgili bazı durumlarda, bir gözden geçirme gerekli. Bkz. İsdepan Yeremyan, *Hayasdanı ıst "Aşkaratsuyts"i* ("Aşkarhatsuyts'a göre Ermenistan) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1963); Robert H. Hewsen, "Introduction to the Study of Armenian Historical Geography: The Nature of the Problem", *Geography* içinde, s. 146-220, 249-265.

20 Toumanoff, *Studies*, s. 204.

21 age. Ayrıca bkz. Robert H. Hewsen, "Artsrunid House of Sefedinian: A Principality in Ecclesiastical Guise", *Journal of the Society for Armenian Studies* I (1984): 123-138.

22 Toumanoff, *Studies*, s. 213.

23 age, s. 216.

24 age, s. 199.

6- Van Gölü'nün kuzeydoğu ucu yakınlarında, doğu kıyıları boyunca uzanan ve muhtemelen doğuda prensi bulunmayan Parilovid bölgesini de içine alan Arperani Prensligi, en son 914'te bahsi geçen bir başka Yervantuni koluna, Kınuni hanedanı'na mensuptu.²⁵

7- Muhtemelen Arceş [Erciş] Gölü'nün kuzeyindeki Marmet Nehri'nin menderesi boyunca yerleşen Mehnunik ya da Medznunik Prensligi, asli kalıntıları kuzeybatı Daron'da bulunan Paluni hanedanının bir kolu tarafından yönetiliyordu.²⁶

8- Yervantunik'in güneyindeki dağlarda bulunan Antzevatsik Prensligi'nin merkezi Kangavar Kalesi'ydi. Muhtemelen Med-Kürt kökenli olan prensleri, 867'den sonra ortadan kayboldu.²⁷

9- Hayli küçük olan Age Prensligi'nin merkezi, Agenis Dağı eteklerindeki kaledeydi. Son olarak 10. yüzyıl başlarında bahsi geçen, Med kökenli olması muhtemel prensler tarafından yönetildiler.²⁸

10- Martbedagan'ın geniş toprakları, diğer prensliklerin ortasında yer alıyordu ve muhtemelen Martasdan, Pun (Ermenice "asıl" ya da "ilk") Martasdan, Cıvaşrod, Tornavan, Arcişagovid, Guğanovid, Ağantrod, Gorcunik bölgeleri ve Aras Nehri'nin öteki yakasındaki Nahçıvan bölgesinden oluşuyordu. 4. yüzyıl itibarıyla kraliyet toprağı olan Martbedagan, aslen Ardaz'ın bir parçası haline gelmiş olabilir. Görünüşe göre merkezleri, Nahçıvan'dı (Yunanca *Naxouana* ya da *Apobaterion*, ikincisi Ermeni halk etimolojisi, "[Nuh'un gemisinin] iniş yeri" Nahçıvan'ın bir çevirisidir).²⁹

11- Ardaz Prensligi, kraliyet toprağı haline gelip *Hayr Martbed*³⁰ [İngilizce metinde: *Grand Chamberlain of Armenia*] tarafından yönetilmeye başlanana dek, kökleri aynı zamanda Medlere dayanan ve tüm Martbedagan'a pekâlâ hükmetmiş olabilecek Amadunilere aitti. Aynı bir prenslik olan Ardaz'ın merkezi Maku Kalesi'ydi. Araplar tarafından

25 *age*, s. 205.

26 *age*.

27 Toumanoff, *Studies*, s. 197.

28 *age*, s. 198-199.

29 *age*, s. 169-171.

30 Sözde bağımsız olup, Roma İmparatorluğu tarafından vergiye bağlanmamış, fakat talep edildiğinde ödemede ve askeri yardımda bulunan krallar. [ed.n.]

Ardaz'dan çıkarılan Amaduniler, 10. yüzyılda Ardzrunilerin, 14. yüzyıla kadarsa Gürcü Pakraduni hanedanının vassalı olarak bilinir.³¹

12- Ensayatsi ailesinin küçük bir prensliği olan Andzakhidzor, Andzakh Nehri vadisinde bulunuyordu. Hükümdar sülalenin 451'deki Vartanats Savaşı'ndan sonra bahsi geçmez.³²

13- Urmiye Gölü'nün (Ermenice: Gabudan Dzov, Mavi Deniz anlamında) doğusunda, Martbedagan ve Her bölgesi arasında bulunan Barsbadunik'in geniş toprakları, Marats Amur Aşkharh (Medlerin güçlü toprakları) olarak da biliniyordu.³³ Görünüşe göre Ermeni kraliyet ailesine ait olan ve İran vilayeti Atropatene'deki Ermeni hükümdarının geniş toprağının en azından bir bölümünü temsil eden Barsbadunik, muhtemelen komşu Gabidyan ve Pakaran (Marand) bölgelerini de kapsıyordu.

Antzevatsik ve Sünik prenslikleri arasındaki tüm dağ sıraları, tamamen olmasa da, etnik görünüm bakımından Med ağırlıklı izlenimi verir; tıpkı I. Dünya Savaşı'ndan önce bu durumun Kürtler için geçerli olması gibi. Daha önce belirtildiği üzere, bölgelerden biri Martasdan (Medlerin yurdu), bir diğeri ise Pun Martasdan ya da Martutsayk (Medlerin yerleşimi) olarak adlandırılıyordu. Burada Maragan (Med yeri)³⁴ kasabaları ve kuzeye doğru Maravan (Med kasabası)³⁵ da bulunuyordu. Medlerin (Ermenilerin söylediği gibi Mars ya da Marts), gerçekten, kısmen de olsa modern Kürtlerin ataları olması, bu bölgenin eski zamanlardaki nüfusunu ön-Kürtler olarak tanımlamak için bir gerekçe olabilir.

14- Ermenistan'ın bir yerinde, Dırbadunik ya da Atrpatunik Prensliği bulunmaktaydı, fakat ailenin topraklarının fiilen nerede ol-

31 age, s. 197.

32 age, s. 220.

33 Robert H. Hewsen, "Introduction to Armenian Historical Geography IV. The Vitaxates of Arsacid Armenia: Reexamination of the Territorial Aspects of the Institution", *Revue des études arméniennes* 21 (1988-1989): 97-149; Hewsen, *Geography*, s. 188n180.

34 N[iğogayos] Atonts, *Armeniia v epokhu Iustiniana* (St. Petersburg, 1908), çev. Nina G. Garsoïan, *Armenia in the Period of Justinian* (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation: 1970), bundan sonra Atonts, *Justinian* olarak anılacaktır.

35 age.

duğuna dair sağlam kanıt yoktur ve Truni olarak anılan ve en son 9. yüzyıl ortalarında adı geçen hanedan, önemsiz gibi görünmektedir.³⁶

Bu hanedanların üçü bölgede bilhassa öne çıkmıştır: Rışdunik, Yervantuni (Orontid) ve Ardzruni. Sonuncusu kuvvetle muhtemel Yervantuni’nin bir koludur.³⁷ Bölgedeki diğer prensler, onların gölgesi altında yaşamıştır. 4. yüzyılda Rışduniklerin imhası ve Yervantunilerin 451’de ortadan kaybolması üzerine, Ardzruniler, ikisinin de topraklarını ve nüfuzlarını miras aldı. Üstelik, Ermeni Arşaguni monarşisinin 428’deki çöküşüyle birlikte Ardzruniler, Martbedlerin tüm topraklarını elde etmiş gibi görünüyorlardı. Böylece; MS 500’e gelmeden Vasburagan’ın büyük kısmı onların eline geçti ve Mami-gonyanlar, Pakraduniler ve Sünilerle birlikte, bölgedeki dört büyük soylu hanedandan biri oldular.

ORTAÇAĞ BAŞLARINDA VAN

MS 387 civarı Ermenistan, Romalılar ve Persler tarafından paylaşıldı ve Van bölgesi Pers egemenliği altında kaldı.³⁸ 64 yıl sonra yapılan Vartanants Savaşı’nda bölgenin prensleri önemli bir rol oynadı ve sonrasında bazılarının (örneğin Yervantuniler) adı bir daha duyulmadı. 428’de Ermeni monarşisinin çöküşünün ardından, Ardzruni hanedanı, Vartanants Savaşı’na dek hızla büyüdü. Ardzruniler, bazı prenslikleri ele geçirerek, Van Gölü havzasının çoğunu peyderpey kontrol altına aldılar. Bu sırada bazı hanedanlar ortadan kayboldu, diğerleri ise vassal konumuna düştü.

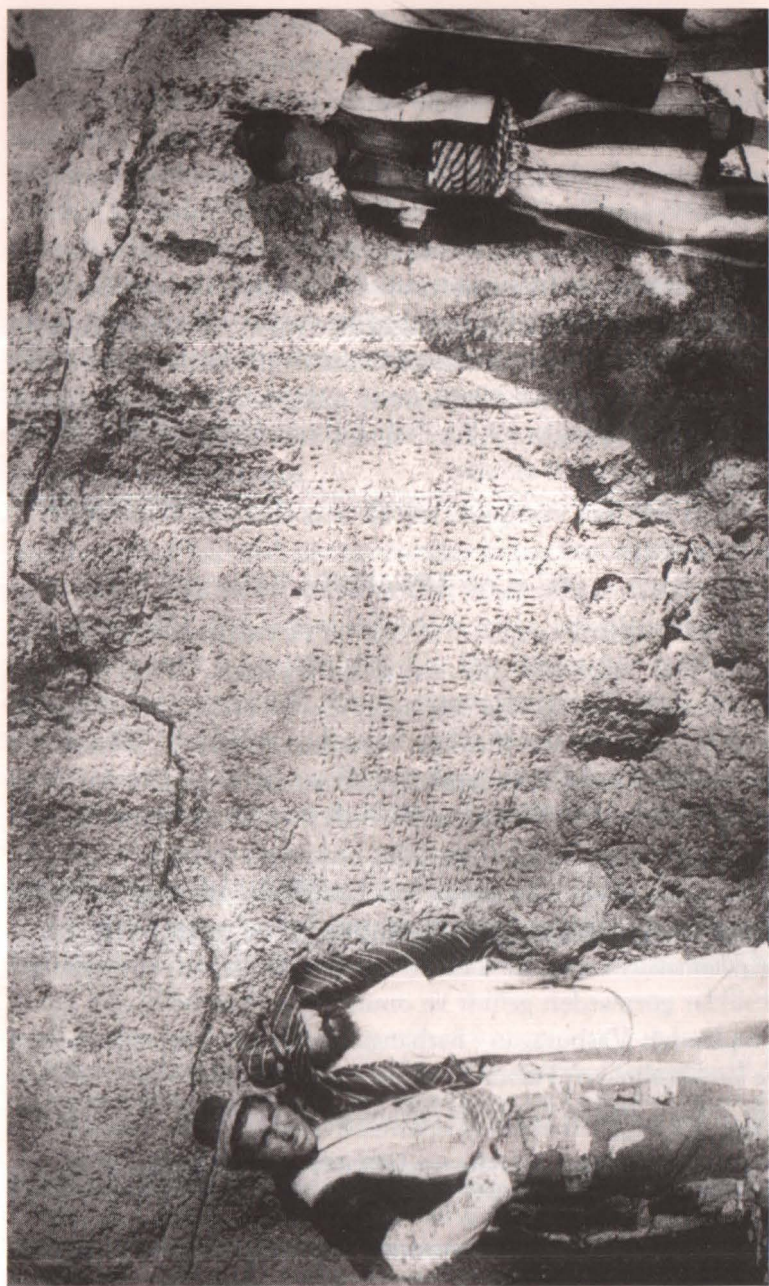
Aşkarhatsuyts olarak bilinen Ermenice coğrafya metninde, prenslikler görmezden gelinir ve onun yerine tüm bölge, 35 sancağın toplandığı Vasburagan –herhangi bir Ermeni kaynağında daha önce karşılaşılmayan Farsça bir terim– adlı büyük bir vilayet gibi görünür.³⁹ Bu coğrafya 7. yüzyıla dayandığı ve Bizans’ın 591’de Erme-

36 Toumanoff, *Studies*, s. 221; Hewsens, *Geography*, s. 186-87n164.

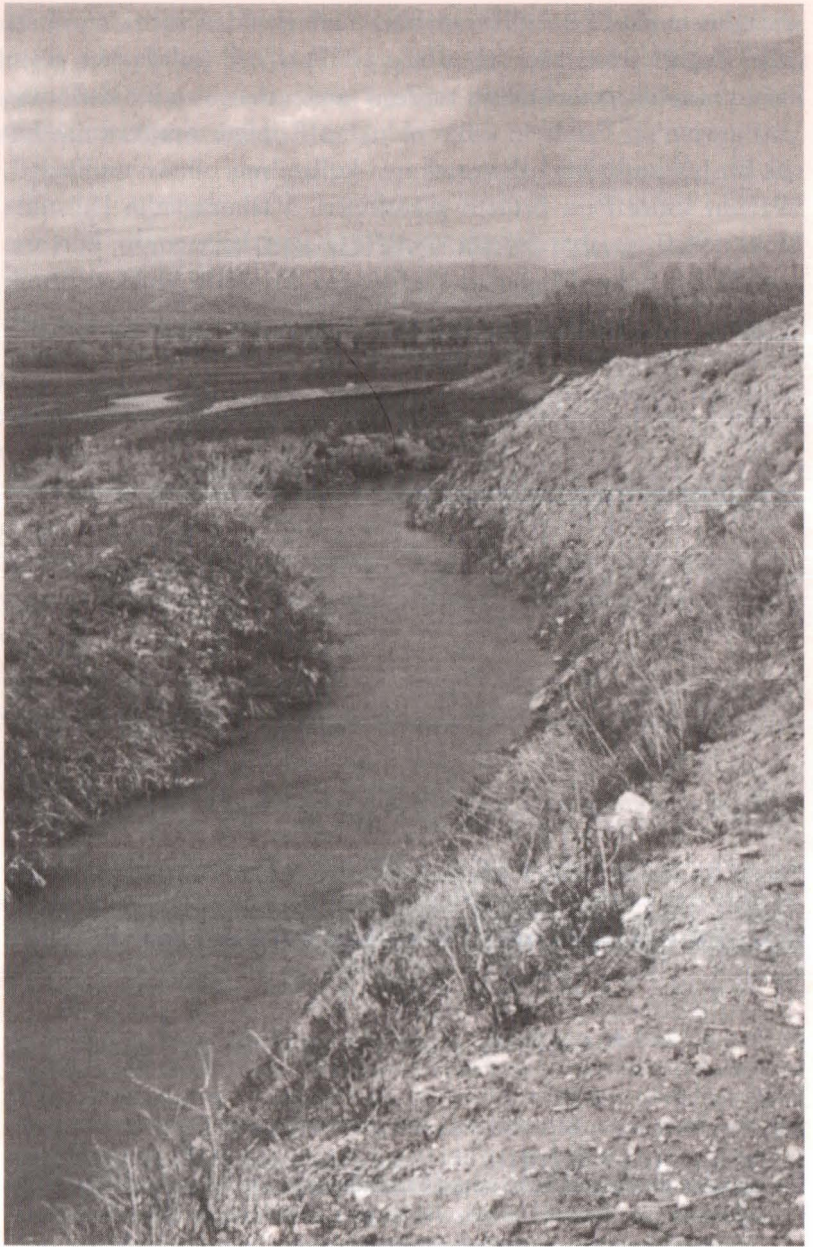
37 Toumanoff, *Studies*, s. 199.

38 Atonts, *Justinian*, s. 9.

39 Atonts, *Justinian*, s. 337-338; Toumanoff, *Studies*, s. 331; Hewsens, *Geography*, s. 179n144.

Urartu yazıtları (Paul Müller-Simonis)

Şamiram su kemerleri

nistan'ın merkezine doğru muazzam ilerleyişinden sonra meydana gelen değişiklikleri yansıttığından, ya "Pers" in⁴⁰ kulağa hoş gelen Farsça karşılığı ya da kraliyet toprağı⁴¹ anlamına gelen bir ifade olan Vasburagan'ın, Perslerin sahip oldukları Ermeni topraklarının büyük bir bölümünden bahsetmek için kullanılmış olması muhtemel. 591'den sonra Pers Ermeni prenslikleri, Vasburagan'ın batısında Moks'u [Bahçesaray] ve doğuda Sünik'i [Zangezür] kapsıyordu. İkisi arasındaki tüm bölgeyi kaplayan Vasburagan, Perslerin Moks ve Sünik arasında bulunan küçük prenslikleri tek bir nüfuz alanında toplamak ve adeta yarım kalan bir işi bitirmek için oluşturulan yeni vilayete verdikleri bir isimden ibaret de olabilir. "Vasburagan" ifadesi, gerçekten de bir kraliyet toprağına işaret ediyorsa, anlaşılan o ki Moks ve Sünik arasındaki tüm prenslikler, gelirlerin doğrudan Pers krallarına gittiği bir bölge teşkil ediyordu.

630'lu yıllarda cihata dayalı yeni İslam inancıyla kuşanmış Araplar, Pers İmparatorluğu'nu ezip geçti. Hiç vakit kaybetmeden, Ermenistan'a ilerlemeye başladılar. Ermenistan'ı istila ederek oluşturdukları genel valiliğin yönetimini *vosdigan*lara –Ermeni ve Ermeni olmayan valiler– bıraktılar. Ardaz ve Nahçıvan dahil Ardaz'ın doğusundaki toprakların Arap dönemi süresince Vasburagan'dan ayrı olması nedeniyle Arap yönetimine tabi Ardazruni prensleri, asla Vasburagan'ın tamamını ele geçirmiş gibi görünmeseler de, topraklarını genişletmeye devam ettiler.⁴² Araplar ayrıca, Van Gölü bölgesinde Pergri [Muradiye], Arceş [Erciş], Adilceva, Ahlat emirlikleri ve Manazgerd [Malazgirt] merkezli Kaysid emirlerinin geniş topraklarının da aralarında bulunduğu birtakım Müslüman yerleşimleri kurdular.⁴³ Bu dönemde Van ve bölgesi, ana akım tarihin odağından uzaklaştı,

40 Atonts, *Justinian*, s. 180-181.

41 Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, 2. baskı. (Kopenhag: E. Munksgaard, 1944), s. 103.

42 Arap dönemi için bkz. Joseph Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 836* (Paris: Fontemoing, 1919); Joseph Muyldeymans, *La Domination arabe en Arménie* (Louvain: J.-B. Istas, 1927); Aram Ter Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çev. Nina G. Garsoïan (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1976).

43 Bkz. Ter-Ghewondian, *Arab Emirates*.

zira İran'dan gelen Arap ticaret rotası, Bitlis ve Mezopotamya yolunda gölün kuzey kıyılarındaki şehirlerden geçiyordu. İkincil fakat yine önemli bir rota da, Bitlis'e gölün güney kıyıları boyunca Van üzerinden ticareti sağlıyordu.⁴⁴

VASBURAGAN KRALLIĞI, 908-1021

Orta Ermenistanlı Pakraduni hanedanı, 884/85'te kraliyet payesi olarak bir emsal teşkil etmiş, bu sayede belli bir servet ve siyasi güce sahip her soylu hanedan, kendini kral ilan edebilecek ve zamanın büyük güçlerinin de rızasını alarak unvanını kalıcı kılacak hale gelmişti. Bir kuşak sonra, Vasburagan Prensi Gagik (Haçik adının yerel biçimi) Ardruni, kendi hanedanıyla Pakradunilerinki arasında niteliksel anlamda pek az fark olduğunu görerek, kraliyet kavramlarıyla düşünmeye başladı. Kökenleri Ağpag prenslerine dayanan Ardzrunilerin, Karduya sınırlarında, Ermenistan'ın en geniş topraklara sahip soylu ailelerinden biri haline gelişinden daha önce bahsedilmişti. Bununla birlikte, Azerbaycanlı (Kuzey İran) Emir Yusuf'un desteğiyle kral oldukları yıl, 908 kadar erken bir tarihti. Öyle görünüyor ki Emir Yusuf, korku duyduğu Pakradunilere karşı Ardzrunileri bir denge unsuru olarak kullanmayı umuyordu.⁴⁵ Yusuf, Gagik'e bir taç ve hilat gönderdi, kısa süre sonra Bağdat'taki Halife Muktedir (908-932) de aynısı yaptı. Pakradunilere olduğu gibi Ardzrunilerin kraliyet tahtına çıkışına da Bizanslılar çaresiz razı geldi ve Haçik'e de Aşot Pakraduni'ye verdikleri, oldukça muğlak *arkhon ton arkhonton* (hükümdarların hükümdarı) unvanını verdiler. Araplar gibi Bizanslılar da, bir yerine iki Ermeni krallığının mevcudiyetini, kendi çıkarları için şüphesiz daha uygun görüyordu.⁴⁶

44 Hagop Manandyan, *Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, çev. Nina Garsoïan, (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1965), s. 156.

45 Nina G. Garsoïan, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", ed. Richard G. Hovannisian, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, c. 1: *The Dynastic Periods* (New York: St. Martin's Press, 1997), s. 156-157.

46 *Cambridge Medieval History*, c. 3, s. 29.

Neyse ki, Ardžruni hanedanına mensup 10. yüzyıl tarihçisi Tovma Ardžruni, 903-904 yıllarında Ardžruni topraklarının iki kardeş Gagik ve Kurken arasında paylaştırılmasını anlatır ve ailenin krallık payesini edinme arifesinde sahip olduğu toprakları açık bir biçimde gösterir.⁴⁷ Gagik kuzeye bakan doğu ve batı kısımları almıştı: Cıvaş, Tornavan, Ardaz, Martasdan, Garni, Arperani, Ağantrod, Parilovid, Balunik, Medznunik, Dosb, Rışdunik, Pokunik ve Kukan'dan oluşan 14 bölge.⁴⁸ Kurken ise güneyin doğu kısımlarını aldı: Antsahitzor, Gorcunik, Guğanovid, Martasdan, Arcişagovid, Arno-odn, Büyük ve Küçük Ağpag, Age, Damper, Daykryank, Erna ve Zarehavan'dan (son ikisi Vasburagan'ın dışında ve eskiden komşu Barsgahayk'ın [Persermenistanı] parçasıydı) oluşan 13 bölge.⁴⁹ Ardžruniler, Vasburagan'ın büyük bölümüne sahip olmalarının yanında, kısa süre içinde Antzevatsik Prensligi'nı bünyelerine kattılar. Sonunda, Pakraduni Prensligi olan Moks'un⁵⁰ en azından derebeyliğini ve eskiden Duruperan'a ait olan toprakların belli bölümlerini de ele geçirdiler. Buna ilaveten, Ararat Dağı'nın güneyinde bulunan Kogovit bölgesi Pakradunilerle ihtilafa düşmelerine yol açtı. İki krallık arasındaki ardı arkası gelmeyen anlaşmazlıklar Müslüman komşularının işine geldi.

Ardžruni iktidarının yükselişi, başka soylu hanedanların da Ardžruni sancakları altında toplanmasını beraberinde getirdi. Bu ailelerin bir kısmının mallarına Müslümanlar tarafından el konmuş, diğerleri ise doğrudan Ardžruni himayesi altına girmek istemişti. Bazıları Vasburagan'ın dışından gelmişti. Vassal hanedanlar arasında Age, Amaduni, Antzevatsi, Apahuni, Kaçperuni, Varajuni, Vahevuni, Kınuni, Gabegyan, Havnuni ve Dırbaduni ya da Truni de vardı.⁵¹

47 Tovma Ardžruni, *Badmutyün danın Ardžrunyats* (Ardžruni Hanedanı Tarihi), ed. Kerop Badganyan (St. Petersburg, 1887; tekrar baskı, Delmar, NY: Caravan Books, 1991); çev. Robert W. Thompson, *The History of the House of Artsrunik* (Detroit: Wayne State University Press, 1985) Ayrıca bkz. V. M. Vardanyan, *Vasburagani Ardžrunyats takavorutyunı* (Vasburagan Ardžruni Krallığı) (Erivan: Devlet Üniversitesi, 1969).

48 Tovma Ardžruni, *Badmutyün*, III.29.

49 age.

50 age, s. 200.

51 age.

Vasburagan Krallığı'nın belli bir başkenti yoktu. Kral, konağını bir yerden bir yere taşıırken (örneğin, Van, Vosdan), maiyeti de onu takip ederdi. Fakat I. Gagik (908-943), saltanatı süresince Akhtamar Adası'nda oturmayı seçti.⁵² Vasburagan krallarının en büyüğü, Varak Dağı'nın zirvesinden Van'a su taşımak için taştan yeraltı kanalı inşa etti, hem göl hem de arkadaki Nekh Masik (Sipan) volkan konisinin manzarasından yararlanmak için Artos Dağı'nın yamaçlarına bir saray dikti ve Van şehrinin gerisindeki Amragan kayalıklarının dibine dini binalar yaptı: Surp Sion Kilisesi ve onun biri İsa'nın dirilişine, öteki göğe yükselişine ithaf edilen iki şapeli. Ancak Gagik'in en büyük başarıları, Akhtamar Adası'ndaki yapılarıdır. Bir zamanlar Rışduni sülalesinin mülkü olan ve 4. yüzyılda çoktan surlarla çevrilmiş bu adacık, kıyının hemen açığında bulunur ve boyutu yaklaşık 0.7 kilometrekaredir. Su seviyesinin yaklaşık 80 metre üstündeki sert, gri kireçtaşındandır. Falez, doğuya doğru alçalır. Ve buradaki geniş düzlük alanda bol su veren bir kaynak bulunur. Gagik burada bir şehir kurmuş, geniş, kare bir saray yapmıştı. Bu saray, yuvarlak cumbalarla çevrili kubbeli büyük bir salon ile duvar resimleriyle süslenmiş diğer odalardan oluşuyordu. Dükkânlar, depolar ve bir hazine dairesi inşa etti. Sokaklar, meyve bahçeleri, bostanlar yaptı. Ağaçlar dikti. Mesire yerleri, kendisi ve maiyeti için dinlenme alanları tasarladı. Her şeyin ortasında en parlak ve bugüne taşınan eseri duruyordu: Sonradan bir manastır eklenen Surp Haç Kilisesi.⁵³ 915-921 yılları arasında Mimar Manuel tarafından pembe kumtaşından yapılan kilisenin iç ölçüleri, yaklaşık 12'ye 15 metredir. Sütunlar yerine, dört bingiye bağlı yüksek dairesel bir silindir tarafından desteklenen kubbenin yerden yüksekliği 21 metreyi bulur. İçi özenle hazırlanmış duvar resimleriyle süslenen katedral, en çok, yüksek rölyeflerindeki adeta emsalsiz heykellerle bilinir. Yapının dışı baştan sona İncil'den sahnelerle kaplıdır ve Ermenistan'daki taş işçiliği sanatının zirvesini temsil eder. I. Gagik tarafından inşa edildiği bilinen yapıların hari-

52 Genel olarak Gagik'in saltanatı ve Vasburagan Krallığı için bkz. Vardanyan, *Vasburagani Ardžrunyats takavorutyuni*.

53 age.

cinde, ünlü Nareg [Yemişlik] Manastırı ve belki İluvank'taki manastırın da onun saltanatı döneminde inşa edildiği belirtilmelidir. Garm-ravank'ın (Kırmızı Manastır) inşası, kişisel olarak Kral Gagik'e mal edilir.⁵⁴

Akhtamar'daki katedral için çok fazla masraf yapılmasına rağmen, Ardžruni krallarının mezarları, başka bir yerde, Varakavank (Türkçe: Yedi Kilise) olarak da bilinen Varak Dağı'nın yamaçlarındaki bir manastırdaydı. Kral Senekerim-Hovhannes tarafından saltanatının (1003- 1021) başlarında, daha önce aynı alandaki 7. yüzyıldan kalma sıradan bir keşiş kulübesinde saklanan Hakiki Haç kalıntısına ev sahipliği yapması için inşa edilen manastır, Van'ın 8 kilometre doğusundaydı ve bir dağ çıkıntısı nedeniyle gölden görül-müyordu. Bu inziva yerinin daha önce kraliyet mezarlığı olup olma-dığı net değildir, fakat 981 kadar erken bir tarihte, Senekerim'in karısı Kraliçe Hoşhuş'un burada Azize Sofya'ya (Surp Sopi) ithaf edilen bir kilise inşa ettiğini biliyoruz. Yıllar içinde Varakavank, Van Gölü bölgesinin en zengin ve en meşhur manastırı oldu.⁵⁵ Van'ın başpiskoposları, 19. yüzyılın sonlarına dek burada ikamet etti. O dö-nemde, başpiskoposlardan biri, müstakbel Gatoğigos Mıgırdiç Khı-rimyan Hayrig (Baba), Ermenistan'da basılan ilk gazete olan *Ardžvi Vasburagan*'ı (Vasburagan Kartalı) kurdu.⁵⁶

54 Şimdilerde bu anıtı tanımlayan birkaç kitap var. Aralarından bazıları: Sirarpie Der Neressian, *Aght'amar: Church of the Holly Cross* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965); *Documentii di architettura armena* dizisi içinde *Aght'amar*, c. 3 (Milano: Ares, 1974); Isdepan Kh. Mnatsakanyan, *Aght'amar* (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1983); İngilizce çev. Krikor H. Maksoudian ([Los Angeles]: Editions Ereboundi, 1986). Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. 1 (Londra: Pindar Press, 1987); Paolo Cuneo, *Architecture armena* (Roma, 1998); J. G. Davies, *Medieval Armenian Art and Architecture: The Church of the Holy Cross, Aght'amar* (Londra: Pindar Press, 1991).

55 Varakavank için bkz. Lynch, *Travels*, c. 2, s. 113-115.

56 Lynch, *Travels*, c. 1, s. 24.

KRALLIĞIN BİZANS'A DEVRİ

İmparator II. Basil 1000 yılında Dayk Prenslığı'ni ele geçirdikten kısa bir süre sonra, Kral Senekerim-Hovhannes'e, krallığını imparatorluğa devretmeyi kabul etmesi halinde Bizans topraklarındaki Kapadokya'da pek çok arazi teklif etti.⁵⁷ Kral teklifi başta geri çevirdi fakat 1018'de güney sınırlarına Türk akınları başlayınca, (muhtemelen fiilen gasp ettiği tahtta kendini emniyette hissetmesinden de dolayı) fikrini değiştirdi ve Basil'le müzakere yürütmek üzere oğlu Tavit'i Trabzon'a gönderdi. İmparator orada Gürcülere karşı düzenleyeceği seferin hazırlıklarını yapıyordu.

Şartlar üzerinde anlaşıldıktan sonra ilk toprak devri 1021'de gerçekleşti. Anlatılanlara göre Vasburagan, 10 şehir ve 4.000 köy ihtiva ediyordu.⁵⁸ Ardzruniler, o dönemde Manazgerd, Kığat, Ardze [Adilcevaz], Arceş [Erciş] ve Pergri [Muradiye] şehirleri üzerinde hak iddiasında bulunsa da, bunun sadece dört yerel Arap emirliği Ahlat, Dat al-Djauz, Arceş ve Bargiri (Pergri) üzerinde kurulmuş, belki de farazi bir hâkimiyet olduğu açıktı. Bu emirliklerin hükümdarları Bizans işgaline kadar devrilmemişti. Ardzruniler, Manazgerd'e hiçbir zaman sahip olmamıştı ve Manazgerd, Senekerim-Hovhannes tarafından bırakılan 10 şehirlik listeye dahil edildiğinde bile halihazırda Bizans'a aitti. Kraliyetin bünyesinde bulunduğu söylenen 10 "şehir"den 5'i, Van, Vosdan [Gevaş], Hizan, Ketsan ve Hoğts'tu. Son ikisi, çevrelerinde hatırı sayılır önemde bazı kasabalar bulunmasına karşın, aslında birer kaleydi (ilki Arvanis Nehri vadisi yoluyla Hizan'dan Rışdunik'e giden geçidi koruyordu, ikincisi ise Ketsan-Bitlis yolunu). Bu beş kent arasında hisarın yanı sıra surlara da sahip olduğu bilinen tek şehir Vosdan'dı, fakat Amik ya da Van'daki durumu bilmiyoruz. Şehirleri devrildikten sonra Senekerim-Hovhannes, birinci dereceden yakınları, maiyeti, krallığının üst düzey ruhbanları ve tahminen

57 Gérard Dédéyan, "L'immigration arménienne en Capadoce au XIe siècle", *Byzantion* 45 (1975): 41-117.

58 Köy sayıları abartılı gelebilir fakat çok daha sonraları, Cuinet zamanında (takriben 1890) Van vilayeti yaklaşık 2.279 köye sahipti, bunların yarıdan fazlası bizzat Van sancağındaydı.

14.000 aileyle birlikte, Sepastia'ya (Sivas) taşındı. Bütün bir Bizans vilayeti aynı isimle onun emrine sunulmuştu. Yine de Kral 1024'te öldüğünde, naaşı Varak Manastırı'na gömülmek üzere Vasburagan'a götürüldü. Dul Kraliçe de daha sonra onun yanına defnedildi.⁵⁹

Bizans egemeliğindeki Vasburagan, Baspraknia ya da Asprakania olarak biliniyordu ve *katapan*⁶⁰ unvanlı bir yöneticinin idaresi altındaydı. Bu yetkilinin makamının nerede olduğuna dair bir fikrimiz yok, Van'da (Eski Yunanca: Iban) olma ihtimali de mevcut. Bizanslılar tarafından "Yukarı Media" adıyla düzenlenen ayrı bir vilayetin merkezi olan Manazgerd'de oturmadığını biliyoruz. Bizanslılar, Vasburagan'da Bizans Kilisesi'ni kurmak için ellerinden geleni yaptılar. Bizans Kilisesi, bölgenin işgali esnasında, Yunan Ortodoks Kilisesi'ni kurmak için Roma ve Papalık (1054) ile bağlarını kopardı. Daron ve Van Gölü havzasında onlarca Yunan piskoposluk makamı kuruldu ancak hiçbirisi Bizanslıları Ermeni Platosu'ndan süpüren Türk istilalarına karşı ayakta kalamadı.⁶¹

GEÇ ORTAÇAĞ'DA VAN

Akın akın gelen Selçuklu Türkleri 1020 itibarıyla Vasburagan kapısına dayanmıştı. Pakraduni başkenti Ani şehri 1064'te Türklerle geçti ve Türkler, 1071'de Manazgerd'de Romanos Diogenes komutasındaki Bizans ordusunu ezdi. Selçuklular, Anadolu akınlarına başladı ve burada fethettikleri merkez dışındaki alanları yerel vasallar aracılığıyla yönetmeyi tercih ederek merkezlerini batıya doğru, Konya şehrinde kurdular. Böylece Vasburagan, batısındaki Daron ile birlikte, Şah-ı Armen (Ermenistan Kralı)⁶² olarak bilinen Müslüman bir beyliğin eline geçti. Şah-ı Armen, Eyyübiler⁶³ onların yerini alana

59 Lynch, *Travels*, c. 2, s. 115.

60 Karen N. Yuzbashyan, "L'Administration byzantine en Arménie aux Xe-Xe siècles", *Revue des études arméniennes* 10 (Paris, 1973-1974): 139-184.

61 *age*.

62 Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 1, s. 328 vd.

63 Türkiye Kültür Bakanlığı, *Van* (Ankara, 1987), s. 116, bundan sonra TKB, *Van* olarak anılacaktır.

kadar uzun süre kalacakları Van'ı (1100-1206) başkent yapmıştı. Bu süreçte bir Ermeni prens sülalesi Moks'u⁶⁴ [Bahçesaray] elinde tutmaya devam etti. Ve Kürtlerin ileri gelenlerinden bir grup, gölün güneyindeki muhtelif noktalarda kendilerine yer edinmeye başladı.⁶⁵

Bu esnada, Akhtamar Adası'nda, 1116 yılında Van Gölü bölgesinin dini merkezi olarak işlev görmeye başlayan bir gatoğigosluk ortaya çıktı.⁶⁶ Herkesçe tanınan Tüm Ermeniler Gatoğigosu'yla muhalif Akhtamar Gatoğigosluğu arasında başlayan hizipleşme 1420'de son buldu. O tarihte görevdeki gatoğigos, bu unvanı taşımasına izin verilmesi karşılığında, Tüm Ermeniler Gatoğigosu'nun üstünlüğünü tanımayı kabul etti. Zamanla babadan oğula geçen bir makam haline gelen Akhtamar Gatoğigosluğu, 1530'lara kadar Ardžruni ailesinin soyundan gelenlerin elindeydi.⁶⁷

13. yüzyılda Hazar Denizi'nin doğusundaki ülkelerine yönelik Moğol istilasından kaçan Harezmsahlara seferleri Eyyübileri yok etti, fakat on yıllığına yeniden tesis edilen Selçuklu egemenliği, Moğolların Ermenistan'ı fethetmesiyle sona erecekti. Baştaki tahribatlarına karşın, Moğol hanları ve onların soyundan gelen İranlı İlhanlı Beyliği uzun bir barış ve refah dönemi getirdiler. Bu süreçte, ticaret, manastır hayatı, kilise ve kervansaray inşaları ile el yazması eser üretimi yoğun gelişim gösterdi.⁶⁸ İlhanlı döneminin ayırt edici özelliklerinden biri bölgede, bilhassa gölün güney, güneybatı, batı ve kuzeybatı taraflarına, birçok köklü Kürt emirini yerleştirmekti. İlhanlılar güç kaybettikçe, Ermeniler iki rakip Türkmen hanedanı olan Diyarbakır merkezli Akkoyunlu ve Tebriz merkezli Karakoyunluların yönetimi altına girdi. Bunların ikisi de yerel Kürt emirleri aracılığıyla Van bölgesini yönetmeye devam etti.⁶⁹

64 Bkz. Ermeni Sovyet Ansiklopedisi, *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, c. 7, "Mokk" maddesi.

65 Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 1, s. 330 vd.

66 Mağakya Ormanyan, *The Church of Armenia*, gözden geçirilmiş İngilizce 2. baskı (Londra: Mombray, 1955).

67 Hewsen, "Sefedinian," s. 128-129.

68 Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 1, s. 330.

69 age; John E. Woods, *The Aqquyunlu Clan, Federation, Empire* (Minneapolis: Bibliotheca Islamica, 1976).

1387’de Ermenistan, Orta Asya’dan henüz gelen savaşçı Timur’un (Timurlenk) istila ordusunca işgal edildi. Timur, Ermenistan’ın büyük kısmını yağmaladı fakat Van’a adının kazanmasını sağlayacak, sıradışı bir gaddarlığa imza attı. Fidyeye alabileceğini düşündüğü ahaliyi bir kenara ayıran Timur, kalan nüfusu, kalesini tamamen yerle bir ettiği Van Kayalığı’nın zirvesine sürdü ve onları uçurumdan atarak ölüme gönderdi. O kadar çok insan bu şekilde öldürüldü ki, cesetler birikip çok yükseğe ulaştığından son kurbanların o denli yüksekte düşmedikleri için hayatta kaldığı söylenir.⁷⁰

Timur istilalarıyla kısa süre kesintiye uğrayan iki Türkmen federasyonu, Timur’un oğlu Şahruh’un 1410’daki ölümünden sonra, Ermenistan’da birbirlerinin hasmı olarak tekrar ortaya çıktılar. Sonrasında Akkoyunlu ve Karakoyunlu aşiretleri, onlarca yıl akınlar düzenleyerek ülkeyi tarif edilemez bir şekilde yağmaladılar. 15. yüzyıl boyunca bölgede katliam, yağma, esaret ve tecavüz, ardından kaçınılmaz açlık ve salgın hastalıklar yaşandı. Ermenistan’da ticaret durma noktasına geldi, kültürel yaşam neredeyse yok oldu ve çok sayıda yöre insanı yuvalarını terk ederek başka topraklara gitti.⁷¹ Akkoyunlular, 1469’da Karakoyunluları parçaladı, reisleri Uzun Hasan’ın 1469’daki ölümünden sonra, Osmanlı Türklerinin can düşmanı Akkoyunlular kendi içinde şiddetli ihtilaf halinde olan gruplara bölündü ve 1500 itibarıyla yolun sonuna geldiler.⁷² Bununla birlikte, kısa süre sonra, çocukluğunu Akhtamar’da rahiplerin koruması altında geçiren Uzun Hasan’ın büyük torunu İsmail Safevi, İran’ı ele geçirdi. Orada, Osmanlı Türklerine karşı son hız savaşmayı sürdürecek Safevi hanedanlığını kurdu.

70 Tovma Medzopetsi, *Badmutyayn Lang-Tamura yev haçortats yürots* (Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi), ed. Garabed vartabed Şahnazaryan (Paris: K. V. Şahnazaryan, 1860).

71 Avedis K. Sanjian, *The Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969). 15. yüzyıl kolofonları, Ermenistan’da o dönemde yaşanan dehşeti ayrıntılarıyla anlatıyor.

72 Bkz. Woods, *Aqqyunlu*.

OSMANLI DÖNEMİNDE VAN

Bir buçuk yüzyıl süren Osmanlı-Safevi savaşları, Ermenistan halkı için daimi bir yıkım oldu. Van bölgesi ilk olarak 1534'te Osmanlı Türkleri tarafından istila edildi.⁷³ 1548'de nihai olarak ele geçirilince, kuzey bölümü geniş bir *vilayet* olarak düzenlendi. 1609 itibariyle daha sonra vilayet olacak Bitlis'in yanı sıra, Alaşgerd [Eleşkirt] ve Bayezid sancaklarını içeriyordu. Bununla birlikte, 19. yüzyıl ortalarına kadar, eyaletlere bağlı sancakların büyük kısmı fiilen bağımsız, yerel Kürt derebeylerin kontrolü altında olmayı sürdürüyordu ve Osmanlı yönetiminin, Van'ın şehir kısmı dışında, neredeyse göstermelik olduğu söylenebilirdi. Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi, Safevi İran'yla savaşların tekrar başlaması karşısında, 17. yüzyıl ortalarında hâlâ aşırı derecede tahkim edilmiş Van'ın ayrıntılı bir tasvirini bıraktı.⁷⁴ Ona göre Van Kalesi, yedi kulesi olan yedi surla çevrili ve 6.000 askerin görevli olduğu –gölü çevreleyen dokuz kalenin altısında (Amik, Arceş, Adilceva, Ahlat, Datvan ya da Tatvan, Vosdan) konuşlanmış 6.000 asker daha vardı– çelik gibi bir yapıydı. Onun zamanında gölün sularında yaklaşık 50 gemi sefer yapıyordu.

1828'deki Rus istilasının ardından, Osmanlı yönetimi, sınır topraklarında daha sıkı bir kontrol uygulamak zorunda kaldı. 1847'de son derebeyler ortadan kaldırıldı ve Van eyaleti, her zaman Osmanlı'nın sıkı kontrolü altında bulunan Erzurum eyaletinin bir sancağı yapıldı.⁷⁵ Fakat 1875'te bu biçimsiz eyalet parçalandığında, Van ve Hakkari ya da Hekkiari sancakları ayrı vilayetler oldu. Son olarak 1888'de, bu iki sancak tekrar birleşecek ve daha büyük Van vilayetinde yer alacaktı. Yeni yönetim birimi, o dönem iki sancak, 19 kaza ve 300 nahiyeden (bucak ya da köy kümesi) oluşuyordu. Bunların toplamı 2.279 köy içeriyordu.⁷⁶ Başpiskopos Mağakya Ormanyan,

73 Donald E. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire from Earliest Times to the End of the Sixteenth Century* (Leiden: Brill, 1972), s. 100-143.

74 Evliya Çelebi, TKB, Van'dan alıntılanmıştır, s. 178.

75 Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 1, s. 340.

76 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie* (Paris: E. Leroux, 1890), c. 2, s. 632.

Ermeni Kilisesi’ne bağlı 275 Ermeni bölgesi olduğunu belirtmiş, daha sonraki çalışmalar, eyalette 400’den fazla Ermeni köyü olduğunu ortaya koymuştur.⁷⁷ Van, hem vilayetin hem de aynı adlı sancağın başkentiydi. Çulamerg ya da Çölemerik (Ermenice: Jığmar) Hakkari’nin başkenti oldu. Vilayetin yüzölçümü, 47.700 kilometrekareydi.

19. yüzyıl ortalarına kadar Van şehrinin dört yanı surlara çevriliydi. Yakın zamanda, İstanbul’daki Topkapı Sarayı’nın arşivlerinde keşfedilen, şehrin fevkalade doğru, renkli bir çizimi, yaklaşık 1600’de, uçurumun dibinde kiliseleri ve ufka hâkim camileriyle, güzel bir kasabayı gösteriyor.⁷⁸ Fakat 1850’den sonra şehir, surlardan taşmaya başladı ve doğuya doğru gelişigüzel yayıldı. Orada Aykesden denen “Bağlar” ya da “Bahçe bölgesi” ortaya çıktı. Şehrin varlıklı sakinleri, Hristiyan ve Müslümanlar, yeşillik ve bostanlarla çevrili konaklar inşa etti ve gitgide fazla sayıda yabancı misyoner ve konsolos da buraya yerleşti.⁷⁹

Bir sınır vilayetinin idarecisi olan Van valisi, Van’da bulunan yaklaşık 1.500 askerin yanı sıra, Başkale’de konuşlandırılmış iki taburun ve de 1.000 kişilik zaptiye (jandarma ya da yerel milisler) gücünün kumandasını elinde bulunduruyordu. Sınırın yakınlığına rağmen, İran, Osmanlı İmparatorluğu’na bir tehdit olmaktan çıkarak çok olmuştu ve genellikle yabancı ziyaretçilere kapalı olmasına rağmen, Van’daki kalenin surlarının harap halde olduğu biliniyordu.⁸⁰

NÜFUS

Türkiye Ermenistanı’ndaki altı Ermeni vilayetinin bölümleri arasında, Van sancağı, Ermenilerin nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu tek sancaktı. Fakat vilayetteki çoğunluk Van’ın Hakkari’yle birleştirilmesiyle kaybedildi, bu hamle muhtemelen kasıtlıydı. Hakkari nü-

77 Ormanyan, *Church of Armenia*, s. 206. Ayrıca bkz. Sarkis Karayan’ın bu kitap-taki yazısı.

78 Bu çizim, TKB, Van’da renkli olarak yeniden basıldı, s. 180-181.

79 Lynch, *Travels*, c. 2, s. 81.

80 *age*, s. 108.

fusunun ezici çoğunluğu Müslüman, Kürt Yezidi ve Süryani (Nasturi mezhebine mensup Hristiyan Süryanilerden küçük bir grup Keldani adı altında Katolikliği benimsemişti) azınlıklarla karışmış Kürtlerden oluşuyordu. Vilayette Türk azdı ve bunların çoğu Müslümanlaşmış Ermeniler ya da Türkleşmiş Kürtlerdi. Eyaletin büyük kısmı dağlıktı ve modern zamanlardan önce, Osmanlı standartlarında bile güvenilir sayılabilecek bir nüfus sayımı yapılmamıştı. Bu nedenle, aşağıdaki sayıları kullanırken hayli temkinli davranmak gerekir.

Vital Cuinet (takriben 1890)⁸¹

Müslümanlar	
Türkler	30.500
Kürtler	210.000
Çerkesler	500
Hristiyanlar	
Ermeni Apostolikler	79.000
Ermeni Katolikler	708
Ermeni Protestanlar	290
Nasturiler, özerk	52.000
Nasturi reaya	40.000
Keldani Katolikler	6.000
Latin Katolikler	2
Diğerleri	
Yezidiler	5.400
Romanlar	600
Yahudiler	5.000
TOPLAM	430.000

Mağakya Ormanyan⁸²

(Vilayetin dört piskoposluk bölgesinde Ermeniler, 1910)

Ermeni Apostolikler	191.000
Ermeni Katolikler	500
Ermeni Protestanlar	200
TOPLAM	191.700

81 Bkz. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 636.

82 Ormanyan, *Church of Armenia*, s. 205-207.

Ermeni Patrikhanesi (1912)⁸³

(Hakkari hariç)

Ermeniler	185.000
Yakubi Süryaniler	18.000
Türkler	47.000
Göçebe Kürtler	40.000
Yerleşik Kürtler	32.000
Yezidiler	25.000
Romanlar	3.000
TOPLAM	350.000

Osmanlı İstatistikleri (1911-1912)⁸⁴

Müslümanlar	(%69) 179.380
Gayrimüslimler	(%31) 79.760
TOPLAM	259.140

Justin McCarthy⁸⁵

Müslümanlar	313.322
Ermeniler	130.500
Nasturi ve Keldaniler	62.400
Yahudiler	1.798
Yezidiler	1.776
Rum	1
TOPLAM	509.797

I. DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ EKONOMİ

Toprak kullanımı bakımından vilayet topraklarının 21.530 kilometrekaresi ekime elverişliydi; 14.346 kilometrekaresi çorak dağ, 6.350 kilometrekaresi ormanlık dağ, 20 kilometrekaresi bataklık

83 *Réponse au mémoire de la Sublime-Porte en date 12 février 1919* (Constantinople, 1919), s. 46, Ek E; Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1967), s. 36.

84 Justin McCarthy, *Muslim and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia at the End of the Emire* (New York: New York University Press, 1983), s. 76.

85 McCarthy, *Muslim and Minorities*, s. 39, 77, 97, 102-103.

arazi ve 5.454 kilometrekaresi ise göldü.⁸⁶ Ermenistan'ın geri kalanı gibi, Van vilayeti de büyük ölçüde tarım ve hayvancılık bölgesiydi. Tütün, fasulye, nohut, üzüm, incir ve bademle birlikte buğday, arpa, darı, mısır ve çeltik ana mahsullerdi; sürüler sığır, koyun ve keçiden oluşuyordu. Başkale'de gümüş kurşun cevheri, Başkale yakınlarındaki Siran ve Şomoh'ta biraz petrol vardı. Kurşun ve kireçtaşı da bulunurdu. Van Gölü *tarekh* balığına (inci kefali) ev sahipliği yapıyordu; bu balık, hâlâ Arap döneminde olduğu gibi kurutulup ihraç ediliyordu. Göl kıyısından toplanan soda, kalıp olarak kurutuluyor ve deterjan olarak kullanılıyordu.⁸⁷ Vilayette küçük çaplı bir dokuma sanayisi vardı; fakat Ermeniler, iyi kuyumcuları, terzileri ve başka zanaatkârlarıyla biliniyordu. Yine de, Van'da bir banka olmadığını düşününce insan ticarete verilen önemi tasavvur edebiliyor.

Uzak dağlar dışında çok az ağaç olmasına karşın, vilayet gayet zengin bir bitki ve hayvan çeşitliliğine sahipti. Ağaçlar arasında çobanpüskülü, karaağaç ve birkaç çeşit meşe vardı. Hayvanlara gelince, dağlarda boz ayı, kurt, tilki, sırtlan, geyik, yaban tavşanı, kırlangıç ve vahşi keçi ile nadiren de olsa vaşak ve küçük kaplanlar bulunurdu.

KİLİSE ÖRGÜTLENMESİ

Dini açıdan Van vilayeti dört yetki bölgesine ayrılmıştı: I) Sancağın büyük çoğunluğunu ihtiva eden (108 kilise bölgesi, 130 kilise, ve yaklaşık 100.000 inanan) Van Başpiskoposluğu, II) Birer manastıra ve anakarada birkaç köye sahip Lim ve Gduts adalarının birleşmesiyle oluşan Timar nahiyesini (25 kilise bölgesi, 32 kilise ve yaklaşık 11.000 inanan) kapsayan Lim ve Gduts Piskoposlukları, III) Gatoğigos'un ikamet ettiği aynı adlı adanın yanı sıra Van vilayetindeki Gevaş (Gavaş, Kiavaş), Çatak, Garcgan [Çavuşlar] kazaları ya da bölgelerini ve Bitlis vilayetindeki (Hizan haricinde 130 kilise bölgesi, 203 kilise ve yaklaşık 70.000 inanan) Hizan'ı (64 kilise bölgesi, 69 kilise ve 25.000 inanan) içeren Akhtamar Gatoğigosluğu, IV)

86 Bkz. Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 631.

87 Lynch, *Travels*, c. 2, s. 40-46.

Makamı Surp Partoğimeos Manastırı'nda bulunan fakat Başkale'de (20 kilise bölgesi, 23 kilise, 10.000 üye) yaşayan bir piskoposa sahip Ağpag [Başkale] Piskoposluğu.⁸⁸ Lim Piskoposu, 1890'lara kadar Van'da yaşadı. Vilayette Katolikler çok azdı ve piskoposları Muş'ta yaşıyordu. Piskoposlukları, Van eski piskoposluğuyla birleşmişti.⁸⁹

VAN ŞEHİRİ

I. Dünya Savaşı arifesinde, Van şehri hâlâ kıyıda köşede kalmış bir yerdi; nadiren bahsi geçer ve yabancılar tarafından pek az ziyaret edilirdi. Herhangi bir anayol üzerinde bulunmamasına rağmen, Van Gölü havzasından İran'a uzanan tek makul güzergâh üzerindeydi. Ticaret küçük çaplı fakat istikrarlıydı ve çarşısı genel olarak Avrupa mallarıyla dolup taşardı. Yaşam koşulları kötü, bununla birlikte maaşlar düşük, yolsuzluk yaygın, casuslar dört bir yandaydı. Ayrıca kırsal kesim tehlikeliydi.⁹⁰ Hali vakti yerinde çok az tüccar vardı ve bunların tümü Ermeni'ydi. Fakat yerel meselelere her biri elli üyeli altı Türk aşireti bakıyordu. İşleri aşağı yukarı reform öncesi günlerde yaptıkları gibi yürütüyorlardı.⁹¹ Bunlar şehirdeki tek etnik Türklerdi, Müslümanların geri kalanı Türkleşmiş Kürtlerdi. Vilayette çok sayıda Ermeni bulunduğu için Ermeniler genel olarak yerel yönetimlerde iyi temsil edildiler.

Mecliste valiye yardım eden iki Ermeni vardı. 1896'dan 1907'ye kadar vali yardımcıları, sözleri pek geçmese de, her zaman Ermeniler oldu. Belediye meclisinde iki Ermeni üye vardı. Temyiz mahkemesinde (ikisi hukuki davalar, ikisi cezai davalar bölümünde) dört Ermeni hâkim bulunuyordu. Ve Ermeniler, ticaret mahkemesinde Müslümanlarla eşit haklara sahipti.⁹²

Köylerdeki fakirliğe ve genel mahiyetteki geri kalmışlığa karşı

88 Ormanyan, *Church of Armenia*, s. 206.

89 *Dictionnaire de l'histoire et géographie chrétiennes*, "Arménie" maddesinin altında.

90 Lynch, *Travels*, c. 4, s. 85.

91 *age*, bölüm 4, s. 38-115.

92 Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of Ottoman Empire, 1860-1908* (Londra: Routledge, 1977), s. 38.

Van, Ermenistan'ın en Avrupalılaştırmış ve kültür seviyesi en yüksek şehirlerinden biriydi. Ve yabancı –Amerikalı, Fransız ve Alman– misyonerlerden ciddi ölçüde etkilenen Hristiyan nüfus, 1890'lara kadar yaygın biçimde Batılı giyim tarzını benimsemişti.

Fiziksel olarak Van şunlardan oluşuyordu:

I) Büyük sarp kayalığın tepesindeki kale, II) Kaidesi hemen hemen üç kilometrekare yer kaplayan eski sur içi (*Kağakameç*), III) Aşağı yukarı 20 kilometrekarelik bir alanda güney doğuya doğru uzanan bahçe bölgesi (Aykesdan). Aykesdan 11 mahalle ve 6 parselden oluşuyordu: Şamiramaltı, Haygavank, Paşen-Poğan, Norşen-Ulya, Norşen-Sufla, Agerpi, Hankuysner, Arark, Gulurtağ, Noraşen, Ararutstağ, Hafız-Efendi, Karoyan, Boyents, Yavşin, Şabaniye ve Seğke-keki.⁹³ Önceden olduğu gibi kıyıya 3-4 kilometrelik bir mesafede konumlanan Van, fiilen göl kenarında bir şehirdi, Agants köyü sıradan bir "liman" işlevi görüyordu. Dört kapıdan girilen sur içinde, dar sokaklar ve bazıları konağa benzeyen 5.000 yüksek, eski ev, ayrıca yedi eski ahşap kilise, altı cami ve geniş çarşılar bulunuyordu. Yüksek kavakların gölgesine sığınan, etrafı elma, şeftali, nar bahçeleri ile kavun ve salatalık ekili alanlarla çevrelenmiş özel konutlarıyla bahçe bölgesinde, beş kilise ve beş cami daha vardı. 1914'te Van, hisarın yanı sıra, Toprakkale denen civar bir tepede ikinci bir kaleye, askeri birlikler için birkaç kışlaya, bahçelerin kenarında Avrupa tarzı bir şale olan meskeniyle –mobilyalı ve Batılı tarzda döşenmiş– birlikte konak ya da hükümet binasına sahipti.⁹⁴

OKULLAR VE BAŞKA TESİSLER

Van şehrinde (altısı bölge kilisesine bağlı, dördü özel ve biri Ermenilerin ileri gelenlerinden Sanasaryan tarafından vakfedilmiş) 11 Ermeni okulu, 10 Türk okulu (altısı ilkökul, üçü ortaokul ve biri daha yüksek seviyede) vardı.⁹⁵ Sur içinde Surp Diramayr, Surp Var-

93 Lynch, *Travels*, c. 2, s. 80 ve 81 arasındaki harita.

94 Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent* (New York: C. Scribner's Sons, 1926), s. 73.

95 Lynch, *Travels*, c. 2, s. 94-101.

tan, Surp Boğos, Surp Nişan, Surp Sahak ve Surp Dziranavor kiliseleri; Aykesdan'da Haygavank, Noraşen, Arark, Hankuysner kiliseleri vardı. Ve diğer mahallelerin her biri de kendi kilisesine sahipti.⁹⁶ Ayrıca, Van'da üç konsolosun (İngiliz, Rus ve İranlı) ve iki fahri konsolosun (İtalyan ve Avusturyalı) konutları, bir Alman Protestan misyonu ve bir Fransız Katolik Dominiken misyonu bulunuyordu. Fakat, şehirdeki tartışmasız en önemli yabancı kurum, Amerikan Yabancı Misyonlar Komiserliği tarafından 1871'de kurulan Amerikan 'Congregationalist'⁹⁷ misyonuydu. Aykesdan'ın güneydoğusunda yer alan misyon yerleşkesinde, bir kilise, kızlara ve erkeklere açık beş okul, bir hastane, bir dispanser ve Batılı tarzda inşa edilmiş dört geniş misyonerlik konutu vardı.⁹⁸

AKHTAMAR GATOĞİGOSLUĞU

1116'da kurulan ve 16. yüzyıl ortalarında Osmanlı Türklerinin gelişine dek Ardżruni prenslerinin soyundan gelen ailelerin elinde tuttuğu Akhtamar Gatoğigosluğu, yüzyıllar içinde yaşadığı yozlaşma yüzünden çağdışı kaldı ve son Gatoğigos II. Khaçadur (1864-1895) yönetimi altında Ermeni Kilisesi için bir değer olmaktan çıkarak utanç kaynağı haline geldi.⁹⁹ Yöre Ermenilerinin eğitimsel ve kültürel gelişiminin merkez noktası olma görevi, faal başrahip Mıgırdiç Khırımyan idaresindeki Varak Manastırı'na bırakıldı. Akhtamar Piskoposluğu makamı 1895'te boşaldı, piskoposluk faaliyette bulunmaksızın ayakta kaldı ve 1916'da lağvedildi. O zaman aralığında manastır yerle bir edildi, rahipler öldürüldü ve Surp Haç Katedrali yağmalanıp viran edildi.¹⁰⁰ Fakat mucizevi bir şekilde yok olmadı.

⁹⁶ *age*, s. 101-103.

⁹⁷ Her yerel cemaatin bağımsız olduğu kilise yönetim biçimi.

⁹⁸ *age*, s. 92.

⁹⁹ *age*, s. 127-129, 136.

¹⁰⁰ de Nogales, *Four Years*, s. 62, Van kuşatması altında Akhtamar'da yaşananlara eşine az rastlanan bir tanıklık getiriyor.

SOYKIRIM DÖNEMİNDE VAN

Van, silahlı çetelerin Osmanlı yönetimi tarafından ülkenin her yerindeki Ermenilerin üstüne salındığı 1895-1896 olayları sırasında, genel olarak daha az zayıt verdi. Bir Osmanlı birliğinin şehir saldırmayı engellendi. Çünkü Ermeni siyasi partileri Van’ı korumak için güçlerini birleştirmişti. Siyasi liderlerin İran’a gittiği (birçoğu pusuya düşürüldü ve yolda öldürüldü) açığa çıkınca, resmi yetkiyle tatbik edilen katliamlar sona erdi ve Van Ermenileri, başka yerlerde yaşanan feci mezalimden kurtuldu.¹⁰¹ 1915’teki imha için hedef tahtasında olan Van Ermenileri, bir kez daha yaşanacaklara dair bir kez daha duyum aldılar ve kararlılıkla müdafaa için silahlandılar. Birkaç yüz asker, 20 Nisan’dan 16 Mayıs’a kadar hemen hemen bir ay boyunca, kendilerini, sevdiklerini ve yaklaşık 30.000 kişiyi silahlı Türk güçlerine karşı savundu. Kafkasya’dan Rus ordusu ve gönüllü Ermeni alayları yaklaştığından, Türk ordusu son anda savaşı bıraktı. Sonrasında, Ermeniler Rus koruması altında belli bir otonomiye sahip oldu, fakat birkaç hafta sonra Rus ordusu aniden çekildi. Türk ilerleyişinden korkan Ermeni nüfus, Kafkasya’da görece güvende olacağından topluca Rusların peşinden gitti. O yılın sonlarında Rusların bölgeyi tekrar işgal etmesine ve 1918’e dek elinde tutmasına karşın, Ermeni Van için yolun sonu gelmişti.¹⁰²

GÜNÜMÜZDE VAN

Türkiye Cumhuriyeti’nin 1923’teki kuruluşundan sonra, eski Van vilayetinin iki sancağı, Van ve Hakkari adlarıyla şehir olarak ayrıldı. Van şehri uzun bir süre adeta tamamen harap halde kaldı. Fakat sur içi yavaş yavaş terk edilirken, bahçeler bölgesinin bulunduğu alanın yakınlarında yeni bir şehir gelişti. Yeni bir bulvar olan Cum-

101 Christopher J. Walker, *Armenia, The Survival of a Nation* (Londra: Croom Helm, 1980).

102 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 55-57.

huriyet Caddesi'nde sık apartmanlar ve modern dükkânlar sıralanıyor ve şehir şimdilerde ziyaretçiler için makul konaklama imkânları sunuyor.¹⁰³ Şehirde birkaç banka ve yerel bir müze var. Üniversite kuruldu ve modern bir kültür merkezi inşa edildi. Tekstil, et işleme, mandıra, hayvan besiciliği, kimyasal madde ve çimento üretimi alanlarında yerel sanayi tesis edildi.¹⁰⁴ Van, 1970'ten bu yana Türkiye-İran demiryolu sistemine bağlı ve İran sınırı 1987'de ticarete açıldı. Bölgenin doğal güzelliğini turistler için ilgi odağı haline getirme umutları bir hayli yüksek. Eski şehrin Osmanlı kent yaşamını yansıtacak bir açık hava müzesi olarak yeniden inşası konuşuluyor¹⁰⁵ ve turist broşürleri, yüzme tutkusu geniş ve eşsiz gözlere sahip yerel "Van kedisi" hakkında geniş bilgi içeriyor.

Van bölgesinde Türklerin sayısı hâlâ çok fazla değil ve Ermeni nüfus olmadan hem şehir hem de vilayet, Kürtler için bir yaşam merkezi haline geldi. Akhtamar Adası'ndaki Surp Haç Katedrali bir zamanlar bölgedeki Ermeni mevcudiyetinin kanıtı olarak varlığını sürdürüyor ve son yıllarda restore edilerek ziyarete açıldı. Yılda bir defa Ermenilerin kilisede ayin düzenlemesine de izin veriliyor. Bir kısmı Ermeni olan az sayıdaki gözü kara turist, geçmişte yaşanmış tüm talihsizliklere rağmen doğal güzelliğinden ödün vermeyen Vasburagan'ı yeni yeni keşfetmeye başladı.

Çeviren: Serdar Aksoy

103 Hewsen, kişisel gözlemler, 1998.

104 TKB, Van, s. 178.

105 Sinclair, *Eastern Turkey*, c. 4, s. 352.

Van ve Hafızanın Sürekliliği

James R. Russell

1970'li yıllarda Harvard'da verilen bir dizi konferansta edebiyat araştırmacısı Northrop Frye, romans janrını, "seküler yazıt"¹ adıyla anılabilecek, kültür bünyesinde bir kategori olarak ele almıştır. Bu tarz eserlerin, ne vahiy kitaplarındaki gibi doğaüstü bir gücün enerjisini ve etkileyiciliğini taşımaları beklenir ne de ahlak kurallarını dikte etme veya kozmolojik mitleri dayatma zorunluluğu olduğu düşünülür. Söz konusu tarzda eserlerin, sekülerliği, yani dünyeviliği bundan ileri gelir ve insan orijinli oldukları kabul edilir. Yazıt kategorisiyle konu, karakter gelişimi ve yapı bakımından aynı muteber standartlara bağlı kaldıklarından örtüşür ve kişisellikten üstün olan sosyal değerleri ve inançları yüceltir. Yazarın kalemini harekete geçiren gerçek bir tanrı değil de gelenekler ve yaratıcı hayal gücü olduğuna inanılsa da, bu eserleri farklı bireysel tercihler olarak görmek kolaycılık olur. Kutsal eserler ve seküler kurgunun ortak paydasında, onlarla bir arada varlıklarını sürdürür.

Destanlar kutsal yazın kapsamında ele alınabilir, tıpkı antik Yunan'da Homeros'un şiirlerinin sıklıkla, Hindistan'daysa *Mahabharata*'nın hâlâ fazlasıyla öyle addedildiği gibi. Hatta İbranilerin *Tanah*'ı veya Zerdüştlerin *Avesta*'sı gibi, farklı türleri akla getiren daha geniş çaplı bir vahyin parçası ya da ayrı bir mukaddes kanonun yanı sıra değer ve ahlak kurallarının bir modeli, ulusal geleneklerin muteber bir kaynağı olarak işlev görebilir.² Ermeni destanı *Sasun*, bahsi geçen bu

1 Northrop Frye, *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1976).

2 Epik edebiyatın bu kutsal bağlamda kullanımı ve Tanrı adaletiyle ilgili olarak savaş ve ölüm konularının işlenişinin önemi için bkz. James R. Russell, "A Parthian *Bhagavad Gita* and Its Echoes", ed. Jean-Pierre Mahé ve Robert W.

son modele göre incelenebilir. Dolayısıyla Frye'nin romans hakkında söyledikleri destan için de gayet geçerli olabilir: o da bir tür seküler yazıttır ve destan gibi romans da miti andırır. Mit, tanımlama gerektiren bir terimdir. Mitler, tabiatı itibariyle normal yer ve zamanda var olması imkânsız görünen karakterlerle olayları kapsayan doğaüstü, ahlâki veya kozmolojik amaca sahip hikâyelerdir. Hikâyeler, okurun kendini romanın akışına kaptırması kabilinden kuşkuculuğun askıya alınmasını gerektirir; ancak mitler gerçektışı olduğundan, genellikle dini inancın kabuluyla ilişkilendirilen bu tür bir süreç olmazsa olmazdır. Bu askıya alma durumunu harekete geçiren öğeler, mitin anlamı ve verdiği spiritüel ve duygusal mesajdır. Mitler bir bakıma, aşırı önemli hikâyeler olarak fazlaca yoğun sembolizm ve anlam yüklü detaylar içerdiğinden, günlük hayat baz alındığında aslen gerçekçi kabul edilmez. Ve sıklıkla, belli bir dine inanan kişiye kutsal görünen vahiy yoluyla edinilmiş gerçeklik, başka dinden birine yalnızca bir mit gibi gelse de, bazı mitlerde/vahiylerde birçok inanç birbiriyle örtüşebilir. Kızıldeniz'in ikiye ayrılması, Tanrı'nın Sina Dağı'nda görünmesi, İsa'nın Bakire Meryem'den doğması ve yeniden dirilmesi, Muhammet'in gece göğe yükselişi birer mittir ve bunları içeren inançlar, inananın bu mitleri gerçek kabul etmesini gerektirir. Ancak üç farklı İbrahimi dininden birine inanan kişi için bunların bir kısmı doğru kabul edilirken, diğerleri mit olarak damgalanırlar; başka dinler için önemli olmasına saygı gösterilse de içeriğin gerçekliği reddedilir.

ANADOLU'DAKİ ARKAPLAN

Bir miti, kadim Anadolu'ya ait kutsal bir hikâyeyi, Ermenilerden önceki Urartu ve merkezi Van bölgesindeki (antik Tuşpa: Ermenice adı, Tosp) güçlü kökleriyle ele alalım. Bu mit, birbirini izleyen ka-

Thomson, *From Byzantium to Iran: Studies in Honour of Nina G. Garsoïan* (Atlanta, GA: Scholars Press, 1996), s. 1735; ve James R. Russell, "An Epic for the Borderlands: Zariadris of Sophene, Aslan the Rebel, Digenes Akrites, and the Mythologem of Alcestis in Armenia", ed. Richard G. Hovannisian, *Historic Armenian Cities and Provinces: Tsopk-Kharpert*.

dim dinlerce gerçek-içerikle [truth-content] donatılmış, benimsenmiş, sonrasında uyarlanmış ve kahramanlık destanı bağlamında, sahip olduğu mit görünüşünü yitirmemeyi başarmıştır —örneğin, Ermeni seküler yazıtları. Böylesine sıradışı bir dayanma gücüne sahip olan mit, yaşamlarının en temel sorunlarıyla karşı karşıya kalan dinleyicilerini harekete geçirme fonksiyonunun bir parçası olarak ve kalıcı sorular sorarak önemli bir anlam kazanır. Zaman içinde değişecek, yolları başka mitlerle de kesişecektir. Dünya üzerindeki birbirinden farklı halklar sık sık benzer mitler üretmiştir. Bunun sebebi insan beyninin, bir başka deyişle kolektif bilinçdışının görünmez mitolojik arketiplerle donatılması olmadığı gibi, mitlerin birbirinden farklı milletlerin, dilbilimsel ve materyal kültürlerin ortaya çıkardığından azade, kendine özgü, değişmez özellikler taşımaları da değildir. Böylesi bir yaklaşım yanlıştır. Burada önemli olan, insanların ortak ihtiyaçları ve açmazlarıdır.

Milattan önce ikinci milenyumun ortasında, kökleri Doğu Anadolu'ya dayanan, Hitit ve Hurri dillerinde yazıya geçirilmiş *Ullikummi Şarkısı* eseri ortaya çıkar. Kumarbi adında bir varlık, hava tanrısı Teşup'a (Urartu dilinde: Teisheba, üç büyük tanrının ikincisi; ilki en yüce tanrı Khaldi, üçüncüsü de güneş tanrısı Şivini'dir) karşı bir isyan başlatmayı planlar. Kumarbi bir kayanın üzerine boşalır ve kayadan korkunç dev Ullikummi doğar. Ullikummi suda büyür. Peki neden suda? Belki de kayalık bir nehir yatağının üzerinde olduğundan. Güneş tanrısı Ullikummi'yi görür, bunu tanrıların kralına ve ilahi konseye bildirir. Onlar da canavarın yok edilmesine karar verir. Bu kahramanlık görevini hava tanrısı yerine getirir. Yunanlılar bunu Agdistis (*agdos*) miti olarak bilip anlattıkları için Anadolu'nun batısında bu mit Klasik döneme kadar varlığını sürdürebilmiştir. Agdistis'in, ön-Ermeniceyle yakın ilişki içinde olduğu söylenebilecek Frig dilinde "kayalık" anlamına gelmesi muhtemeldir. Bu hikâye, Anadolu yarımadasının doğusunda, Hititlerden yarım milenyum sonra ve ön-Ermenice konuşanların büyük ihtimalle Doğu Anadolu'ya çoktan yerleşmiş olduğu dönemde de iyi bilinirdi. Milattan önce birinci milenyumun başlarında İran Azerbaycanı'ndaki Hasanlı'da bulu-

nan altın kâsenin üzerinde, heyecanın doruğa ulaştığı savaş sahnesi betimlenmiştir: Bir tanrı, boğaların çektiği savaş arabasını sürer ve köpüren denizdeki kabarcıkların arasından görünen devasa canavarı öldürür.

Burada, özel öneme sahip sarıh bir tema vardır: tanrı (ya da kahraman) ve canavar arasındaki kozmik mücadele. Bunun çok çeşitli anlamsal farklılıklarla, farklı dinlere farklı formlarda yansıdığını görürüz. Yukarıda bahsedilen hikâyede, dünyayı yok olmaktan ve kaostan kurtaran tanrının insanlığın iyiliğini istediğini açıkça anlıyoruz; bu, tür olarak savaş mitinin en bilindik formu ve mesajıdır. Ama bahsedilen ahlaki sorunlar zaman zaman daha incelikli olarak ele alınır; düzen ve barış kadar önem taşıyan insani koşulların belirsizliklerine temas edilir. Örneğin Gilgames Destanı'nda kahraman ve arkadaşı Enkidu, sedir ormanının canavar gardiyanı Huwawa'yı öldürür. Korkunç görünümüne rağmen böyle bir saldırıyı kışkırtacak bir davranışta bulunmayan, doğal düzene uyum sağlamış bir canlıya karşı, emperyalizmin gaddar ve şaşkınlık verici bir saldırısıdır bu. Dünya edebiyatının en eski eserlerinden olan bu hikâye çok acıklıdır; insanın uygarlaşmayı, daha doğrusu dünyaya egemen olmayı başarmak uğruna cinayet işlemeyi göze alması gibi can sıkıcı bir meseleyi gündeme getirir. En kötü ihtimalle, bildiğimiz insan doğasının ithamıdır, en iyi ihtimalle ise daimi bir paradoksa işaret eder. Homeros'un *Odyseia*'sında Kiklop Polyphemus'la dövüşen Odysseus'un hikâyesi de aynı rahatsız edici duyguyu uyandırır. Muteber kahramanın davranışı saldırgan ve en nihayetinde, utanç vericidir. İncelik veya ustalıktan yoksun olarak yalnızca yanlışla doğrunun dualitesini temsil eden bir mit, ister istemez entelektüel açıdan yetersiz, duygusal açıdansa hatalı olacaktır. Savaş mitinin anlaşılması güç türlerindeki dehanın bir parçası da, yarattığı, yani "Öteki"yi kavrayabilme kapasitesidir.

Savaş mitinin bir de ayna imgesi [*mirror image*] vardır: Öteki, canavar veya suçlu burada bizzat kahramandır. Bu tür, eşi benzeri olmayan dünyevi bir varlığın, kayıtsız veya düpedüz insafsız olarak algılanan otoriteye başkaldırısını gösterir. Bu türün en klasik örneği

[*locus classicus*], Prometheus mitidir. Prometheus, Olimpos tanrılarının insanlardan esirgelediği ateşi onlara vermiş ve bu yardımseverliği yüzünden Zeus tarafından cezalandırılarak, Ermenistan'ın hemen kuzeyinde bulunan Kafkas Dağları'ndaki bir kayalığa zincirlenmiştir. Kartallar, Prometheus'un her gün yeniden oluşan karaciğerini parçalayıp yer. Tanrıların düşmanının canavar değil de kahraman olduğu bu "ayna imgesi"nde bile hafifletici bir incelik vardır: Prometheus, hak ettiği cezanın karşılığında belli bir yere kadar acı çekmektedir zira düzende değişiklik yapmış ve kuralları ihlal etmiştir; ateşi kullanan insan, layık olmadığı bir yok etme kabiliyetine erişmiştir artık. İnsan hükmü, dünyayı felaketin eşiğine sürüklemiştir. Şair Shelley, Prometheus'u zincirinden kurtarmıştır ancak Romantiklerin başkaldırısı kabullenışı, sapkınca bir aşırılıkla gerçekleşmiştir; Byron ve Coleridge de Kabil'i iyileştirmiştir ve Byron'ın, Venedik'te Yeznig Goğpatsi üzerine yaptığı çalışmasında, Zerdüşt kozmolojisindeki tarih öncesinin kötü adamı Ehrimen'e sempati duymaya başladığını görürüz.³

Ermeniceyi ilk konuşanlar, ileride Ermeni Platosu olarak adlandırılacak bölgeye yerleştiklerinde, yalnız Urartu kelimelerini ve yer isimlerini değil, mitlerini de benimsemişlerdir. Dolayısıyla, Teişeba'nın deniz canavarıyla dövüşü, Zerdüştlüğü'nün kabul edilmesinden sonra da varlığını sürdürmüştür, ancak eski karakterlerin isimleri İranlı tanrılarının ve doğaüstü varlıklarınkiyle değiştirilmiştir. Avesta dilindeki Veretragna'nın Orta Farsçadaki biçimi olan Ermeni Vahakn, İran tanrısının ejderha öldürme yeteneğine sahiptir ancak arada birkaç ufak yerel fark vardır. Tapınağı, Van Gölü'nün batı kıyısına 80 kilometre mesafede ve Muş Ovası'nın hemen kuzeyindeki yeşil tepelerde, Aşdişad'dadır [Dirik (Yüce-tepe)]. Tarihçi Movses Khorenatsi ve bilim insanı Ananya Şiragatsi'nin bugüne taşıdığı eski geleneklere göre, insanlar Van Gölü'nde *vişab*ların yaşadığına inanıyordu. "Vişab" kelimesi Farsçada (etimolojisi hakkında tartışmalar vardır) hem suda yaşayan zehirli yaratık hem de devasa boyutlu ya-

3 Bkz. James R. Russell, "Polyphemos Armenios", *Revue des études arméniennes* 26 (1996-97): 25-38, referanslarıyla birlikte.

ratık anlamındadır. Ermeni topraklarında yer alan nehir kıyılarında, silindir şeklinde yontulmuş taşlar bulunmuştur. Bu anıtların birçoğu üç metreden uzundur ve üzerlerine balık ve boğa motifi oyulmuştur. Bu motifler, bölgedeki Ermenice konuşan halktan, hatta belki Urartu dilini konuşanlardan bile daha eski bir tarihe dayanır. Ancak Urartular taşların üzerine çivi yazısıyla kitabeler eklemiş, Ermeniler ise kendi zamanlarında bunlara haç oyup, dikilitaşları *khaçkar* (haç-taşı) olarak yeniden kutsamışlardır. Bu dikilitaşlara *vişab* deniyordu ve belki de kötülüğe karşı koruyucu tılsım –kıyıya konan canavar tasvirlerinin, canavarların gizlendiği nehirden ayrılmasını önlemesi-görevindeydiler. 1960'lar kadar ileri bir tarihte köylüler arasında *vişab*ların sudan çıkıp, çiftliklerde çalışan yalnız bakireleri yakaladığına dair hikâyeler anlatılırdı.⁴

Efsaneye göre, bir *vişab* dünyayı yok edecek kadar büyüdüğünde tanrı Vahakn, Van Gölü'ne daldı; canavarı sudan çıkartır, güneşe fırlatırdı. İnsanlar bunun gölde aniden ortaya çıkan fırtınanın sebebi olduğuna inanırdı. Bugün bile şiddetli ve ani bir esintiye Doğu Ermenistan'da *vişab kami* denir. Bundan dolayı Vahakn'a, *Vişabakağ* (*vişab* katili) lakabı takılmıştır. Çeşitli geleneklere, özellikle de Hint-İranlılara göre ejderhalar, su kaynaklarını korur ve insanların suya erişimini engeller. Dolayısıyla kahraman-tanrının görevi, suları özgür bırakmaktır: Hindistan'da Vedik dönemde, Indra Vrtrahan (direnç kırıcı, ejderha Vrtra'nın kişileştirilmiş hali) ve soydaşı İranlı Veretragna'da da durum böyledir. Ermeni *Sasun* destanında, Sanasar'ın kahramanlıklarından biri, bu şekilde suyu ejderhadan kurtarmaktır. Ancak bu onun sayısız başarısından yalnızca biridir, kesinlikle kariyerinin en büyük başarısı değildir. *Vişab*larla ilgili antik Ermeni mitlerinde, *vi-*

4 *Vişablar için bkz. James R. Russell, Zoroastrianism in Armenia* (Cambridge, MA: Harvard Iranian Series, 1987), s. 205-11. Son yıllarda Türk yetkililer, turistlerin ilgisini cezbedip Van bölgesini ziyaret etmelerini sağlamak için gölde Loch Ness türü bir canavarın görüldüğüne dair hikâyeler yaymaya çalışmışlardır. Bunun kaynağında bir halk inanışı vardır ve büyük ihtimalle görsel medyaya yansımış Batı popüler kültüründen göl canavarlarına ilişkin bilgiler cımbızla seçilerek alınmıştır, ancak 1994 ve 1997'de Van'da tanıştığım Kürtler bu hikâyeleri ticaret hilesi ve komedi olarak nitelendirmişlerdi. Bununla birlikte gölde, bazıları birkaç metre uzunluğu bulan su yılanları vardır.

şabların suya erişimi engellediği anlatılmaz, onların yalnızca orada yaşadıklarından bahsedilir. Dolayısıyla, Vahakn'ın vişablarla mücadelesi de dahil olmak üzere vişablarla ilgili mitlerin, sırf bu eski karakterler Farsça isimler taşıyor diye, Hint-İran kaynaklı olduğunu söylemek öngörüsüzlük ve dikkatsizlik olacaktır. Aksine, günümüze kadar varlığını korumuş, Zerdüşt Ermenistan tarafından da benimsenmiş, antik Anadolu mitolojisine ait bir temayla karşı karşıyayız.

Antik Anadolu'daki canavar Ullikummi miti, hatalı olarak Plutark'a atfedilen nehirlerle ilgili bir çalışmada (*De Fluviis*) Pers kılık kıyafetiyle yeniden belirir. İranlı yemin tanrısı Mitra'nın (Ermenicede: Pokr Mihr, daha sonra Pokr Mher) Greko-Romen versiyonu Mithras'ın kadın düşmanı olduğu ve bu yüzden mastürbasyon yaptığı anlatılır. Spermleri, Yunanlılar ve Romalılar için Ermenistan'ı sembolize eden Aras Nehri kıyısındaki bir kayaya çarpar ve bu beceriksizliğiyle bir canavarın doğumuna yol açar. Canavar, tanrılar onu öldürene kadar, büyüdükçe büyür. Daha sonra cansız bedeni Diorphos Dağı'na dönüşür. Bu kelime bunun dışında pek bilinmemektedir ama Yunancadaki *dia-* (içinden) önekiyle birlikte bir tür deniz canavarı anlamına gelen *orphos* kelimesinden türetilmiş olabilir. Şadakhlı [Çatak] Ermeniler, Vişabasar'ın (Ejderha Dağı), Aziz Georgios'un öldürdüğü canavarın cesedi olduğuna inanırlar; dolayısıyla kelimenin Yunancadan geldiğine dair bu açıklama mantıklı olabilir. Mitra'nın bir canavar yaratmış olması garip görünür, zira Anadolu'daki diğer tüm tanrılardan daha saygın bir Zerdüşt tanrısıdır. "Mihr" kelimesinden türetilmiş sayısız Ermeni ve İran-Anadolu ismi vardır: Akla ilk gelenler MÖ 1. yüzyılda, Büyük Dikran'ın kayınpederi olan Pontus Kralı Mithridates ya da Ermenicede tapınak anlamına gelen ve "Mitra'nın mekânı" sözünden türeyen *mehyandır*. Ama Mitra neden bir canavarın gayritabii babası olsun ki?

Daha önce de belirttiğimiz gibi savaş miti, ayrıntısal farklılıklar gösteren iki zıt bakış açısıyla ele alınabilir. *De Fluviis*'te, yıkıma yol açan canavarın gayritabii babası olduğu için Mitras kabahatlidir. Ancak serüvene farklı bir ışık tutacak kanıtlar da bulunmaktadır. İsa döneminde Roma İmparatorluğu'na güçlü bir şekilde nüfuz etmiş ve

iki yüz yıl sonra (özellikle orduda) büyük ilgi görmüş, Mitras odaklı mistik dinin temelleri büyük ihtimalle Ermenistan'da atılmıştır.⁵ Mitraistlerin inanışından yola çıkarak, onların tanrısının bir kayadan doğduğunu anlayabiliriz (Yunanca: *petrogenes*, Latince: *satigenus*, krş. Ermenice: Aziz Nerses Şnorhali'nin İsa'yı tanımlamak için kullandığı *vimadzin*). Çoğunlukla kayalık bir mağaranın içinde tasvir edilir. Burada meşale taşıyan Kautes ve Kautopates adlı ikizler, müritlerini günahlarından arındırmak için bir boğayı kurban eden Mitras'ın iki yanında dururlar. Güneş tanrısı Helios Mitras'ın yakın arkadaşı olarak gösterilir ve bir kuzgun onun etrafında dolaşır durur. Kuzgun (Latince: *corax*) Mitraist intisabın yedi derecesinden birincisinin adıdır. Zodyak burçları her daim genç ve kahraman figür olan tanrının üzerinde bir kemer oluşturur. Tanrı, Frig pilosu (Roma'da azat edilmenin sembolü olan ve bu sebepten Fransız ve Amerikan devrimlerinin –gümüş Morgan dolarının üzerindeki Bayan Özgürlük'ün başındadır– de sembolü haline gelen keçe şapka) takmaktadır. Mitraistler, Zodyak'ın simgelediği astroloji sayesinde geleceği görebileceklerine inanıyorlardı. Şu an dağılmış halde bulunan göksel ve karasal ekvator çizgileri yeniden birleşecek, bir yangın felaketiyle dünyanın sonu gelecek ve hayatlar yenilenip kurtulacak, belki Mitras da mağarasından çıkacaktı.

Spelaea (mağaralar) denen Mitraist tapınaklarda genellikle, *Deus Areimanius* (Yıkıcı Tanrı) denen aslan başlı, insan bedenli korkusuz birinin kabartması ya da heykeli olur. Tarikatın tam teşekküllü bir üyesi olabilmek için, yeni müritin *Leo* (aslan) denen dördüncü seviyeyi geçmesi gerekiyordu. Başka şeylerin yanı sıra, aslan başlı heykelin açık ağzından atılan ateşle vurulmak da büyük ihtimalle kabul töreninin bir parçasıydı. Yalnızca arkadaşlar değil, belki de daha önemlisi düşmanlar arasında yapılan bu akdin tanığı olan Mitras, Plutark tarafından arabulucu (Yunancada: *mesites*) diye anılır. Yine iki azılı düşman olan Ahura Mazda ve Ehrimen (Tanrı ve şeytan) arasındaki işlevi nedeniyle Orta Farsçada da *miyançigih* (arabulucu)

5 Bkz. James R. Russell, "The Armeno-Iranian Roots of Mithraism", ed. John R. Hinnells, *Studies in Mithraism* (Roma: Bretschneider, 1994), s. 183-93.

şeklinde adlandırılması, bu unvanın Batı'daki Mitraist inancın buluşu olmadığını gösterir. Zerdüştler göre Mitras kesinlikle Ahura Mazda'nın tarafında olsa da, iyi ve kötü, yaşam ve ölüm, insani ve doğaüstü, isyan ve kefaret gibi zıtlıklara arabulucu rolü nedeniyle tarafsızlıkla yaklaşması belirsizliğe yol açmış ve onu tartışmalı bir konuma getirmiş olabilir. Dolayısıyla Mitras, savaş mitinde hissedilen çifte rolü somutlaştırmaya en uygun İranlı figür olabilir.

VAN, SASUN VE ÖTESİ

Şimdi tekrar Van bölgesine, "Sasun'un Yiğitleri" diye çevirebileceğimiz *Sasna Dızırer* adlı Ermeni ulusal destanının mitolojik temellerine dönelim. İlk olarak 1870'lerin başlarında, Rahip Karekin Sırvantziyants'a sözlü aktarım yoluyla ulaşan ve onun kaydettiği, ancak seyahatnamelerde ve şairlerin dolaylı referanslarından da anlaşıldığı üzere daha en az beş yüzyıl öncesinden bilinen destan, 10. yüzyılda yaşayan Vasburaganlı Kral Gagik Ardžruni'nin döneminde geçer. Gagik Ardžruni'nin, adı en iyi şekilde "Gölün Hanımı" olarak ifade edilebilecek kızı Dzovinar, Van Gölü'nün sarp bir kayalığından püsküren, süte benzer bir sıvıdan bir buçuk avuç dolusu içer; bu belli ki bir deniz tanrısının ve Urartulu "Tanrı Kapısı"nın spermidir. Van'da bulunan Toprakkale kayalığına kazınmış, Ermenicede *Mheri turn* (Mihr, yani Mitra Kapısı) olarak geçen gizli kapıda, Urartu deniz tanrısı (Ermenicede göl veya deniz anlamına gelen *dzov*, Urartu dilindeki *tsue* kelimesinden türemiştir) Dzovininave'ye adanmış bir dua vardır. Sonrasında Dzovinar'ın çift yumurta ikizleri olur: İriyari ve gerçek bir kahraman olan Sanasar ve ufak tefek olup kardeşine karşı gizli bir kıskançlık duyan Bağdasar. Bu isimler, Senekerim'in Sarasar ve Adramelek adındaki iki oğlundan esinlenilerek konmuştur. Sarasar ve Adramelek, Kitab-ı Mukaddes'te anlatılana göre babalarından kaçıp Urartu'ya yerleşir. Senekerim'i hanedanlık ismi olarak kullandıkları ve Ardžrunilerin ataları oldukları kabul edilir. Sözlü gelenek doğaüstü bir biçimde dünyaya gelen ikizlerin isimlerini, Romulus ve Remus ya da konuyla daha ilgili olarak Ka-

utes ve Kautopates gibi birbirine uyumlu isimlere dönüştürmüştür. Profesör Martin Schwartz, Mitraik ikizler üzerine yaptığı güvenilir çalışmasında Kautes'in "genç" (bkz. Orta Farsçada *kotak*) ve sonek olan "pates" in "katleden" (krş. Herodot'un anlattığı, Amazonların İskitçedeki adı olan *oiorpata*, "erkek katleden" demektir ve *vira-pata*'dan türemiştir) anlamına geldiğini ortaya atmıştır.⁶ Bu açıklama eğer doğruysa, Sasun destanında görüldüğü gibi Mitraik ikizler arasında da bir düşmanlık vardır.

Sasunlu kahramanları (*kaçer*) veya yiğitleri (*dzrer*) veya devleri (*çoçer*) takip eden üç jenerasyon vardır: "Aslan (Görünümlü)" (*arü-dzsatsev*) Mihr (bu Mitra'dır), Tavit ve Pokr (küçük, genç) Mihr. Aslan Mihr bu şerefli unvanı, silahı olmadan giriştiği zorlu düelloda bir aslanı öldürerek elde etmiştir. Zina yapar ve erken yaşta yakalandığı bir hastalık sonucu ölür. Hayatı bir tür karanlığı ya da sınıanma ve sıkıntıyla dolu bir dönemi temsil eder ve belki de Mitraik kabul töreni ritüelindeki Leo seviyesine karşılık gelir. Cinsel zaaf ve kahramanın ölümle yüz yüze gelişi epik edebiyatın bilinen bir özelliği olsa da, yine de önemli temalar olarak ele alınmalıdır. Sasun aşireti, çoban, savaşçı ve parlak genç kral Tavit'le birlikte bir kez daha parlak. Nitekim, İsa Mesih'in baba tarafından atası ve dolayısıyla evrensel kurtuluşun habercisi olan Kitab-ı Mukaddes'teki adaşı, Hint-Avrupa toplumu ve şairlerinin olmazsa olmazı haline gelmiş, az önce bahsettiğimiz üç sosyal işlevi temsil eder. Pakradunilerin de ataları olarak kabul ettiği Tavit her şeyin özetidir.

Karakterleri doğaları gereği, insana kıyasla daha iri, daha iyi ve daha daha korkunç olduğundan destanların geçmişte cereyan etmiş olması gerekir. Dolayısıyla kahramanların sonuncusu olan Pokr Mihr bir bakıma destan çağını kapatmak, sonuca bağlamak ve bitimine bir açıklama getirmek için ortaya çıkmıştır. Uygun şekilde, kıyamet günüyle ilgili olarak İranlı Mitra ve Romalı Mitras'ın durumlarını örnek verir ve bunu dikkat çekici bir ahlâki muğlaklıkla

6 Martin Schwartz, "Cautes & Cautopates, the Mithraic Torchbearers", ed. John R. Hinnells, *Mithraic Studies* (Manchester: University of Manchester Press, 1975) c. 2, s. 406-23.

yapar. *Şehname* destanında babası Rüstem'le savaşan İranlı Sührab gibi Mihr de onu lanetleyen Tavit'le bir kez savaşmıştır. Ölen babasının sesi, onu Kitab-ı Mukaddes'teki katil ve dışlanmış Kabil'e benzeterek kovar. Genç Mihr'e bir kuzgun (krş. Mitraik *corax*) rehberlik eder ve onu Van'daki gizli taş kapıya götürür. Genç Mihr atının üzerinde kapıdan içeri girerek gözden kaybolur. Bazı sözlü anlatımlara göre mağaranın içinde Mihr'in tüm vücudu tüylerle kaplanır ve Kabil'in dışlanmış soyuyla bağlantılı ve bir bakıma Prometheus'a özgü ilkel ve ateistik bir masumiyeti bulunan tipik vahşi bir adama (Kafkas dili: *garmakoçi*, Ermenice: *vayri mart*) dönüşür. Mihr elinde bir Zodyak çarkı tutar. Ermeni sözlü anlatımında bundan Farsça bir mefhum olan *çark-ı felek* diye bahsedilir ve yıldızlar doğru konuma geldiğinde dünyayı talan edip kurtarmak için Mihr'in yeniden ortaya çıkacağı anlatılır. Asırlar ve uygarlıklar boyunca Van'la yakın ilişki kurmuş Ermeni sözlü geleneği, Van'ın doğu sınırlarındaki, İran Zerdüştlüğü için de önem taşıyan gizemli Roma dinini tasvir eden çeşitli sembollerle –ikizler, kuzgun, mağara, aslan, Zodyak– mantıklı bir bağ kuran tek edebi kaynaktır.

Ermenistan, Hristiyanlığı kabul edip başka bir Kurtarıcı'yı benimsediği için destandaki dini ve kutsal metinlere ilişkin öğelerin mite dönüştürüldüğü (belki de değersizleştirildiği) yüzyıllarda, Pokr Mihr'in Kabil'in ayırt edici özelliklerini alması, hele ki ilkel Anadolu mitolosindeki kayadan doğma temasının ilahi/şeytani belirsizliği üzerine düşünüldüğünde, hiç şaşırtıcı değildir. Sovyet Ermenistanı'nda Avedik İsaakyan ve Yeğişe Çarents gibi şairlerin yeniden anlattığı destanda İsa'nın kendisi de bir mite indirgenirken, asi, Prometheus'u andıran asi Mihr gerçek kefaretin habercisi olarak görülmüş, kıyamet günüyle, yani 1917 Ekim Devrimi'yle birlikte nihayet mağarasından çıktığı tasavvur edilmiştir.

Sasun'un nesillerce süregelen kahramanlarına ait silahın –Şimşek Kılıç (*tur ketsaki*)– akıbeti, Sasun destanının hiçbir yazılı anlatımında yer bulmamıştır, ancak Kaliforniyalı arkadaşım Krikor Boghosian, Van şehrinin Şahbağı [Beyüzümü] bölgesinden gelen annesi Zaruhi Halacyan'ın, cumaları gölde şiddetli bir fırtına çıkarsa bunun Mihr'in

Mitras'ın kayadan doğuşu

Leontosefalus figürü (Deus Areimanius)

Mitras'ın Boğa'yı katledişi

Ejderha Azraili Vahakn

İsa'nın göğe yükseliş gününde
Van Gölü'ndeki Dzovinar

Mheri turn (Mihir Kapısı), Toprakkale.

kılıcını suya saptığı anlamına geldiğini söylediğini anlatmıştı. Bu detay gerçekten de çok önemlidir. Ejderha azraili Vahakn mitinden esinlendiği düşünülen Teşup/Teişeba'ya dair savaş mitiyle aynı temele dayandığı bellidir. Burada, denizden çıkarılan şey ortadan kaldırılmaz, iade edilir; (Sanasar kılıcını gölün dibindeki şapelden almıştır) destanın sonunda okuyucunun görmek istediği de budur: Cermenik Rheingold Ren Nehri'ne geri döner. Bu sahneyle çok belirgin paralellikler vardır. Kuzey Kafkasya'daki Osetlerin (İskitlerle akraba, İranlı bir halk olan Alanların torunları) destanı *Nartä*, erkeksi veya dominant erkek gibi bir anlama gelir. İlk Nart'ın annesi Satana, bir çobanın hamile bıraktığı bir taşın yanında yıkanır: krş. Dzovinar. Destanın başka bir yerinde de olsa yine çift yumurta ikizleri vardır; ancak nihayetinde Nartların sonuncusu olan Batradz ölürken kılıcının Terek Nehri'ne atılmasını emreder (Abhaz versiyonunda da aynı anlatı vardır ama orada söz konusu nehir Bızıb Nehri'dir). İki defa atmış süsü verirler, ancak Batradz sıradışı bir şey olacağını anlar ve adamlarına ısrarla kılıçtan kurtulmalarını söyler. Üçüncüde artık kılıcı nehre atarlar ve nehir kabarmaya başlar. Littleton ve Melcor, bana göre mantıklı bir biçimde, Kelt Avrupası'na bu bölümün sözlü anlatımını en erken getirenlerin Roma ordusundaki Alan kaviminden atlı süvariler olduğunu iddia eder. Bu da Kral Arthur'un Ekskalibur'un suya fırlatılmasını üç defa istediği destanda karşımıza çıkar.⁷ Nihayet emri yerine getirildiğinde Gölün Hanımı'nın eli suyun yüzeyine çıkar ve onu yakalar. Ne Ermeni ne de Oset destanında bu detay bulunur, ancak bu bir hata değildir: Dzovinar'ın adı Gölün Hanımı anlamına gelir ve Dzovinar gibi mitolojik bir karakter olan Satana, büyük ihtimalle İskitlerin yaşlı deniz tanrıçası Api'den geriye kalmıştır. Onu, Tovma Ardzruni'nin anlattığına göre Ermeni Kralı I. Ardaşes'in şerefine Van'da bir saray yaptırdığı güçlü, büyücülük özellikleri taşıyan karısı Satenik olarak tanıyoruz.

Aslında Ermeni destanında, Van Gölü'nün dibinde olduğu gibi Sasun'daki dağın tepesinde de bir tür Gölün Hanımı vardır: Maruta

7 C. Scott Littleton ve Linda A. Melcor, *From Scythia to Camelot: A Radical Reassessment of the Legends of King Arthur, the Knights of the Round Table, and the Holy Grail* (New York: Garland, 1994).

(ya da Maratuk) Surp Asdvadzadzin, yani Marutalı Kutsal Meryem Ana. Sanasar sihirli silahlarını onun şapelinde edinir ve kahramanlar onun adına savaşa gider. Mihr ve kılıcının yalnızca cuma günü çıkan fırtınalarla ilişkilendirilmesi de kayda değer olabilir. Cuma hem çok kutsal hem de uğursuz bir gündür: İsa cuma günü öldürölüp mezara konmuş ve oradan da cehenneme inmiştir. İblislere karşı savaşmak için Ermenice büyü ve duaların bulunduğu kitabın adı *Urpatakirk*'tir (Cuma Kitabı). Tanrı, bu dünyayı yaratma işini Cuma günü bitirmiştir.

Kayadan doğan yaratığı kuşkuya yer bırakmayacak şekilde bir canavar olarak ele alan savaş miti hususuna son bir kez bakalım. Mitin tüm bağlantılarının ve değişimlerinin izini sürdük: Antik Anadolu'daki Hititler ve Urartulardan başlayarak önce Zerdüşt sonra Hristiyan olan ve miti koruyup detaylandıran Ermenilere kadar geldik. Görüldüğü kadarıyla Ermenistan'dan kuzeye yolculuk edenler Nart destanının yapısını öğrenmiş ve Alanlar da bunu batıya taşımışlar. Anadolu'ya en son gelen Oğuz Türkleri, *Dede Korkut* adlı destansı masal derlemelerine bir savaş miti olan kayadan doğan canavarı katmışlardır. Tepegöz'ün (Kiklop) sihirli bir kılıçla öldürüldüğü hikâye, belki de Ermenilerin mitin kaynağına katkısıdır.

Van mitolojisi, yapraklı dallarının gölgesinde tüm Ermeni geleniğinin dinlendiğı ve komşuyla istilacıya dokunarak alabildiğine uzanan, derin köklere sahip bir ağaçtır. Kutsal metin bir kahramanlık kaidesine ve bir sözlü şiire dönüşür, ümit ve ilhamı canlandırır. "Dünyada Van, ahirette cennet" derler. Ancak ben de Vahan Tekeyan gibi, Van'ı tüm cennetlere tercih ederim.

Çeviren: Solina Silahlı

Tovma Ardzruni Vasburagan Tarihçisi

Robert W. Thomson

10. yüzyılda yaşamış tarihçi Tovma'nın kitabını Vasburagan Tarihi değil de Ardzruni Hanedanı Tarihi diye adlandırması kayda değerdir.¹ Dolayısıyla bu Tarih'le ilgili bahse Van, Vasburagan ve Ardzruni hanedanından kısaca bahsederek giriş yapmak faydalı olacaktır. Bu sayede Ortaçağ Ermeni toplumunun, ileride anlatılacaklarla alakalı bazı özelliklerini belirtebilmiş olacağız.

YERLEŞİM

Van, Ermeni yazarların 5. yüzyıldaki ilk eserlerinde belirtmeye başlar.² Sıklıkla hatalı bir şekilde Pavistos'a atfedilen Püzantaran ya da bir başka deyişle "Destansı Tarihler"de Van, Büyük Dikran döneminde Yahudi nüfusun da yoğun olduğu önemli bir Ermeni şehir olarak kabul edilir. IV. Kitap 55'te, Van'dan ve diğer şehirlerden sürülen Ermeni ve Yahudilerin Persler tarafından İran'a götürüldü-

-
- 1 Tovma Ardzruni, *Badmutyun Danın Ardzrunyats* (Ardzruni Hanedanı Tarihi), ed. Kerope Badganyan (St. Petersburg, 1887; yeni baskı, Delmar, NY: Caravan Books, 1991); çev. Robert W. Thomson, *Thomas Artsruni: History of the House of the Artsrunik'* (Detroit: Wayne State University Press, 1985). Tovma'nın metnine yapılan tüm referanslar Ermenice metindeki sayfalardan ve bu durum İngilizce çeviride de belirtilmiştir. Tarih'ten alıntılanmış kısımlar bu çeviriye dayanır.
 - 2 Bu görüş Ermenice metinlerindeki kanıtlarla sınırlıdır. Ben Ermenilerin ne dediğiyle ilgileniyorum. Ve bunu, Ermeni yazarların eserlerinde bu bölgeden nasıl bahsettikleri, geçmiş ve geleceği ne şekilde algıladıklarına bakarak yapıyorum. Van'ın Ermenilerden önce Urartu Krallığı'nın başkenti olduğu dönemden bahsetmeyi düşünmüyorum.

günü okuruz. Ondan sonra Van şehri yerle bir edilmiş, ama koca kayalık surlarla çevrili merkezin kalbi olarak kalmıştı.³

Ermeniler bu kayalığın üzerindeki ve civarındaki eski çivi yazılarını okuyamıyorlardı. Movses Khorenatsi bu yazıları, hükümdar Güzel Ara'ya duyduğu karşılıksız aşk yüzünden Ermenistan'a gelen Kraliçe Şamiram'la ilişkilendirmişti. Şamiram, savaşta öldürülen Ara'yı büyüyle hayata döndüremese de, ülkeyi çok beğendiği için göl kıyısında, kilometrelerce öteden su taşıyan bir kanala sahip, muhteşem bir şehir kurmuştu. Movses bu heybetli yapının kendi zamanında eşkiyalara ev sahipliği yaptığını söyler.⁴

Tovma Ardzruni de Van'dan "Şamiram'ın Şehri" olarak bahseder.⁵ Ama şehri özellikle, Kral Ardaşes'le evlendiğini anlattığı Alan prensesi Satenik'le ilişkilendirir.⁶ Tovma'ya göre Ardaşes, kraliçesini hava değişikliği için sonbahar mevsiminde kayalık üzerindeki saraya götürürdü. Tovma, gölü, uzaktaki dağları, kıyı boyunca uzanan meyve bahçelerini ve üzüm bağlarını, aşağıda kalan şehrin bahçelerini ve kısmen de Afrodit/Asdğig Tapınağı'nı uzun uzun ve huzur verici bir manzara çizerek anlatır.⁷ Belli ki Tovma oranın yerlisiydi, kitabı *Tarih*'te sonradan gelen prenslerin ve kralların kıyıya ya da Akhtamar Adası'na yaptırdığı binaların ve gölün detaylıca tasvir edildiği birkaç sahne vardır.

Öte yandan, Vasburagan eski bir Ermeni ismi değildir. Ermenice-

3 Pavistos Püzantatsi, *Badmutyun Hayots* (Ermeni Tarihi), ed. Kerope Badganyan (St. Petersburg, 1883; yeni baskı, Delmar, NY: Caravan Books, 1984). Eklerle birlikte İngilizce çeviri ve yorumlar, Nina Garsoïan, *The Epic Histories (Buzandaran Patmut'iwk')* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989).

4 Movses Khorenatsi, *Badmutyun Hayots*, ed. Manuk Abeğyan ve Set Harutyunyan (Tiflis: Mnatsagan Mardirosyants, 1913); tıpkıbasımı yapılmış (Delmar, NY: Caravan Books, 1981) ve Aşot B. Sargsyan tarafından derlemeler eklenmiştir (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1991); çev. Robert W. Thomson, *Moses Khorenats'i: History of Armenians* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978). Fransızca çev. Annie ve Jean-Pierre Mahé, *Histoire de l'Arménie par Moïse de Khorène* (Paris: Gallimard, 1993). Bkz. I. Kitap, bölümler 15-16.

5 Tovma, s. 63.

6 Movses, II.50.

7 Tovma, s. 52-54.

de ilk olarak 7. yüzyıl başlarında kullanılan Farsça kökenli “başlıca” veya “özel”⁸ anlamında bir kelimedir.⁹ Van Gölü’nün doğu kıyısını geçip Sünik’in [Zangezur] güney sınırı boyunca ilerleyerek Bizans ve Pers bölgelerini birbirinden ayıran ve Ermenistan’ın o dönemdeki sınırının doğusunda kalan bölgeyi ifade eder. Bu geniş topraklarda çok sayıda soylu Ermeni aile yaşadı. Tovma’nın yaşadığı 10. yüzyılın başlarında Ardzrunilerin bölgedeki üstünlüğü kabul edilmişti. Dolayısıyla tarihçi, hamisinden (Gagik’in babası Krikor-Terenig) “Ardzrunilerin efendisi ve Vasburagan prensi” diye bahseder.¹⁰ Sasani İmparatorluğu sahneden çekildikten sonra da bölge uzun süre Vasburagan olarak anılmıştı.

AİLE

Van/Vasburagan’a dair giriş niteliğindeki bu bilgiler gerekliydi, zira Ermenice kayıtların bulunduğu ilk dönemlerden Tovma’dan sonraki döneme kadar, geleneksel Ermeni toplumu şehirlere veya kantonlara göre ayrılıp düzenlenmemiştir. Ermenistan’ın bölümlere ayrılması ailelerin mülküne göre gerçekleşiyordu ve her bölge çoğunlukla oranın yerel soylu ailesinin adıyla anılıyordu. Çeşitli makamlar bazı ailelerde babadan oğula geçiyordu. Bu soylu aileler ülkenin idari birimi olarak hizmet veriyordu. Kiliseler söz konusu olduğunda, Ermeni Kilisesi piskoposlukları çoğunlukla bu soylu mülkler üzerinde olurdu. Dolayısıyla incelenmekte olan dönemde Van piskoposu

8 David N. McKenzie, *A Concise Pahlavi Dictionary* (Londra: Oxford University Press, 1971) s. 88: *waspuhragan*.

9 İlk olarak *Aşkarhatsuyts*’ta onaylanmıştır. Bkz. Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Štrak (Ašxarhac’oyc’)* Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B, Nr. 77 (Wiesbaden: Reichert, 1992), s. 179-81. Ayrıca bkz. Sepeos, *Badmutyun Sepeosi* (Sepeos’un Tarihi), ed. Georg V. Apkaryan (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1979). En yeni çevirileri, Claudio Gugerotti tarafından İtalyancaya, *Sebeos: Storia* [Eurasistica, 4] (Verona: Casa Editrice Mazziana, 1990) ve Robert W. Thompson ile James Howard-Johnson tarafından İngilizceye yapılmıştır, *The Armenian History Attributed to Sebeos* (Liverpool: Liverpool University Press, 1999).

10 Tovma, s. 3.

veya Vasburagan piskoposu değil, Ardruni piskoposu, Rışduni piskoposu vs. vardı.¹¹

Bu dönemde Ermenistan'ın tarihi, esasen çeşitli soylu ailelerin menfaatlerinin, rekabetlerinin ve çatışmalarının tarihiydi. Duragan bir tarih değildi bu, farklı ailelerin önemi azalıp artabilmekteydi. Dolayısıyla Ardruni hâkimiyeti altında geçen dönemi dile getiren Tovma'nın kitabının detaylarına girmeden önce, aileye dair daha önceki yazılı referanslara kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

Ardrunileri ilk olarak Akatankeğos'un *Tarih*'inde duyarız. Kral Dırtad din değiştirdikten sonra Surp Krikor Lusavoriç [Aydınlatıcı Aziz Krikor], Ermenistan'ın ilk piskoposu olarak kutsanmak üzere Kayseri'ye gönderilir. Kral onu büyük bir konvoy eşliğinde yollar. Kitap, konvoyda yer alan on altı soylu hanedanın prenslerinin adlarını sıralarken, Ardruniler en arkada yer alır.¹² Makul görünen bu sıralama Tovma tarafından açıklanacaktır.¹³ *Püzantaran*'da Ardrunilerden daha sık bahsedilir. Ermenistan'ın güneyinde, Pers sınırına yakın bir bölgede yaşamışlardır ve içlerinde ateşli Pers taraftarları vardır. Prensleri Merujan, sıklıkla arketipik bir hain olarak anılır.¹⁴ Movses Khorenatsi'nin anlattığı üzere, kaderinde kızgın demirden bir şehit tacı giymek vardır.¹⁵

11 Geleneksel Ermeni toplumuna dair genel açıklamalar için bkz. Cyrill Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* (Washington, DC: Georgetown University Press, 1963); N. Atonts, *Armenia in the Period of Justinian: The Political Conditions Based on the Naxarar System*, kısmi düzeltmeler, bibliyografik yazı ve eklerle birlikte Nina G. Garsoian tarafından çevirilmiştir (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1970); Joseph Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, nouvelle édition revue et mise à jour par Marius Canard (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1980).

12 Akatankeğos, *Badmutyuy Hayots* (Ermenilerin Tarihi), ed. G. Ter-Mıgırdiçyan ve S. Kanayants (Tiflis, 1909, tekrar baskı, Delmar, NY: Caravan Books, 1980 ve Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1987); çev. Ermenice metinle bakışumlu olarak, Robert W. Thomson, *Agat'angeghos: History of Armenians* (Albany, NY: State University of New York Press, 1976). Metin paragraflarla ayrılmıştır ve sayfa numaralarına göre alıntılanmaz. Bkz. paragraflar 791-96.

13 bkz. 42. dipnot

14 *Püzantaran*, IV.24.32.50; V.38.43.

15 Movses, III.37. Ancak *Püzantaran* V.43'e göre, Babik Süni'nin mızrağıyla yere serilmiş ve sonra da başı kesilmiştir.

Püzantaran'da detaylı biçimde anlatılan 4. yüzyıl, pagan geleneğinden Hristiyanlığa geçiş dönemini temsil eder. Ardzrunilerin ilk piskoposlarını ne zaman edindiği tam olarak bilinmemektedir; bu konuda Püzantaran'da da net bir bilgi verilmez. Ancak daha sonra aileden ve piskoposlarından sıkça bahsedilir. Yeğişe'ye göre, İran'a karşı başlatılan kahramanca isyanda Ardzruni piskoposu Muşeg önemli bir rol oynamıştı. Vartan Mamigonyan Avarayr'da can verdiğinde, onun ilk tümenine Ardzruni prensi öncülük etmişti.¹⁶

Ardzruniler, Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'inde daha da belirgin bir şekilde görünür. Bu kitapta, Movses'in kökenlere yönelik büyük ilgisini yansıtan birtakım yeni fikirler belirir. Movses, soylu ailelerin isimlerinin etimolojisini ve çıkış tarihlerini araştırır. Yeşaya kitabında (37.38), Asur Kralı Senekerim'den bahsedilir. Kral, sonrasında Ermenistan'a kaçan oğulları Adramelek ve Sanasar tarafından öldürülür. Movses, Eski Ahit'te geçen bu hadisten bahseder ve Ardzrunilerin Sanasar'ın soyundan geldiğini varsayar.¹⁷ Gerçekten de Senekerim ismi, Vasburagan'ın sonraki bir Ermeni kralı tarafından kullanılmıştı. Dolayısıyla Ardzruni ailesi asil bir soydan, Asur'un krallarıyla aynı soydan geldiğini iddia edebilirdi. Movses'in söylediğine göre, Ermenice isimleri işlevlerine binaen türetilmiştir. Ermeni kralı Vağarşag'ın kartal sancaklarını taşımışlardı. Dolayısıyla "Ardzruni" kelimesi "kartal" anlamına gelen *ardzi*nden gelmekteydi.¹⁸

16 Yeğişe, *Vasn Vartana yev Hayots Baderazmin* (Vartan ve Ermenilerin Savaşı Hakkında) ed. E. Der-Minasyan (Erivan: Haybedhrad, 1958); çev. Robert W. Thomson, *Elishe: History of Vartan and the Armenian War* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982). Savaşın sayfa 116'da, Muşeg'den sayfa 28 ve 129'da bahsedilir. Bu Muşeg, Muşeg Ağpag'la aynı kişiye [Hraçya Acaryan'ın iddia ettiği gibi, *Hayots antzanunneri pararan* (Ermeni Adları Sözlüğü) c. 3 (Beyrut: Sevan, 1972), s. 463-64] o halde şehit edilmiştir. Bkz. Ğazar Parbetsi, *Badmutyun Hayots*, ed. G. Der-Mıgırdıçyan ve S. Malkhasyan (Tiflis, 1904; yeniden basım, Delmar, NY: Caravan Books, 1985), s. 101; çev. Robert W. Thomson, *The History of Lazar P'arpec'i* Atlanta, GA: Scholars Press, 1991). Hem Yeğişe'nin hem de Ğazar'ın savaş ve sonrasına dair kayıtlarında ailenin çok sayıda ikinci dereceden üyesine rastlanır.

17 Movses, I.23.

18 Movses, II.7. Kartal sancakları Püzantaran IV.2'de geçmektedir ancak Mamigonyan hanedanına atfedilir.

17. yüzyıl tarihçisi Sepeos birçok Ardzruni prensinden bahseder. En ilginç hikâye Sahak'ın 609'daki Pers istilası sırasında öldürülen oğlu Vasak hakkındadır. Kısa bir pasaj alıntılarında fayda var: "Pers ordusuna çok sayıda kayıp verdirse de yiğitliği ve gözüpekliliğinden ötürü bütün Pers birlikleri arkasından yas tutmuştu; güçlü ve uzun boylu, özellikle de aralarında büyüyüp kendi yöntemleriyle eğitilmiş bir genç olmasından ötürü." Erkek çocukların, başka bir soylu ailenin, hatta kraliyet ailesinin yanına gönderilerek orada yetiştirilmesine dayanan köklü bir geleneğe yapılmış değerli bir gönderme. Bu tür uygulamalar, aile ile *dayeak* – "öğretmen, babalık" anlamında – şeklinde adlandırılan diğer ailenin reisi arasında yakın bir bağ kurulmasını sağlardı. Bu gelenek yalnızca Ermenistan sınırları içinde uygulanmıyordu; soylu Ermeni ve Pers aileleri de bir araya getiriyordu. İran ve Ermenistan arasında önemli bir kültürel bağdı.¹⁹

Tovma, *Ardzruni Hanedanı Tarihi*'ni yazdığı anda aile Ermenistan'da önem kazanmış, Ermeni tarihindeki çok sayıda önemli olayla ilişkilendirilmişti: Ülkenin Hristiyanlığa geçişi, 450-451 yıllarında Vartan Mamigonyan önderliğindeki ayaklanma ve Sepeos'un bahsettiği Bizans İmparatorluğu ile İran arasındaki savaşlar. Hamisinin şansını artırmak için, Tovma'nın hanedanın kökenlerine ve isimlerine dair dilediğini seçebileceği birçok hikâye zaten vardı.

Tovma, kitabına açıkça bir ailenin *Tarih*'i der. Bu, Ermeni yazınında bir yenilikti. Yeğişe'nin *Ermeni Savaşı* ya da Gorün'ün *Maşdots'un Yaşamı* gibi yalnızca bir konuya odaklanan tarih kitapları olsa da, önde gelen tarihçiler kitaplarını "Ermenilerin" tarihi (*Badmutyun Hayots*) diye adlandırmıştı. Aslında bu kitaplar, isimlerinin uyandırdığı izlenimin aksine nispeten dar bir alana odaklanmışlardı. Örneğin Yeğişe ve Ğazar, Mamigonyan ailesiyle ilgilenirken, Movses Khorenatsi'nin gözü tamamen Pakradunilerin üzerindeydi. Yine de Tovma, yalnızca bir soylu aileye yoğunlaşan ilk tarihçidir.²⁰

19 Sepeos, s. 112. *Dayeak* geleneği için bkz. Garsoïan, *Epic Histories*, s. 521. Bu gelenek Gürcistan'da da uygulanmıştı ve öğretmene *mamadzudze* deniyordu. Ancak bildiğim kadarıyla, bu geleneğin Yunan veya Bizanslı ailelerle bağ kurmak için benimsendiğine dair herhangi bir referans bulunmuyor.

20 Sonraki tarihçilerin bazıları da odaklarını sınırladılar. 10. yüzyılda Movses Tas-

TARİHÇİ

Her ne kadar Tovma tek bir aileyle ilgilenmiş olsa da, yazıya dökmemiş varsayımlarını ve kahramanlarının eylem ve sözlerinin ardında yatanları incelediğimizde, çağdaşı olan Ermeni toplumunun daha geniş bir kesimi hakkında pek çok bilgi ediniriz. İlerleyen kısımda iki konuya değineceğim:

1) Tovma, hamilerini olabilecek en kusursuz şekilde göstermek için Ardžruni tarihinin hangi yönlerine dikkat çekmiştir?

2) Hangi davranış biçimleri övgüye değerdir? Yani, önemli bir soylu hanedanın prensine yaraşan erdemli davranışlar nelerdir?

Tarihyazımı Tovma'nın bir keşfi değil, çok daha eskiye dayanan bir akımdı, bu nedenle kendisinin izlediğini belirttiği örnekler olup olmadığını kontrol etmeliyiz. Rol modelinin, "dünyaca ünlü öğretmen ve retorikçi [kertoğ], gelmiş geçmiş en kusursuz yazar" Movses Khorenatsi olduğunu açıkça belirtir.²¹ Movses, Tovma'nın kıyaslanmak istediği standartları önceden belirlemişti. Khorenatsi'nin *Tarih*'i, özellikle iki açıdan Tovma'yla alakalıdır. İlk olarak, Khorenatsi Ermeni tarihini en eski dönemlere kadar taşıyarak, eserini geniş bir alana yayar. Tovma da tüm insanlığın atası Nuh'un soyundan gelenlerin ve eski Asur Krallığı'nın tasviriyle kitabına başlayacaktır. Daha önce de belirtildiği gibi Ardžruni kökleri o kadar eskiye dayanmaktadır. Movses'in *Tarih*'inin ikinci önemli özelliği, Pakraduni ailesi için yazılmış gizli bir propaganda kitabı olmasıdır. Tovma ise Ardžrunilere odaklandığını belirtmekte sakınca görmez. 10. yüzyıl başlarında bu aileler politik güç rekabetine girdiği için, iki tarihçe arasındaki paralellikler tesadüf değildir. Pakradunilerin Büyük Ermenistan'ın hâkimi olduğuna şüphe yoktur, ancak Tovma kendi hamilerinin tarihinin de onlardan geri kalır yanı olmadığını göstermeye çabalar. Movses'in dehâsı, oyunun kurallarını koyan kişi olmasıydı. Tovma ise Movses'i kendi oyununda alt etmeye çalışıyordu.

khurantsi (Kağankatvatsi diye de bilinir), Kafkasyalı Arnavutları (Ağvank), 13. yüzyılda da Isdepanos Orbelyan anayurdu Sünik'in *Tarih*'ini yazmıştı.

21 Tovma, s. 58. Movses'le ilgili diğer referanslar için s. 6, 9, 24, 44, 75-76.

SOYLU ERDEMLER

Hamilerini en kusursuz şekilde anlatabilmek için bir tarihçi hangi noktalara dikkat çekmeliydi? Öncelikle, ataların önemine uzak geçmişin muteber simalarının soyuna mensup olmaya. Ardından, ataların savaşlarda gösterdiği kahramanlıklar ve liderliğe. Ermenistan artık Hristiyan bir ülke olduğundan, bu tarz seküler erdemlere yapılan vurgunun dini çevredeki karşılığı, bir ailenin Hristiyanlığı diğerlerinden önce kabul etmiş olması ve atalarının dindarlığıydı. Peki Tovma, Movses Khorenatsi'ye üstün gelmeye çabalarken bu durumla nasıl başa çıkar?

Her iki tarihçi de ilgilendikleri ailelerin kökenini bulmak için Eski Ahit'e başvurur ve yabancı atalardan bahseder. Tovma Asurlulardan medet umarken Movses, Pakradunilerin Yahudi kökenli olduğunu ortaya atar.²² Eski İsrail, Kilise'nin selefi olduğundan, Movses Ermenistan'da Hristiyanlığı ilk kabul edenlerin Pakraduniler olduğunu rahatça ilan etti, zira önceden Yahudi olmaları onları putperestlikten uzak tutuyordu.²³ Aynı şekilde Tovma da, Ardzunilerin Hristiyanlık inancının eskiye dayandığını vurgular.

Ataların kahramanlıkları, her vatanperver tarihin önemli bir unsuru. Tovma da sık sık bu temayı ele alır; ancak bir bölüm, kendinden önceki yazarların hiçbirinde yer almaz. Tovma'ya göre Yeğişe'nin ya da Ğazar'ın bahsetmediği Vahan Ardžruni, Vartan Mamigonyan liderliğindeki isyan döneminde adını duyurmuştu. Pers valisi katledilip Dvin şehri yeniden ellerine geçtiğinde Ermeniler Gatoğigosluğu burada kurmuş, Ermeni soyluları kendilerine saraylar inşa etmeyi sürdürmüşlerdi. Güçlü, kurnaz ve bilgili, alçakgönüllü, açık fikirli ve kıvrak zekâlı olduğu için Kral Dırtad'ın tahtı, Ermenistan'ın yeni kralı olması planlanan Vahan Ardžruni'ye emanet edildi. Ancak Ermeni soylularının arası bozuldu –Ermeni

22 Movses, I.22. Bu konu sonradan daha ileri götürülmüştür. 9. yüzyıl başlarında Pakraduniler, Kral Davut'un soyundan geldiklerini savunuyorlardı. Bkz. Toumanoff, *Studies*, s. 328.

23 Movses, II.9.24 Yahudi dindarlığı üzerine; II.33 Hristiyanlığı kabul eden ilk Pakraduniler için.

tarihçiler için oldukça yaygın bir konudur– ve planlarından vazgeçip Vartan'ın safına geçtiler. Vahan, geri planda kalmayı kabul etmiş, Avarayr muharebesinde Vartan'ın yanında şehit olmuştu.²⁴

Peki Yeğişe neden bunu bilmiyordu? Aslında, Tovma'ya göre Yeğişe bunu biliyordu. Şöyle açıklar: Suriyeli kâfir piskopos Barsauma, Nasturi inancısını güney Ermenistan'da yaymaya çalışıyordu ve Yeğişe'nin yazdığı Ermeni tarihi kitabını ödünç almıştı. Yeğişe o sıralarda Van Gölü'nün güneyindeki Moks [Bahçesaray] bölgesinde oturuyordu. Ancak Ardzruni prensi, Barsauma'yı topraklarından kovunca Yeğişe hincını almak için, Vahan'ın öldürülmesi de dahil olmak üzere Ardzruni hanedanına dair tüm detayları *Tarih*'ten çıkarmıştı. Yeğişe, kitap Moks'a iade edilmeden öldüğü için, kitabı sonradan okuyanlar elden geçirilmiş halinin aslında orijinal olduğunu sandılar.²⁵

Atalara ek olarak askeri kahramanlıklar da soyluluğun önemli yönlerinden biriydi. Dahası, savaş becerisini ancak düşman tasdik edilebilirdi. Yeğişe'nin dediği gibi, şah kendi ordusunda hizmet veren Ermeni askerleri el üstünde tutmuştur,²⁶ Tovma'ya göre de halife Ardzruni soylularına şöyle der: “Siz yiğit askerlersiniz ve gücünüz görünüşünüze yansıyor.” Halife övgülerine devam ederek ‘kralların gerçek oğullarına’ duyduğu merhamet ve sevgiden dolayı, kraliyete karşı gelmelerini ve vergi ödemeyi reddetmelerini görmezden geleceğini söyler.²⁷ Belki de böylesi bir dalkavukluğu pek dikkate almamak gerekir. En azından, bu örnek Ardzruni soylularının İslam'ı kabul etmeleri için sırtlarının nasıl sıvazlandığını gösterir. Tovma, bu durum karşısında ruhlarını satma pahasına hayatta kalmaya çalışanlara isyan eder.

Düellodaki beceri de önemliydi. Örneğin, Prens Aşot Ardzruni'nin sıraya dizilmiş askerler önünde sayısız kahramanlıklar göster-

24 Tovma, s. 79-81.

25 Tovma, s. 80-81. Barsauma için bkz. Stephen Gero, *Barsauma of Nsibis and Persian Christianity in the Fifth Century* (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium Louvian dizisi içinde, Subsidia, 63, Peeters, 1981).

26 Yeğişe, s. 44, Şahın tebaasıyla ilgili gözlemlerine dayanan âdetlerin ilginç bir tasvirini yapar.

27 Tovma, s. 155.

diği söylenir. Her iki tarafın en iyisinin kendi orduları önünde mücadele etmesi, o dönemdeki savaşların ortak özelliklerinden biriydi. Tovma bu olayı bazı Gürcü yazarlar kadar abartmaz, ama muzaffer taraf şanına şan katardı.²⁸

Savaş sahnelerinin çoğu oldukça basmakalıptır. *Püzantaran*'dan bu yana Ermeni yazarlarda aynı motifler ve benzetmeler görülür ve bunlar Makkabilerin kitaplarındaki savaş tasvirleriyle benzerlik gösterir. Yahudi kahramanlar ruhsal fenomenlerden destek alırken, melekler ordusu da Ermenilerin yardımına koşabilirdi. Bir seferinde, Müslümanlar böyle uzaklaştırılmıştı; ışık huzmelerinin arasından bir adam gelip savaşa katılmış ve askerlerin arasında durmuştu. "Sağ elinde bir kılıç, sol elinde ise günlük dolu bir buhurdanlık vardı. Beyaz bir ata binmişti ve dumanı düşmana doğru yellemekteydi. Sis bulutu yoğunlaştıkça Ermeniler birbirlerinden güç aldılar, hafiflediğindeyse kısaca soluklandılar."²⁹

Kral ve prenslerden, savaş meydanındaki kahramanlıklardan fazlası bekleniyordu. Aşot, daha önce yaşanan bir olayda, Müslüman emir Yusuf'a uzlaşmaya varıp barış antlaşması imzalamaya hazır olduğunu yazdı. Tovma mektuba şu tespitleri ilave eder: "Dünyayı yöneten kralların görevi, ülkenin refahını sağlamak ve korumak, üretim kapasitesi tümüyle yok olmasın diye ağır vergileri hafifletmektir." Bu olayda Yusuf, Vasburagan'a "asgari hasarı" vererek geçip gitmiştir.³⁰

28 Tovma, s. 107. Gürcülerin düello tanımı için (örneğin, Vakhtang Gorgasali'nin kiler) bkz. Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles* (Oxford: Clarendon Press and Oxford University Press, 1996) s. 168-70, 192-93, 210-11.

29 Tovma, s.148; ayrıca krş. Thomson'ın Giriş'i, *Thomas Artsruni*, s. 46. Makkabilerin kitaplarının Tovma'dan önceki Ermeni tarihçiler üzerindeki etkisi için bkz. Robert W. Thomson, "The Maccabees in Early Armenian Historiography", *Journal of Theological Studies* 26 (1975): 329-41, *Studies in Armenian Literature and Christianity* adlı eserinde yeniden basılmıştır (Aldershot and Brookfield, VT: Ashgate Publishing, Variorum series, 1994).

30 Tovma, s. 117.

ERMENİLER ARASINDAKİ ANLAŞMAZLIKLAR

Aşot, bir keresinde, Müslümanlarla gizlice anlaşmalar yapan prensleriyle başa çıkmakta zorlanmış, hepsini azarlamıştı:

Size karşı bir yanlışım olduysa bunu şimdi yüzüme söyleyin ve her bir kırıcı davranışımı teker teker açıklayın. Ama eğer size yavrularını kanatlarının altına alan bir tavuk gibi şefkatle yaklaşmışsam bunun mükafatı böyle mi olmalı? Sayemde sahip olduğunuz ayrıcalıkları hiç düşünmediniz mi? Her birinize yaşınızın gerektirdiği ilgiyi ve sevgiyi gösterdim. Hazinelemlerim arasındaki malların yıldan yıla yağmalanmasına izin verdim [Tovma burada misafirperverliğin yıkıcı etkisinden bahsediyor]... Ve şimdi ödöl olarak beni ve ailemi ejderhanın ağzına atacak hain bir plan yapıp, bu toprakların kan gölüne dönmesine ve esarete mi sebep olacaksınız?

Aşot onların desteğini alamayacağını anladığında, kaderine boyun eğip halifenin generaline teslim oldu.³¹

Aynı Yeğişe gibi Tovma da prensler arasındaki anlaşmazlıklardan yakını. III. Kitap'a şöyle başlar:

İslam ordularının tahakkümü altında çeşitli baskılar ve eziyetler yaşadık, Neyse ki, sayıca azdılar ve [bu dönem] kısa sürdü. Ermeni prensleri birlik, ahenk ve barış içinde yaşamaya devam ediyorlardı. Ancak fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya başlayınca, ilahi gücün lütfu uzaklaştı. Tıpkı insan formunu ortadan kaldırırsa dek vücudun tüm uzuvlarını parçalara ayırır gibi. Oysa bir uzuv kaybedildiğinde, bu kaza sonucu yaşanan bir kayıptır ve kişi bütünüyle yok olmaz. Ülkenin bütünlüğü, benzer şekilde, adım adım, her birey komşusuna ve ailesine karşı hain planlar kurguladıkça yok edildi.³²

Tovma daha sonra Aşot'un iki nesil sonraki üç torununun kardeş ittifakını karşılaştırır. "Birbirine sonsuz saygı ve nezaket gösteren, itibarlı prenslik rütbelerini eşit olarak paylaşan kardeşlerin her biri, diğer ikisini kendinden üstün görüyordu. Öncelik sırasından ötürü

³¹ Tovma, s. 136-37.

³² Tovma, s. 122. Ayrıca Ermeniler arasındaki uyuşmazlıklar için bkz. Yeğişe, s. 90-91.

[en büyükleri o olduğu için] unvanı Aşot'a verme konusunda anlaştılar. Böylesine mutlak bir uyum içerisinde topraklarını üçe ayırdılar." Bir süreliğine de olsa bu duruşları sayesinde İslami güçleri topraklarından uzak tutabilmişlerdi. Daha sonra üçü de zindana atıldı; ama Müslüman emir değil, başka bir hırslı Ermeni prens tarafından.³³

Tovma, genç Hasan'ın Vasburagan'da bir kaleyi ele geçirmek için dahil edildiği entrikayı anlatırken, prenslerin bireysel hırsları ve safliklarını gösterir. "Hasan tuzağa düşmüştü; kalenin kontrolünü ele geçirmeyi ümit ediyordu, gözlerini hırs bürümüştü. Birlikleri ve süvarileri bir araya getirmek, efendilere ve beylere armağanlar sunmak ve herkesin desteğini almak hayaliydi." Plan başarılıydı ama Gatoğigosluk zamanla taraflar arasında barışı tesis etti. Tarihçimiz alaycı bir dille şöyle yazar: "Zekice ve makul nasihatler, tatlı ve nazik sözlerle genç Hasan'ın [o dönemde on beş yaşındaydı] aklını çeldiler; yeni bitmiş tüyleri ve prenslik makamının haysiyeti önünde saygı ile eğildiler."³⁴

DİNDAR TUTUMLAR

Ruhani erdemler âleminin iki önemli veçhesi vardır: Erken tarihlerde din değiştirme ve Ardžruni soylularının göze çarpan dindar eylemleri. Bu konuda da Tovma, Movses'in ayak izlerini takip eder. Kral Dırtad'ın Hristiyanlığa geçmesi ve Aziz Krikor Lusavoriç'in çalışmaları, Akatankeğos'un tasvir ettiği gibi Ermenistan ve Batı arasındaki bağı vurgular. Krikor, Kapadokya bölgesindeki Kayseri'yi kutsamakla kalmamış, Kral Dırtad'la birlikte Roma'da İmparator Konstantin'i de ziyaret etmişti.³⁵ Ancak Ermeniler kiliselerinin güneyden, başkenti Edessa olan (Ermenicesi Urha, modern Urfa) Hristiyan Suriye'den de fazlasıyla etkilendiğini biliyordu. Bu, Görün'ün Maşdots biyografisinde açıkça belirtilir. Kadim bir Edessa sözlü geleneğine göre Kral Apkar, İsa Mesih'le irtibat halindeydi ve Diriliş'in ardından havari Addai, Edessa'ya gelmiş, oradaki kiliseyi

33 Tovma, s. 232.

34 Tovma, s. 223-24.

35 Roma ziyareti için bkz. Akatankeğos, par. 873-82.

kurmuştu.³⁶ Yazıya dökülmesi 4. yüzyılı bulan bu hikâye, Ermeniceye çevrilmiş ve genişletilmişti: Yunanca ve Ermenice versiyonlarında Taddeus [Tateos] diye bilinen Addai'nin [Yahuda] Edessa'daki kiliseyi kurduktan sonra Ermenistan'a geldiği düşünülmekteydi. Ermenistan'da, Kral Sanatruk tarafından idam ettirildi.³⁷ Dolayısıyla, ilk kilise Surp Krikor Lusavoriç'in [Aydınlatıcı Aziz Krikor] zamanına kadar ayakta kalmamış olsa da, Ermeni patriklerinin "Taddeus'un tahtında" oturduğu söylenebilirdi.³⁸

Gelgelelim Movses Khorenatsi, Edessalı Apkar'ı Ermeni kralı yapmış, geleneksel hikâyedeki maiyetini de Ermeni soyluları olarak belirtmişti.³⁹ Tovma hikâyesinin temel fikrine karşı çıkmaz, ancak Ardzruni prensi Khuran'ın, Taddeus tarafından vaftiz edilip İsa'ya bağlılığını ilan eden ilk Ermeni olduğunu söyler.⁴⁰ Böylece, Hristiyanlığı ilk benimseyenlerin Ardzruniler olduğu iddiası geçerlilik kazanmış olur.

Tovma'nın Ardaşes ve eşi Satenik'i Hristiyanlık dönemine taşıdığını da belirtmekte fayda var. Ardaşes, bu Alan prensesine Van'da bir saray yaptırmıştı. Sarayın yakınlarında dindar kişiler yaşıyordu; bunlar, Ermenistan'a kadar Satenik'in peşinden gelen hemşerileriydi. Bu dindar kişiler Satenik'e putlara taptığı için sitem ediyordu. Ancak Tovma'ya göre Satenik, Asdgig'e tapmaktan vazgeçmedi, kocasının kendisine kılavuzluk edip putperestlikten vazgeçmesini bekledi.⁴¹

36 Süryanice versiyonu için bkz. Alain Desreumaux, *Histoire du roi Abgar et de Jésus* (Turnhout [Belçika]: Brepols, 1993). Hikâyesinin en eski Yunanca versiyonu için bkz. Eusebius of Caesarea, *Ecclesiastical History*, I.13, Loeb edisyonu (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1955), s. 85-97.

37 Ermenice versiyonu Labubna'ya addedilmiştir. Fransızca çevirisiyle birlikte Ermenice metin için bkz. Ğevont Alişan, *Labubniyo tıvanakir tprı Edesio tuğt Apkari* (Edessalı Hattat Labubna'dan Apkar'a Mektup,) (Venedik: Mikhitarian, 1868). Sanatruk için bkz. *Püzantaran*, III.1; daha fazla referans için bkz. Garsoian, *Epic Histories*, s. 411.

38 *Püzantaran*, III.12.14; IV.3.

39 Movses, II.24, Ermeni olarak Apkar için; II.30, onun soyluları için.

40 Tovma, s. 47. Movses, Khuran'ın o yönde herhangi bir telkin olmadan Hristiyanlığı tercih ettiğinden bahsetmiştir.

41 Tovma, s. 52-54.

Ardzruni soylularının dindarlığı çeşitli şekillerde vurgulanır. Ardzruni prensi Akatankeğos, Surp Krikor'la Kayseri'ye giden konvoyun on altıncı sırasındaydı. Tovma'ya göre bunu açıklamak kolaydır: Dirots, Surp Krikor tarafından vaftiz edilmişti, gösterişsiz ve mütevazı bir mizaca sahipti. İncil'i dikkatle okumuş biri olarak, Ermeni soyluları arasında üstün bir rütbe edinmeye çalışmamıştı.⁴²

Ardzruni prensleri, Ermeni Ortodoks inancının sadık destekçileriydi. Tovma, Markianos hükümdarlığı döneminde yaşanan ünlü 450-451 (Vartanants) isyanında, imparatorun piskoposlardan oluşan bir konseyi Khalkedon'da topladığını belirtir. Bu konseye Büyük Ermenistan'dan hiç piskopos katılmaz. Bunun sebebinin ilk açıklayan Tovma'dır. İddiasına göre, Prens Vasak Ardzruni isyanın ardından yaşanan sıkıntılı dönemde Bizans İmparatorluğu'na gitmiş, Markianos tarafından paye ve hürmetle karşılanmıştı. Ancak imparator, Vasak ve diğer prenslere Khalkedon Konseyi'ni tanımaları için baskı yapıyordu. Prenslerin yanıtı şöyleydi: "İnanç birliğini sağlamak için konseye Ermenistan'dan birini çağırabilirdiniz, neden buna gerek duymadınız?" Ermenilerin konseyde yer almadığına ve konseyi neden tanımadıklarına ilişkin ilk gönderme budur.⁴³

Ermeni inancına sadakat, çeşitli durumlarda din şehitliği veya hiç olmazsa hapsedilme yoluyla iyice pekişmişti. 9. yüzyılda, Ardzruni Piskoposu Hovhannes ve Prens Krikor zincire bağlanıp yeraltındaki bir zindana atılmıştı. Üç yıl bu acıya katlandılar ancak Prens Krikor sonunda ıstırabına yenik düştü. Piskopos hayatta kalmış ve daha sonra 'günah çıkaran' sıfatıyla serbest bırakılmıştı.⁴⁴ Bunlar gibi inanlı kahramanlar Tovma tarafından dokunaklı sözlerle methedilir.

Ardzrunilerin dindarlığına dair, belki biraz daha gerçekçi olan bir örnek verelim. Ölüm korkusundan bahsediyorum. Piskoposları inancından vazgeçmezken, Prens Aşot ve bazı başka kişiler din değiş-

42 Tovma, s. 58; ayrıca bkz. Akatankeğos, par. 795. Dolayısıyla Tovma'ya göre Dirots, Surp Krikor'un yolculuğundan önce vaftiz edilmişti. Ancak bu yolculuğun amacı (kutsanma) Krikor'a vaftizi yönetme yetkisi vermektir.

43 Tovma, s. 82-83.

44 Tovma, s. 153-62; s. 207-08, Hovhannes'in serbest kalışı ve "günah çıkaran" sıfatı için.

tirmişti. Ancak Aşot 858'de esaretten kurtulunca, İsa'yı reddetmenin pişmanlığı içinde, hiç tereddüt etmeden Hristiyanlığa döndü. Altı yıl sonra, Aşot'un bu dünyadan göçme vakti geldiğinde Tovma şöyle bir yorum yapar: "Haddi hududu olmayan bir vicdan azabı ve pişmanlık duyuyordu; gözyaşları içinde günah çıkararak İsa'nın ona merhametini bağışlamasını ümit etti. Pişmanlığını ve vicdan azabını ne küçümsüyor ne de onlarla dalga geçiyorum. Ancak bunların faydasının olup olmadığı meçhuldür, zira yaraların sözle iyileşmesi zordur. Bununla birlikte, İsa'nın Baba'sının evinde çok sayıda malikâne vardır. [Din değiştirenler] damatla birlikte düğün ziyafetinin tadını çıkaramayacak olsalar da, bir ihtimal işkence görmeyeceklerdir."⁴⁵

Aşot'un cehennem korkusu, kendisiyle aynı adı taşıyan ve meşhur Gagik'in ağabeyi olan torunu Aşot'un tavrıyla tamamen tezat oluşturur. Bu Aşot yirmi dokuz yaşında karnındaki ağrı yüzünden ölmüştü. Tovma durumu şöyle yorumlar: "Aşot, erken yaşta hayatını kaybetmesine rağmen, gençliğe özgü kolaycı ve hızlıca sonuca bağlanan kötü amelleri için af dilemiş ve onlardan dolayı pişmanlık duymuştu. Bu tarz bir varoluşun yok olup gitmesi karşılığında ruhani, ebedi ve sonsuz yaşam elde etmiş ve kârlı çıkmıştı." Aşot'un dindar ölümü, ilerleyen sayfalarda uzun uzun anlatılır.⁴⁶

DÜNYEVİ ZEVKLER

Ancak hayat sonu gelmeyen savaşlar, entrikalar ve ani ölümlerden ibaret değildi. Tovma çok daha keyifli uğraşlardan da bahseder; sarayların inşası ve avcılığın verdiği zevk de buna dahildir. Eski zamanlarda Ardaşes Satenik'i Van'daki binalar ve bahçelerle mutlu etmiş, sonradan gelen Ardzruni prensleri de göl kıyısındaki ya da Akhtamar Adası'ndaki güzelliklerin keyfini sürmüştü. Tovma doğal olarak, esas hamisinin oğlu olan Gagik'in bina yapım işlerine detaylıca yer verir. Gagik, Van'da birtakım yeni kiliseler yapılmasını sağladı ve büyük kayalığa ziyafet salonları ekleyerek daha önce babasının

45 Tovma, s. 137-39, Aşot'un tutsak edilmesi hakkında; s. 209, dönüşü hakkında; s. 216-17, pişmanlığı hakkında.

46 Tovma, s. 249-51.

yaptırdığı binaları geliştirdi. Varak Dağı'nda Kutsal Haç'ın kalıntıları muhteşem bir şekilde koruma altına almış, dağdan Van'a uzanan bir su kanalı açmıştı. Kuzeydoğuya doğru, Aras Nehri'nin ve Masis Dağı'nın tepeden görüldüğü bir yere, bir zevk sarayı yaptırdı. Burası geyik, yaban domuzu, aslan ve yaban eşiği sürülerini avlamak için ideal bir noktaydı. Gagik, kendi topraklarına çeşitli kalelerin yanı sıra belli başlı köylerden alınan ve sırf bu işe ayrılan bağışlarla manastırlar inşa etmişti.⁴⁷ Tüm bu yapıların içinde en ünlü olanları Tovma'nın tarihinin sürdürücüsü tarafından tasvir edilen, Akhtamar Adası'ndaki yapılarıdır. Ancak kilise ve saraylar başka bir bölümde detaylıca ele alındığından, şimdilik burada duracağız.⁴⁸

Bu araştırmayı farklı bir notla sonlandırmak isterim. *Tarih* kitabında entelektüel meziyetlerin yalnızca bir defa bahsi geçer. Tovma'nın tarihinin sürdürücüsüne göre Azerbaycan emiri Yusuf, Gagik'in gözüpekliliğinin ve kıvrak zekâsının methini duyunca onunla görüşmek istedi. Gagik bu daveti kabul etti. Emir konuğunun meziyetleri karşısında hayal kırıklığına uğramadı:

Zalim hükümdar onun o büyüleyici genç vücuduna ve şaşırtıcı güzelliğindeki yüzüne hayran kalmıştı. Sorduğu sorulara aldığı yanıtlar bilgece olmanın yanı sıra derindi ve gizem doluydu... Müslüman hükümdar Yusuf güçlü bir zekâyâ sahip olsa da, çok aksi bir kişi olduğundan o muhteşem ve mübarek prensi çok zorlu bir soruşturmayla tabi tuttu. Bakışlarını kaldırıp onu gözlemledi, oturup kalkarkenki tavırlarını tarttı. Prens, saltanatla ilgili her konuda ölçülü ve etkiyici bir tevazzuya sahip olduğunu düşünüyordu, tıpkı birçok ocakta test edilen altın gibi... Onu hanedanlar, krallar ve seçkin aileler ve her birinin topraklarının sınırlarıyla ilgili sorguya çekti: Med ve Pers topraklarından başlayarak, Yahudileri ve Kudüs'ü, Asurlular ve Mısırlıları, Yunanlar ve Hintlileri, Alanların ve Hazarların Kapı-

47 Tovma, s. 252-57.

48 Tovma [Sürdürücüsü], s. 293-99. Kilise için bkz. Sirarpie Der Nersessian, *Aghtamar: Church of the Holy Cross* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965); Isdepan Mnatsakanyan, *Aghtamar*, İngilizce çev. Krikor H. Maksoudian ([Los Angeles]: Editions Erebouni, 1986); John G. Davies, *Medieval Armenian Art and Architecture: The Church of the Holy Cross, Aghtamar* (Londra: Pindar Press, 1995).

larına kadar uzanan tüm Ermenistan'ı sordu. Bilgi, krallar için çok önemlidir. Onu her konuda yetenekli ve fazlasıyla kültürlü buldu. Namağlup şampiyonu katıldığı savaflara dair sorguladı... Onu savaşın rüzgârından ve çığlığından etkilenmeyen, sarsılmaz yüce bir dağa benzetti. Bütün bu sorgulamalar ve fazlası neticesinde Müslüman hükümdar Yusuf, Tanrı'nın inayetini bu cesur ve ilahi prens Gagik'te gördü ve onun ziyaretinden fazlasıyla hoşnut kaldı.⁴⁹

Tovma, methettiği soylu ailenin asıl çıkarlarına diğer Ermeni tarihçilerinden daha fazla değinir. Bilimsel konularla pek ilgilenmez ama coğrafyayla ilgili bir şeyler bilmek faydalıdır ve geçmişteki saygın hanedanlıkların isimlerini bilmek kesinlikle şarttır. Soylu bir ailenin başındaki kişinin savaşta kahramanlık göstermesi zorunludur. Ayrıca cömert davranması ve misafirine elinde avcunda ne varsa sunması beklenir. Diğer prenslerin entrikalarından haberdar olmalıdır. Din değiştirme yoluyla inancından ödün vermeyecektir. Bu tarz hataların bedelini ödemek için kiliselere ve manastırlara bağışta bulunacak, kutsal emanetleri muhteşem süslemelerle donatacaktır. Ölümünden deli gibi korkacağına, rahiplerin onun adına ruhu için dua etmesini isteyecektir. Bu esnada boş zamanlarını avcılık ve ziyafetlerle geçirecektir. Tarihçinin açıklamadığı, kitaplara ve önceki Ermeni yazarlara dair bilgilerini o dönemde nasıl edindiğidir.

Sonuç olarak, iki noktayı vurgulamak isterim. İlki, Tovma'nın mensup olduğu Ardzruni hanedanına avantaj sağlama kaygısıyla Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'ini ileri taşıma çabası içine girmesine rağmen bunu ilk kullanan vakanüvis olmasıdır. İkincisi, Ardzruniler, Pakradunileri hiçbir zaman gölgede bırakamadıkları için Tovma'nın *Tarih*'i Vasburagan dışında çok az etkiye sahipti. Her şeye rağmen, Ardzruni geleneklerine dair başlıca kaynak ve Türk istilalarından önce Ermenistan'daki soyluların hayatının belagatli tanığı olmayı sürdürür.

Çeviren: Selma Baraç

49 Tovma [Sürdürücüsü], s. 283-84.

Vasburagan ve Ani Krallıkları Arasındaki İlişkiler

S. Peter Cowe

Pakraduni hanedanı tarafından kurulan krallık, 884/5'teki kuruluşundan 1045'teki çözülüşüne kadar bir buçuk yüzyıldan biraz daha uzun süre ayakta kalmıştır; Vasburagan'ın Ardruni Krallığı ise daha geç kurulup daha erken sonlanarak 113 yıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Ancak her ikisi de, nispeten kısa süre ayakta kalmış olmalarından ziyade arz ettikleri tarihi ve kültürel önemle hatırlanmaktadır.¹ 8. yüzyıldan 11. yüzyıla, kuruluşlarını ve çöküşlerini de içine alan daha geniş dönem, tüm Anadolu ve Kafkasya havzası için çok büyük bir dönüşüme sahne olmuş, bir sonraki tarihsel çağ için büyük sonuçları olan, bütünüyle yeni bir demografik modelin haberciliğini üstlenmiştir. Tüm bu zaman boyunca Ermenistan durağan bir taşra değil, bilakis, güçler dengesinin mütemadiyen değiştiği çok önemli bir merkez bölge konumundadır. Öncelikle, üç belli başlı Ermeni soylu hanedanının bir ölçüde bağımsızlığına olanak sağlamış, ardından onları dış güçlerin kontrolüne bırakmıştır.²

Pakradunilerin ve Ardrunilerin iddia edilen kökenlerine bakılırsa (Pakraduniler, tarihçi Movses Khorenatsi'ye göre Yahudi, Gatoğigos Hovhannes'in aktarımına göre Davut'un kral soyundandır; Ardruniler ise Asur kraliyet ailesindendir), birbirleriyle ilişkilerin-

- 1 Pakraduni Krallığı'nın altın çağı, krallık başkentinin 961'de Ani'ye taşınmasına rastlar. Vasburagan, I. Gagik Ardruni tarafından 908'de kraliyet statüsüne yükseltildi ve 1021'de İmparator II. Basil döneminde Bizans İmparatorluğu'nun parçası haline gelerek bağımsızlığını yitirdi.
- 2 Bu dönemde Ermenistan'daki üçüncü soylu hanedan Sünilerdi, 963'te kraliyet tarafından verilen imtiyazlara kavuşmuş ve 1021'e kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir.

de epey çatışma ve çekişme yaşamalarının kaçınılmaz olduğu iddia edilebilir.³ Aslında, bu yakıştırmaların ne derece eskiye dayandığı soru işareti olduğundan, efsanelerin kabul görmesinde hanedanlar arasındaki gergin ilişkilerin nasıl bir rol oynadığı üzerine fikir yürütmek mümkündür. Ardzunilerin geç 9. ve erken 10. yüzyıllardaki dış politikası, Arşaguniler ile rekabetin onları İran yanlısı bir tutum izlemeye yönelttiği 4. yüzyıldaki dış politikayla şüphesiz aynıdır. Sasani müdahalesi neticesinde, Ermenistan'daki siyasi durumlarını iyileştirmek için, Merujan Ardzruni önderliğinde Kral II. Arşag'a karşı bir isyana katıldılar.⁴ Bunun yanı sıra, coğrafi olarak düşünüldüğünde, Pakraduni-Ardzruni gerginlikleri, ülkenin kuzeyi ve güneyi arasındaki daha derin farklılıkları simgeliyordu. Kuzey, oldum olası daha fazla Yunan etkisi altındaydı ve Bizans İmparatorluğu'yla yakın temas peşindeydi, güney ise daha fazla Asur etkisindeydi ve İran'la bağları vardı.⁵ Kısacası kuzey, Surp Krikor Lusavoriç [Aydınlatıcı Aziz Krikor] kanalıyla Kapadokya'dan yayılan Hristiyanlıkla ilişkilendiriliyordu, oysa güney Aziz Taddeus'un Apostolikliğiyle özdeşleşmiş gibi görünüyordu.⁶ Gerçekten de Eusebius'un *Kilise Tarihi* (Eccle-

3 Pakradunilerin iddia edilen Yahudi kökenleri için bkz. Movses Khorenatsi, *Badmutyün Hayots* (Ermenilerin Tarihi), ed. Manuk Abeğyan ve Set Harutyunyan (Tiflis: Mnatsakan Mardirosyants, 1913), s. 68-69; *Moses Khorenats'i History of Armenians*, çev. Robert W. Thomson (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), s. 111; [Hovhannes Gatogigos], *Hovhannu gatoğigosi Traskhanagerdtsvo Badmutyün Hayots* (Gatogigos Hovhannes Traskhanagerdtsi'nin Ermenilerin Tarihi) (Tiflis: N. Ağanyants, 1912), s. 25; ve Yovhannes Drasxanakertci, *History of Armenians*, çev. Krikor H. Maksoudian (Atlanta, GA: Scholars Press, 1987), s. 73. Ardzunilerin kökenleri için bkz. Movses Khorenatsi, *Badmutyün Hayots*, s. 70, ve Thomson, *Moses Khorenats'i*, s. 112.

4 Bkz. Sahte Pavistos, *Pavistosi Püzantatsvo Badmutyün Hayots* (Pavistos Püzant'ın Ermenilerin Tarihi) (St. Petersburg: İmparatorluk Bilim Akademisi, 1883), s. 149-52, ve önceden bahsi geçen *The Epic Pistories Attributed to P'awstos Buzand* (Buzandaran Patmut'ıwunk'), çev. Nina G. Garsoian (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), s. 178-80, 391-92.

5 Bkz. Peter Cowe, "The Impact of Time and Place on Grigor Narekatsi's Theology, Spirituality and Poetics", *Le Muséon* 108 (1995): 85-102, özellikle 96.

6 İlk başta, Hristiyanlaşmış Ermenistan'daki bu iki gelenek ayrı ayrı ya da doğrudan yan yana devam etmiştir. Bkz. Sahte Pavistos, *Badmutyün Hayots* (Ermenilerin Tarihi), s. 26, 35, 60; *Epic Histories*, s. 82, 89, 110. Surp Krikor

siastical History) eserinin VI. kitabında, daha 3. yüzyılın ortasında, eline tövbe üzerine bir çalışma geçen bir Ermeni piskoposunun varlığından söz etmesi dikkate değerdir. Başpiskoposun adı “Merouzananes” (Merujan) olarak geçer ve bu isim Ardžruni ailesinde oldukça yaygındır.⁷ Aynı şekilde, 6. yüzyılda İskenderiyeli Cyril tarafından geliştirilen monofizit Kristoloji kuzeyde standart hale gelirken, Nisibis [Nusaybin] Süryani metropoliti Barsauma’nın başlattığı Nasturilik propagandası, Ermenistan’ın güney eyaletlerinde oldukça başarılı olmuş, İsa’nın iki doğası –insani ve ilahi– arasındaki parçalanmayı vurgulayan diyofozist öğretisi yayılmıştır.⁸ Bu durum Gatoğigos Nerses Pakrevandatsi’nin meşhur serzeniş mektubunu kaleme almasına yol açar. Gatoğigos, bu piskoposluklara bağlı piskoposların 555-556’da İkinci Dvin Sinodu’nun huzuruna çıkmalarını ve Nasturi doktrinini ve uygulamalarının kınanmasını sağlamak için aforoz cezası almalarını talep etmiştir.⁹ Monofizit/diyofozist ihtilafı 10. yüzyılda yeniden ortaya çıkmış, Pakraduni ve Ardžruni ilişkileri daha fırtınalı hale gelmiştir.¹⁰

Her iki ailenin çok sayıda evladı, krallıklarının parçalanmasının ardından Sivas havalisinde arazi edinmek için Ermeni yaylalarını terk etmiştir. Ancak bazıları bölgede kalmış ve yerel siyasette rol oynamayı sürdürmüştür. İberyadaki Pakraduni hanedanı, krallık 1801’de Rusya İmparatorluğu’na dahil olana kadar, varlığını kesinti-

Lusavoriç’in kavrayışa erdiği yer olarak Aziz Taddeus’un Ardaz’daki mezarının gösterilmesiyle kademeli olarak iç içe geçmişlerdir. Daha fazla bilgi için bkz. Movses Khorenatsi, *Badmutyun Hayots*, s. 142-60, 211-12; Thomson, *Moses Khorenats’i*, s. 163-77, 220-21.

- 7 Bkz. Eusebius of Cesaria, *Eusebius: The Ecclesiastical History*, çev. James E. L. Oulton, c. 2 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1932), s. 129.
- 8 Bkz. Peter Cowe, “Eghishe’s ‘Armenian War’ as a Metaphor for the Spiritual Life”, *From Byzantium to Iran: In Honor of Nina G. Garsoïan*, ed. Jean-Pierre Mahé ve Robert W. Thomson (Atlanta, GA: Scholars Press, 1997), s. 341-59, özellikle s. 354-56 ve bu sayfalarda atıf yapılan eserler.
- 9 Bkz. Kirk Tığtots (Mektuplar Kitabı) (Tiflis: Rotinians Press, 1901), s. 70-71, ve 2. basımı, der. Başpiskopos Norayr Boğaryan (Kudüs: Sırpot Hagopyants, 1994), s. 196-98.
- 10 Bkz. Khosrov Andzevatsi, *Xosrov Anjewac’i: Commentary on the Divine Liturgy*, çev. Peter Cowe (New York: St. Vartan Press, 1991), s. 5-18.

siz devam ettirmiştir. Bu sırada, 12. yüzyılın başında, Ardžrunilerin Sefedinyan kolu, ayrı bir Akhtamar Gatoğigosluğu kurar. Gatoğigosluk, 16. yüzyıla kadar Sefedinyan sülalesi tarafından korunmuş, 20. yüzyıla kadar ayakta kalmıştır.

TARİHSEL İNCELEME

Pakraduni ve Ardžruni hanedanları, daha temkinli ve ince eleyip sık dokunmuş tarafsız bir politika izleyerek Arap döneminde önem kazanmışlardı. Mamigonyanlar ise tersine, 4. yüzyıldan beri diplomalarına şekil veren Bizans yanlısı eğilimlerini terk etmemişlerdi. İran ve Arap hâkimiyetine karşı bir dizi isyana katılmak zorunda kalmışlar ve karşılığındaki misillemeler siyasi güçlerini yok etmişti.¹¹ Yine de söz konusu iki hanedanın sicili hiçbir şekilde tertemiz değildi. Arap Emeviler ve daha ziyade İran kökenli Abbasiler arasındaki halifeliğin hâkimiyeti için mücadelede, Pakraduniler kaybeden hizbi desteklediler. Benzer şekilde, hem Pakradunilerin hem Ardžrunilerin katıldığı 774 isyanı, izleyen yılda Pakrevant'ta hezimete uğradı. Halife Harun Reşid (786-809) bu tür hadiselerin gelecekte yaşanmaması için Ermeni hükümdarlarının daha önce hiç denemediği bir strateji izlemişti. Halife, Ermeni *nakharar* ya da soyluların merkezkaç hareketlerini boşa çıkarma, aynı zamanda da Bizans karşısında ilk müdafaa hattını oluşturma amacı doğrultusunda Arap kabilelerini ülkenin merkezine ve güneyine yerleşmeleri için teşvik etti.¹² Dolaısıyla, başkent Dvin'in Arapların eline geçmesi, önemli Sünik [Zangezür] ve Artsakh eyaletini, Pakraduni Şirag ve Arşarunig'den ayırdı.

11 Isbarabed Muşeg'in tipik yaklaşımı için bkz. Sahte Pavistos, *Badmutyun Hayots*, s. 197-98; *Epic Histories*, s. 215, 326n3. 5. yüzyılın ikinci yarısında Sasanilerin din temelli baskısı karşısında Vartan ve yeğeni Vahan'ın kahramanlığı ünlüdür, tıpkı III. Vartan'ın 572'de kendi liderliğindeki isyandaki kahramanlığı gibi. Hanedanın sonraki evlatları 654, 681-82, 748'deki direniş hareketlerinde ve özellikle de başlangıçta Ardavazt Mamigonyan ve sonradan husmı olacak Muşeg'in liderliğindeki 771-72 isyanında aktif rol oynamıştı.

12 Aram Ter-Ghewondian, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çev. Nina G. Garsoïan (Lisbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1976), s. 254.

Dahası, 9. yüzyılın ortasında Buğa'nın seferi sonrasında Malazgirt'e yerleşen Kaysitler, Daron'u Ermenistan'ın geri kalanından izole etmiş ve Vasburagan'ı Şirag ve Arşarunig'den ayırmıştı. Buna ek olarak, Şeybaniler Diyarbakır'ın emiri olmuş, Zuraridler [Zurari?] Arzan/Erzen ve Bitlis'te kendilerini kabul ettirmiş, Uthmaniler [ön-Osmanlı] ise Van Gölü'nün kuzeyindeki Pergri'yi [Muradiye] işgal etmişti.¹³

8. ve özellikle 9. yüzyılda halifeliliğin merkezi gücü azalmaya ve sahip oldukları topraklarda güvende olan Arap kabileleri daha bağımsız politikalar geliştirmeye başlamıştı. Netice olarak, merkeze karşı kimi zaman Ermeni *nakharar*larla işbirliği yapmışlardı. Bu bir Ermeni krallığı kurulana dek sürmüştü, bu noktadan sonra Araplar doğal olarak, hükümdarın dayatmasıyla Ermeni hükümdarlığına karşı savaşmışlardı. Ermeniler ve Araplar arasındaki bağların mükemmel bir örneği, Arzen beyi Musa ibn Zurara'nın Pakrat Pakraduni'nin kız kardeşlerinden biriyle evlenmesi yoluyla tesis edilmişti. Daha sonra oğlu Abu el-Mağra da Ardžruni hanedanına damat gitti ve Ermeniliği öylesine benimsedi ki, gizlice Hristiyanlığı kabul ederek onların seferlerine katıldı.¹⁴

830'lar ve 840'larda Ermenistan, fiilen Pakradunilerin, Ardžrunilerin ve Sünilerin elindeydi. Aşot Msager (970-826) Pakraduni nüfuz alanını, Mamigonyanlar ve Gamsaraganları zayıflatmak pahasına genişletti. Bu sırada Ardžruniler, Vasburagan'da gücünü artırmaktaydı. Van ve Vosdan/Kiavaş'daki [Gevaş] merkezleriyle Rışdunik'in kontrolünü ele geçirdiler ve *nakharar* hanedanları olan Antzevatsi, Amaduni, Agiatsi ve Dırbadunileri kendilerine tabi kıldılar.¹⁵ Ancak vergilere ve kötü muameleye karşı 850-51 isyanında altından kalkamayacakları bir işe soyundular. Yeni *vosdigan*ın Ermenistan'a girişi engellendi. Pakrat Pakraduni vergi gelirlerini bir elçiyle doğrudan Samarra'daki halife Mütevekkil'e (847-61) gönderdi. Buna rağmen,

13 Bölgedeki yeni güç dağılımının önemi için şu haritaya bkz. "The Byzantine Empire", *The Cambridge Medieval History*, ed. Joan M. Hussey, c. 4, bölüm 1 (Cambridge: Cambridge University Press, 1966), 608-609. sayfalar arasına iliştilmiş.

14 Ter-Ghewondian, *Arab Emirates*, s. 48

15 *age*, s. 56.

Ermenilerin yerel özerkliklerini sürdürme arzuları, isyan olarak kabul edildi. *Vosdiganın* kuvvetleri Ermenistan'a saldırdı, fakat Ardzrunilerle ittifak halinde olan Pakrat tarafından yenilgiye uğratıldı. Neticede halife yeni bir ordu gönderdi. Ancak, Ardzruniler, *nakharar* Aşot'un annesi Hripsime Hanım aracılığıyla hediyeler sunarak barış talep edince Pakrat kendi başına mücadeleye devam etmek zorunda kaldı. Türk general Buğa'nın komutasındaki Arap ordusu bu esnada Ermenistan, Gürcistan ve Arran'ı yakıp yıktı. 853'e gelindiğinde, kumandan tüm önemli *nakhararları* yakalamış ve başkente getirmişti. Sımpat dışında hepsi boyun eğmiş ve can güvenlikleri karşılığında din değiştirmeyi kabul etmişti. Sımpat 862'deki ölümüne kadar Samarra'da tutuldu.¹⁶

Bu, halifeliğin Ermenistan'ı doğrudan kontrol etmek için, *Sasna Džrər* (Sasun'un Yiğitleri) destanında da anlatılmış olduğu üzere son teşebbüsüydü. Destanda, ilk Arap seferinde Ermenilere liderlik eden Teotoros Rışduni, Toros Amca kılığında belirir, fakat destan öncelikli olarak 9. yüzyılda Sasun, Daron ve güney Ermenistan'da yaşanan olayları ele alır. Pakrat Pakraduni'nin hapsedilmesinin tetiklediği, Pakrat'ın oğlu Tavit (destandaki Sasunlu Tavit) ve yeğeni Hovhannes'in (sonradan Dzenov Ohan) başlattığı isyan, destanın merkezindedir. Ermenistan'daki direnişi bastıran komutan Buğa da, destanda Mısır Meliki'nin en iyi savaşçısı Batmana Buğa olarak yerini alır. Destanın Ermenistan Kralı diye yücelttiği kişinin Gagik Ardzruni olması dikkate değerdir.¹⁷

861'de, Mütevekkil kendi Türk askerleri tarafından öldürüldüğü zaman, Sımpat Pakraduni'nin oğlu Aşot, *nakhararların* zararına olacak şekilde yayılmaya başlayan Arap emirleri üzerinde baskı uyguluyordu. Kaysitler Ahlat ve muhtemelen Ardze'yi [Adilcevaz] Pakraduni şehri Daron'dan aldıklarında, Şeybaniler Zakaryanların Bitlis'teki hâkimiyetine son vermiş, topraklarını Van Gölü kıyısındaki Tatvan'a doğru genişletmişti.¹⁸ Halife Mustain (862-66), Pakraduni-

16 Ermeni kültüründe şehitlik temasının önemi için bkz. Thomson, *Moses Khore-nats'i*, s. 30-31.

17 Ter-Ghewondian, *Arab Emirates*, s. 150.

18 *age*, s. 55.

leri Arap emirlerinin gücü karşısında dengeleyici unsur olarak görüldü ve 862'de Aşot'a "Prenslerin Prensi" unvanını bahşetti. Halife Mutemid'in (870-92) Aşot'a 884/5'te bir kraliyet tacı göndermesi an meselesiydi. Bizans İmparatoru I. Basil (867-86) de vakit kaybetmeden ona öykünecekti.

Diğer yandan, rakiplerinin başarılarına seyirci kalan Ardžruniler huzursuzdu ve Aşot Pakraduni'nin oğlu I. Simpat (890-914) döneminde harekete geçtiler. Aşot Ardžruni, Uthmani kalesi Amik'e saldırdı, fakat orayı alamayınca, benzer bir stratejik öneme sahip olan Varak'la yetinmek durumunda kaldı. Olayların böyle bir hal alması sadece Ardžrunilerin aklını kurcalamıyordu. Atropatene'nin Sâci hükümdarı Muhammet Ermenistan'a saldırdı ve Dvin ile Nahçıvan'ı aldı, Gatogigosluğu ele geçirdi. Simpat bir barış anlaşması yaptıysa da, Muhammet ikinci bir istilayla kraliyet hazinesine el koydu ve Simpat'ın karısını ve büyük oğlu Aşot'u rehin aldı.¹⁹ Dahası Aşot, yeğenini Muhammet'e gelin vermek ve Muhammet'in Dvin valisi oğluna haraç vermek zorunda kaldı. Ardından, Muhammet Ardžrunilere yönelmiş ve onları da buyruğu altına almıştı. Simpat Nahçıvan'ı Sünilere vererek Ardžrunileri devre dışı bırakmış, Muhammet'in oğlu Yusuf da Gagik Ardžruni'yi 908'de bir taç ile ödüllendirerek durumdan yararlanmıştı. Sonraki yıl Müslüman ve Ardžruni birlikleri Simpat'ın topraklarını işgal etti ve kargaşa yarattı. Simpat Bizans'tan ve halifeden yardım istegine yanıt alamadı. Teslim olmak, işkence görerek ve çarmıha gerilerek korkunç bir ölümle yüzleşmekten başka çaresi yoktu.²⁰

Yusuf, Simpat'ın ölümüyle Ermeni tahtına talip olan Şabuh Pakraduni'nin oğlu başkomutan²¹ Aşot'a arka çıktı ve onu Dvin valisi olarak atadı. Ancak, Simpat'ın oğlu Aşot Yergat, Bizans'ın desteğini kazandı ve 914'te taç giydi. Ardžrunileri kendi tarafına çekti ve ertesi yıl bir Bizans ordusuyla Arapları yenilgiye uğrattı. Akabinde Yusuf halifeye karşı ayaklandı ve tutuklanarak zindana atıldı, fakat

19 *age*, s. 64.

20 *age*, s. 67.

21 Ermenice: *isbarabed*.

daha sonra salıverildi ve 929'daki ölümüne dek Sünik [Zangezur] ve Vasburagan'a yeni saldırılar düzenledi.²²

Bu sırada Gagik Ardžruni idaresinde olan Vasburagan, Büyük Ermenistan'daki en güçlü birimdi; o kadar ki, Pakraduni tahtında gözü olan Gagik'e, Bizans İmparatoru Konstantin Porfirogenitos'la olan yazışmalarında, Pakraduni mevkidaşı gibi "Prenslerin Prensi" diye hitap ediliyordu.²³ Gagik, Pergri Uthmanilerinin topraklarını Kaysitlerden ayırmış ve sonrasında Ağtznik'teki Zurari köyü Kotom'a el koymuştu. Buradan, Van'ın yanı sıra başkenti yaptığı Akhtamar'daki yapı projelerine uygun taşlar sağlanacaktı.²⁴ 927-49 arasında, Dvin Gatoğigosluğu devre dışı kaldığında, Akhtamar'da ikamet eden bir dizi gatoğigosun seçiminde etkili olarak meşruiyetini artırmıştı. Dahası Gagik, Akhtamar'ı özerk bir piskoposluk bölgesi haline getirme fırsatını da kaçırmamıştı. Kralın yeğeni Yeğişe, ilk başepiskopos oldu.

Bu sırada, Kral Aşot Pakraduni'nin ağabeyi I. Abas, 929'da tahta çıkmış, Pakraduni başkentini, Pakaran ve Yerazgavors [Şiragavan] kalelerinden Kars şehrine taşımıştı. I. Abas, Gagik Ardžruni'nin 943'teki ölümünün ardından, Ermenistan'ın tartışmasız hâkimi haline gelmişti. Oğlu III. Aşot (953-77), Dvin'e geri dönmek istemiş, fakat saltanatının henüz başındayken şehri almayı başaramamıştı. 961'de başkentini, Arkina yakınındaki Ani'de kurdu, Gatoğigos da burada ikamet etmekteydi.²⁵ Ardından, Kürt Şeddadiler Dvin'den sürüldüler ve kayda değer bir Kürt nüfus barındıran, Mezopotamya'daki bölgelerle yakın bağlara sahip Vasburagan'a sığındılar. II. Simpat'ın (977-90) saltanatı esnasında şehir, Müslüman hâkimiyetine geri döndü.

Devletin daha da zayıflamasından III. Aşot sorumludur; 962'de Kars'ı kardeşi Muşeg'e kral sıfatıyla vermiş, 982'de Lori'yi oğlu Kur-

²² *age*, s. 73-77.

²³ *age*, s. 85, 167n78.

²⁴ Tovma Ardžruni, *Tovma Ardžruni yev Ananun: Badmutyun Ardžrunyats dan* (Tovma Ardžruni ve İsimsiz Sürdürücüsü: Ardžruni Hanedanı Tarihi), ed. Vartan M. Vartanyan (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1985).

²⁵ Ter-Ghewondian, *Arab Emirates*, s. 95.

ken'e bağışlamıştır. Ayrıca, I. Gagik idaresinde yakalanan istikrarın (990-1020) ardından oğulları Hovhannes-Simpat ve IV. Aşot arasındaki rekabet, hızlı bir düşüşe ve krallığın parçalanmasına yol açtı. Aynı şekilde, Vasburagan'da Abu Sahl Hamazasp'ın ölümüyle, Ardžruni Krallığı onun üç oğlu, Aşot-Sahak, Kurken-Haçik ve Seneke- rim-Hovhannes arasında bölünmüştü. Bu sırada Bizans, halifelikle olan sınırlarını güvenceye almak için Ermenilerle ittifak yapma politikasını gözden geçirmiş, bu yaklaşımın yerine, 968'de Daron'dan başlamak üzere doğrudan toprak ilhakını koymuştu. 974'te İmparator İoannis Çimiskes komutasındaki sefer, Ermeni ittifakının çabalarıyla püskürtüldüyse de, II. Basil'in imparatorluk sınırlarını doguya doğru ilerletmekte kararlı olması, bu birliğin sonunu getirecekti. Çocuğu olmayan ve Türk saldırıları altında ezilen Senekerim-Hovhannes, beklenmedik bir adım atarak krallığını 1021'de Basil'e bıraktı. İlginç biçimde, bu düzenleme Ardžruni hanedanı içinde muhalefeti kışkırtmış gözükmekteydi, zira Bizanslılar, özellikle Ardžruni kontrolü altındaki Amik kalesinde yerel direnişle karşılaştı. Pakraduni kralı Anili Hovhannes-Simpat da 1042'de aynı yolu izlemişti, fakat onun ailesinin sessiz sedasız teslim olmaya niyeti yoktu. II. Gagik, tahttan çekilmek zorunda bırakılınca dek üç yıl boyunca topraklarından ayrılmadı.

Ancak, Basil gibi bir liderden ve bir Ermeni tampon bölgesinin faydalarından yoksun olan Bizans, yeni kazanılmış topraklarını uzun süre savunacak durumda değildi. Ani 1064'te Selçukluların eline geçmiş, onu sonraki yıl Kars izlemişti. Bunlar, Bizanslıların 1071 yılında Malazgirt'te uğrayacağı, bölgenin etnik ve sosyo-politik yapısını yeniden biçimlendirecek nihai bozgunun habercisiydi.²⁶

26 Bu ezici mağlubiyetin sonuçları için bkz. George Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, çev. Joan Hussey, gözden geçirilmiş basım (New Bruswick: Rutgers University Press, 1969), s. 344-46.

KRALİYET SEMBOLLERİ VE PROPAGANDA BAKIMINDAN DEĞERLERİ

Pakraduni ve Ardžruni Krallıklarının başarılarının tarihsel değerlendirmesini bir kenara bırakıp, takıp takıştırmayı seçtikleri birtakım kraliyet ziynetlerine bakmak ilginç olabilir. Pakraduni taç giyme ayının günümüze ulaşan iki nüshası, Bizanslıların geliştirdiği pratiği doğrudan ödünç aldıklarına kesinlikle işaret eder.²⁷ Ancak Helen Evans görsel temsil üzerinden belli bir imge yaratılmasına binaen Kilikya Ermeni Krallığı dahil olmak üzere Bizans dünyası sınırlarındaki diğer hanedanların uygulamalarında bariz bir farklılık gözlemler. Kilikya hükümdarları imparatorluk kaftanlarını ve pozlarını bütün ayrıntılarıyla taklit ederken, söz konusu dönemdeki Ermeniler, geleneksel Bizans bağışçı portrelerine²⁸ başvururlar fakat Konstantinopolis tarzında kıyafetleri model almak yerine, diğer çağdaş kültürleri, bu durumda Arap kültürünü izlerler.²⁹

Akhtamar'daki Surp Haç Kilisesi'nin batı cephesindeki, Ermeni sanatında bir kilisenin maketini elinde tutan ilk bağışçı figür olarak görülen Gagik Ardžruni heykeli, Evans'ın yaptığı gözlemin iyi bir örneğidir.³⁰ Bu heykelde Gagik, başında Atropatene Emiri Yusuf tarafından kendisine verilmiş görkemli bir taçla ve kaftan giymiş olarak görünür.³¹ Orada tasvir edilen bazı akrabalarının kılık kıyafeti de kendininkine benzer. Ayrıca, Anili I. Gagik Pakraduni ve Hağbat

27 Bu konunun kısa bir değerlendirmesi için bkz. Peter Cowe, "The Inauguration of the Cilician Coronation Rite and Royal Ideology", *Armenian Review* 45 (1992): 49-59, özellikle 50, 57n4.

28 Özellikle Ortaçağ ve Rönesans döneminde kendi veya ailesinin bir üyesinin portresini sipariş eden zenginlerin aziz şeklinde veya bilinen bir olayın içinde resmedildiği yapıtlar.

29 Helen Evans, "Kings and Power Bases: Sources for Royal Portraits in Armenian Cilicia", ed. Mahé ve Thomson, *From Byzantium to Iran*, s. 485-507, özellikle s. 496.

30 Sirarpi Der Nersesian, *Armenian Art* (London: Thames and Hudson, 1977), s. 90. Sahnenin bir reproduksiyonu için bkz. Isdepan Mnatsakanian, *Aghtamar*, İngilizce çev. Krikor H. Maksoudian ([Los Angeles]: Editions Ereboundi, 1986), resim 8.

31 Der Nersesian, *Armenian Art*, s. 90.

prensleri heykelindeki büyük sarık da bu özelliğin altını çizer.³² Buna ek olarak, Akhtamar Kilisesi'nin doğu yüzündeki, kesin olmamakla birlikte Gagik Ardzruni olduğu düşünülen kişi, Sasanilere özgü kraliyet temsilinin bir karakteristiği olup seküler İslam sanatı kano-nunda kabul görmüş bağdaş pozundadır.³³ Bu imgeyle, Kars Kralı Gagik-Abas'ın 11. yüzyıl ortasındaki aile portresi arasında benzerlik vardır.³⁴ Hovsep Orbeli de, Gagik'in Akhtamar'daki sarayının tasvirine dayanarak, yapının ve duvar resimlerinin Arap dünyasının prototiplerinden etkilendiğini iddia eder.³⁵ Bu gözlemler Vasburagan'ın coğrafi konumu ve komşu emirliklerle olan yakın ilişkileriyle tutarlılık göstermektedir.

Şüphesiz Gagik Ardzruni'nin saltanatına Vosdan/Kiavaş [Gevaş], Van ve Akhtamar'daki büyük inşaat projeleri damgasını vurmuştur. Tovma Ardzruni'nin sürdürücüsü sayesinde bunlar hakkında, diğer Ermeni eserlerinden daha fazla bilgi sahibiyiz.³⁶ Gagik, her bir şehirde savunmayı güçlendirmiş, sulamayı iyileştirmiş ve şehirleri bahçeler ve havuzlarla güzelleştirmiştir. Yine de, yerleşimin daha doğru bir değerlendirmesi için kazılar gerekmektedir. Akhtamar'ın güneydoğu ucundaki Kale'nin konumu, Ani'nin yerleşimle mukayese edilebilir. Her ikisinde de alan, iki kenarı suyla korunan, neticede sadece üçüncü kenarın surla çevrilmesini gerektiren üçgen bir izdüşüme tekabül eder.³⁷ Gagik'in komplekse muhtemelen su seviyesinin yükselmesi yüzünden sular altında kalmış olan bir de liman yaptırdığı anlatılır.³⁸

32 Evans, "Kings and Power Bases," s. 485-507, özellikle s. 487.

33 Thomas F. Matthews ve Annie-Christine Daskalis, "The Portrait of Princess Marem of Kars, Jerusalem 2556, fol. 135B," ed. Mahé ve Thomson, *From Byzantium to Iran*, s. 475-84, özellikle s. 477.

34 age.

35 Mnatsakanian, *Aghtamar*, s. 9.

36 Tovma Ardzruni, *Badmutyun Ardzrunyats dan*, s. 450-64.

37 Mnatsakanian, *Aghtamar*, s. 6-7. Ani'nin yerleşim ve planının kullanışlı bir şeması için bkz. Tadevos Kh. Hagopyan, *Anii badmutyun* (Ani Tarihi), c. 1 (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1980), 368-69. sayfalar arasına ilştirilmiş.

38 Mnatsakanian, *Aghtamar*, s. 8.

GAGİK'İN AKHTAMAR'DAKİ SURP HAÇ KİLİSESİ

İnşa edilenler içinde bugüne taşınmış yegâne yapı olan, saray mimarı Manuel tarafından tasarlanmış kraliyet kilisesi, Gagik'in dindarlığının yanı sıra iktisadi ve kültürel hünelerinin birer imgesi olan eşsiz heykelleriyle ziyaretçileri hayrete düşürmek niyetindedir besbelli. Taşların, ele geçirilmiş Kotom köyünden adaya sevkıyatı baştan sona meşakkatli bir iştir.³⁹ Ayrıca, Gagik'in batı cephesindeki tasvirine dönersek hem büyüklüğü hem de zengin süslemeleriyle örnek alınması gereken kiliseyi İsa'ya takdim eden ve onu başının üstünde bir hale taşıyan ilk Ermeni kralı olarak İsa'yı gölgede bırakan bu şahsiyet karşısında huşu içinde kalırız.⁴⁰ Hovsep Orbeli'nin belirttiği gibi, izleri 20. yüzyılın başında hâlâ görünür olan muhteşem işçilikle yapılmış bu figürler, geçmişte daha da ihtişamlı olmalıdır.⁴¹ Güneyde kraliyet salonuna çıkan merdiven ve onu içeriden çevreleyen özenle oyulmuş tırazanlar vardır.⁴² Davut'un Golyat'la yüzleşmesi ve Samson'un bir Filistinliyi saçından tutması gibi Ardzruni hanedanının inançlarını savunmaya hazır olduklarını ispat eden savaşçı azizler Teotoros, Sarkis ve Kevork gibi başka figürlerin de önemi aşikârdır.⁴³ *Aylazki* (yabancı) teriminin kullanımının gelişimi düşünüldüğünde, Samson ve Filistinli tasvirinin özel bir önemi olabilir. Ermenice Kitab-ı Mukaddes'te Filistinliler için Yunanca sözcükbirime dayanarak *allophyloi* (yabancılar) kullanılmış ve sonraki dönemde bu sözcük yoluyla Müslümanlar da ifade edilmiştir. Ardzrunilerin dindarlığı daha da abartılır: Gagik'in inançları için hayatlarını vermeye hazır 8. yüzyıldaki ataları Hamazasp ve Sahak örneğine koşut olarak güney cephesindeki duvarda İshak kurban edilir.⁴⁴

Surp Haç Kilisesi'nin Gagik'in kral mertebesine yükselmesinin nişanesi olduğunu hesaba katarsak, heykellere dahil edilmiş asil şah-

39 Tovma Ardzruni, *Badmutyun Ardzrunyats dan*, s. 238.

40 Mnatsakanian, *Aghtamar*, s. 17.

41 *age*, s. 31.

42 Detaylar için bkz. *age*, s. 13, ve varsayıma dayalı bir rekonstrüksiyon için s. 30.

43 Bu sahnelerin bir reproduksiyonu için bkz. *age*, resimler, s. 30, 32.

44 Ardzruni şehitleri için bkz. *age*, s. 21-22, 23 ve İshak için, s. 18.

siyetlerin sayısı karşısında şaşkınlığa düşeriz. İsa ve Theotokos'un (Tanrı'nın Annesi) yanı sıra, Şaul, Davut ve Süleyman gibi Eski Ahit'ten simalar ve Yovnan hikâyesinden Ninova Kralı da vardır. Ayrıca, Taniel ve Üç Genç figürleri Babil Kralı Nebukadnezar'la ilişkilidir.⁴⁵ Ardzrunilerin Asur soyundan oldukları iddiası göz önüne alındığında, Yovnan ve Taniel tasvirlerini genel anlamda ilahi kurtuluşla ilişkili olarak ele almayıp, Ardzruni ataları olan Asurlular ve Babililere Tanrı'nın kelimelerinin vaaz yoluyla ulaştırılması bağlamında değerlendirmek mümkündür.⁴⁶ Bu Pakradunilerin Yahudi soyundan oldukları iddiasıyla tutarlılık göstermekte ve hanedanı kurtuluş tarihinin içine yerleştirmektedir. Eğer durum böyleyse, Yovnan ve Taniel'in ithali, Aziz Taddeus ve Bartolomeos'un Ardzruni atalarının sonraki kuşaklarına Hıristiyanlığı vaaz ettiği kabulünü dengeleyecektir.⁴⁷

AKHTAMAR GATOĞİGOSLUĞU

Senekerim-Hovhannes'in 1021'de Sivas'a doğru yola çıkması, yerel Ardzruni sülalesini sona erdirmeyi. III. Terenig-Aşot'un (943-44) hükümdarlığı döneminde, Khedenik'e kadar bir Sefedinyan kolunun izi sürülebilir. Akabinde, Amik ve Akhtamar kalesini kontrol eden Bizans *kuropalatesi* Abdelmseh Khedinyan, Kral Gagik'in gatoğigosluk makamını kendi toprakları üzerinde kurma stratejisine öykündü. Böylece, Gatoğigos Parseğ (1105-13) tekrar Vasburagan'a taşındı ve Akhtamar'a yerleşti. Parseğ'in vefatının ardından, Abdelmseh ve beş yerel papaz özel bir toplantıyla prensin oğlu Tavit Tornigyan'ın Gatoğigos olarak takdis edilmesini onayladı.⁴⁸ Tavit kilisenin çoğunluğu tarafından tanınmasa da bağımsız Akhtamar

⁴⁵ age, resimler, s. 18.

⁴⁶ age, s. 17-18.

⁴⁷ Bu sahne için, bkz. resim 28, ve geri plandaki destan için bkz. Tovma Ardzruni, *Badmutyun Adzrunyats dan*, s. 78-80.

⁴⁸ Robert H. Hewsen, "Artsrunid House of Sefedinian: Survival of a Princely Dynasty in Ecclesiastical Guise", *Journal of Society for Armenian Studies* 1 (1984): 123-38, özellikle 124.

Gatoğigosluğu'nun ilk görevlisi haline geldi. 1409'a dek sürecek bir bölünme böyle başladı; bunun son bulması için tanınmış Vartabed Kirkor Tatevatsi'nin arabuluculuğu gerekecekti. Bu süre zarfında Gatoğigosluk, Sefedinyan ailesinde erkek kardeşten erkek kardeşe, amcadan yeğene, nesilden nesle geçti.⁴⁹ Yeni anlayışmayla Akhtamar Gatoğigosları, Sis Gatoğigosluğu'nun üstünlüğünü tanıdı ve çevredeki piskoposluklar üzerindeki denetimini düzenledi. Gölün güneydoğusunda Van, Amik ve Moks [Bahçesaray], kuzeyinde Kaçperuni ve güneybatısında Rışdunik ve Hizan, Akhtamar'a kaldı.⁵⁰

Akhtamar Gatoğigoslarından III. Zakarya (1434-64) özellikle bahsetmeye değerdir, zira kendisi yeniden tesis edilen Eçmiadzin Gatoğigosluğu seçimlerinde aday olmuştur. Başta keşiş Giragos Virabetsi tercih edilse de onun ölümüyle, bölgenin Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah (1437-64) tarafından iki gatoğigoslukta da onanmıştır. Ancak nihayetinde Zakarya'nın rakipleri üstün gelmiş ve onu zehirleyerek erken yaşta ölmesine sebep olmuşlardır. Zakarya şu yüzden de bahsetmeye değerdir: Yeğeni Simpat, muhtemelen amcasının etkisiyle, Cihan Şah'ın himayesinde 1466'da yeniden Vasburagan Kralı mertebesine yükselmiş, kısa bir süreliğine ve sadece ismen de olsa monarşiyi dört buçuk yüzyıl sonra yeniden kurmuştur.

Bunun geri planında, Türkmenlerin Sünik ve Karabağ'da çeşitli meliklikler kurması vardır; büyük olasılıkla bölgedeki bağımsız fikirli Müslüman devletlerini dengeleyecek Hıristiyan bir devlet istenmiştir.⁵¹ Cihan Şah'ın ölümüyle bir sonraki yıl bu tecrübe sona erdiyse de, 15. yüzyılda Akhtamar Krallığı ve Gatoğigosluğu'nu kutlayan çok sayıda kolofon⁵² vardır.⁵³ Gatoğigos II. Krikoris (yaklaşık

49 Yeniden yapılandırılmış bir aile ağacı için bkz. *age*, 126-127.

50 *age*, s. 133n22.

51 *age*, s. 128.

52 Yazmaların ya da erken dönem basımların sonunda yer alan, kitaba ilişkin bilgiler içeren bölüm.

53 Örneğin, hattat Hovhannes'in Hizan'da 1486'da kopyaladığı İncil'de belirttiği formüle atıfta bulunabiliriz: "Tanrı milletimizin hiyerarşik ve kraliyete bağlı piskoposluğunu baki kılsın..." Bkz. ed. Levon S. Khaçikyan, *XV tari hayeren tzerak-reri hişadagaranner* (15. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları), 3. Bölüm: 1481-1500 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1967), s. 88.

1544-86) kesin olarak Sefedinyan hanedanının son temsilcisiydi. Ancak, Gatoğigosluk son görevli II. Khaçadur Şiroyan'ın 1895'teki ölümüne dek varlığını sürdürdü. 19. yüzyıl verileri, Gatoğigosluğun yetki sınırlarının daraldığını, sadece Akhtamar ve Gevaş, Şadakh [Çatak] ve Hizan bölgelerinde yetki sahibi olduğunu gösterir. Bu konuda son bilgi 1910'a aittir, bu sırada Akhtamar piskoposluğunun 203 kilisesi olan 130 kilise bölgesi ve 70.000 civarında nüfusu bulunuyordu; Hizan piskoposluğu ise 64 kilise bölgesi, 69 kilise ve 25.000 nüfusa sahipti.⁵⁴ Adanın 1915'te Kürtler tarafından yağmalanması, piskoposluğun ertesi yıl tasfiye edilmesine zemin hazırladı ve böylece 10. yüzyıl krallıklarının son kalıntısını da ortadan kaldırdı.

Çeviren: Nazan Maksudyan

⁵⁴ *age*, s. 133n22.

Vasburagan'ın Mimari Mirası ve Hafıza Katmanlarının Korunması

Nairy Hampikian

VASBURAGAN'IN COĞRAFI VE JEOLJİK ÖZELLİKLERİ

Vasburagan bölgesinin kalbi Van Gölü, dört bir yandan dağlarla kuşatılmıştır. Kuzeyde Süphan Dağı'nın yamaçları, batıda Nemrut Dağı'nın devasa volkanik krateri ve doğuda Varak [Erek] Dağı'nın kırçtaşı tepeleri Vasburagan bölgesini doğal bir sur gibi çevreler. MÖ 9. yüzyılda Urartu krallarının burayı merkez olarak seçmesinin sebebi de budur. O zamandan beri bölge, bilfiil meskûndur. Urartu'nun merkezi, Yervantuni, Ardeşesyan, Arşaguni ve Ardžruni Ermeni krallıkları ve Urartu, Asur, Ermeni, Roma, Sasani, Arap, Bizans, Selçuk, Moğol, Türkmen, Pers ve Osmanlı ordularının savaş meydanı olan Vasburagan bölgesi, üzerinde hafıza katmanları taşır ama sadece bunu değil; dünyanın bu kısmını yeniden şekillendirmek için sürekli hareket halinde olan tektonik plakaların oluşturduğu coğrafi katmanlar da taşımaktadır.¹

Ne gariptir ki, göl çevresindeki dağlık bölge civarında yaşayan nüfus için hem çekici hem de yok edici niteliktedir. Dağların şiddetli hareketlerinin ardı arkasının kesilmemesi, yıkıcı depremlere yol açmıştır. Eski bir Ermeni efsanesine göre, Van Gölü'nde korkunç bir ejderha ikamet eder. Ejderha bin yaşına geldiğinde, melekler onu gölden çıkarıp gökyüzüne, güneşe doğru taşırlar. Ejderha o kadar yaşlıdır ki, onlara karşı gelemmez ve yanıp küle döner. Bu efsaneden daha ilginç, sonradan yaşananların tasvirdir: "Takip eden günlerde

1 Vasburagan bölgesine dair daha detaylı bilgi için bkz. Jean-Michel Thierry, "Notes de géographie historique sur le Vaspurakan", *Revue des études byzantines* 34 (1976): 159-73.

gölün dolayları öyle yoğun bir sis tabakasıyla kaplıydı ki, birbirine birkaç adım mesafede duran insanlar gündüz vakti birbirini görmüyordu. Gök gürlüyordu. Yer sarsılıyor, gökten kül yağıyordu.”² Tekrarlayan doğal felaketlerin etkilerinin bu geleneksel efsaneye sızmanın bir yolunu bulduğuna şüphe yoktur; ejderha, deprem ve volkanik patlamaların kişileştirilmesi şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte bölgenin coğrafi konumu, eski çağlarda Akdeniz, Karadeniz, Hazar Denizi’nin, modern zamanlardaysa Ortadoğu, Asya ve Avrupa’nın kesişiminde olması itibarıyla ekonomik ve politik yaşamın gelişmesinde fazlasıyla olumlu bir rol oynamıştır. Öte yandan bölge, merkezi konumundan dolayı ilk çağlardan beri büyük göçlere ve saldırılara sık sık maruz kalmıştır. Sonuç olarak Vasburagan, bu topraklardan geçen farklı kültürlerin çeşitliliğini yansıtan mimari bir mirasa tanıklık etmiştir.

VASBURAGAN’IN MİMARİ DOKUSU:

“BÖLGESEL HAFIZA” VE “KÜLTÜREL HAFIZALAR” ARASINDA

Bölge halkı, yaşadıkları yerin jeolojik ve coğrafi özelliklerinden ötürü, üç temel tehlikeye karşı ayakta kalabilecek bir mimari doku geliştirmek zorundaydı. Bu üç tehlike şunlardı: Arazinin kayalık olması, toprağın kontrol edilemez hareketleri ve vahşi istilalar. Bu tabii ve gayritabii tehditler, mimari dokunun çeşitliliğini sınırlamış ve bu sınırlamalar dahilinde, tecrübe birikimiyle kusursuza yakın bazı metotlar geliştirilmiştir.³ Vasburagan, kültür farklılıklarına rağmen, bölgede ikamet edenleri bir “bölgesel hafıza” geliştirmeye zorlamıştır. Burada insan eliyle yapılmış her şey, “çevreyi düzene sokmak” gibi ağır bir sorumluluktan ileri gelir. Bölgenin çeşitli mimari dışavuru-

2 Aram Çanalanyan, *Avantabadum* (Geleneklerin Tarihi) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1969), s. 82.

3 Garbis Armen, *An Architecture of Survival* (Ottawa: Hairenik Association, 1992). Tipolojiye adanmış makalelerinde yazar, Ermeni kilise mimarisini kategorize etmenin yeni bir yolunu keşfeder; yapıyı, sınıflandırmanın öncelikli kriteri olarak ele alır. Şüphelerim olsa da, bunun daha fazla geliştirilmeye değer bir yaklaşım olduğuna inanıyorum.

rumları, önceki grubun kanıtlanmış ilkelerini doğal olarak sahiplenmiş ve kendi kültürel gereksinimlerini de buna eklemiştir. Böylece kapsamlı bir "bölgesel hafıza"nın içinde belli "kültürel hafızalar" yaratmıştır.

Vasburagan'ın geçirdiği tarihi ve coğrafi değişiklikleri farklı bir şekilde ele alarak, Ermeni kilise mimarisinin etkileyici bir kültürel hafıza olması konusuna odaklanacağım. Kültürel hafıza, daha geniş bölgesel hafızanın içinde, bina yapımı pratiğinde bir gruba özgü değişikliklere işaret eder. Örnek olarak Akhtamar Adası'ndaki kiliseyi seçerek, Ermeni kilise mimarisinde kültürel hafızanın karakteristiğini ortaya koymak ve sonrasında, bu hafızanın kendi içindeki benzerlik ve çeşitlilikleri göstermek için Vasburagan'daki Ermeni kiliseleriyle ilgili kısa bir araştırmayla devam etmek istiyorum. Son olarak, mimari geleneğin sürekliliğini göstermek için, bir diğer kültürel çeşitlilik olarak Selçuklulara ait bir yapı türü olan kümbetten bahsedeceğiz.

AHTAMAR ADASI'NDAKİ SURP HAÇ KİLİSESİ

Kral Gagik Ardžruni (908-43), Akhtamar Adası'nı ele geçirdikten sonra buraya birçok farklı yapı inşa ettirmiştir. Bunlardan günümüze, 10. yüzyılda yapılmış Surp Haç (Kutsal Haç) Kilisesi, revaklarıyla dikkat çeken 14. yüzyıla ait bir şapel, 1763 tarihli bir *kavit* (kiliselerin önünde bulunan, hem sivil ve hem de dini amaçlarla kullanılan hol) ve 19. yüzyıla ait bir çan kulesi kalmıştır.⁴ Bu yazıda, ana kilise üzerinde yoğunlaşacağız (Fotoğraf 1-3, Çizim 1).

10. yüzyılda yaşamış bir tarihçiye göre, Kral Gagik Ardžruni bu

4 Surp Haç hakkında daha fazla bilgi için bkz. Sirarpi Der Nersessian, *Armenian Art* (Londra: Thames and Hudson, 1978), s. 81-122; Isdepan Mnatsakanyan, *Aghtamar* (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1983); Hrayr Isabekyan, *Haygagan renosansi cardarabedutyuni* (Ermeni Rönesans Mimarisi) (Erivan: Hayasdan, 1990), s. 77-91; Friedrich Karl Dörner, "Vom Bosphorus zum Ararat", *Kulturgeschichte der Antiken Welt*, c. 7 (Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1981), s. 301-04; Sirarpi Der Nersessian ve Herman Vahramian, *Documents of Armenian Architecture* dizisi içinde *Aght'amar*, no. 8 (Milan: Editzione Ares, 1974).

kiliseyi yaptırmak istediğinde “birkaç zanaatkârı, her millettten soy-luları ve kralın isteklerini anlayabilecek kişileri sarayın kapısında topladı. Kral, bu kişilerin arasından seçtiği zeki ve yetenekli birine mimar olmasını ve yapıyı inşa etmesini emretti.” Bahsedilen kişi o dönemde sıradan bir heykeltıraşken daha sonra Ortaçağ’ın en ünlü Ermeni mimarlarından biri olacak Manuel’dir. 915-921 yılları arasında Akhtamar’daki Surp Haç Kilisesi’ni planlamış ve inşaatına nezaret etmiştir.⁵

Surp Haç’ın planı, binaya hem içeriden hem de dışarıdan haç görünümünü kazandırmak için ana eksenler boyunca yerleştirilmiş yarım daire biçimli dört nişten oluşur. Giriş bölümünü oluşturan batı yönündeki niş ve ana apsis görevi yapan doğu yönündeki niş, önle-rinde yer alan dikdörtgen biçimli beşiktonozlu alanlar sayesinde, kili-senin ana doğu-batı ekseninde uzadığı hissini verir. Bütün bunlar iç mekâna dahil olarak düşünülebilir. Merkezdeki dua bölümü, etrafını çevreleyen dört kemerle nişlerden ayrılır. Dört niş, köşelerde, daha küçük ve neredeyse daire biçiminde olan nişlerle birleşir. Bunlar, ya-pının merkez kısmını çevreleyen kemerlerin başlangıç noktasından yukarıya doğru yükselir ve küçük yarım kubbelerle bezelidir. Ana ap-sis, karşılıklı duran daha küçük nişler sayesinde ulaşılabilen dikdört-gen biçimli iki mabetle yandan kuşatılmıştır. Yarım küre şeklindeki *kmpet* (kubbe), küçük köşe nişlerinden yükselen tonozlarla destekli silindir biçimindeki kubbe kasnağının tepesindedir.

Dış kısımda, küçük köşe nişleriyle birlikte dört niş, kiremit çatı-larla kaplıdır. Yarım küre şeklindeki iç *kmpet*in tepesinde, sivri uçlu bir külah biçiminde ikinci bir *kmpet* vardır ve o da kiremitle kaplıdır. Dairesel kubbe kasnağı, dışarıdan on altı kenarlıdır. Bu güçlü taş yapının iç kısmı fresklerle süslenmişken, dış kısım Eski Ahit ve Yeni Ahit’teki temalara göre gruplanmış üç menfezin üzerindeki rölyef-lerle süslenmiştir (Fotoğraf 4-6). Bilim insanlarının enikonu analiz etmiş olduğu bu freskler ve rölyeflerden burada bahsedilmeyecektir.

5 Tovma Ardzruni yev Ananun (Tovma Ardzruni ve İsimsiz Sürdürücüsü), *Bad-mutyun Ardzrunyats dan* (Ardzruni Hanedanının Tarihi), ed. ve çev. Vrej M. Vartanyan (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1985), s. 451-64.

SURP HAÇ'TA ERMENİ KİLİSE MİMARİSİNİN “KÜLTÜREL HAFIZASI”

Bu kiliseyi görmüş, Ermeni kilise mimarisine aşina olan kişiler, aynı kilisenin Tarihi Ermenistan'ın herhangi bir bölgesinde yapılmış olabileceğini rahatça düşünebilir. Zira Ermeni kilise inşa sanatının kültürel hafızasını meydana getiren ortak öğeler, bir kez oluştuktan sonra, sürekli yeniden üretilmiştir. Ermeni ustabaşılar, eserlerine ince zevklerini ve sanat tarihinin diliyle “stil” katmışlardır. Bu stil, tüm kiliseleri önemli ortak yapısal özellikleriyle ayırt edilebilir bir grup haline getirir ve diğer kültürel gruplarda benzer işlevler gören yapılardan ayırır. Bununla birlikte, yapısal yönden ortak özellikler taşısa da her bir Ermeni kilisesi birbirinden farklıdır. 10. yüzyılda yaşamış tarihçi Tovma Ardzruni, Vasburagan dolaylarında 100 Ermeni kilisesi olduğunu belirtirken “her birinin farklı ayrıntılara sahip olduğunu” notlarına eklemiştir.

Akhtamar'daki Surp Haç Kilisesi'nin incelenmesi, Ermeni kilise inşa geleneğine ait kültürel hafızanın ortak özelliklerinin, onları diğer kültürel gruplardan ne şekilde ayırdığını gösterecektir. Aynı kültürel grup içindeki her bir yapıya özgü farklılık, Vasburagan'daki birkaç Ermeni kilisesine dair kısa bir araştırmayla gözler önüne serilecektir.

ERMENİ KİLİSELERİ ARASINDAKİ BENZERLİKLER

Surp Haç Kilisesi örneğine baktığımızda Ermeni kiliselerinin iki önemli özelliğini görürüz: Zemin planının benzerliği ve kubbenin sivri uçlu konik biçimi. Surp Haç, yüzyıllarca Doğu'da, özellikle de Ermenistan'da seçkin bir form olmuş merkezi planlı yapıların geniş ailesine dahildir. Ermeni kiliselerinin tipolojisini tasvir eden çizimlerde, zemin planının zaman zaman aynı olduğu görürüz.⁶ Örneğin,

6 Toros Toramanyan, *Nüter haygagan cardarabedutyanyan badmutyan* (Ermeni Mimarlık Tarihine Dair Konular), 2 cilt (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1942-48); Paolo Cuneo, *Architettura Armena*, c. 1-2 (Roma: De Luca Editore,

Vasburagan bölgesindeki Soradir veya Zoradir [Yanal] köyü yakınlardaki 17. yüzyıldan kalma Surp Eçmiadzin Kilisesi'nin, Akhtamar Adası'ndaki Surp Haç Kilisesi'nin modelinden hareketle yapıldığı düşünülmektedir (Çizim 1-2). Bu tekrarın kendisi "kültürel hafıza"nın göstergesidir. 20. yüzyıl başlarında, Ermeni kiliselerinin zemin planındaki benzerlikler üzerine bir çalışma yapan Ermeni mimarlık tarihinin babası Toros Toramanyan, birçok bilim insanının küçük farklılıklarla benimsediği bir tipoloji oluşturmuştur. Detaylara girmeksizin, kronolojiye bakmadan, tüm Ermeni kiliselerinin o veya bu şekilde bu tiplere uyduğunu söyleyebilirim. Başka bir deyişle bu tipler, 5. yüzyıldan itibaren eşzamanlı olarak kullanılmıştır. Buradaki asıl soru, zemin planının neden tekrarlandığıdır.

Bana göre yanıt, kayalık arazi ve toprağın kontrol edilemez hareketiyle doğrudan ilgilidir. Bölgede bol miktarda bulunan taşları kullanan Ermeni ustabaşılar, bölgenin dayattığı kısıtlamaları delip geçecek zemin planı biçimleri benimsemiştir. Ben burada yalnızca üç ana noktadan bahsedeceğim.

1. Zemin planını oluşturan unsurlar, yükün kubbeden kubbe kasnağına, tonozlara, yan nişlere ve nihayet merkezdeki dua salonunun sekiz sütununa yumuşak bir geçiş yapmasını sağlar. Bu nedenle, dört kenarlı yarı dairesel nişler, yukarıdan gelen ağırlığın daha iyi dağılması için destek görevi görür. Bu nişler olmasa, yük küçük köşe nişleriyle birlikte sekiz sütun yerine yalnızca dört sütuna dağılacaktı.

2. Girişteki nişi merkez salondan ayıran iç yan kısım kaynaklı bas-kılama, hem iç kısmı aydınlatan hem de kesişim noktasındaki yoğun yükü hafifletip daha dayanıklı hale getiren mekânsal bir çözümdür.

3. Doğu cephesindeki dikey dış nişler, cephe üzerinde ilginç bir ışık ve gölge efekti yaratırken, ana apsisin nişini oluşturmak için duvarın içeriye doğru büküldüğü noktalarda taş duvar genişliğini azaltma görevini de üstlenir. Fazladan duvar iççiliği, duvara aşırı yüklenilmesine yol açacak ve yapıyı depremin vereceği zararlara daha yatkın

1988); Patrick Donabedian ve Jean-Michel Thierry, *Les Arts Arméniens* (Paris: Mazenod, 1987), aynı zamanda *Armenian Art* adıyla da basılmıştır (New York: H.N. Abrams, 1989).

bir hale getirecekti. Halbuki niş kullanımı, apsisin dahili yarı dairesel ağırlığını dağıtmaya yardımcı olmaktaydı. Daha sonradan inşa edilen Ermeni kiliselerinin çoğunda bu nişler inşaata dair işlevini yitirmiş, yalnızca süsleme olarak cephenin herhangi bir yerine yerleştirilmiştir.

Bir deneme yanılma sürecinin ardından bulunduğunu düşündüğüm zemin planının yapısal özelliklerine dikkatle bakarsak, Ermeni ustabaşların benzer, denenmiş planları seçme sebebini tahmin edebiliriz. Başlıca düşmanları olan depremler, onları yapısal açıdan güvenilirliği kanıtlanmış mekânsal çözümler sunan zemin planlarını tekrar tekrar benimsemeye zorlamıştır. Depremler söz konusu olduğunda alınan önlemler, zemin planı özelliklerinin çok ötesine geçer. Duvarlar, bölgedeki taşlarla, üç bölümden oluşacak şekilde inşa edilmiştir: sağlam bir harçtan yapılan orta göbek ve bu göbeğin iki yanındaki kaplama taşları. Bunu örneklendirmek için, harabeye dönüşmüş haliyle taş duvarların iç göbeğini incelememize olanak tanıyan, Arkelan'daki [Pergri'de (Muradiye)] Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ni seçtim. Geleneksel Roma taş duvarcılığından ödünç alınmış bu yapı yöntemi duvar genişliği boyunca uzanan düzenli yan blokların eklenmesiyle daha da sağlamlaştırılmıştır. Böylece aynı duvara ait dış bloklar, orta göbeğin ve iç ön yüzeyin blokları toprağın hareketlerine topyekûn karşı koyabilmiş, depreme direnecek kadar bağımsız ve esnek hale gelmişlerdir.

Akhtamar'daki Surp Haç Kilisesi'nde bir anti-sismik önlem daha bulunur. İç ve dış duvarcılığı eşzamanlı olarak incelediğimizde, kilisenin dört cephesi boyunca uzanan ikinci kesintisiz kıvrımın, iç kemerlerin tonoz kenar ayağının tabanıyla birleştiğini belirtmemiz önemlidir. Bu yöntemle yapılan duvarlar adeta bir kayış, bir anti-sismik cihaz görevi görür. Bir heykeltıraş olan mimar, bu bölümü kıvrımlı motiflerle vurgulamaktan büyük mutluluk duymuş olmalıdır. Ona göre duvarcılıkta izlenen bu yol, dini tabloların mesajlarını ve anlamlarını halka iletmenin ötesinde bir işlev görüyordu

Ermeni kiliselerinin ikinci özelliği ise, dış kubbenin konik şekilde tercih edilmesidir. Çift kubbe alışılmadık veya bilinmeyen bir özellik değildir ama iç kısımda yer alan, yarım küre biçimli *kmpeti* kapla-

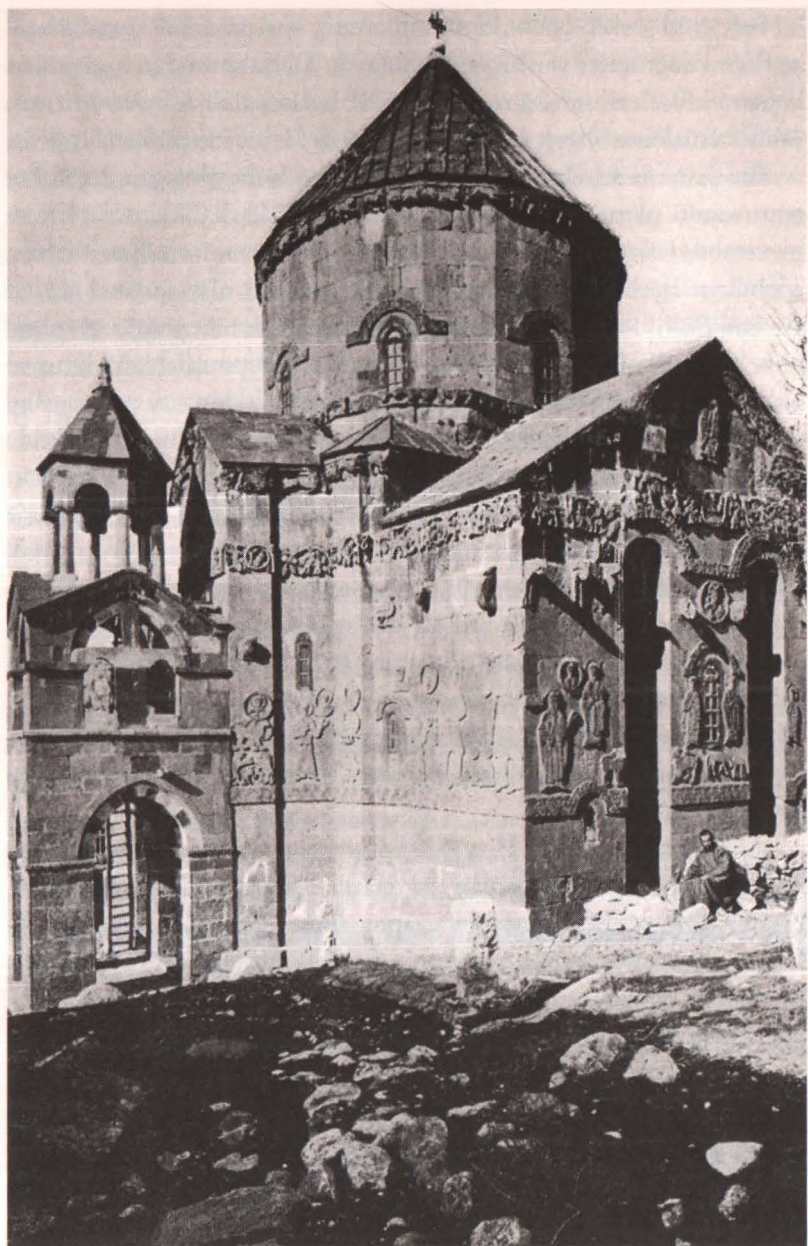
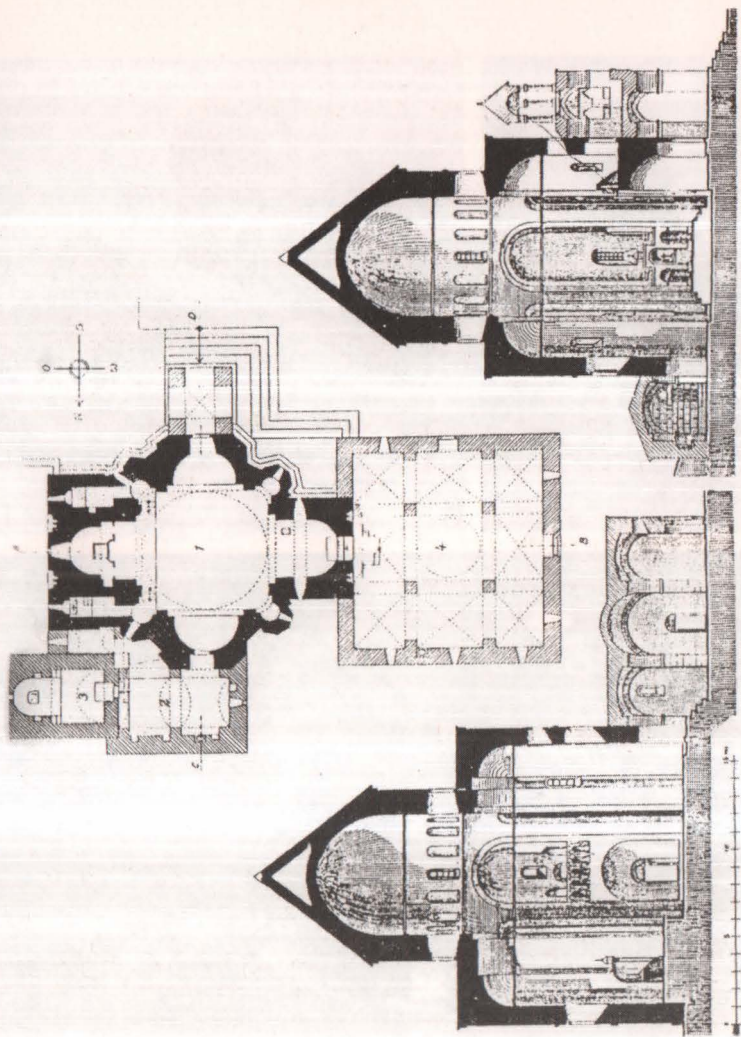

Foto. 1: Surp Haç (Kutsal Haç), Akhtamar (H. F. B. Lynch)

Çizim 1: Akhtamar'ın şeması, Bachmann'dan sonra

Foto. 2: Akhtamar

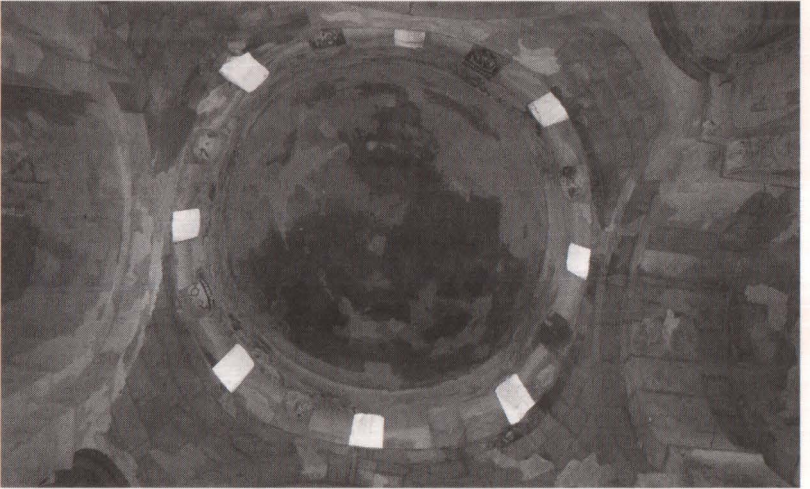

Foto. 3: Surp Haç ve kubbesi (Zakarya Mildanoğlu)

Foto. 4-6 Surp Haç: Adem ve Havva, İsa Mesih, Kral Gagik

yan koni biçiminde sivri uçlu ikinci bir *kmpet* yenilikçi bir tercihtir. Bu tarzın, zaman zaman Ararat Dağı'nın volkanik konisini andırdığı söylenmiş, ancak binanın altında ana yükü taşıyan elementleri korumak adına alınmış yapısal bir tedbir veya bütün çift kubbelerde olduğu gibi yükseklik kazanarak harici görüş mesafesini artırmak için yapılmış bir tercih olarak açıklamak da mümkündür. Ayrıca bu şeklin Ermeni papazların *veğarı*nda (konik başlık) da kullanıldığı belirtilmiştir. Bu nedenle, Ermeni mimarların Bizans kiliselerinin düz kubbeleriyle tezat oluşturan ve kolayca ayırt edilebilen bu şekli bilinçli olarak tercih ettiğini söylemek mümkündür. Son olarak, ön araştırma, çift kubbe kullanımının başka bir "fonksiyonel hafıza"yla bağlantılı olma ihtimalini gösterir. Doğu Ermenistan'da 10. yüzyıldan kalma bir kilisenin restorasyon sürecinde, daha iyi bir akustik oluşmasına yardım eden bir aygıt olarak, ağız kısımları ana dua salonunun merkezine doğru bakan, iki *kmpet* arasındaki boşluğa belli bir düzen içinde dizilmiş büyük çanak çömlekler bulunmuştur. Çift kubbenin akustik kullanımının, tüm Ermeni kiliselerinde uygulanan yapısal bir özellik olup olmadığını söylemek için daha fazla araştırma yapmak gerekir.

Vasburagan bölgesinin mimari dokusunda ifade bulan bölgesel ve kültürel hafızaların başlıca ön şartlarını pekiştirdikleri için bu iki özelliği seçtim. Aralarındaki bariz ayrıma rağmen, Vasburagan'daki Ermeni kilise mimarisi gibi köklü bir bina yapım geleneğinde bu iki özellik, iç içe geçmiş ve birbiriyle ilişkili bütün bir hafıza dizisinin ayrılmaz öğeleri olarak etkileşir. Kültürel hafızanın bölgesel hafızayı takip ettiği görülür. Bunu demekle, Ermeni kilise yapımına ilişkin karma hafızaların aslında, en temel bölgesel düşman olan depremin yol açtığı sıkıntılarla alakalı olduğunu söylemeye çalışıyorum. Dolaşısıyla Ermeni kiliseleri arasındaki çeşitlilik tespit edilecekse, bunun onların yapısal elementlerinin detayları aracılığıyla mümkün olacağını söyleyebilirim.

AYNI KÜLTÜREL HAFIZA İÇİNDEKİ ÇEŞİTLİLİKLER

Yukarıdaki değerlendirmeleri göz önünde bulundurarak, kültürel hafızaları etkilemiş, ustabaşların farklı çözümler üreterek inşa ettikleri, Vasburagan'daki bazı kiliseleri inceleyeceğiz.⁷ Kronolojik bir yaklaşım yerine öncelikli amaç, bu kiliselerin farklı yapısal detaylarını incelemek olacaktır.⁸

1. 7. yüzyılda yapılan Ardżrunilerin panteonu Ağpag'daki Surp Haç Kilisesi, aynı zamanda Zoradir'deki Surp Eçmiadzin Kilisesi olarak bilinir (Fotoğraf 7-8, Çizim 2). Sonradan eklenmiş *kmpet*, düzleştirilmiş yan kısımlarıyla kare şeklinde bir taban üzerinde yükselir ve dört ana nişi çevreleyen kemerler kabartmalarla süslenmiştir. Bu taban, düz bir taş blok lentoyla başlayan dört tonozdan oluşur, kavislenmenin başlangıcını işaretleyerek, kabartmaların olduğu düzleştirilmiş köşelere doğru yükselir. *Kmpetin* iç kısmı, her biri mekânın ana ekseninde zik zak çizen, iki çapraz taş kemerin arası doldurularak yapılmıştır.⁹

2. Garmravank Manastırı'ndaki Surp Nişan Kilisesi, 10. yüzyılda Kral Gagik tarafından yaptırılmıştır. Eskiden kapalı bir manastır kompleksinin bir parçası olan Surp Nişan, bugün tek başına duruyor. Apsisin at nalı biçimindeki kemeri, yabancı bir formdan alınmıştır.

7 Jean-Michel Thierry, "Les monuments arméniens du Vaspuragan", *Institut Français d'Archéologie du Proche-Orient* (Bibliothèque archéologique et historique), c. 129 (Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1989); Thomas A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. 1 (Londra: The Pindar Press, 1987); Walter Bachmann, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan* (Leipzig: J.C. Hinrichs, 1913), s. 23-57; Varazdat Harutyunyan, *Haygagan cardarabedutyan badmutyun* (Ermeni Mimarlık Tarihi) (Erivan: Luys, 1992), s. 221-29; Yervant Lalayan, *Vasburagani nişanavor vankeri* (Vasburagan'ın Ünlü Manastırları) (Tiflis, 1919).

8 Bu yapılarla ilgili bilgiler temel olarak Thierry'nin "Les monuments arméniens du Vaspuragan" belgelerinden alınmıştır. Vasburagan bölgesindeki Ermeni kiliseleriyle ilgili basılmamış görsel materyallerin büyük kısmına ulaşmamı sağladığı için Aachen'daki Ermeni Mimarisi Üzerine Araştırmalar Birimi Başkanı Dr. Armen Hakhnazaryan'a teşekkür etmek istiyorum.

9 Tommaso Breccia Fratadocchi, *La Chiesa di S. Ejmiacin a Soradir* (Roma: De Luca Editore, 1971).

Foto. 7: Zoradir [Yanal] (Zakarya Mildanoğlu)

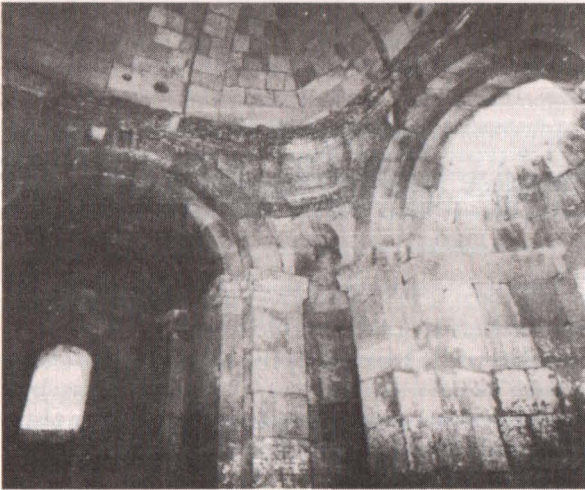
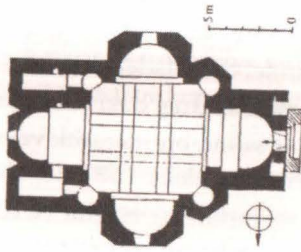
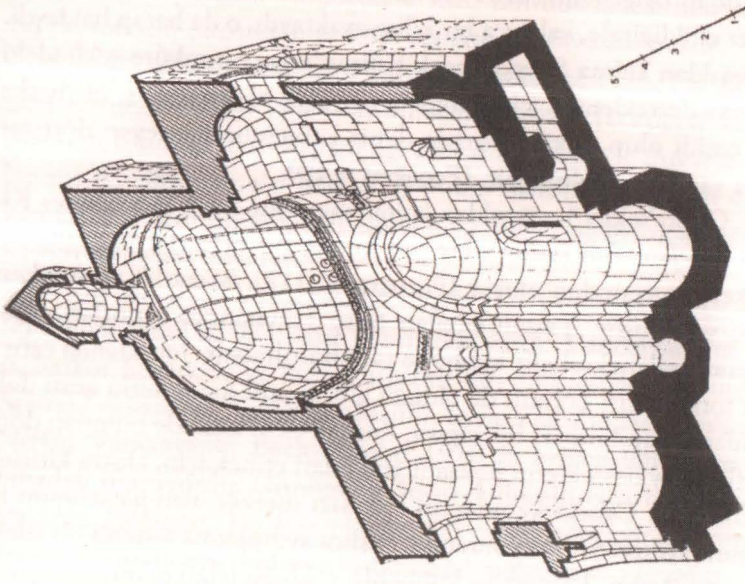

Foto. 8: Zoradir'in iç kısmı (Thierry)

Çizim 2: Zoradiri'nin [Yanal] şeması, Bachmann'dan sonra

İçeriden yarımküre, dışarıdan koni biçiminde görünen kubbe, tuğladan yapılmıştır ve destekleyici dört tuğla tonozu vardır. Burada mimar, Ermeni kilise mimarisine özgü kültürel hafızanın klasikleşmiş biçimsel ve yapısal kısıtlamaları dahilinde, ana apsiste yabancı bir form ve yeni bir inşa malzemesi benimsemiştir.

3. Goms'daki [Çanakdüzü] iki kilise, 1910'da Walter Bachmann tarafından belgelenmiştir. 1967'de Jean-Michel Thierry tarafından ziyaret edildiğinde, yalnızca bir kilise ayakta idi, o da harap haldeydi. 7. yüzyıldan kalma Surp Kevork Kilisesi'nde, yarımküre şeklindeki kubbeyi desteklemek için kareden yuvarlak biçime geçiş, bir başka yapı çeşidi olup, şekil itibarıyla deniz kabuğuna benzeyen dört taş tonoz yardımıyla olmuştur. (Fotoğraf 9-10).

4. Gduts'taki 15. yüzyıldan kalma manastır Surp Hovhannes Kilisesi, bir *jamadun* (salon), bir çan kulesi, bir mezarlık ve geniş bir mesken ünitesinden oluşur (Fotoğraf 11-12). Mezarlık ve mesken kısmı yıkılmıştır. Taştan yapılan Surp Hovhannes tonozlarla desteklenen geleneksel çift kubbeyle taçlandırılmıştır. *Jamadunda* çatıyı dört tonoz taşır; Zoradir'de olduğu gibi çapraz kemerlerin arası doldurularak yapılmıştır. Bu yapıya, Zoradir'deki kilisede bulunan dört taraflı dikey desteklerin noksanlığını telafi etmek için, ekstra kirişler eklenmiştir. Çapraz kemerlerin yarattığı merkez alan *jamadunun* iç kısmını aydınlatır. Bu yöntemle, başlıca aydınlatma sistemi olmaları beklenen kubbe kasnağı ve kubbenin yokluğu telafi edilir.

5. Pergri'deki [Muradiye] 13. yüzyıldan kalma Surp Isdepanos Kilisesi'nin taştan yapılmış *kmpeti*, 6. yüzyıla kadar dayandırılabilir bir teknikte, iki çapraz kemer kullanılarak güçlendirilmiştir (Fotoğraf 13). *Kmpetin* bitişiğinde, Surp Isdepanos anıt mezar şapeli vardır.

6. 14. yüzyıldan kalma Kandzag'daki [Gence] manastır kompleksi Surp Tovmas Kilisesi, bir salon, bir mezarlık ve bir çevre duvarından oluşur (Fotoğraf 14). Bu kompleks 1581'de, sonra da 1801'de restore edilmiştir. Binaların, taştan bir zemini ve tuğladan bir üstyapısı vardır. Kubbe kasnağının tabanındaki zikzak biçimli üç sıra, yükü kubbeden tonozlara dağıtarak, bağlantı yerleri arasında paylaşımcı bir mekanizma görevi görür. Pers estetiğiyle bağlantılı bu dekoratif tarz, Ermeni kilise binasının biçimsel ve yapısal temellerinden çok da

uzaklaşmadan benimsenmiştir. Kmpetin dış cephesine ayrıca denge kazandırmak için, sistemli bir biçimde dikey ve yanal girişler konmuştur.

7. 13. yüzyılda yapılp, daha sonra restore edilen Arceş'teki [Erciş] Ardzvaper Manastırı, Urartuların yaşadığı bölgede bulunur. Planı, iki yerine dört kenarlı ibadethanesiyle Zoradir ve Akhtamar tarzındadır. Mimar süsleme noktasında farklı renkte taşlar kullanmıştır. Taşcılıktaki ustalığını vurgulamak için, yan duahanelerden birinin çapraz tonozlu çatısından ve köşe nişlerinden faydalanmıştır.

8. 6. yüzyılda yapılan Surp Partoğimeos Kilisesi'nin, 13. yüzyılda giriş kısmının önüne eklenmiş bir salonu vardır (Fotoğraf 15-16). Salonun üstünün nasıl kapatıldığı dikkat çekicidir. İç duvarlara yaslanmış iki sütun ve altı mesnet, salonun üstünü örten dört çapraz kemeri taşır. Bu yöntem, Akhtamar'daki Surp Haç'ın küçük yan nişlerinin bir başka türüdür.

9. Bir zamanlar Varakavank'ta *Verin* (Üst) ve *Nerkin* (Alt ya da İç) olmak üzere iki manastır kompleksi vardı. Varakavank'ın inşası, Krikor Lusavoriç ve Surp Hripsime'nin hikâyesiyle bağlantılıdır. Sonraki eklemeler Ardzruni ailesinin üyeleri tarafından yapılmıştır. *Nerkin* Varakavank, Bachmann'ın 1910'da belgelediği üzere yedi binadan oluşuyordu. Günümüze ancak kilisenin bazı bölümleri ve *jamadun* kalmıştır. Bu komplekste ilgi çeken, Zoradir'dekinin bir varyasyonu olmasına rağmen taştan değil tuğladan yapılmasıdır. Çift kubbenin eksikliği, kilisenin iç mekânındaki başlıca eksiklikleri kavramamıza imkân tanır: yarı dairesel dört niş, küçük yan nişler ve kmpetin tabanındaki bağlantılar. (Fotoğraf 17-19, Çizim 3).

10. Son örnek, Krikor Naregatsi'ye (951-1003) kadar uzanan Naregavank [Yemişlik'te] manastır kompleksidir. Bir zamanlar surlarla çevrili bu ünlü manastır kompleksi iki kilise, bir *kavit*, bir çan kulesi, Naregatsi'nin mozolesi, idari binalar ve meskenlerden oluşmaktadır (Fotoğraf 20). Şu an, bu kompleks tamamen yıkılmış haldedir ancak gökyüzüne uzanan sivri uçlu konik kubbeler, benzer komplekslerin bir zamanlar bölgeye nasıl hükmettiğini gözler önüne serer.

Vasburagan'a yaptığımız bu kısa "tur"un sonunda, Ermeni kilise mimarisinin zengin kültürel hafızasının, binalar ve binaları yapanları

birbirinden ayırdığı sonucuna varabiliriz. Ermeni ustabaşılar yükü kmpetten kubbe kasnağına, sonra da dikey desteklere taşımak için bir dizi yöntem geliştirmiştir. Taş yerine tuğladan da faydalandıkları olmuştur. Baridzori vank'ta mimar, tuğlanın inşaat malzemesi olarak kullanıldığı Pers yöntemini benimser ve tuğlaları kubbeye yayarak dekoratif bir malzeme olarak da kullanır. Ereğin'deki [Dağönü] Surp Sahak Kilisesi'nde tuğla tonoz, sıvayla kaplanmış ve bir sarkıt izlenimi verilmiştir. Son olarak, Moks'taki [Bahçesaray] kilisenin çapraz tonozunun tuğladan olması, taşın kullanıldığı yerlerde tuğlanın da aynı şekilde kullanılabileceğinin kanıtıdır.

Vasburagan'daki kiliseleri incelediğimizde açığa çıkan şudur: İnşaat alanındaki koşullar, malzeme, dönem ve diğer kültürlerden alınan tekniklerden bağımsız olarak Ermeni ustabaşılarının önceliği, içeriden dairesel, dışarıdan sivri uçlu koni şekilli kmpeti dua salonundan yukarıya doğru güvenle yükseltmek olmuştur. Böylece "doğal" düşman depreme karşı sağlam durabilme şartı yerine getirilmiştir.

HAFIZANIN SÜRDÜRÜCÜSÜ: SELÇUKLU KÜMBETLERİ

Vasburagan bölgesindeki mimari geleneğin sürekliliğiyle ilgili araştırma yaparken, bölgedeki farklı bir inşa türünü, başka bir kültürel hafıza katmanını da incelemek gerekir. 13. yüzyıla ait, pembe taşlarla en güzel şekilde süslenmiş dört mozolenin en büyüğü, Ahlat'taki Selçuklu mozolesi Ulu Kümbet, kısa süre önce restore edilmiştir. Yer seviyesinden yaklaşık 20 metre yüksekte olan Ulu Kümbet iki katlıdır (Fotoğraf 21). Kare biçimindeki alt kısım, içi daire biçiminde olan ikinci katta on iki kenarlı bir bölüme aktarılır. Kareden on iki kenarlı bölüme geçiş, dış alt karenin üzerindeki piramit biçimli geçişken alan sayesinde fark edilir. İkinci kat silindir biçimindedir ve içeriden yarım daire şeklinde bir kubbe, dışarıdan da sivri uçlu konik bir kubbeyeyle taçlandırılmıştır (Çizim 4).¹⁰

10 Anadolu mozoleleri ve Ermeni çağrışımlarına dair daha fazla bilgi almak için bkz. Robert Hillenbrand, *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning* (New York: Columbia University Press, 1994), s. 306-11.

Bölge, yeni gelen Selçuklu beylerine, belli bir mimari doku hafızasını dikte etmiştir. Ermeni kilise yapımı sayesinde *kmpet* hakkında öğrenilenler, Selçuklu kümbetlerinin yapımında da uygulanmıştır. Ancak kümbetler mezar olarak kullanıldığından, yani Ermeni kiliselerindeki gibi alt kısmında dua salonuna gerek duyulmadığından, *kmpeti* yükseltme sorunu ortadan kalkmıştır. *Kmpet* kare şeklinde bir tabanın üstüne oturtulur. Dolayısıyla kümbetlerin, Ermeni kilisesindeki *kmpetin* sadeleştirilmiş bir türü olduğunu görmek hiç de zor değildir. Selçukluların bu yapılar için kümbet kelimesini, Ermenice-deki *kmpetin* bir versiyonu olarak kullandıklarına şüphe yoktur.

Ulu Kümbet'in Varzahan'daki [Uğrak] 17. yüzyıldan kalma, sekiz kenarlı Ermeni kilisesiyle (Fotoğraf 22, Çizim 5) kıyaslanması *kmpet*ten kümbete yapılan bu mimari geçişi en net şekilde gösterecektir. Kilise Vasburagan bölgesinde olmasa da biçimsel özellikleri burada anlatılmak istenen konuya açıklık getirmektedir. Kilisenin planı hem içeriden hem dışarıdan sekiz kenarlıdır. Dairesel biçimde yerleştirilmiş sekiz payanda, kilisenin içine daireli biçimde yerleştirilmiş sütunlardan gelen kemerlerin yükünü taşır. Bu kilise Ulu Kümbet'le karşılaştırıldığında, Ulu Kümbet'in kilisenin doğrudan zemine yerleştirilmiş üst bölümünden oluştuğu açıkça görülür.

Vasburagan'ın çok kültürlü bölgesel hafızasını ortaya koyan yukarıdaki örneklerin tümü, bölgenin mimari mirasını bütünüyle anlayabilmemiz açısından önemlidir. Bu bölge, kültürel hafızalar arasındaki girift mimari geçişlere ilişkin çalışmalara açık bir alandır. Bu çerçeveden bakınca, Ermeni mimari mirasının günümüzdeki emanetçilerinin, yeni kuşakları halihazırda mevcut olan bütün bu hafıza katmanlarına erişmekten men etmeleri, hem talihsiz hem de affedilemezdir.

Çeviren: Solina Silahlı

Foto. 9: Goms'daki [Çanakdüzü] Surp Kevork

Foto. 10: Surp Kevork'un batı penceresi (Thierry)

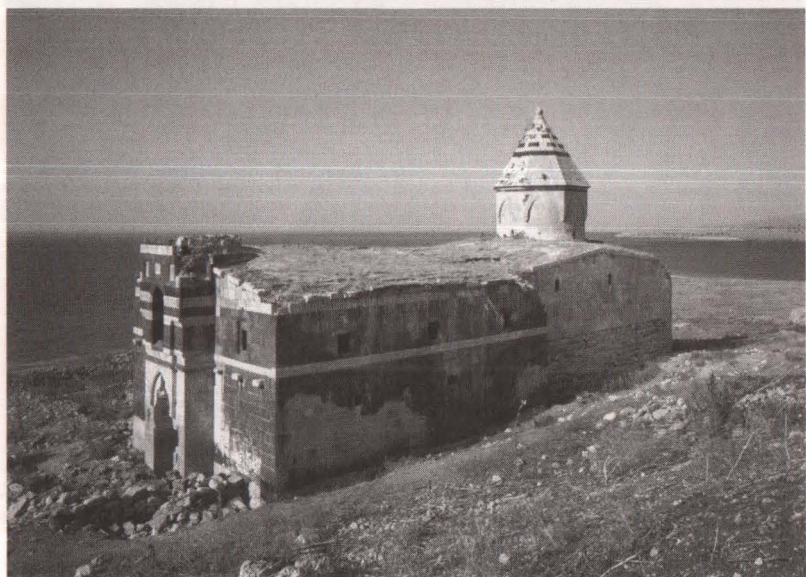

Foto. 11: Gduts'taki Surp Hovhannes

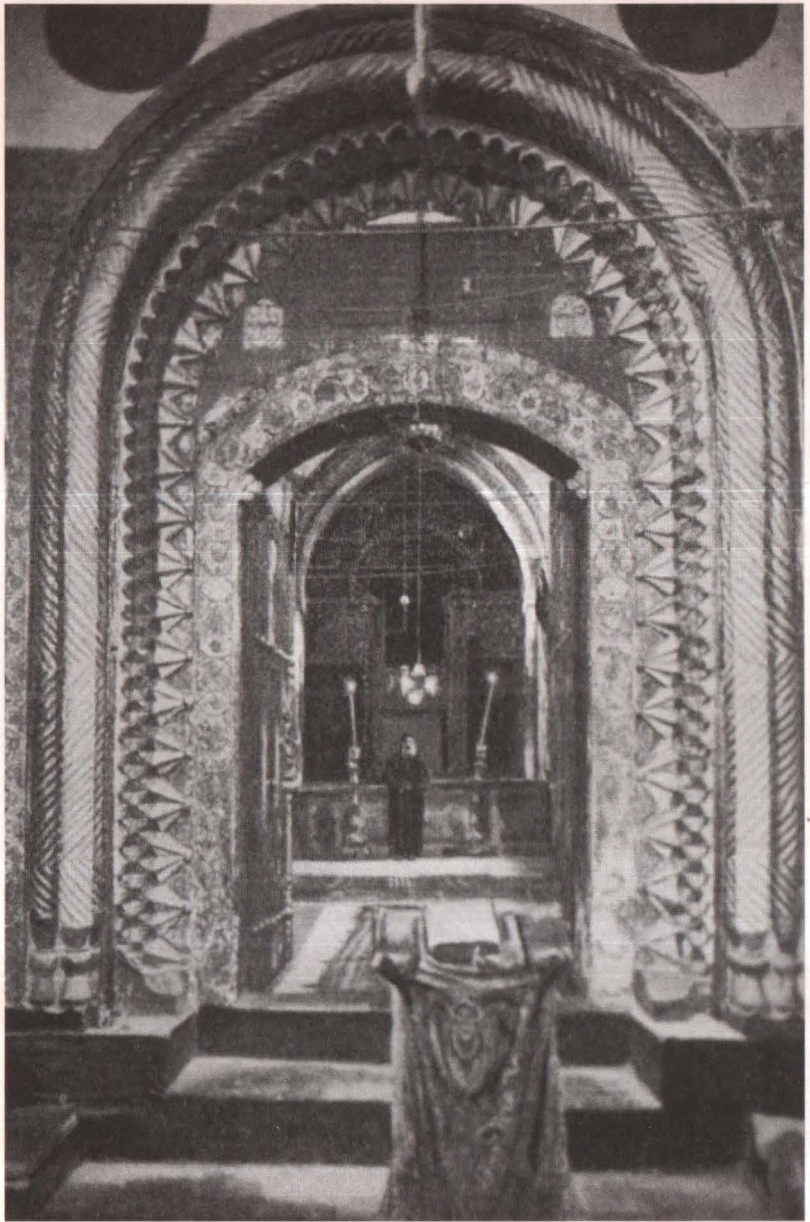

Foto. 12: Gduts'taki Surp Hovhannes, Giriş

Foto. 13: Pergri'deki [Muradiye] Surp Isdepanos (Hakhnazaryan)

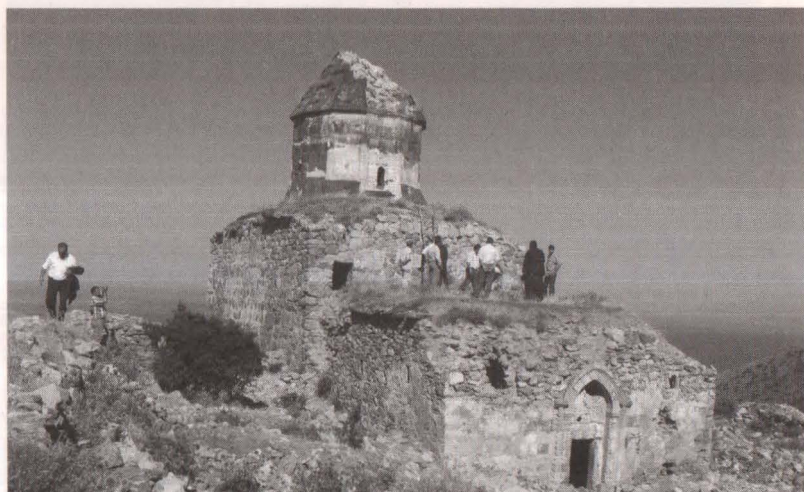

Foto. 14: Kandzag'taki [Gence] Surp Tovmas (Zakarya Mildanoğlu)

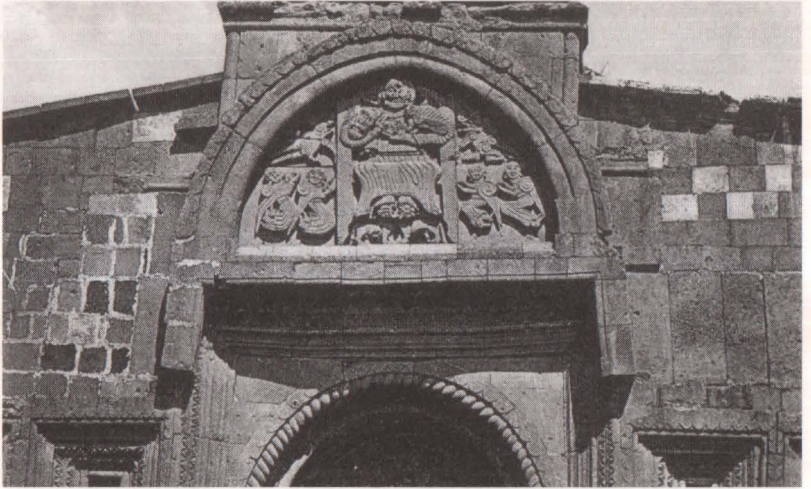
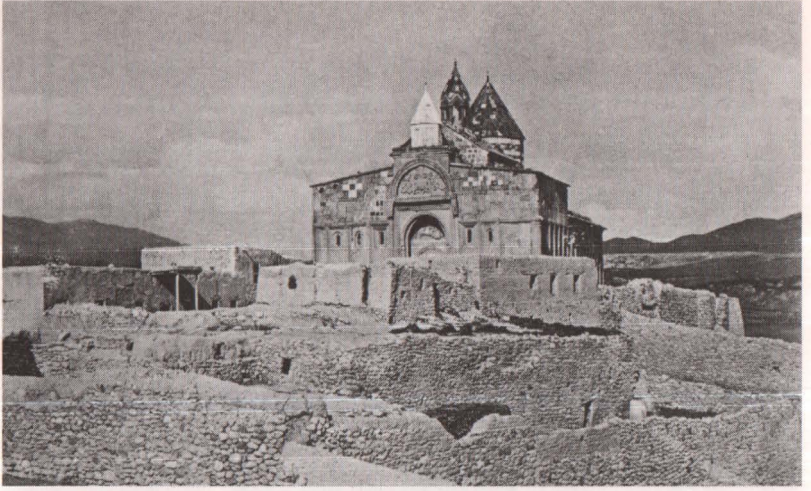

Foto. 15-16: Surp Partoğimeos ve Ana Kapı (Bachmann)

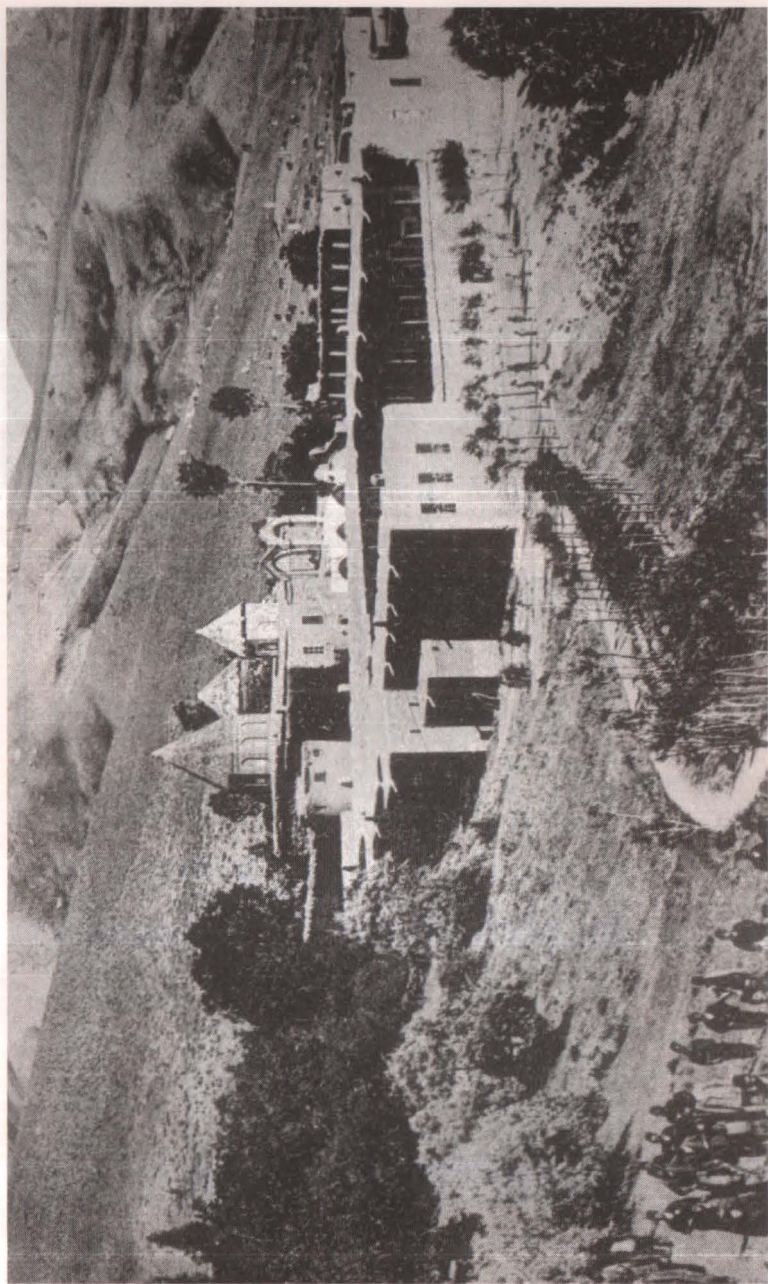
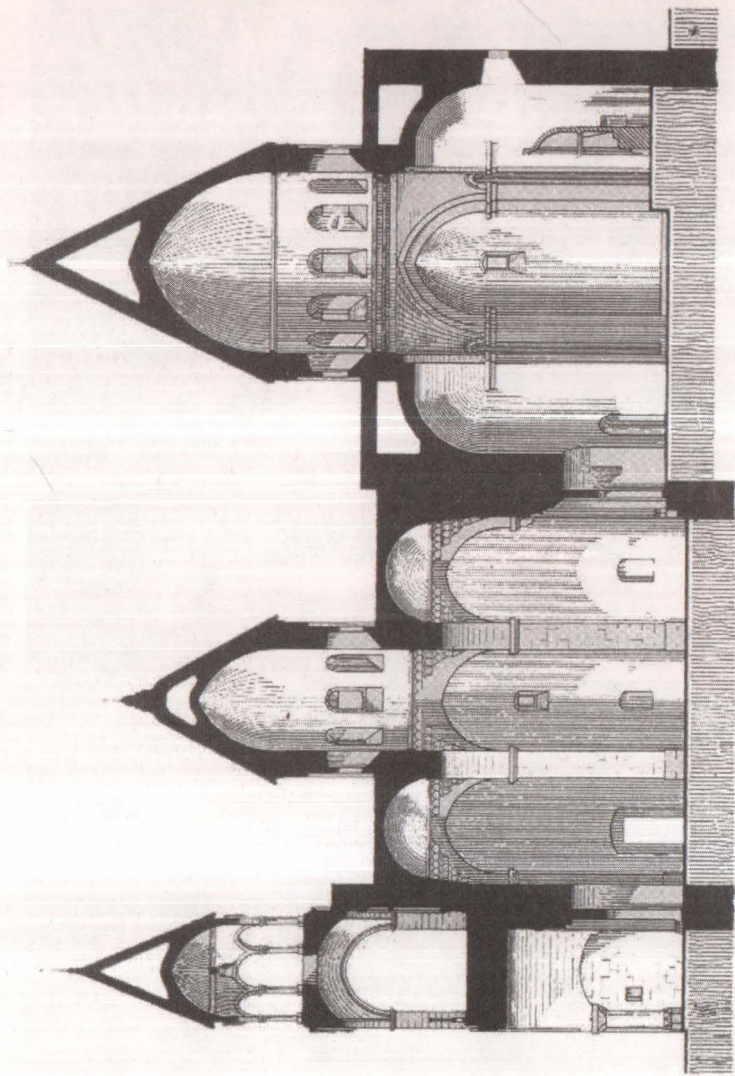
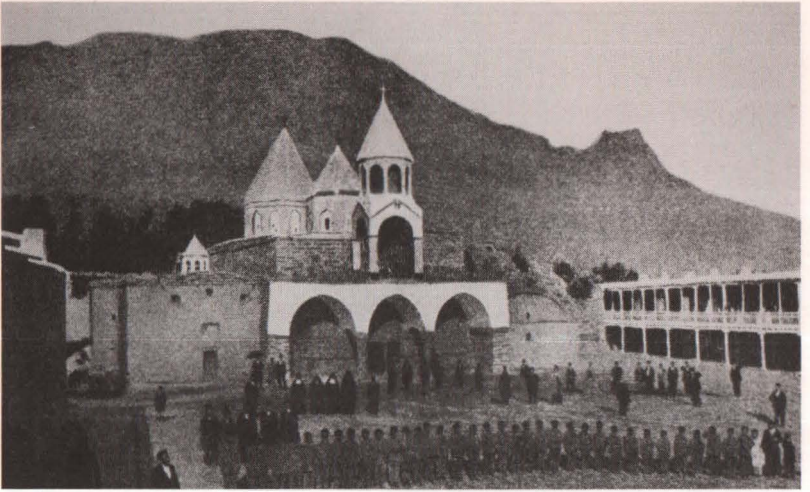

Foto. 17: Varakavank [Erek'te] (Kévorkian ve Paboudjian)

Çizim 3: Varakavank'ın şeması (Bachmann)

Resim 18: Varakavank (Jean Meseryan)

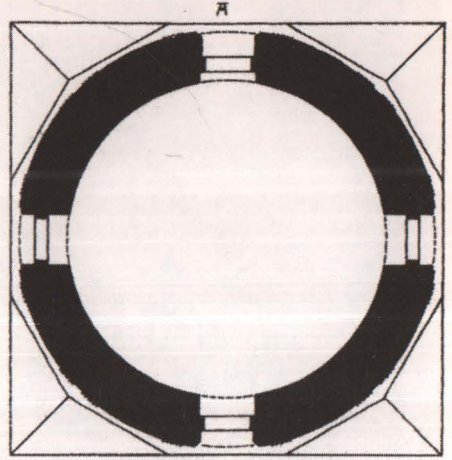
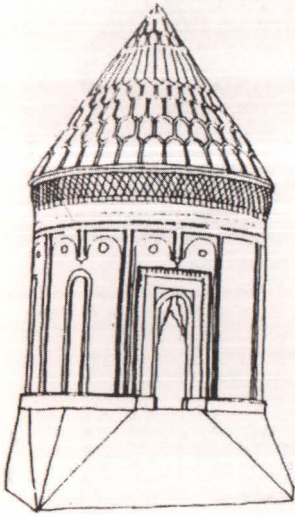
Resim 19: Varakavank'ın iç kısım

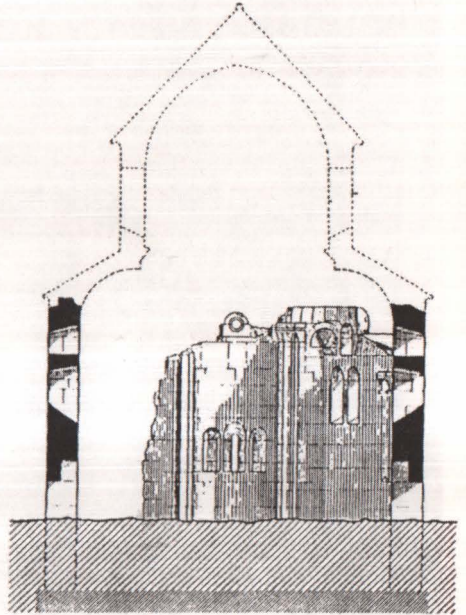
Foto. 20: Naregavank [Yemişlik'te] (Keğuni)

Foto. 21: Ulu Kümbet, Ahlat (Bachmann)

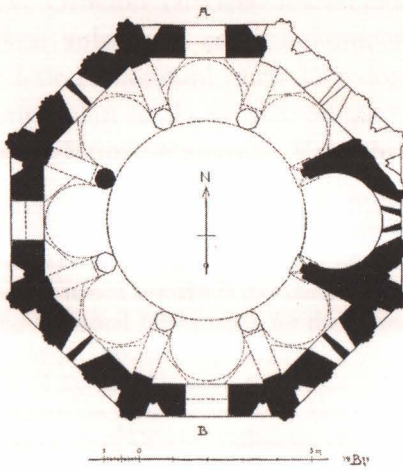
B

Çizim 4: Ulu Kumbet'in şeması

Foto. 22: Sekizgen Varzahan [Uğrak] Kilisesi

Çizim 5: Sekizgen kilisenin şeması, Varzahan [Uğrak]

Moğol, Türkmen, İran ve Osmanlı Egemenliği Altında Van

Dickran Kouymjian¹

Van ve Vasburagan tarihinin Ardžruni Krallığı'nın yıkılmasından 17. yüzyıla kadar olan kısmı, çok çeşitli materyaller aracılığıyla tekrardan oluşturulmuştur. Van'a ya da Vasburagan vilayetine hasredilmiş kaynakların yokluğu göze çarpar, bu bakımdan Tovma Ardžruni'nin 9., 10., 11. ve 12. yüzyıllarda hüküm süren ailelere dair kayıtları dikkat çekicidir.² Okuyacağınız araştırma, Van şehrindeki ya da genel Vasburagan bölgesindeki olayların gelişimini tam ve sıralı olarak sunmak için herhangi bir girişimde bulunmayacaktır. Oradaki Ermeniler, Müslüman –Moğol, Türkmen, Kürt ve 16. yüzyıldan itibaren İran ve Osmanlı Türkleri– idaresi altında yaşıyorlardı. Belirli olayları tekrar anlatırken, çeşitli hükümdarları tanımlarken ve onların Ermenilerle etkileşimini ya da daha doğru olabilecek bir ifadeyle Ermenilerin onları nasıl gördüklerini tasvir ederken kronolojik sıra izlenecektir.³ Mümkün mertebe, Van şehriyle ve Akhtamar

-
- 1 Bu makale için gerekli araştırma Fresno, Kaliforniya'daki Bertha ve John Garabedian Vakfı'nın maddi desteği sayesinde yapılmıştır. Daimi destekleri için Mütevelli Heyeti'ne ve Burs Yöneticisi'ne teşekkür ederim.
 - 2 Döneme ait birincil ve ikincil kaynaklara dair detaylı bir tartışma için bkz. Dickran Kouymjian, "A Critical Bibliography for the History of Armenia from 1375 to 1605", *Armenian Review* 41 (Bahar, 1988): 39-45. Van için bkz. Paolo Cuneo, "Etude sur la topographie et l'iconographie historique de la ville de Van", *Armenian Studies/Etudes Arméniennes: In Memoriam Haig Berbérian*, ed. Dickran Kouymjian, (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1986), s. 125-84, ve daha yakın zamanda, "Van", Sergei Vartanyan, *Hayasdanı mayrakağakneri* (Ermenistan'ın Başkentleri) (Erivan: Apollon, 1995), s. 7-46, devamında Başkentler olarak geçecek.
 - 3 Döneme genel bir bakış için bkz. Dickran Kouymjian, "Armenia From the Fall of the Cilician Kingdom (1375) to the Forced Emigration Under Shah Ab-

adısıyla doğrudan, Vasburagan bölgesinin diğer kesimleriyle ancak ikinci dereceden ilgili metinler ve olaylar seçilmiştir.

Dönemin Ermeni tarihini her yönüyle anlatan yalnız Tovma Medzopetsi'dir; 1380'li yıllardan başlayarak yaşamını sürdürdüğü 1440'lara kadar meydana gelen olayları kayıt altına almıştır.⁴ Neyse ki Ermeni elyazmalarındaki küçük vakayinameler ve çok sayıda kolofon ya da anı yazısı sayesinde tarihi tanıklıklardan tamamen mahrum değiliz.⁵ Bu kolofonlar ve Avrupalıların seyahatnamelerinden Ermeni Van'ın tarihini derleyebiliriz. 1375'te Kilikya Krallığı'nın yıkılmasının ardından Van, elyazması üretimi alanında en önemli merkez haline geldi. Yerel manastırların ve hattat odalarının canlanması 13. yüzyılın sonlarına doğrudur, fakat Van ve gölün etrafındaki diğer mevkilerde bulunan sribalar ve hattatlar elyazması kopyalama işine ancak 14. ve 15. yüzyıllarda yoğun rağbet göstermiştir. Yazmalardan 1.500'e yakını günümüze kalmıştır.

1020'lerde Ardzruni Krallığı hanedanına ait bölgenin bir kısmının Bizans İmparatorluğu'na geçmesini, soyluların ve 14.000 kadar Ermeni ailenin Sepastia/Sivas bölgesine ani göçü izledi. 1070'e ge-

bas (1604)", ed. Richard G. Hovannissian, *The Armenian People From Ancient to Modern Times*, c. 2: *Foreign Dominion to Statehood: The Fifteenth Century to Twentieth Century* (New York: St. Martin's Press), 1997, s. 1-50, ayrıca eski bir araştırma olan Dickran Kouymjian, "L'Arménie sous les dominations des Turcomans et des Ottomans (XVe-XVIe siècles)", ed. Gérard Dédéyan, *Histoire de l'Arménie et du peuple arménien* (Toulouse: Privat, 1982), s. 341-76.

- 4 Fransızca çevirisi için bkz. Felix Nèvé, "Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph", *Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Mémoires couronnées*, c. 2, no. 4, 1861. Aynı baskı olarak da yayımlandı.
- 5 5. yüzyıldan 1660'a kadar olan Ermeni elyazmalarının kolofonları -16. yüzyıldakiler dışında- toplandı ve basıldı. Bunların listesini yapanlar; Robert W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD* (Turnhout: Brepols, 1995), s. 105-06 ve Vazken Hagopyan, *Hayeren tzerakreri dasnyoterort tari hisadagaranner (1641-1660 tt.)* (17. Yüzyıl Ermenice Elyazmalarının Kolofonları [1641-1660]), c. 3 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1984). Özellikle 14. ve 15. yüzyıl Orta Doğu tarihiyle doğrudan ilişkili olan kolofonlar derlenmiş ve tercüme edilmiştir: Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480* (Cambridge: Harvard University Press, 1969).

lindiğinde Selçuklu Türkleri Vasburagan'ı Bizans'tan almıştı; gücü yerel İslami hanedanlarla, bilhassa Kürt emirlere paylaşarak 12. ve 13. yüzyılda bölgede kontrolü ellerinde tutmayı başardılar. 13. yüzyılın ikinci ve üçüncü onyılında, Ermenistan'ın başka kesimleriyle birlikte Van/Vasburagan bölgesi Moğolların batıya kaçmak zorunda bıraktığı Celaleddin Harezmsah tarafından yerle bir edildi. Kendisi 1231'de sıradan bir hırsızlık olayı sonucunda adı bilinmeyen bir Kürt tarafından Van Gölü'nün güneyinde öldürüldü.

1236'da Cengiz Han'ın halefleri Tiflis'i ele geçirerek Gürcü Krallığı'nı kendilerine tabi hale getirdi. 1243'te Köseadağ Muharebesi'nde Cormagon ve Baycu Noyan'ın Moğol ordusu Anadolu Selçuklularını mağlup ederek Müslüman Anadolu'yu Moğol hamiliği altına aldı. Nihai zaferin ardından Kilikya'nın Ermeni kralları birçok sonucu olacak bir karar aldı ve Büyük Han'a boyun eğerek Ermeni-Moğol ittifakını oluşturdu. Şu adımlar atıldı: Önce, Kral Hetum'un kardeşi ve Ermeni ordularının kumandanı olan Simpat, 1247 ile 1250 arasında Moğol başkenti Karakorum'a uzun bir yolculuk yaptı; ardından kral 1253-56 arasında, tarihi seferi bizzat gerçekleştirdi. Aynı yıllarda, Büyük Han Kubilay'ın kardeşi olan Hülagü Orta Doğu'yu kendi toprağı haline getirmek için batıya yürüdü. İlhan unvanı taşıyan Hülagü, Haşhaşilerin –heybetli bir Şii tarikatı– büyük kalesi Alamut'u 1256'da ele geçirdi ve 1258'de Bağdat'ı alarak Abbasi halifeliğine (750-1258) son verdi.

Moğollarla olan ittifak sayesinde Ermeniler *pax Mongolica* altında yarım yüzyıl boyunca nispeten huzurlu yaşadılar. Tıpkı kuzeyindeki Erzincan gibi Van da yeniden canlanan ticaretin ve güvenli seyahat imkânının faydalarını gördü. Moğol İmparatorluğu'nun batıdaki uzantısının –İlhanlılar– sağladığı genel huzur ve güvenlik, İlhanlılar İslam'a geçene kadar Orta Asyalı fatihlerin egemenliği altında Hristiyanlar ve Müslümanlar arasında ticari ve entelektüel etkileşimin oluşmasına zemin hazırladı. Nihayetinde izi 11. yüzyıl sonuna ve 12. yüzyıla kadar sürülebilecek, Ermenilerin Mısır'dan Suriye'ye ve hatta Irak'a kadar Orta Doğu'nun her yerinde bulunduğu dönemde canlanan hareketlilik öyle güçlüydü ki, Timurlu, Karakoyunlu ve

Akkoyunlu Türkmen beyliklerinin Ermeni Platosu'nun kontrolünü almak için birbirleriyle savaştığı 14. ve 15. yüzyıl boyunca devamlılığını korudu. Ve ancak Osmanlı Sultanları ile İran'ın Safevi Şahları arasındaki bitmek bilmeyen savaşın, Ermenistan'ı muharebe alanı haline getirerek terk edilmiş, sahipsiz bir toprak parçasına çevirdiği 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başında zayıfladı.⁶

Başta İran'daki Yeni Culfa –topluluk oraya yakın zamanda yerleşmişti– olmak üzere Tiflis, Erzurum (Garin) ve Van gibi Ermeni kent merkezlerine yeniden refah gelmesi için 1639'da İran ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'nı beklemek gerekti. Erken dönem yarı feodal *nakhharar* sisteminin çökmesi ve Batı'dan matbaa gibi yeni teknolojilerin ve özellikle fikirlerin alınması, Ermenilerin 17. yüzyılda modern döneme adım atmasını sağlamıştı.

Van söz konusu olduğunda, Ermeni elyazmalarının hattatlara ait anı yazıları hem Van şehrinde hem de bölgede 14, 15, ve 16. yüzyıl boyunca yaşanan münferit olayların tasvirini verir. Bu elyazmalarını tutarlı şekilde bir araya getirme işlemi, 14. yüzyılda Kilikya Krallığı'nın zayıflaması ve 17. yüzyıldaki genel canlanma arasında geçen uzun yüzyıllar boyunca Ermeni yerleşiminin bulunduğu diğer bölgeler için olduğu kadar, Van için de yapılmalıdır. Hem Moğol öncesi dönem olan 12. ve 13. yüzyılda hem de 16. ve 17. yüzyılda Van'a ve diğer şehirlere ilişkin bilgilerimizin belirsiz kaldığı söylenebilir.⁷

Yetki sınırları asla Torosların kuzeyini aşarak Büyük Hayk'a kadar uzanmış olmasa da Kilikya Krallığı'nın yıkılması Ermeniler için müthiş bir hayal kırıklığıydı. 13. ve bilhassa 14. yüzyıla ait, Kırım, İlhanlı İranı, Aras Nehri üzerindeki Culfa, Ayrarat, Sünik, Tiflis, Erzurum, Erzincan, Sivas, Bayburt ve Van Gölü bölgesi gibi uzak yerlerden gelen kolofonlar birbiri ardına gelen Kilikya krallarını tanıyordu, ancak krallığın çöküşünün hemen ardından kolofonlarda Ermeni kralların adı anılmaz olmuştu. Sadece Sünik ve Lori'de hâlâ yerel beyler ve hükümdarlar –Orbeliler gibi– vardı ve onların adı ge-

6 Türk-İran savaşının gelişimi hakkında bkz. Kouymjian, "Armenia From the Fall of the Cilician Kingdom", s. 14-21.

7 UCLA serisindeki Van/Vasburagan konferansı ve planlanan diğer konferanslar eksik kalan yerleri tamamlamaya yardımcı olacaktır.

çiyordu. Ermenistan'ın geri kalanı için Kilise, yegâne daimi ve geniş çaplı ulusal kurumdu. Gatoğigoslarına, patriklerine ve papazlarına kolofonda mutlaka değiniliyordu.

Moğol istilası yıkımının bir yıl sonrasında, Timurlenk'in mezalimi daha da kötüydü. Timur doğuya dönerken, Eylül 1387'de Van'ı kuşatma altına aldı; şehir o dönemde Ermeni yanlısı bir Kürt olan ve Ermeni kökenli olabilecek Yezdin'in elindeydi. Kale, 26 gün saldırı altında kaldı. Timur, yaşlarına veya etnik kökenlerine bakmaksızın tüm sakinleri cezalandırdı. Erkekleri eşlerinden ve çocuklarından kopardılar, gruplar halinde bağladılar ve Van kalesinin yüksek surlarından aşağı fırlattılar. Ahlatlı Krikor'un usta işi bir kolofonda belirttiği üzere, aşağıda üst üste biriken cesetler öyle bir hal alır ki, sonradan tepeden aşağı fırlatılan kurbanların tümü ölmez, zira ceset yığını düşüşün etkisini hafifletir.⁸ Anili Samuel'in *Tarih*'inin sürdürücüsü, Van'da 7.000 kişinin bu şekilde öldürüldüğünü aktarır.⁹

Böylece Ermenistan'da yıkıma yol açan ikinci seferini gerçekleştirmiş olan Timur, ganimeti ve köleleriyle birlikte başkenti olan Semerkand'a döndü. Ancak bunun sonuçları kısa vadeli değildi, zira iki yıllık yağma kırsalda kalıcı bir düzensizliğe yol açmıştı; tarlalarda ekim yapılmadı ve 1388'de büyük bir kıtlık Ermenistan ve Van'ı vurdu. Bir yazmada şöyle belirtilmişti: “*Şadk i sovu meran yev aylk, şun yev gadu geran*” (Birçokları kıtlık yüzünden öldü ve diğerleri kedilerle köpekleri yedi). Timur'un 1397'deki son talanında, ona ait güçler bütün Vasburagan'a saldırdı, Hakkari Kürtlerinin liderini ele geçirip onu Akhtamar'da zindana attıktan sonra Vasburagan'ın kuzeyini baştan aşağı talan ettiler, “evleri kundakladılar, insanların erzasını yiyip bitirdiler ve değerli eşyalar aradılar.”¹⁰

8 Levon Khaçikyan, “Hayasdani Kağakagan vicacı yev sotsyal-ndesagan haraperutyunneri XIV-XV tarerum” (14-15. Yüzyılda Ermenistan'ın Siyasi Durumu ve Sosyoekonomik İlişkileri), *Hay joğovrtı badmutyun* (Ermeni Halkının Tarihi), c. 4 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1972), s. 26-27, devamında “Siyasi Durum” olarak geçecek. Ayrıca bkz. Vartanyan, *Başkentler*, s. 15.

9 Khaçikyan, “Siyasi Durum”, s. 27.

10 Krikor'un yazmasından alıntı. Bkz. Levon Khaçikyan, *XIV tari hayeren tzerakreri hişadagaranner* (14. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1960), s. 621 ve “Siyasi Durum”, s. 29.

Beş yıl sonra Timur, Sultan Bayezid'i ve Osmanlı ordusunu Ankara'da yenerek Türklerin doğuya yayılma politikasını bir süreliğine durdurdu. Sonrasında, savaşta öleceği Orta Asya'ya geçti. Ancak Timurlular bölge üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmediler. Timur'un oğlu Şahruh, takip eden on beş yılda Karakoyunlu Devleti'ne karşı üç sefer düzenledi. Tovma Medzopetsi *Tarih*'inde bunları detaylı olarak aktarır.¹¹ 1420'de Şahruh Vasburagan'a doğru ilerledi. Kara Yusuf'un oğlu, Karakoyunlu Devleti'nin hükümdarı İskender, onu 150.000 kişilik bir orduyla karşıladı ama çok geçmeden Mardin ve Musul'a doğru, yani güneye ricat etti; Şahruh Van'ı ve çevre bölgeyi talan edip gidene kadar durum değişmedi. En kötüsü ise ertesi yıl yaşanan çekirge saldırılarıydı; bir kolofona göre sayıca o kadar çoktular ki, böcekler "ovaların ve dağların, zirvelerin ve tepelerin üstünü bir deniz gibi kaplamışlar" ve yeniden büyük bir kıtlığa yol açmışlardı.¹²

Diğer Ermeni kolofonlarına göre İskender'in saltanatı benzerleri gibi acımasızdı. 1425'te Akhtamar'da yazan bir hattat şöyle aktarır: "Ermenistan yıkıma ve talana, katliama ve esarete uğramıştı. [...] Türk ırkına mensup [...] habis bir despot olan İskender Mirza bütün bir yıl boyunca [...] Vosdan'ı [Gevaş] kuşatmış ve [...] Vosdan [...] ve Ağpag'dan [Başkale] [...] Bitlis'e kadar uzanan bölgeyi [...] yaşama elverişsiz hale getirmişti. Bu bölgenin sakinleri çıplak, yalınayak ve aç biilaç yabancı diyarlara sığındılar. Tanrı'nın koruduğu bu adaya [Akhtamar] kaçan ve Tanrı'nın himayesine sığınan bazıları ise [...] habis despotun uğursuz esaretinden kurtuldular."¹³ Ertesi yıla ait bir kolofonda ise İskender için "Ermeni atayurdumuzu çöle çevirdi" denir.¹⁴ Van'ın aynı yıl içinde kuşatılmasına ve düşüşüne değinen birçok kolofon vardır. Hizan'da, hattat Garabed, İskender'den şu şekilde

11 Tovma Medzopetsi, *Badmutyun Lang-Tamura yev haçortats yürots* (Timurlenk ve Haleflerinin Tarihi), ed. Garabed Şahnazaryan, (Paris: K. V. Şahnazaryan, 1860). Fransızca kısmen tercüme edilmiş hali için bkz. Nêve, "Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah-Rokh" (yukarıda üçüncü dipnot).

12 Sanjian, *Colophons*, s. 145.

13 *age*, s. 166.

14 *age*, s. 170.

yakınır: “[Kürt] Emir Sultan Ahmed’imizi esir aldı ve bir sürü askerle gelip ele geçirilemez Van kalemizi elli gün boyunca kuşatma altına aldı.”¹⁵ Bir diğer kolofon daha belagatlidir: “Ben, Hoca Asdvadzadur [...] bu kitabı Naregatsi aracılığıyla aldım, İskender 1425’te Van kalesini Kürtlerden aldığı anda Türkmenlerin elinde bulunuyordu. Onlar büyük yıkıma sebep oldular ve kutsal olan ne var ne yok alıp götürdüler. Yukarı Varak Manastırı’na getirdiklerinde Naregatsi’nin bu [elyazması] kitabını ben de gördüm; helal paramla satın aldım ve daha önce bulunduğu Yukarı Varak Manastırı’na sundum.”¹⁶ Bir sonraki yıl Pergri’de [Muradiye] yazan hattat Bedros şunu ekler: “[İskender] üç yıldır buraya geliyor; her seferinde talan etti ve Van ve Vosdan bölgelerimizden esirler alıp götürdü. Ardından Van kalesini ele geçirdi ve hepimiz, yani genel olarak piskoposlar ve *vartabedler*, keşişler ve papazlar, *danuderler* ve kadınlar çil yavrusu gibi dağıldık ve gurbet ellerde avare dolanıp yabancılar haline geldik.”¹⁷ 1427’de Medzop Manastırı’nda yazan Tovma Medzopetsi ilahi komünyonun altı yıldır yapılmıyor oluşundan bizzat yakınmıştır.¹⁸

İskender, Van ve Urmiye Gölleri çevresine konumlanmış Kürt beylerinin birçoğuna da saldırdı. 1426’da Ermeni Katolik feodal beylerin hükmettiği, Vasburagan’ın Maku bölgesindeki Ardaz yurtluğuna son verdi. Ortodoks Apostolik Ermenileri sevince boğan bu olaya dair bir kolofon, kiliselerinin birinde onarıma müsaade eden Müslümanları över, zira Katolikler daha önce onarımı yasaklamıştır.

15. yüzyılın üçüncü çeyreği itibariyle artık Cihan Şah’ın hükmettiği Karakoyunlular, Musul çevresindeki topraklarından yukarı doğru hareket eden Akkoyunlu Türkmenlerinin ardı arkası kesilmeyen saldırılarına maruz kalıyorlardı. Daron ve Muş’u yerle bir eden Cihan Şah, Van Gölü’ne karşı yapılan saldırılara ağır bir karşılık verdi. Ancak Karakoyunlu hanedanı için son gelmek üzereydi. Karizmatik Akkoyunlu lideri Uzun Hasan, Cihan Şah’ı katletti ve 1467’de en

15 Levon Khaçikyan, *XV tari*, c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1955), s. 328; Sanjian, *Colophons*, s. 167.

16 Khaçikyan, *XV tari*, s. 328.

17 Sanjian, *Colophons*, s. 171.

18 Khaçikyan, *XV tari*, s. 361; Sanjian, *Colophons*, s. 172.

sadık kuvvetleri Ermenistan'a hükmetmeye başladı. Ancak Van'daki Ermenilere huzur yoktu; takip eden kırk yıla, İran'ın doğusundaki ve Anadolu'nun batısındaki birbirine düşman Türk hanedanların aralıksız mücadelesi damga vurdu.¹⁹

Topraklarındaki tüm yarı bağımsız güçleri ortadan kaldırmaya kararlı olan Uzun Hasan, Van Gölü'nün o tarafını elinde tutan Kürt emirlerinin on yıllar boyunca kalesi olmuş Bitlis'e saldırdı. Bitlis, Ahlat ve güneydeki topraklar alındı ama İç Anadolu'da Rum Pontuslara ve Karamanlılara karşı alınan bir dizi zaferin ardından Hasan Osmanlılar tarafından hezimete uğratıldı. Akkoyunlular nihayetinde Osmanlılardan ve Safevilerden gelen baskıya direnemediler. Safevilerin yükselişi daha çocuk yaşlarda Van'a, özellikle Akhtamar'a bağlanmış olan İsmail yönetiminde başladı. 16. yüzyılın başında yaşayan İtalyan seyyah Giovanni Angiolello'ya bakılırsa, İsmail –Tebrizli Şeyh Haydar'ın oğlu– 1490'larda Akhtamar adasındaki Akkoyunlu hükümdarı Rüstem'den sığınma talep etmişti. Oradayken bir Ermeni papaz tarafından kendisine henüz 13 yaşında kral tacı takılmış ve ardından babasıyla birlikte Karabağ'a kaçmıştı. Daha sonra 1502'de Tebriz'e ilerleyip orayı ele geçirdi ve bu başarılı hamle Safevi hanedanını başlattı.²⁰

Van/Vasburagan ve Ermenistan'ın geri kalanı için rekabet eden başlıca kuvvetler Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı Türkleri ve İsmail hükümdarlığındaki Safevi Devleti'ydi. Selim Safevileri Çaldıran'da yenerek 125 yıl sürecek savaşın ilk ayağını kazandı, bunu izleyen 1514'teki tarihi Avarayr Muharebesi'nin ardından Mısır'ı fethetti ama Van'ın ya da Ermenistan'ın kontrolünü tam anlamıyla eline geçiremedi. Safeviler pek vakit kaybetmeden 1516'da Gürcistan ve Şirvan'ı işgal ederek misilleme yaptı ve 16. yüzyıl boyunca sürecek

19 Bu hanedanlara dair detaylı bilgi şu kaynaklardaki ilgili makalelerde bulunabilir: *Encyclopaedia of Islam* ve *İslam Ansiklopedisi*. Ayrıca bkz. Kouymjian, "A Critical Bibliography", s. 43; John Woods, *The Aqqayunlu: Clan Confederation, Empire: A Study in the 15th/19th Century Turko-Iranian Politics* (Minneapolis ve Chicago: Bibliotheca Islamica, 1976).

20 Bkz. Hagop Hagopyan, *Uğevorutyunner* (Seyahatnameler), c. 1, Erivan, 1932; krş. Vartanyan, *Başkentler*, s.16.

saldırı-karşı saldırı kalıbı başlamış oldu.²¹ Batıda Muhteşem sıfatıyla anılan Sultan Süleyman tarafından Şah Tahmasb'a karşı Ermenistan ve Gürcistan'a yapılan üç Osmanlı seferinden ilki sadrazam İbrahim Paşa'ya Van kalesinin ele geçirilmesi emrinin verilmesiyle gerçekleşti; bir sonraki yıl kale alındı. Çeşitli Gürcü prensler ve Van Gölü'nün güneyindeki kalelerini teslim eden Bitlis'in Kürt emiri, Süleyman'a bağlılığını ilan etti. Fakat Kürtler 17. yüzyıla kadar mutlak kontrol altına alınamadı. Sefer sonucunda Osmanlı, Van çevresindeki bölge dışında pek az toprak kazanabildi. Ancak Safeviler derhal Van'ı kuşattı, meydana gelen kıtlık ve kıyım 16.000 kişinin ölümüne yol açtı.²² Sonraki yüzyıl boyunca Van ve Erzurum Osmanlıların Rusya'ya karşı düzenlediği saldırıların başlıca merkezi oldu.

Yine Van'ın kuşatma altına alınmasıyla başlayan 1547-48'deki ikinci Osmanlı seferini Şah Tahmasb'ın biricik kardeşi ve düşman tarafına geçerek saf değiştiren Elkas Mirza idare etti. Süleyman Van'ı tekrar almış olmaktan fazlasıyla memnundu ve Fransa Kralı II. Henry'ye "gökyüzüne uzanan kalenin ele geçirilemez oluşundan" bahsettiği bir mektup gönderdi.²³ Fransa elçisi ve sultanın askeri danışmanı d'Armon, Van'dan en meşhur ve en mağrur Pers kalesi olarak bahsediyordu.²⁴ Bu kuşatma hakkında Osmanlı vakanüvisi Solakzade, binlerce askerin ve kalenin zayıf kısımlarına karşı kullanılan topların yanı sıra surların temelini kazan lağımcıların ayrıntılı anlatımını yapmıştır. Sadece on gün devam eden aralıksız bombalamaların ardından şehir düşer. Solakzade ayrıca Ermeni mimarların ve Van kalesini inşa edenlerin fevkalade vasıflarına methiyeler düzer.

21 Detaylar için bkz. Kouymjian, "Armenia from the Fall of the Cilician Kingdom", s. 14-21.

22 Apkar Hovhannisyan, "Hayasdani kağakagan vicagı sefyan İrani yev osmanyanyan Turkiayi dirabedutyanyan dag" (İran Safevileri ve Osmanlı Türkleri Hâkimiyeti Altındaki Ermenistan'ın Siyasi Durumu), *Hay joğovurti badmutyanyan* (Ermeni Halkının Tarihi), c. 4, s. 83; Venedik'teki bir elyazmasındaki bir kolofonu alıntılar.

23 Manuel K. Zulalyan, *Calalı şarjurnneri yev hay joğovurti vicagı Osmanyanyan gaysrutyan meç (xvi-xvii tarer)* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Celali Hareketi ve Ermeni Halkının Durumu [16-17. yüzyıl]) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1966), s. 118; Vartanyan, *Başkentler*, s. 17.

24 Vartanyan, *Başkentler*, s. 17.

“Bu kale İran’ın can damarıdır... Habis Şah böbürlenerek ‘[Van’ın] sarı kalesi benim kontrolümdeyken ne diye Osmanlı sultanlarından korkacakmışım?’ dedi,” diye yazmıştır.²⁵

Bir sonraki yıl, yani 1549’da Gürcistan ordusu yok edildi ve Ermenistan’la birlikte ülkenin batı kısmı Osmanlı İmparatorluğu’nun bir parçası olarak düşünölmeye başlandı. Şah Tahmasb üç yıl boyunca Pasen [Pasinler], *Partsr* [Yüksek] Hayk, Vasburagan ve Duruperan’a acımasız karşı saldırılar düzenledi. Süleyman’ın karşılığı Van ve Diyarbekir’i (Dikranagerd) resmi olarak ayrı vilayetler haline getirerek imparatorluğunu oluşturan vilayet sayısını yirmi bire çıkarmak oldu. Kaynaklar, Ermenistan ve Gürcistan için yaşanan amansız rekabetin bu aşaması boyunca bölgenin Hristiyan sakinlerinin grup olarak İranlıları Osmanlılara tercih ettiğini ortaya koymaktadır. Tarihi Ermenistan’da 1547’den 1552’ye kadar yaşanan savaşın birincil sonucu 1552-53 arasındaki kıtlık oldu. Hem çiftçilerin can korkusu taşıdıkları için uzak tarlalara gitmek istememesi, hem de elde olanlara çatışan ordular ve düzensiz birlikler tarafından zorla el koyulması erzak sıkıntısına yol açan etkenlerdi.

1553’te Tahmasb, Süleyman’ın doğuya yapacağı üçüncü seferin hemen öncesinde Ahlat ve Arceş’teki [Erciş] kalelerle Pasen çevresinin yanı sıra kuzey ve doğudaki toprakları ele geçirdi. Erzurum, Van ve Ardze [Adilcevaz] viran oldu. Şah Tahmasb Ermenistan’a doğru ilerleyişini durduramayacağı bir orduya karşı arazi yakma stratejisine güvendi.²⁶ 29 Mayıs 1555’te savaşın bu aşaması Amasya’da Safevilerle Osmanlılar arasında yapılan ilk barış anlaşmasıyla son buldu. Süleyman Musul, Maraş, Van, Bayezid ve Batı Gürcistan’ı aldı veya korudu. 1566’daki bir kolofona göre sonraki yirmi üç yıl boyunca

25 Türklere ait temel kaynaklardan alıntıları toplayan ve tercüme eden Aram Safastyan, *Trkagan ağbümeri Hayasdani, hayeri yev Androkafkasi müys joğovurtneri masin* (Ermenistan, Ermeniler ve Diğer Transkafkasya Halkları Hakkında Türkçe Kaynaklar), c. 2 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1964), s. 142; Vartanyan, *Başkentler*, s. 17.

26 Osmanlı ordusunun istilası üzerine 50 yıl sonra Şah Abbas aynı stratejiyi kullanacaktı ancak yerli Ermeni nüfusun İran’a, özellikle başkent İsfahan’a sürölmesi 1604’tekinin daha radikal önlemlere başvurduğunu gösterir.

Osmanlılar, Ermenileri ve Kürtleri Van'da, Arceş'te ve muhtemelen başka yerlerde kalelerin yapımı ya da yeniden inşasında görevlendirdiler. Kısa süre sonra, Van'dan Khoy'a kadar uzanan Vasburagan bölgesinde Osmanlılar, Kürtleri Safevilere karşı ayaklanmaya teşvik etti. Osmanlılar söz konusu dönemde, doğuda önemli bir ticari rakip olan İran devletini zayıflatmak için elverişli an gelir gelmez tüm Ermenistan'ı ve Kafkasya'yı ele geçirmeyi planlıyordu.

Düşmanlıkların sona ermesi 1639'u buldu; Kasr-ı Şirin Antlaşması yüz elli yıllık savaşa son verdi. Bağdat ve Musul'la birlikte Mezopotomya, Van bölgesi ve Kars'a kadar Ermenistan antlaşmayla Osmanlılara verildi. Erivan, Şirvan ve Tebriz Safevilerde kaldı. Ancak Van'ın çilesi henüz bitmemişti. 1648'de şehirde ve çevre bölgede yıkıma yol açan bir deprem meydana geldi. Öylesine şiddetli bir depremdi ki, surların devasa büyüklükteki iç duvarları çöktü, çökme-yenler ise tahrip oldu. Arakel Tavrijetsi ölümleri ve yıkımı detaylı şekilde tasvir eder. "Sayısız ev, mahsul ve mabet mahvoldu," diye ağıt yakar, "Onların altındaysa insanlar ve hayvanlar kaldı. Ölüler çok fazlaydı; şehirden çıkarmak zorunda kaldılar. Hayatta kalanlar yeterince mezar kazamadılar ama 8-10 kadar ölü bedeni kumaş parçalarına sararak toprakta açılan yarıklara sıkıştırdılar ve üstlerini toprakla örttüler."²⁷ Aralık 1988'de Ermenistan'da yaşanan depremi hatırlatan mucizelerden birini Arakel'den dinleriz; 40 gün sonra enkazdan sağ salim çıkarılan iki gencin hikâyesidir bu. Onun uzun tasvirinin en dikkat çekici yanı Van Ermenilerinin "ortalık durulur durulmaz" (kendi ifadesidir) şehri yeniden inşa etmeye ve surlar yapmaya nasıl başladıklarıdır. Bu projede varlıklı Ermeni tüccarları olan *hoca* sınıfı büyük rol oynamıştır.²⁸ Hoca Ruhican yıkılmış birçok kilisenin yeniden inşası için müsaade almaya gittiği Konstantiniye'deki sultandan çalışmalarını sürdürmesini sağlayacak fermanı aldı. Ardından kendisi ve Hoca Akhçıyan, Hoca Adomyan ve diğerleri Van'daki kiliseleri

27 Arakel Tavrijetsi, *Badmutyun* (Tarih) "Hağaks şarjin vor yeğev i Van kağakin yev yurum şırçaga yergrin" (Van Şehrini ve Çevre Bölgeleri Vuran Depreme Dair), bölüm 35 (Vağarşabad: Holy See of Echmiadzin, 1884), s. 378-81.

28 17. yüzyılda *hoca* sınıfının önemi için bkz. Kouymjian, "From Disintegration to Integration".

ve hatta çevrede yer alan Varak [Erek] Manastırı'nı yeniden inşa etme işine düzenli olarak kaynak sağladı.²⁹

Savaş sonrası bu dönemin tarihi Van Ermenilerinin 17. yüzyılın başlarında, esasen ticaret sayesinde edindiği serveti ortaya koymakta ve kendi kaderlerini ellerinde tutma gücüne sahip olduklarını göstermektedir. 17. ve 18. yüzyıllar boyunca Ermeniler şehirde geniş bir otonomiye sahiplerdi ve tıpkı Yeni Culfa'da olduğu gibi zaman zaman Van'ı onlar idare ediyordu.³⁰ Büyük sülaleler de silahlanmıştı ve sultanın resmen başarısızlığa uğraması durumunda şehri savunacak durumdaydılar. Ancak bu, şehrin daha sonraki tarihinin konusudur.

TİCARET VE KÜLTÜR

Erzincan, Sivas ve Kayseri gibi batıda kalan şehirlerde, Van Gölü çevresindeki kasabalarda ve Aras üzerinde bulunan Culfa'da –daha doğuda– yaşayan birçok Ermeni, bu yüzyıllar boyunca ticarete atılmak için barışın hüküm sürdüğü zamanları değerlendirmiş ve Polonya, Hollanda ve İtalya'daki diaspora topluluklarıyla olan ticari bağlantılarından faydalanmıştı.³¹ 15. ve belki 16. yüzyılda da Ermeni kültürünün en müreffeh merkezi Van Gölü'nün çevresiydi. Kıyı boyunca ve onun yakınında bulunan şehirler ve manastırlar hem ayrı ayrı hem de toplu olarak Ermenistan'dakiler arasında en faal olanlardı. Bölgenin, 1113'te Akhtamar'da kurulmuş kendi Gatoğigosluğu

29 Arakel Tavrijetsi, *Badmutyun* (Tarih), s. 381.

30 Yeni Culfa'nın idari konseyi hakkında detaylı bilgi için bkz. Harutyun-Ter Hovhanyants, *Badmutyun Nor Cuğayu vor Asfahan* (İsfahan'daki Yeni Culfa'nın Tarihi), 2 cilt, (Yeni Culfa: Amenaprgiç, 1880-81; yeniden basım, 1980). Bu maddenin analizi için bkz. Ina Baghdiantz McCabe, "Silk and Silver: The Trade and Organization of New Culfa at the End of the Seventeenth Century", *Revue des études arméniennes* 25 (194-1995): 389-416. Baghdiantz McCabe Van'ı anmasa dahi, Van Ermenilerinin, önde gelen tüccar ailelerinden oluşan benzer bir şehir konseyine sahip olduğu çıkarımı yapılabilir.

31 16. yüzyılda Aras üzerindeki eski Culfa'da yapılan ticarete dair tartışma için bkz. Jurgis Baltrušaitis ve Dickran Kouymjian, "Julfa on the Arax and Its Funerary Monuments", *Armenian Studies/Études Arméniennes: In Memoriam Haïg Berbérian*, s. 9-53.

vardı. Adı bilinmeyen, 1510 ve 1520 arasında bölgeye yolu düşen bir Venedikli tüccar Akhtamar hakkında şunları söylemiştir: “Ada da küçük bir şehir var ve çevresi üç buçuk kilometreye yakın. Şehrin sınırları adaninkiyile aynı. Çok kalabalık –600 hane– olan ve Müslümanlardan ziyade sadece Ermenileri ve birçok kiliseyi barındıran şehrin adı Armenik.”³² O zamandan sonra Van Gölü’nün su seviyesinin gitgide yükseldiğini not düşelim; ada şu anki haline kıyasla eskiden oldukça büyüktü.

15. yüzyılın başlarında Akhtamar Gatoğigosu Ermenistan’ın merkezindeki coğrafi konumunun faydalarını gördü. Makamı Sis’te bulunan Tüm Ermeniler Gatoğigosu’na nazaran Ermeni nüfusuna ve ülkenin kuzeyindeki geri kalan yarım bağımsız merkezlere daha yakındı; Kürt emirlerinin ve Karakoyunlu hükümdarlarının münferit himayesinden istifade etti ve Van bölgesinin sınırlarını aşarak Ermeni Kilisesi ve ulusu üzerinde hâkimiyet kurdu. Akhtamar Gatoğigosu Zakarya 1434’ten 1464’e kadar aralıksız faaliyetlerde bulunarak ulusal meselelerde önemli rol oynadı. Eçmizadzin Gatoğigosluğu’nun 1441’de yeniden tesis edilmesini izleyen olaylarda liderlik etti; Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah’ın desteğiyle ilerleyen dönemde Tüm Ermeniler Gatoğigosu oldu ve tıpkı akrabası ve selefi, 1465-1489 arası Gatoğigosluk yapmış IV. Der Isdepanos gibi, belli bir süre için Kutsal Eçmiadzin Ana Makamı’nda dahi bulundu. İkisi de doğrudan Ardzrunilerden geldiğini iddia eden Sefedinyan ailesine mensuptu. Sefedinyanlar tarafından Van/Vasburagan bölgesinde verilen yerel bağımsızlık mücadelesi, 1466’da Gatoğigos Isdepanos’un iki yıl için bile olsa Akhtamar’da kendi yeğeni Simpat’ı Ermenistan Kralı olarak takdis etmesiyle kısa süre için meyvesini verdi. Unvan Cihan Şah tarafından bile tanınmıştı; Simpat tıpkı kendinden önceki Ardzruniler gibi kraliyet makamını Akhtamar’a kurdurdu. Van Gölü çevresindeki ve hatta daha ötesindeki çeşitli bölgelerin döneme ait kolofonlarında Akhtamar’dan hem Gatoğigosluk hem de kraliyet makamı olarak bahsedilir. Gatoğigos

32 Bkz. Hagopyan, *Uğevorutyunner*, c. 1, s. 300-01, kısmen Khaçikyan tarafından alıntılanmış, “Siyasi Durum”, s. 44-45 ve Vartanyan, *Başkentler*, s. 15.

Zakarya'nın makamını suiistimal ettiğinden bahseden 1462'ye ait, Arceş'te yazılmış uzunca kolofon Van şehrindeki hayata dair, erken dönemde yazılmış en canlı anlatıdır. Cihan Şah tarafından desteklenen Zakarya Krikor'u Kral Dırtad'la beraber tasvir eden meşhur kilise sancağının yanı sıra Ermeni Kilisesi'nin en kutsal eseri olan Aydınlanmacı Aziz Krikor'un sağ el kalıtını Eçmiadzin'den kurtarmış ve beraberinde Van'a, oradan da Akhtamar'a getirmiştir. Van'a dair pasajlardan kısımlar şöyledir:

Van şehrinde içeri bir dizi piskopos, *vartabed* ve papazla ve insan kalabalığıyla birlikte atlar ve atlılarla girdi. Sancağın önünden ve arkasından yürüyen papazlar tatlı ilahiler söylediler. [...]

Ancak Semiramis kalesine, yani Van kalesine hükmeden ve padişah Cihan Şah'ın sütkardeşi olan Mahmut Bey, kutsal sağ eli görmek istedi ve onu çağırttı. Büyük ruhani lider [...] kalenin en tepe noktasında bulunan geçitten girince, despot Mahmut Bey onu selamlamak için tüm aşiret reisleriyle ve onların aileleri ve erkek evlatlarıyla birlikte dışarı çıktı. Sağ el önünde eğildiler ve onu öptüler, niyaz eylediler. [...] Şehirden ve eyaletlerden her gün gelen yoğun kalabalık çeşitli hediyeler ve adaklar sundular ve kutsal sağ elin önünde secde edip yüce başpiskoposu selamladılar. [...] Ardından o [Zakarya] [...] ilerleyerek onu Akhtamar'daki atadan kalma makamına götürmek için icazet aldı. Şehirden çıkarken piskoposlar, *vartabed*ler ve papazlardan oluşan bir kalabalık, soylu hocaların atları ve silahlı atlılarıyla tüm müfrezeleri ona eşlik etti. Kıyı şehri Vosdan yakınlarına geldiler. Şehrin tüm sakinleri, papazları, her kademedeki büyük bir kalabalık tütsülerle ve mumlarla ve çınlayan melodilerle karşılamaya geldiler; öyle ki yüce başpiskoposun önünde ve arkasında binden fazla kişi toplanmıştı. Dini sancak öne taşındı ve tepeye iştirilen altın haç bir ışık gibi parladı. [...] Vosdan'ın diğer [Müslüman] sakinleri büyük sevince tanık olunca debdebe ve piskoposun [ona komplo kurdular ama kaçmayı başardı] küstahlığı karşısında incindiler; kendisi Aziz Krikor'un sağ elini aldı, tekneye bindi ve [...] Tanrı'nın makamı olan Akhtamar adasına gitti.³³

33 Sanjian, *Colophons*, s. 274-75

Ancak şanı sonsuza dek sürmeyecekti. Kuzeydeki ruhbanlar, Akhtamar Gatoğigosluğu'na ve Vasburagan'ın artan nüfuzuna düşmanca bakıyorlardı. 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başları itibarıyla Akhtamar'ın otorite alanı daralmaya başladı ve bir kez daha Gatoğigosluk unvanlı, tam anlamıyla bölgesel bir Patriklik haline geldi.

SONUÇ

Selçuk Türkleri, Moğollar, Türkmenler, Kürtler, Persler ve Osmanlı Türkleri tarafından sürekli düzenlenen akınlara rağmen Van ve çevre bölgesi 13. yüzyıldan 17. yüzyılın ortalarına kadar Ermeni karakterini korudu. Erken dönemde şehrin diğer sakinleri olan Hristiyanlar ve Müslümanlar da kendi paylarına düşen acıyı çektiler. Fakat tüccar hocaların başını çektiği sınıfın yükselişiyle birlikte 15. yüzyıl ticaretle meşgul olanlar için nispeten müreffeh bir dönem oldu.

Moğol ve Timur döneminde Kilikya dışında sanat ve eğitimin hamiliğini üstlenenler, büyük manastır kompleksleriydi. Bu yüzyıllardan günümüze kalan, maddi kültür üretme araçlarına sahip yegâne kurumlar –nitelik bakımından nispeten düşük olsa bile– onlardı. Kolofonlar ve bağışları gösteren kayıtlar, kiliselerin ve manastırların nasıl zenginleşmeye başladığına dair çeşitli örnekler sunuyor. Hayatta kalan soylu ailelerin mülklerini –kasabalar, bağlar, tarlalar– Müslüman sivil yetkililere geçmemesi için manastıra vermesi daha 15. yüzyılda alışıldık hale gelmişti. Van bölgesinde, Bitlis'teki Theotokos Manastırı'nda ve Akhtamar'da bu uygulama muntazaman kaydediliyordu.

Hovhannes Vorotnetsi, Krikor Tatevatsi ve daha başkalarıyla ilişkilendirilen, 14. yüzyılın meşhur manastır medreseleri 15. yüzyılın ilk onyıllarına kadar kuzeydeki kırılğan varlığını sürdürdü, ancak 15. yüzyılın sonlarında ve bütün 16. yüzyıl boyunca düşüş yaşamaktan kurtulamadı. Erken dönemde en aktif rolü oynayanlardan biri Van bölgesindeki Medzop'tu. Ermeni sanatsal faaliyetlerinin merkezi o

dönem itibariyle daha istikrarlı olan Van bölgesine kaymıştı.³⁴ Varak [Erek], Kaçperuni, Hizan, Bitlis, Medzop, Akhtamar ve Arceş manastırları 15. yüzyılın başlarında gelişme gösterdi. Fakat 16. yüzyıl boyunca bu kurumlar ayakta kalmakta zorlandı. 17. yüzyılın ilk yarısında Ermeni yaşamının gösterdiği genel gelişimin doğal bir sonucu olarak manastır kurumlarında gözle görülür bir canlanma meydana geldi. Elyazması üretiminde en faal merkezlerin neredeyse tümü Van Gölü bölgesindeydi, daha sonra ise Kudüs ve Halep'e kayacaktı. Ancak 17. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte Van bölgesi de düşüşe geçti, Konstantiniye ve nihayetinde Yeni Culfa öne çıktı.

Osmanlılar ve Safeviler arasındaki bitmek bilmeyen savaş yüzünden 16. yüzyıl, Van ve Ermenistan'ın tümü için en kötü dönemdi. O dönem boyunca bile Vanlı Ermeniler savaş sonrası gelecek barışa hazırlanıyordu ve 1648'deki yıkıcı depreme rağmen barışın gelmesiyle şehirli sınıf yeniden refaha kavuştu. 16. yüzyılın başında, Van ve emsalsiz kaleleri Batılı ve Müslüman seyyahların dikkatini çekti. Hem Persler hem de Türkler için kıymetli bir savaş ganimeti olsa da, Ermeniler şehri ve Van Gölü çevresindeki bölgeyi kendilerinin olarak kabul etmeyi sürdürdüler. Şehrin surlarının yapılması ve ardından yeniden yapılması sakinlerinde kesinlikle belli bir gurur yarattı ve bu özgüven zamanımıza kadar ulaştı. Söz konusu yüzyıllar boyunca darlığı düzenli olarak refah izledikçe, şehrin ünlü Kayalığı sağlamlığı ile Van sakinlerinin sebat ve metanetini şekillendirdi.

Çeviren: Artun Gebenlioğlu

³⁴ Van minyatür resim ekolünün sanatsal üretimi için bkz. Hravard Hagopyan, *Vasburaganı manrangarçutyunı* (Vasburagan'da Minyatür Resimcilik), 2 cilt (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1976-82); aynı yazar, *Haygagan manrangarçutyun: Vasburagan* (Ermeni Minyatürleri: Vasburagan) (100 renkli plakayla Ermenice, Rusça, İngilizce metin), (Erivan: Sovedagan Kroğ, 1978); Lilit Zakaryan, *Iz istorii vaspurakanskoi miniatiury* (Vasburagan Minyatürleri Tarihinden) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1980).

Van Taşra Edebiyatının Mirası

Rubina Perroomian

Հայր մեր որ յերկինս . . . : Աստուած քաւեա զիս մեղաւորս,
Տէր ներող Տէր ողորմեա . . . չտանես աշն մտքէն, չտանես
ամօթն երեսէն . . . զամէն անճարոց ճարիկն անես ապա մէ:
. . . չաղաթաթախ աղօթրան դու բարի կամաթ Հասուցես.
մայր մեր մայր Քրիստոսին քէ եմ կանչէ, կամաւոր ժամեր
պատարագներ դուք Հիմտատ կայնէք. զամէն կարիպ-
կուրպաթի բանին գործին յաջողութեն տաք, ինոնց
սատաղէն մեր կարիպներաց . . . իմ ձեթկիկ ձագերաց ձենիկ
դառնաս . . . Հացին էծնութն, ջրին առատութիւն, անձրեւի
չատուութիւն . . . Հայոց ճոչերաց սէր միաբանութիւն, Հայոց
ազգին ազատութիւն . . . Աստուած քէ փառք, ումուտս քէ
եմ արէ: Հայր մեր . . . ¹

Serbest bir çeviriyle: “Göklerdeki Babamız... Tanrım, bu günah-kârı affeyle, Tanrı bağışlayıcıdır, Tanrı merhametlidir... Zihinlerden korkuyu, çehrelerden hicabı alma... Tüm biçarelere ve sonra da bizlere şifa ver... Anamız, İsa’nın Anası, senden niyaz ediyorum. Gur-betteki gariplerimizin işlerinin yolunda gitmesine yardım et... Ekmek ucuz, su bol, yağmur bereketli olsun... Ermeni liderler arasında muhabbet ve birlik olsun, Ermeni milleti özgür olsun. Yüceler yücesi Tanrım, umudum sendedir. Babamız...”

Yerel ağızla yazılmış, “Վանայ պառաւոց աղօթքը”-dan (Vanlı yaşlı kadınların duası) alıntılanan yukarıdaki pasaj, Van taşra edebiyatının bir numunesidir. Bölgesel ağızlar, yöre halkının kendine has bakış

1 Ardzvi Vasburagan, 5. Dönem, 1862-63, no. 3, s. 87-88, ayrıca Karekin Sirvantzdiyants, Yerger [Eserler] içinde, c. 2 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1982), s. 64-65.

açısının ve hayat felsefesinin somutlaştırılmış ifadeleridir, ama bu pasajı Van taşra edebiyatı kapsamına dahil eden özellik sadece yerel ağızla yazılmış olması değil, taşıdığı tüm asli niteliklerin –Vanlı kadınların ruhsal durumları, kaygıları, beklentileri ve arzuları– bileşimidir.

Bu tartışma, taşra edebiyatının öz niteliklerine ve ayırt edici özelliklerine, neyi temsil ettiğine ve Batı Ermeni edebiyatı üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır. Bilhassa, Vasburagan taşra edebiyatına ve *Hayrig* (Baba) Mıgırdiç Khirimyan'ın bu edebiyatın tanınmasında ve yayılmasında üstlendiği role ağırlık vermektedir.

KONSTANTİNİYE'DEKİ EDEBİYAT ORTAMI

Batı Ermeni “yeniden doğuş” edebiyatı, 19. yüzyılın ikinci yarısında biçim, içerik ve ideoloji bakımından hayli mesafe katetmiş durumdaydı. *Krapar* (klasik Ermenice) hâlâ ağırlıklı olarak kullanılsa da, dilde sekülerleşme süreci yaşanıyordu. Ermeni kutsal metinlerinin ve Altın Çağ olarak nitelendirilen 5. yüzyıla ait şaheserlerin dili olan *krapar*, sadık savunucularına rağmen önemini yitirmekteydi. Yavaş yavaş zenginleşen ve zarifleşen, incelikli gelişen Konstantiniye lehçesine dayalı Batı Ermenicesi, yazılı ve sözlü edebi anlatımın ve sanatsal yaratımın temel aracı olma yolundaydı.

Konstantiniye'deki edebi ortama, uyanış [*zartonk*] ve ilerleme fikirleri hâkim olmuştu. Fransız Devrimi ve devrimin ilan ettiği özgürlük, eşitlik ve kardeşlik ilkeleri, Ermeni edebiyatçılar için ilham ve motivasyon kaynağı haline gelmişti. Geniş kitlelere ulaşp, bu fikirleri yaymak ve aydınlanmayı teşvik etmek için edebi dilin yenilenmesi mutlak bir zorunluluktuktu. Khirimyan, Konstantiniye'deki edebi ortamı işte bu bağlamda dahil oldu.

Mıgırdiç Khirimyan 1820'de, Van'ın Aykesdan (Bağlar ya da Bahçeler) olarak bilinen banliyösünde dünyaya geldi. Çok küçük yaşta babasını kaybetti. Ona hem okuma yazma hem de aile mesleği olan dokuma ticaretini öğreten amcası tarafından yetiştirildi. Van'da, okulların yeni yeni açılmaya başladığı 1840'lardan önce, çocuklar temel eğitimlerini evlerinde ya da ustalarından bir zanaat –çoğunlukla

dokumacılık– öğrendikleri sırada alırlardı. Bu dönem, yerinde bir ifadeyle ցոյհալ-վարճոց (dokumacılık okulu) olarak nitelendirilir.

Mıgırdiç, sadece annesinin arzusunu yerine getirmek için evlenmiş, fakat evlendikten kısa bir süre sonra, esas olarak zorunlu askerlik hizmetinden kurtulmak için uzun bir yolculuğa çıkmıştı. Bâb-ı Âli, 1847’de Bedirhan Bey önderliğinde gerçekleşen Kürt isyanını bastırmak için Ermenileri kullanıyordu. Konstantiniye Ermeni Patrikliği, isyancılara karşı yürütülecek harekâta katılmak üzere Ermeni askeri birliklerinin oluşturulmasına izin vermeye zorlanmıştı.² Oysa normal şartlar altında Ermenilerin –gayrimüslim olmaları nedeniyle– silah taşımaları yasaktı. Khirimyan, Doğu ve Batı Ermenistan’a yaptığı bir yıllık seyahatin ardından, Konstantiniye’ye yerleşti ve bir kız okulunda öğretmenlik yapmaya başladı. Burada, *Vanetsi varjabed* (Vanlı öğretmen) olarak anılıyordu. Karizması ve iyi mizacıyla çok geçmeden popüler bir şahsiyet haline geldi. Konstantiniye’de yazıp yayımladığı, Ermenistan ve Hristiyanlık temalı iki manzum eser, onu saygın edebiyatçılar arasına soktu.

Khirimyan, Konstantiniye edebiyatçılarına eklenen yeni bir isim değildi sadece. Aslında düşünce, edebi tarz, biçim ve dil açısından çok az yenilik sunuyordu, fakat edebiyata Van vilayetinin temiz havasını ve Ermeni anavatanına duyduğu tutkuyu getirmişti. Nitekim, bir yıllık Ermenistan seyahati boyunca gördüğü her bir kaya ve nehir karşısında büyülenmiş, köylülerden ve şehir ahalisinden ilham almıştı. Onların acıları ve ıstırapları, neşeleri ve gururları, kalbini sevgi ve şefkatle doldurmuştu.

Popüleritesi sayesinde Konstantiniye’deki Ermeni sosyal çevrelerinin aranan konuğu olmuştu. Khirimyan iyi bir hikâye anlatıcısıydı. Hikâyeleri daima Ermenistan’ın güzelliğini anlatan tasvirlerle süslüydü, ama daha da önemlisi bu hikâyeler, Ermeni taşra ahalesinin kederini ve ıstırabını öylesine samimi bir dille yansıtıyordu ki, Khirimyan Ermenistan’ın acılarının anlatıcısı (Հայաստանի ցաւերու պատմիչ) olarak tanınmaya başlamıştı. Merhametini, sevgisini ve heyecanını, Konstantiniye halkına aktarmayı görev edinmişti. 1848’de yazılan

2 Bkz. Karnig Güzelyan, *Khirimyan Hayrig* (Beyrut: Hamazkayin, 1954), s. 17.

ve 1850'de yayımlanan *Hravirag Araradyan* (Ararat'a Davet) başlıklı uzun şiiri (düzyazı şeklindeki önsözyle), Ermenistan'a duyduğu hayranlığı ve özgür bir vatan hayalini yansıtıyordu. *Hravirag Yergrin Avedyats'ta* (Vaat Edilmiş Topraklara Davet) da dışavurulan bu duygular ve Hristiyanlığa olan ateşli bağlılığı, mizacına egemen olmuş ve öğretmen, vaiz, patrik ve Tüm Ermeniler Gatoğigosu olarak devam eden kariyeri boyunca ona rehberlik etmişti.³ Khirimyan'ın Konstantiniye'deki geçici ikâmeti önemli bir etki yaratmıştı; bahsi geçen iki şiiri, sanatsal niteliklerindeki eksikliklere rağmen, entelijansiya için –edebiyatlarına yansıdığı üzere– reddedilemez bir etki ve ilham kaynağı olmuştu.

Khirimyan, 1853'te Van'a döndüğünde, annesinin, karısının ve kızının öldüğünü öğrendi. Ailesi, onun yedi yıllık yokluğunda, yoksulluğa ve hastalığa yenik düşmüştü. Bu olay hayatını derinden sarstı. İçine düştüğü bu kötü vaziyet karşısında, ruhani bir lider olarak halkına hizmet etme tutkusunun peşinden gitti. 1854'te, Van yakınlarındaki küçük adada yer alan Akhtamar Manastırı'na *vartabed* (başrahip) olarak atandı.

Konstantiniye'ye dönen *Vartabed* Mıgırdiç Khirimyan, Patrikhane namına birçok görevde yer aldı. Bunlardan başlıcası Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin yoğun olduğu çeşitli bölgeleri dolaşarak, yerel koşullar üstüne bilgi toplamaktı; bu vesileyle toprak ve ahalile ilgili malumatını da artırıyordu. Khirimyan'ın zihnini meşgul eden temel mesele –kozmpolit Ermenilerin çok az bildikleri ya da önemsemedikleri– Ermeni vilayetlerindeki durumdu; yaygın sefalet, içler acısı yaşam koşulları ve mütemadi yoksunluklar.

Khirimyan, Haziran 1855'te, *Ardzvi Vasburagan*'ı (Vasburagan Kartalı) yayımlamaya başladı. Şiirlerini yazarken kullandığı *kraparın* savunucularındandı; zamanın diğer süreli yayınlarının çoğu *aşkhara-parı* (konuşma dili) kullandığı halde, o *Ardzvi Vasburagan*'da *krapar* kullanmakta ısrar ediyordu. Bu durumun temel nedeni, kaba ve çir-

3 *Hravirag Araradyan* (1850) ve *Hravirag Yergrin Avedyats* (1851), her ikisi de *krapar*la yazılmış ve Konstantiniye'de yayımlanmıştır. Yayımlanan diğer baskılar arasında bkz. *Ampoğçagan yerger Khirimyan Hayrigi* (Khirimyan Hayrig'in Bütün Eserleri) (New York: Hay Grtagan Himnargutyun, 1929), s. 1-103, 513-633.

kin bulduğu günlük dili hor görmesiydi. Konstantiniye’de kullanılan lehçenin, vilayetlerdeki –yani tarihi Ermenistan’daki– Ermeniler için ya da Konstantiniye Ermenilerine kıyasla *krapara* şüphesiz daha aşına olan ve kendilerine daha çok hitap ettiğini düşünen Rusya Ermenileri için uygun olduğuna inanmıyordu.⁴ Khirimyan, yeni edebi dilin sadece Osmanlı İmparatorluğu’nun batı bölgelerindeki kentleşmiş toplulukların ihtiyaçlarını karşılayacağı kanısındaydı. Kısmi çözümleri desteklemiyor, bilakis herkes için tek bir dil tasavvur ediyor ve *krapara*nın ya da sadeleştirilmiş bir halinin tüm Ermenilerin edebi dili olarak kullanılmaya devam etmesi fikrinden vazgeçmiyordu. Lakin ilerleyen zamanlarda, insanları eğitime ve cehalet ve esaretle savaşıma arzusu onu ilkelerinden taviz vermeye zorladı. *Aşkharaparla* yazmaya başladı ve Batı Ermenilerinin birçoğunun anlayabildiği bu dilin gelişmesi ve incelik kazanması için çalıştı.

Ardzvi Vasburagan, Khirimyan’ın Ermenistan’ın muhtelif bölgelerine dair tutkulu tasvirlerinin ve metruk, neredeyse harabeye dönmüş ya da hâlâ faaliyette olan kilise ve manastırlarla ilgili titiz kayıtların (Տեսարանք հայրենի աշխարհաց), ahlak ve dindarlık temalı didaktik metinlerin (Բուրաստանի բարոյական առաքելութեամբ), vatan aşkı aşılayan makalelerin, anavatana özgürlük isteyen içli çağrılarının ve *bantukhd*ların [gurbetçi] ıstıraplarını anlatan hüznü hikâyelerin toplandığı bir havuz haline gelmişti. Vilayetlerde giderek kötüleşen ekonomik şartların yarattığı baskı karşısında, evlerini ve sevdiklerini terk edip, geçinebilmek için başta Konstantiniye olmak üzere büyük şehirlere göç etmek zorunda kalan Ermeni gençliği, *bantukhd* ya da *garib* tabirleriyle anılırdı. Bu yoksul adamlar, bir miktar para biriktirip bir gün geri dönmeyi umut ediyorlardı, fakat çok azı bunu başara bildi. Çoğu, maddi sıkıntıların ağır yükü altında, sefalet içinde yaşadı ve karanlık bir köşede fark edilmeden öldüğü ana kadar aile hasreti çekti. Bu içler acısı durumun şiddeti, milli bir açmazla orantılıydı ve kendisi de bir nevi *bantukhd* olan Khirimyan bilhassa bu konuyla ilgileniyordu. Khirimyan, yaşanan krizin üstesinden gelmek ve bu perişan insanların Konstantiniye’ye gitmelerini engellemek için kârlı

4 Bkz. *Ardzvi Vasburagan*, 1855, no. 1, s. 12-16.

işletmeler açarak vilayetlerde ekonominin canlandırılmasını ve daha da önemlisi, halkın eğitilmesini ve zalimlere ve sömürenlere karşı silahlandırılmasını savunuyordu. Ermenistan'da ekonomik fırsatlar yaratılmadıkça, eğitim ve aydınlanma yaygınlaşmadıkça, bu sorunun üstesinden gelmenin mümkün olmayacağına inanıyordu (“Մինչեւ որ Հայաստանի մէջ ալ շահաւէտ վաստակի դռներ չբացուին կրթութեան ուսմանը չտարածուի ազգի մէջը հնար չկայ ասոր դէմը առնելու”).⁵

VAN'DAKİ AYDINLANMA MEŞALESİ

Vartabed Mıgırdiç Khirimyan, bir *bantukhd* gibi yaşamaya daha fazla tahammül edemedi. *Ardzvi Vasburagan*'ı da tıpkı kendisi gibi bir *bantukhd* olarak görüyordu. Nitekim *Ardzvi Vasburagan*'ın alt-başlığı da bu yerinden edilmişlik halini yansıtıyordu: “Թողեալ հայրենասէր թեօք յԱրծրունի գահէն ի Վանտոսս” (Van-Tosp'taki Ardżruni tahtından vatansever kanatlarıyla uçup giden). 1856 yılının sonunda, Khirimyan *Ardzvi*'i ile birlikte eve dönmeleri gerektiğine karar verdi (“Դարձ Արծրոյն պանդխտելոյ”). Nice zorluğa göğüs gererek, matbaasını Van Gölü kıyılarının yakınında yer alan Varak [Erek] Manastırı'na taşıdı. *Ardzvi Vasburagan*, bir buçuk yıllık bir aranın ardından, Van'da basılan ilk süreli yayın olarak yeniden yayımlanmaya başladı (Ocak 1858). Göçmen kartal, Bizans Toprakları'ndaki sürgününden, anavatanı Vasburagan'a dönmüştü (“Դարձ Արծրոյն պանդխտելոյ Ի Բիւզանդիոնէն Աշխարհն իր հայրենի Վասպուրական”).⁶ Khirimyan, bu hayırlı dönüş üzerine hayaller kurmuş ve yazılar yazmıştı. *Bantukhd* dostlarını, kendisiyle beraber geri dönmeye ikna edebilmeyi diliyordu. Fakat Khirimyan'ın *Hiravirag Araradyan*'ını ve *Ardzvi Vasburagan*'ını okurken eski yaşantıları, aileleri ve memleketleri için gözyaşı dökkenlerden çok azının bu büyük adımı atmaya ve evlerine eli boş dönmeye yetecek cesareti vardı.⁷

Konstantiniye'de yayımlanan bir süreli yayın olan *Meşu* (Arı),

5 age, 1855, no. 3, s. 79-80.

6 age, 1856, no. 12.

7 age., 1856, no. 12, s. 182-88.

Khirimyan'ın cüretkâr girişimini şu sözlerle duyuruyordu: “Yeni bir Gutenberg misali, dünya aydınlanmasının meşalesini taşıyıp, kar ve buz üzerinde güçlkle yürüyerek Van’a ulaştı” (“Իրրել նոր Կիթենաբերկ աշխարհի լուսաորութեան ջահը իր առաջին ձգած ծիւները եւ ստները կոխկրտելով հասաւ Վան”)⁸ Ermeni yerel yetkililer, Khirimyan'ı aralarında görmeye hevesli değillerdi. Bir Vanlı ağa şöyle diyordu: “Hiç durmadan konuşur da konuşur. Size neyle ilgili olduğunu söyleyeyim. Birtakım hurdalar getirmiş, mekânı bunlarla doldurmuş ve oraya matbaa diyor, matbaa” (“Եկեր կը խօսէ, կը խօսէ եւ ալ կ'ըսեն ինչ է. քանի մը փետ-փետուր բերեր լեզուներ եւ մամուլ, մամուլ կը կանչէ”)⁹ Van başpiskoposu Kapriyel de Khirimyan'ı desteklemeyi reddediyor, Venedik gibi bir öğrenim merkezi haline getirmeyi umduğu Varak Manastırı'na yerleşmesine izin vermiyordu.

Khirimyan zaman içinde tüm zorlukların üstesinden gelmeyi başardı. Varak'a [Erek] yerleşti ve *Ardzvi Vasburagan*'ı yeniden yayımlamaya başladı. Gazete, bazı kesintilerle 1864'e kadar çıktı.¹⁰ Khirimyan, 1862'de Daron (Muş) başpiskoposluğuna atandığında *Ardzvig Darono*'yu da (Daron'un Yavru Kartalı) yayımlamaya başladı. İki ayda bir çıkarılan derginin editörlüğünü, Daron'a yolculuğunda Khirimyan'a eşlik eden öğrencisi *Vartabed Karekin Sırvantziyants* üstlenmişti. Sırvantziyants aynı zamanda Muş'ta yeni açılan okulda öğretmenlik yapıyor, bir taraftan da bölgenin folklorunu derliyordu. Sıradan köylüyü eğitme konusunda *Ardzvi Vasburagan*'la aynı rolü üstlenen, vatan aşkı aşılayan ve tarihi Daron-Duruperan bölgesi halkının acı ve ıstıraplarının aynası olan *Ardzvig Darono* 1863'ten 1865'e kadar yayımlandı. *Ardzvi Vasburagan* ve *Ardzvig Darono* manidar bir biçimde aynı kaderi paylaştılar: Hükümet karşıtı yayınlar oldukları gerekçesiyle kapatıldılar.

8 Meğu, 10 Ekim 1859, no. 28, aktaran Haygaz M. Boğosyan, *Vasburagani badmutyunts, 1850-1900* (Vasburagan Tarihinden, 1850-1900) (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1988), s. 112.

9 *Azadamard*, 20 Haziran/3 Temmuz 1910, no. 313, aktaran kaynak *Vasburagani badmutyunts*, s. 113.

10 *Ardzvi Vasburagan*, uzun bir aranın ardından 1872'de Manuel Ananyan tarafından bir kez daha yayımlanmaya başladı, fakat birkaç ay sonra yayın hayatına temelli olarak son verildi.

Khirimyan, Varak'ta [Erek] matbaanın yanı sıra, Jarankavorats Teoloji Okulu'nu da kurdu. Bu okul, Vasburagan'ın modern pedagojik yöntemlerle, eski usul fiziksel cezalandırmaya başvurmadan faaliyet gösteren ilk eğitim kurumuydu. Khirimyan resmi bir eğitim almamasına rağmen doğuştan öğretmendi. Öğretmenleri, öğrencilere ihtimam ve anlayışla yaklaşımları, keyifli bir öğrenim atmosferi yaratmaları, vatanseverlik ve anavatana bağlılık duyguları aşılama yönünde eğitiyordu. Dil ve tarih alanlarındaki ders kitaplarının bu prensiplerle ve Vasburagan'ın sözlü geleneginden faydalanarak hazırlanmasını teşvik etti. Khirimyan'ın emri üzerine, Jarankavorats'ın en özverili ve kendini işine adanmış öğretmeni, aynı zamanda kuzeni Khoren Khirimyan üç ciltten oluşan Հայրենագիտություն (Armenoloji) çalışmasını hazırladı ve bu ders kitapları sayesinde, Ermeni folkloru ve Van edebiyatı ilk kez okul müfredatına dahil edildi.

Khirimyan, Jarankavorats Okulu'nu, modern eğitim konusunda bir model ve Vasburagan'da bir okullar ağının kurulmasında itici güç haline getirmişti. Vasburagan'daki eğitim ve kültür hayatının liderliğini üstlenecek müstakbel bir entelektüel nesil bu okullarda eğitim gördü. Osmanlı mezalimi katlanılmaz bir hal aldığında bu entelektüeller, müdafaa ve Ermenilerin yaşantılarının iyileştirilmesi doğrultusunda mücadele verecek gizli örgütlere öncülük edeceklerdi. Bunların arasında, Devgants kardeşler, Khoren Khirimyan, Mesrob Papazyan, Panos Terlemezyan, Boğos Natanyan ve Mıgırdiç Avedisyan gibi özgürlükçü ve devrimci hareketlerin önde gelen liderleri vardı.

Jarankavorats Okulu ve *Ardzvi Vasburagan* birbirini tamamlıyordu. *Ardzvi Vasburagan* muhtemelen Konstantiniye entelijansiyasının Ermeni vilayetlerindeki durumdan haberdar olmasını sağlayan ilk mecra'ydı. 1862'de Zeytun ayaklanmasını, Zeytunluların milli gurur ve cesaretlerinden övgüyle bahsederek, peşinden gidilmesi gereken bir örnek olarak duyurmuştu. Okulun öğrencilerinden Karekin Sırvantzdıyants, "Mer kordz noren ısgısenk" (Yeniden İşimize Koyulalım) başlıklı uzun makalesinde, yılmadan direnmeleri ve acınası gözyaşları dökmeyi bırakmaları konusunda halkını ikaz ediyordu: "Sahip olduğumuz her şeyi vatan uğruna feda edelim / Ve milletimiz sonsuza

kadar bizlerden razı olsun” (“Ինչ որ ունիւք ազգիւն աւետնք զոհ / Ազգն էլ յաւիտեան մեզնից մնայ զոհ”). Ermenileri köleleştirip, bölünmelerini körükleyerek onlara hükmetmeye çalışan ve canlarına kast eden mecazi bir yılan tasviri yapıyordu.¹¹ Sırvantzdıyants aynı makalede, Ermenileri pes etmemeleri için cesaretlendiriyordu: “Vuracak ve vurulacaksınız. Düşseniz bile ayağa kalkacaksınız. Muhakkak amacınıza ulaşacaksınız; ölseniz dahi kazanacaksınız, çünkü siz hakikatsiniz.”

Ardzvi Vasburagan, Van’da Ermenistan’ın eski ihtişamını anlatan hikâyeler eşliğinde, Konstantiniye’de yola çıkarken belirlediği amacı gütmeye devam etti: Milli gurur, özsaygı, özgürlük aşkı ve vatanseverlik aşılama (“Մեռած արտերնու կենդանութիւն տունդ ազգային պատմութիւնն է միայն”). Dergi, ilerleme ve modernite önünde engel teşkil eden çağdışı gelenekleri ve batıl inançları eleştirirken, ahlaki değerleri, eğitimin önemini ve dine bağlılığı öne çıkardı. Khırimyan ve Varak’taki Jarankavorats Okulu’nun öğrencilerinin –Dikran Amircanyan, Ğevont Pirğalemyan, Yeremya kardeşler, Arisdages ve Setrak Der-Sarkisyan (Devgants), Arsen Tokhmakhyan ve Karekin Sırvantzdıyants– çabalarıyla Van taşra edebiyatı önemli bir noktaya erişmiş ve modern Batı Ermeni Edebiyatı içinde bir yer edinmişti.

Bu tutkulu gençler ve öğretmenleri vilayeti dolaşmış, her köyü ziyaret etmiş, etnografik bilgiler toplamış, bölgenin topografik ve demografik özelliklerini kaydetmiş ve sonradan *Ardzvi Vasburagan*’da yayımlanacak kapsamlı raporlar ve istatistikler hazırlamışlardı. Halk öykülerini, şarkıları ve folkloru kayıt altına alıp, gelenekleri, şenlikleri ve Vasburagan’daki hayatı yansıtan düzyazı ve şiirler yazdılar. Onlar, bu hayatın birer parçasıydı ve sözlü geleneği en özgün biçimde aktarıyorlardı.¹² Khırimyan’ın öğrencileri öğretmenlerinin düsturunu izlediler: “Halkla beraber, halk için.”

11 *Ardzvi Vasburagan*, 1862-63, no. 1, s. 9-19.

12 İtnik folklorla yönelik ilgi Avrupa’da bile yeni bir fenomendi, bu insanların yaptıklarına, Avrupalı halkbilimciler ancak birkaç on yıl önce başlamışlardı. Khırimyan ve öğrencileri, muhtemelen Avrupa’daki bu hareketten haberdar değildi.

EŞSİZ BİR İLHAM KAYNAĞI

1860'larda, taşra edebiyatı, Konstantiniye'de sağlam adımlarla ilerlemekte olan Batı Ermeni resmi edebiyatı için yeni bir fenomen, ilham kaynağı ve yenilikçi bir etkiydi. Batı Ermeni edebiyatçıları, öncelikli olarak doğduğu ve ait olduğu yeri temsil eden taşra edebiyatını keşfettiler. Taşra edebiyatı, *Hayasdan*'da, Türk işgali altındaki tarihi Ermeni topraklarında doğmuştu. Ermeni taşra edebiyatının bir diğer niteliği çekirdeğiydi: O sıralar vilayetlerde hâlâ sürdürülen geleneksel Ermeni yaşantısına ayna tutmaktaydı. Yüzyıllar boyunca muhafaza edilmiş ve nesilden nesle aktarılmış bölgesel gelenekleri, yaygın inanışları, ritüelleri, atasözlerini, türküleri, masalları ve efsaneleri yansıtıyordu. Sürekli sömürülen ve istismar edilen köylülerin hayatlarını anlatıyor, sıkıntılarını, şikâyetlerini, sevinçlerini, gözyaşlarını, umutlarını ve arzularını betimliyordu.

Batı Ermeni edebiyatının iki kolu, klasik edebiyat ya da *belles lettres* ve taşra edebiyatı, üslup, dil, tema, ruh ve hatta biçim ve içerik bakımından birbirlerinden bağımsız olarak gelişmişti. Konstantiniye'de ve Ermeni kültürünün diğer merkezlerinde ortaya çıkan klasik Ermeni edebiyatı, Avrupa edebi akımlarının etkisi altında ilerlemişti. İçeriğe odaklanmak yerine, biçimde, üslupta, cümle kurma tarzında ve şiir sanatında inceliğin peşindeydi. Esas olarak kozmopolitti; konularını ve özünü şehir hayatından, şehirli Ermenilerden alıyordu. Özlemini çektiği "anavatan" romantik bir hayalden ibaretti. Ermeni vilayetlerindeki gerçek hayatla ilgisi olmayan ve ata topraklarına derinden bağlı yaşayan Ermenilerin duygularını, ihtiyaçlarını ve arzularını içermeyen bir hayat tasvir ediyordu. Söz dağarcığı kısıtlıydı. *Krapar*la bağlarını kopardığından, hayatın çeşitli alanlarında –tarım, hayvancılık ve zanaatkarlık vs.– kullanılan sözcükler için Avrupa dillerine bel bağlamıştı. Ermeni taşra edebiyatı ise yapı ve içerik bakımından sade ve basitti; fakat halka yakındı ve halk yaratılarının çeşitli türlerinden izler taşıyordu. Anavatandaki vahim durum ve Türklerle Kürtlerin giderek artan zulümleri, taşra edebiyatına örtük bir siyasi nitelik kazandırmıştı. Ermenilerin dertleri ve baskıya karşı

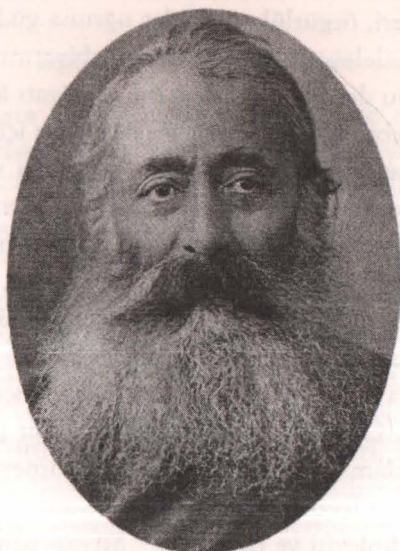
ayaklanma istekleri, özgürlük ve adalet uğruna güdülen siyasi emeller ve milli mücadeleye bağlılık, taşra edebiyatının alt metinlerini oluşturunuyordu. Bu durum, Batı Ermeni edebiyatı âlemine dışarıdan giren ilk taşra edebiyatı olan Van taşra edebiyatı için de geçerliydi.

Bu sürecin başlamasıyla, Van taşra edebiyatı ve yüksek kültür olarak görülen Konstantiniye kültürü arasında karmaşık bir ilişki gelişti. *Vanetsi* lehçesi, edebi dili zenginleştirmek için kendi renkli söz dağarcığını sunmaktaydı. Karekin Sırvantzdıyants, edebi dildeki kelime eksikliklerini tamamlamak isteyen kozmopolit entelektüellere, çareyi yabancı sözlüklerde aramak yerine ya asıl kaynağa, yani klasik Ermeniceye ya da halka ve halkın konuştuğu lehçelere bakmalarını tavsiye ediyordu. Örneğin, şöyle yazıyordu: “Bir geminin muhtelif kısımlarını tanımlamak için pek çok farklı kelimeye duyulan ihtiyaç karşısında hayretler içerisindeyiz. Van’ın Avants köyüne gidin. Köydeki denizcileri dinleyin ve öğrenin.”¹³ Sırvantzdıyants, halk türkülerinin, masalların ve özdeyişlerin edebiyata nasıl tazelik ve canlılık katabileceğini göstermişti. Naregatsi’nin, popüler türkülerin üsluplarından ve ruhlarından esinlenerek yazdığı “*Dzımnıtyan meğetin*”i (Doğum Ezgisi) ve “*Harutyán dağı*”nı (Diriliş Şarkısı) örnek vermişti.¹⁴

Gene de, Khırımyan ve Sırvantzdıyants’ın Ermeni etnik edebiyatı (Հայոց տոհմային գրականություն) hakkındaki görüşlerinin zihinlerde yer etmesi ve serpilmesi için biraz zaman gerekiyordu. İkisinin çalışmaları, Ermenistan’daki günlük yaşamla ilgili konuların nasıl edebi ürünler haline getirilebileceğine dair örnek teşkil ediyordu. Sırvantzdıyants bir keresinde, *Vanetsi* köylülerin içler acısı vaziyetini anlatan bir yazı kaleme almış, ancak bu yakınmaya kattığı duygu, içtenlik ve yalın anlatımı, yazıyı bir insanlık trajedisi hakkında ustalıkla işlenmiş bir leitmotife dönüştürmüştü: “Yazın sıcağında, kışın tipisinde, sırtlarında bir gömlek olmadan küllerde debelenir, dikenlere basarlar; sığır güder, buğday ve arpa toplarlar; korku ve acıyla karşı

13 Karekin Sırvantzdıyants, *Krots u prots* (Edebi Yaratılar ve Halk Yaratıları), s. 17, aktaran kaynak *Hay nor kraganutyán badmutyún* (Modern Ermeni Edebiyatı Tarihi), c. 3 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1964), s. 567.

14 Karekin Sırvantzdıyants, *Manana* (Kudret Helvası), s. 235-36, aktaran kaynak *Hay nor kraganutyán badmutyún*, c. 3, s. 573.

Mıgırdiç Khirimyan Hayrig

Karekin Sirvantzdiyants

ԱՐԾՈՒԻ

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆ

ԹՈՌՈՒՅԵԱԼ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ԹԵՒՕԲ

ՅԱՐԾՐՈՒՆԻ ԳԱՂԷՆ Ի ՎԱՆՏՈՍՊ

Ա. ՏԱՐԻ. ԹԻԻ 1

1855

ՅՈՒՆԻՑ

ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՒՍԱՌԻՐ ՈՂԵՈՅՆ ԱՐԾՈՒՄԵՐ Ի ԳԻՄԱՑ ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ

Որ ի հայրենի բնակամուտի գրգռեցնի գրգռատախշոյնն առն՝ լոյսն հան, ի լայնատարած ծոցն Արտաշատի զառնալ հեռացնալ կան առ թաղաքիկ բնակութեամբ. ովքեր չապրէ յանկա իջնի՝ հեշտալուս յաշտակութիւն ժողովոյ առաջիկ.

Ենի ուրեմն, Արծաթի խ չորս փեռաք, Թախ, չղեաց ի համօրէն

անդիս Հայաստան աշխարհին մերուժ. ժողովնա ի վերայ թերթից թեւոց զհայրենաբա բազմալան ծաղկունքի խելնեան լրանց, պաշխ, ապ նախնա. Թողգածածա մաշկաւոյն, նախ զփրախաւն ողջոյն ի Միամնա եջ Գաղէն պարթեւականին Գրիգորի, ի նորին Բրիտանական լուսաւառց վէճ Տաճարէն. Հախճաճեանց կաւան իաշարաւսն պիտոյց աջ

karşıydırlar; ağalarının evlerinde hizmet ederler. Asla ‘hastayım’ demezler. Bu, utanç vericidir; kabul edilemez. Darı ve arpa yerler. Ağalarına olan bitmez tükenmez borçlarını buğdayla öderler. Durmadan çalışıp didinirler, lakin daima sefalet içindedirler.”¹⁵

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası oluşan koşullar, Ermenilerin reform talepleri ve Khırimyan’ın silahlı mücadele çağrısı –meşhur demir kepece analojisi– karşısında Konstantiniye edebiyat çevreleri yeni bir coşkuyla dolmuş, gözünü kulağını vilayetlere çevirmişti.¹⁶ Eserleri vilayetlere kan ve can veren Tilgadıntsi, Melkon Gürciyan ve Levon Paşalyan, 1880’ler ve 90’larda kabul gören yazarlar haline gelmişlerdi bile. Khırimyan ve Sırvantziyants’ın mirası, onların eserlerinde hayat buluyor ve yeniden değerlendiriliyordu. Ermenistan’a dair sade vakayinameler, derin bir anlam ve olay örgüsüyle bezenmeye, sanatsal açıdan özenle işlenmiş biçim ve renklerde belirmeye başlamıştı. Konstantiniye’de yayımlanan günlük gazete *Hayrenik* (Atayurdu) 1893’te şöyle yazıyordu: “Etnik edebiyatımızın sağlam köklerinin vilayetlerde olması gerektiği bizim tarafımızdan kabul edilmiş bir hakikattir.”¹⁷ Nitekim, folklorik öğelerle dolu taşra edebiyatının, dönemin edebi anlatılarındaki bölgelerin tasvirlerine gerçekçilik kattığı aşikârdır. Van taşra edebiyatının Batı Ermeni *belles lettres*’i üzerindeki etkisinin önemli bir vechesi işte bu olguda yatar.

Gerçekten de, Batı Ermeni edebiyatı hayatın kaynağına yaklaşıyordu. 1915 Soykırımı’yla Batı Ermenistan’daki hayat ve beraberin-

15 *Ardzvi Vasburagan*, 1862-63, no. 3, s. 71.

16 Khırimyan, Berlin Kongresi’ne katılan Ermeni heyetinin başkanlığını üstlenmiş ve kongreden eli boş dönmüştü. Büyük Güçler, Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması’nın hükümlerini yeniden müzakere etmek üzere Berlin’de toplanmışlardı. Ayastefanos Antlaşması’nın Ermeni vilayetlerinde ıslahat yapılmasını öngören 16. maddesi, Ermeni heyetinin itirazlarına rağmen büyük ölçüde hafifletilmişti. Berlin Antlaşması’nın 61. maddesi, yapılacak ıslahatı belirsiz ifadelerle şart koşuyordu. Khırimyan Konstantiniye’ye döndükten sonra, göreviyle ilgili bir vaaz verdi. Konferansı, bir tencere *harisaya* –keşkek– benzetiyordu. Demir kepeçlerle gelenler (güçlü olanlar) *harisadan* paylarına düşeni alabilmişlerdi. Ermenilerin ellerinde ise sadece dilekçeler vardı. Kâğıttan kepeçleri, onlar hiçbir şey alamadan yahninin içinde eriyip gitmişti.

17 *Hayrenik*, 1893, no. 363, aktaran kaynak *Hay nor kraganutyan badmutyun*, c. 4 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1972), s. 533.

de Batı Ermeni kültürü ansızın durmadan önce, anlayışı ve ideolojisi evrensel, ruhu ve ilham kaynağı ise milli olan Batı Ermeni edebiyatı, adım adım mükemmelliğe doğru yürüyordu.

GELENEĞİN İZİNDE

Ardzvi Vasburagan'ın yayın hayatına son vermesinin üzerinden uzun zaman geçmişti, fakat bir nesil, geleneği sürdürmeye hazırdı. Sırvantzdıyants'ın *Manana*'sı (Kudret Helvası), katliamlardan önce, Ermenilerin hâlâ hâkim unsur olduğu zamanlardaki Van vilayetidir. Hızla gelişen Van şehrinin, Aykesdan'ın ve Vasburagan köylerinin hengâmesinin canlı tasviri, yörenin tüm karakteristik özelliklerinin toplamıdır: Naregatsi'nin¹⁸ zamanından beri aşkla sürdürdükleri o özgün folklorik üslup eşliğinde *Vanetsi* gelenekleri, âdetler, şarkılar, atasözleri, yaygın inançlar, beddualar ve hayır duaları, ticaret hayatı ve tüccarlar, yemekleri ve gündelik işleriyle ev kadınları, *bantuk-hd*ların ve geride kalan ailelerinin çektikleri ayrılık acısı *Manana*'da ustaca işlenmişti. Sırvantzdıyants *Manana*'da Van vilayetini yazıya dökerek ölümsüzleştirdi. Emma Kostanyan'ın Sırvantzdıyants monografisinde belirttiği gibi, bugün bölgede hiç Ermeni kalmamış olsa da, *Manana* Van'ın yaşayan belleği olmaya devam ediyor.¹⁹

Sırvantzdıyants'ın Van'ın ve başka yörelerin folkloruna dair kayıtları, sonraki yazarlar için paha biçilmez bir kaynak oldu. İlk olarak Sırvantzdıyants'ın Daron bölgesinde keşfettiği Ermeni milli destanı Sasunlu Tavit, bahsimizin kapsamı dışındadır; çabalarının bir diğer güzel örneği ise "Siamanto ile Keje Zare"nin hikâyesidir. Van Gölü'nün kıyılarında, Sipan [Süphan] Dağı'nda anlatılagelen ve Ermeni çoban Siamanto ile bir Kürt aşiret reisinin kızı olan Keje Zare'nin trajik aşklarını konu alan hikâye, Sırvantzdıyants tarafından yazı-

18 Krikor Naregatsi (Naregli Krikor), 10. yüzyılda yaşamış ünlü Ermeni filozof ve şair, çalışmalarını Vasburagan'daki Nareg [Yemişlik] Manastırı'nda yürütmüştür.

19 Emma A. Gostanyan, *Karekin Sırvantzdıyants* (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1979), s. 69-71.

ya aktarılmıştı. *Hamov Hodov*'da (Lezzetli ve Rayihalı) yayımlanan bu halk hikâyesi, sonradan Hovhannes Şiraz tarafından kullanıldı –daha doğrusu, tüm hikâye, harikulade bir edebi üslupla, uzun bir şiir biçiminde yeniden yazıldı. Bir başka örnek ise, gene Sırvantzdıyants'ın kaydedip yayımladığı *Dezhico*'dur. 20. yüzyılın şöhretli iki Ermeni yazarı, Hovhannes Tumanyan ve Terenig Demirciyan, bu popüler halk hikâyesinden faydalanarak sosyopolitik hiciv türünde başyapıtlara imza attılar; ellerindeki malzeme, eserlerinde birbirlerinden oldukça farklı biçimler almış olsa da, her ikisi de eserlerine hikâyenin başkahramanı *Kaç Nazar*'ın (Cesur Nazar) adını verdi. Bu başyapıtlar, halk hikâyelerinin, sanatsal yaratıların hammaddesi olarak kullanımlarının birer örneğidir. Bu durum, Van taşra edebiyatının oynadığı bir diğer önemli rolün göstergesidir.

Doğum yeri Van'a bağlılığına rağmen, Sırvantzdıyants daima daha kapsamlı bir Ermenistan resmini tahayyül etti. “Ben *Garnetsiyim* (Erzurumlu)”, “Ben *Vanetsiyim*” diyerek, vatanseverlikleri memleketlerinin sınırlarını aşmayanları çok ağır bir biçimde eleştiriyordu. Öteki uçta ise Ermenistan dışındaki Osmanlı şehirlerinde yaşayan ve ekmeklerini nerede kazanıyorlarsa oraya vatan gözüyle bakan (“*որստեղ հայր աշխտեղ կայր*”) Ermeniler vardı.²⁰ Sırvantzdıyants, özgür bir ulus hayali kuruyor ve bu hedefe ulaşmanın yegâne yolunun, tüm zalimlere karşı milli mücadele vermekten geçtiğine inanıyordu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce bile Ermenilere başkalarına bel bağlamamalarını, birleşerek kendi başlarına mücadele yürütmelelerini öğütledi.²¹ 1869'da *Mşetsi* (Muşlu) kardeşlerine şöyle sesleniyordu: “Muş Ermenileri, hakiki Ermeniler ve hakiki insanlar idiyseler, Kürtlerin, evlerini ve mallarını yağmalamalarına, kazançlarını gasp etmelerine ve şereflerine leke sürmelerine neden müsaade ettiler? [...] Sürekli katlediliyorlar. Ölüyorlar. Bırakın, hiç değilse bir şeyler yapıp hayatlarına ve ölümlerine bir mana katsınlar.”²² Raffi, köleler gibi hizmet ve itaat etmeyi vaaz eden, Ermeni ruhban sınıfına yöne-

20 *Ardzvi Vasburagan*, 1861, no. 3, aktaran Gostanyan, *Sırvantzdıyants* içinde, s. 88-89.

21 *age*, s. 113.

22 *Manzume-i Efkâr*, 1869, aktaran Gostanyan, *Sırvantzdıyants*, s. 97-98.

lik meşhur serzenişini henüz yazmadan önce, Sırvantzdıyants halkın pasifliğinden rahipleri sorumlu tutuyordu. Acı bir biçimde, onların İsa Mesih'in öğretisine dair argümanını örnek olarak gösteriyordu: "Sağ yanağınıza bir tokat atana öbür yanağınızı da çevirin. [Size karşı davacı olup] mintanınızı almak isteyen abanızı da verin..." Ruhban sınıfı ne zaman kölelik zihniyetini güçlendirdikleri yönünde eleştirilse, şu gerekçeyi ileri sürerdi: "Ne yapabiliriz? İsa Mesih bizlere karşılık vermememizi emretti."²³ Hristiyan öğretisinin bu yanlış yorumu, gerçekten de Vasburagan'daki din adamlarının çoğunun düşünce yapısını yansıtıyordu. Jarankavorats öğrencilerinden Arsen Tokhmakhyan sonradan şöyle yazacaktı: "1850'lere kadar, Vasburagan ruhban sınıfı, daima dua eden ve kendilerini ahirete hazırlayan bir grup ahmaktan ibaretti [...] Khirimyan ve öğrencileri, milliyetçiliği yaymak ve Van halkının zihniyetini değiştirmek için geldiler."²⁴ Elbette, Khirimyan ve öğrencilerinin –bilhassa Sırvantzdıyants'ın– faaliyetleri gözlerden kaçmadı. Ermeni muhafazakârlar nezdinde düşmanlık hissi ve hükümetin gözünde şüphe uyandırıyorlardı. Hem Khirimyan hem de Sırvantzdıyants daimi bir gözetim altındaydılar; faaliyetleri sansürleniyor ve kısıtlanıyordu.

1871'de, artık Konstantiniye Patriği olan Khirimyan *Hayrig*, Sırvantzdıyants'ı "Milli Anayasa"nın [Ermeni Milleti Nizamnamesi] uygulanışına nezaret etmesi için Van'a gönderdi.²⁵ Khirimyan, bu sadık öğrencisine yazdığı mektubunda, Vasburagan'da hâlâ hâkim olan zihniyet karşısında duyduğu üzüntüden bahsediyordu. "Git, Van ahalisinin kölevari ruhundan yana yakıla şikâyet et," diye yazıyordu.

²³ *age*, s. 97.

²⁴ Arsen Tohmakhyan, *Hayreniki bahançneri yev hay küğatsin* (Atayurdunun Talepleri ve Ermeni Köylüsü), Tiflis, 1881, aktaran Boğosyan, *Vasburagani badmutyunts*, s. 44.

²⁵ Burada sözü edilen Ermeni Milli Anayasası (Ermeni Milleti Nizamnamesi), ileri Batı Ermeni entelektüelleri tarafından kaleme alındı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin yaşantılarını ve cemaat yapılarını düzenleyen maddelerden oluşuyordu. Anayasa, 1860'ta Ermeni Milli Meclisi'nde (Ազգային ժողով) onaylandı. Osmanlı hükümeti, üstünde önemli değişiklikler ve düzeltmeler yapılmasını dayattıktan sonra, 1863'te Anayasa'yı kabul etti. Belge, Nizamname-i Millet-i Ermeniyan olarak adlandırıldı.

“Bu ölü halkın üzerindeki kölelik kefenini yırtıp at [...] Gözlerini kör eden peçeyi indir.”²⁶ Khırımyan, özgürlük sevdasını öğütlemesi, kökleşmiş batıl inançlara ve geleneklere karşı insanları aydınlatması, geçmişte milletlerinin başına gelen belaları anlatması, onları yeni felaketlere engel olmanın yolları üzerine düşünmeye sevk etmesi ve kendilerini hazırlayıp uygun anı beklemeye teşvik etmesi için Sırvantzdıyants’ı cesaretlendirerek mektubuna devam ediyordu.²⁷

1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nda alınan yenilgi, ardından gelen Ayastefanos Antlaşması ve Berlin Kongresi neticesinde öfkeli ve çileden çıkmış bir halde olan Osmanlı hükümeti, Ermeni tebaası üzerindeki baskıyı arttırdı. Ermeni hayatına, kültür ve eğitim kurumlarına yönelik sansür yoğunlaştırıldı. Hükümet, Ermenilerin eğitim faaliyetlerini kısıtlamak ve Vasburagan’da gelişmekte olan Ermeni okulları ağına son vermek için Türk okullarının sayısını artırıyor ve *millet mektebi* olarak anılan Ermeni ve diğer azınlıklık okullarına ağır vergiler yüklüyordu.²⁸ Ermeni tarihinin öğretilmesine izin verilmiyordu. “Hayasdan” [Ermenistan] kelimesinin kullanımı imparatorluk çapında yasaklanmıştı. Türk müfettişler, olağandışı bir şey yaşanmadığından emin olmak için okulları sık sık ziyaret ediyorlardı.²⁹

Zulüm tepe noktasındaydı. Sansür sadece kültürel yaşamla sınırlı kalmamıştı. Abdülhamit, Ermeni Meselesi’nin kendi yöntemleriyle halletmeye karar vermişti: Hapsetme ve katliam, zorunlu göç ya da Müslümanlaştırma. Bu durum, savaş henüz başlamamışken, Ermeni dükkânlarının yağmalanıp yakılmasına ve Celaledin gibi Kürt aşiret reislerinin Ermeni köylerine düzenledikleri saldırılar neticesinde binlerce insanın ölümüne ve ağır mali kayıplara sahne olan Van’da, en ağır haliyle yaşanıyordu. Vasburagan’daki duruma tanıklık eden

26 Boğosyan, *Vasburaganı badmutyunits*, s. 101.

27 *age*, s. 109.

28 Detaylar için, *age*, s. 65.

29 Rivayete göre, 1891 yılında bu ziyaretlerden birinde, Türk müfettiş, başlığı Ermenice “H” ile başlayan bir kitap fark eder. “Nedir bu? Hayasdan mı?” diye sorar bir öğrenciye. “Hayasdan tarihi mi öğreniyorsunuz?” Kitap, gerçekten de Ermeni tarihi –*Hayots badmutyun*– üzerinedir. Öğrenci, sakın bir şekilde “Hayır!” diye cevap verir. “Hayır efendim, *Hatsi badmutyun* (Ekmeğin Tarihi). Zira atle ilgili bir kitap bu.”

Ermeni romancı Raffi, ünlü romanı *Celaleddin*'de, Ermeni köylerinde gerçekleştirilen yağma ve katliamları ve bu Kürt aşiret reisinin Van vilayetinde saçtığı dehşeti, güçlü ve canlı sahnelerle tasvir eder.³⁰

TAŞRA EDEBİYATINDA YENİ BİR DÖNEMEÇ

Yeni felaketler, yeni bir edebiyatın doğuşuna yol açtı: Ağıt türünde ortaya konan edebi tepkiler. *Vankuj* (Van'a Ağıt), Khirimyan'ın, Kürt mezalimine, 1876'da pazar yerinin yağmalanıp yakılmasına verdiği tepkiydi. *Haykuj*'da (Ermenilere Ağıt) ise, Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Bayazid ve Alaşgerd'de [Eleşkirt] 15.000 Ermeni'nin katledilmesinden duyduğu üzüntüyü ortaya koyuyordu. Akıllardan hiç çıkmayan şu uğursuz soru ağıt boyunca varlığını ısrarla sürdürüyordu: Ekmeğinizi bölüştüğünüz ve geçimlerini sizin alınterinizle sağlayan komşularınız, misafirperver sofralarınızı nasıl kanla kirletbildiler? Khirimyan'ın eserleri ağıt türünde olmalarına rağmen –Movses Khorenatsi'nin “Ողբաւ գրեց հայոց աշխարհ”ına (Senin yasını tutuyorum ey Ermeniler diyarı!) oldukça benzer bir biçimde– politik imalar ve felaketten kurtulmanın yolu üzerine derinlemesine düşünülmüş bir fikir içeriyordu: Silahlara başvurmak. “Doğanın kanunu bu,” diye yazmıştı. “Eğer koyun gibi davranırsanız, eğer bir boğa gibi kendinizi savunacak boynuzlarınız yoksa [...] eğer silahsızsanız, daha da fazla katledileceksiniz. Can attığınız özgürlüğe kan dökmeden ulaşabileceğinizi mi sandınız?”³¹

Khirimyan'ın ağıtlarını, Sırvantzdıyants'ın yeni felaketler karşısındaki tepkisi izledi. Büyük kıtlığın ve savaş sonrası giderek artan eziyetlerin ardından, Konstantiniye Patriği Nerses Varjabedian, Sırvantzdıyants'ı felaketzede Ermenilerin durumu hakkında bir rapor hazırlaması, onları rahatlatması, destek olması ve umutlarını yitirmemelerini sağlaması için Vasburagan'a gönderdi. 1879'da, hem

30 Kayıplara dair, ayrıca bkz. Yeremya Devgants'ın, Konstantiniye'deki Ermeni Milli Meclisi'ne sunduğu rapor. Aktaran Boğosyan, *Vasburagani badmutyunits*, s. 192-93.

31 Bkz. Khirimyan, *Haykuj*, *Ampoğçagan yerger* (Toplu Eserler) içinde, s. 274-75. *Vankuj* da *Ampoğçagan yerger* içindedir.

Khırimyan hem de Sirvantzdiyants Van'daydı. Biri piskopos, diğeri onun yardımcısıydı. Van, hükümetin Ermenilere yönelik baskıcı politikalarına tepki olarak oluşturulan ve ellerinden gelebilecek her şekilde milleti savunmayı amaçlayan gizli örgütlerin merkezi haline gelmişti. Van'ın bu iki evladı ise, yazarak ve vaaz vererek kendi mücadelelerini yürütüyorlardı.

İki bölümden oluşan ve düzyazı şeklinde kaleme alınmış bir edebi eser olan *Toros Ahpar Hayasdani camport* (Kardeş Toros Ermenistan Yolcusu), Sirvantzdiyants'ın, tırmanan dehşetin karanlık gölgesi altındaki Ermeni yaşamına dair izlenimlerini içeriyordu. Eser, Sirvantzdiyants'ın Kardeş Toros adını verdiği hayali bir kuşun ağıtıdır. Ermenistan harabeleri üzerinde uçan kuş, katlanılmaz vaziyeti anlatır, özgürlük ve adalet için direnmenin ve mücadele etmenin gerekliliğini öğütler. Sirvantzdiyants, lirik kahramanının sözleriyle, Ermeni iktidarının ve maddi bekasının sembolü olarak gördüğü Ermeni devletinin kaybindan duyduğu derin üzüntüyü ortaya koyar. Aynı şiddetle, Ermeni manevi gücünün sembolü olarak gördüğü Ermeni Kilisesi'nin, eski görkemini yitirisinin yasını tutar. Ermenistan'daki umutsuz vaziyete, fakr u zarurete, can ve mal güvenliğinden yoksunluğa, mütemadi tarafgirliğe, ayrımcılığa ve zulme rağmen, daha iyi bir hayat için yurtlarını terk edip başka yerlere gidenleri ağır biçimde eleştirir. Manidar bir şekilde, Toros Ahpar, gurbetteki bu Ermenileri ziyaret etmeyi reddeder ve yurdundan ayrılmaz. Sirvantzdiyants onunla hemfikirdir. "Evet! Haklısın!" der. "Git! Kedere boğul! İnsanların kalbini titret!" Yıkıntıların üzerinde yaşamak ve "kaybedileni kaybedildiği yerde aramak yeğdir."³²

Khırimyan *Hayrig*'in muhtemelen 1894'te ya da bir önceki yıl kaleme aldığı benzer nitelikteki yapıtı, *Babig yev Tornig* (Dede ve Torunu), 1894'te –Mıgırdıç Khırimyan'ın Ermeni direniş hareketinin kalbinden uzakta, Kudüs'te, patrik olarak görevlendirilmesi kararlaştırıldığında– yayımlanmıştı. Durum artık daha da kötüleşmişti. Türk ve Kürtlerin, Ermenilere yönelik zulümleri ve şiddetli saldırıları artmıştı. Öte yandan, hükümetin bu mezalime müdahale etmedeki

32 Bkz. Sirvantzdiyants, *Yerger*, c. 2, s. 183.

başarısızlığı ve yeni oluşturulan Hamidiye Alayları'nın katliamlara katılmaları, menfur bir planın işaretleriydi.³³ Tüm bunlara rağmen, Khirimyan Ermeni kardeşlerine, zorluklara göğüs germelerini ve daha emniyetli bir yaşam uğruna ata topraklarını terk etmemelerini öğütüyordu. Çelişkili bir biçimde, katliamların an meselesi olduğuna dair güçlü alametler varken, Khirimyan, Ermenileri, ne olursa olsun doğdukları topraklara sıkı sıkıya sarılmaya çağırıyordu.

Khirimyan'ın *Babig yev Tornig*'i, Ermeni köyünün ve ruhunun saflığı, basit yaşamı, arzuları, acıları ve özlemleriyle Ermeni köylüsünün romantize edilmiş bir tasviridir. Tıpkı Doğu Ermenistanlı yazarlar, Abovyan, Raffi, Nalbandyan, Muratsan, Broşyan ve diğerlerinin yaptıkları gibi –vatanseverliğin nihai tezahürü olarak– Ermeni köyüne yapılmış bir çağrıdır. Aslında *Babig yev Tornig*, Batı Ermeni taşra edebiyatından (գիւղաղրութիւն) farklı koşullar altında, farklı amaçlar doğrultusunda ortaya çıkan ve farklı bir yolda gelişen Doğu Ermeni taşra edebiyatına (գաւառական գրականութիւն)³⁴ daha yakındır.

ERMENİ EDEBİYATINI ERMENİSTAN RUHUyla BESLEMEK

Bu kısa incelemede, Khirimyan'ın edebi mirası ve Van taşra edebiyatına hamilik etmesinin yanı sıra, Karekin Sırvantzdıyants'ın bu edebiyattaki merkezi ve belki de daha önemli konumu üzerinde durulmuştur. Gerçekten de Khirimyan *Hayrig*, Van taşra edebiyatının doğuşunun, gelişiminin ve başarıya ulaşmasının ardındaki itici güç, öğretmen, destekçi ve esas unsur idiye, Sırvantzdıyants bu edebiyatın şöhretli siması ve asıl yaratıcısıydı.

Ermeni “yeniden doğuş”u, Avrupa düşüncesinin etkisiyle müm-

33 Sultan Abdülhamit 1891'de Kürtleri silahlandırarak onlardan düzenli süvari alayları oluşturdu – adını Sultan Abdülhamit'den alan Hamidiye Alayları. İleri sürülen gerekçe sınırların korunmasıydı, fakat gerçekte Hamidiye Alayları'nın ve onları örgütleyen sultanın temel hedefi Ermenileri sindirmektir.

34 Çeviri, bu adlandırmanın ardındaki düşünceyi yansıtmakta yetersiz kalmaktadır. Doğu Ermeni edebiyatının bu özel kolu, köye ve tarıma özel bir önem atfeden ve Ermeni yaşam tarzı bağlamında kırsal yaşam, köyün potansiyeli, geleceği ve önemiyle ilgili konuları kapsayan, çoğunlukla 19. yüzyılın ikinci yarısına ait, geniş bir külliyattan oluşmaktadır.

kün olmuş, fakat aradığı gücü ve ilhamı Ermeni geçmişinde bulmuştu. Ermenileri kölelik ve cehaletin yarattığı uyuşukluktan kurtarıp canlandırma, onlara milli gurur ve özfarkındalık aşılama ve daha iyi bir gelecek uğruna çaba göstermeye teşvik etme gücünü, geçmişteki başarılarından almıştı. Böyle bir ortamda, Sırvantzdiyants'ın eserleri, bilhassa *Hamov Hodov*, *Manana* ve *Toros Aħpar*, Ermenistan'a yeniden hayat verdi. Başka türlü bir Ermenistan tasvirinin yapıldığı bu eserlerde, geçmişin ve bugünün insanları, nehirler, dağlar, gökyüzü ve toprak, Ermeni "yeniden doğuş"unun öncülerinin aşılama uğraştıkları duyguları uyandırmak ve ateşlemek için canlanır. Taşra edebiyatının üstlendiği bir başka önemli rol de işte budur.

Khırımyan'ın eserleri, içkin siyasi göndermeleri ya da bazı yerlerin vaktiyle sahip olduğu Ermeni karakterini anlatması dışında bugün pek az ilgi görmektedir. Onun edebiyatı, sanatsal nitelik ve estetik değer peşindeki bir eleştirmenin detaylı incelemesi karşısında ayakta kalamaz. Khırımyan'ın edebi mirasını değerli kılan unsurlar bunlar değildir. Bıraktığı miras, Ermenistan'ın –yitik Ermenistan'ın–ta kendisidir. İdeolojisi vatanseverliktir, Khırımyan'ın yaşadığı dönemde dahi unutulmaya yüz tutmuş tarihi Ermenistan'ın hatırası ve ona duyulan aşktır. Bu edebiyat, aslında Jean-Paul Sartre'ın terminolojisiyle, *littérature engagée*dir [angaje edebiyat]. Khırımyan'ın amacı, kendisinin büyük bir tutkuyla bağrına bastığı memleketi ve duyduğu memleket aşkını başka yüreklerde tutuşturmak, yine kendisinin keşfettiği Ermenistan ruhunu aktarmak ve aydınlanma, kurtuluş ve özgürlük için mücadele etme gereğini göstermektir. Ama hepsinden önemlisi, Khırımyan'ın edebiyatı, geçmiş zamanlardaki görkemi ve yitip giden evlatlarına duyduğu özlemiyle Van-Vasburagan'ın kendisidir. Khırımyan'ın edebiyatı, var olanı ebedileştirmeye duyduğu emsalsiz arzusunun cisimleşmiş halidir. Acaba Khırımyan yaklaşan amansız geleceği öngörmüş müydü? Öyleyse bile, Van'da 1915'te yaşanacakları asla tahayyül edemezdi.

Çeviren: Sema Baraç

19. ve Erken 20. Yüzyıl Gezi Yazılarında Van'ın Görsel Algılanışı

Dickran Kouymjian¹

Van, eskiçağ, ortaçağ ve modern dönemin Ermeni eyaleti Van-Vasburagan'ın başkenti ve en önemli şehriydi. Kuruluş tarihi, Urartu krallığının başkenti olduğu MÖ 9. yüzyıla uzanır. Van, daha sonra, MS 10. ve 11. yüzyıllarda, Ermenistan'ın Ardruni krallığının ana şehriydi. 11. yüzyıldan itibaren sırasıyla Selçukluların, Türkmenlerin, Moğolların, Timur İmparatorluğu'nun, Perslerin ve son olarak Osmanlıların yönetimine girdi. Bu işgal ve baskı yılları sırasında en yüce Ermeni makamı olan Akhtamar bölgesel Gatoğigosluğu –merkezi aynı adlı adadaydı– Van Gölü çevresindeki Ermeni nüfusun dini ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılıyordu.

Van'la ilgili elimizde bulunan en erken tarihli tasvir, Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'inde yer alır, Ermeni geleneğinde Movses'in 5. yüzyılda yaşadığı ve yazdığı kabul görmüştür; ancak bazı tarihçiler onu 8., hatta 9. yüzyıla konumlandırır. 1. Kitap 16. Bölüm'ün tamamını oluşturan uzun bir pasaj, Asur Kraliçesi Semiramis'in Van kayasının olduğu yere bir kraliyet sarayı ve müstahkem bir kale inşa ettirişini tasvir eder.²

Bölgenin güzelliğini gören [Semiramis] [...] şöyle dedi: “Bu denli ılıman bir iklimde, bu denli berrak sulara ve toprağa sahip bir bölgede,

-
- 1 Bu makale Van topografyası üzerine öncü çalışmalarıyla söz konusu araştırmaya ilham veren ve metnin ana kaynağını oluşturan Paolo Cuneo'nun (1936-1995) anısına ithaf edilmiştir.
 - 2 Movses Khorenatsi'nin *Tarih*'inin baskıları ve çevirileri için bkz. Robert W. Thomson, *A Bibliography of Classical Armenian Literature to 1500 AD* (Turnhout: Brepols, 1995), s. 156-58.

bir şehir ve bir kraliyet konağı inşa etmeliyiz ki, [yılın] dörtte birini burada [...] Ermenistan'da [...] geçirelim.”

Gölün kıyısında batan güneşe doğru uzanan yüksek bir tepe görür. Tepe kuzeye doğru hafif meyletse de, güney yamacı doğrudan gökyüzüne bakıyordu, dik kayanın sırtında bir de mağara vardı. Güney yamaçta bir ovayı andıran geniş bir çayır, dağdan aşağı göl kıyısına uzanıyordu.

Burada, o kararlı ve şehvetli Semiramis, dikkatli bir incelemenin ardından, Asur'dan ve imparatorluğun diğer ülkelerinden, en yetenekli ahşap ve taş, bronz ve demir ustaları arasından seçilen, alanlarında en becerikli kırk iki bin vasıflı işçinin derhal istediği noktaya getirilmesini emretti. Ve iş onun emri doğrultusunda tamamlandı. Hemen ardından çeşitli alanlardan çok sayıda işçi, ve vasıflı ve usta zanaatkâr getirtildi. Semiramis önce nehrin üzerine sonsuz uzunluk ve yükseklikteki su kemerinin sert ve yekpâre taştan inşa edilmesi ve harç ve kumla bağlanması emrini verdi; ve o kemer [...] bugüne dek sapa sağlam kaldı [...] Ve biri taşların etrafının nasıl ustaca çimentolandığına bakacak olursa, onun gözüne eriyik mumdan yapılmış gibi görünecektir.

Burada [işçi] kalabalığına farklı farklı gruplara ayrılımları ve her grubun başına bir zanaat ustasının geçmesi emrini verdi. Ve bu sayede, büyük çabalarla, birkaç yıl içerisinde bu harikayı [şehri] güçlü duvarlar ve bronz kapılarla tamamladı. Ayrıca şehrin içerisine çeşitli taşlar ve renklerle süslü, iki veya üç katlı, her biri mümkünse güneşe bakan birçok zarif saray inşa ettirdi. Şehrin mahallelerini geniş ve güzel caddelerle böldü. Şehrin ortasında takdire şayan bir sanatsal ustalıklarla insanların ihtiyaçlarını karşılayacak albenili hamamlar inşa ettirdi. Nehrin bir kısmını her ihtiyaca hizmet etmek, parkların ve çiçek bahçelerinin sulanmasını sağlamak üzere şehrin içinden geçecek şekilde yönlendirdi. Geri kalanının ise şehrin ve tüm çevresinin su ihtiyacını karşılayacak şekilde gölün sağından ve solundan akmasını sağladı. Şehrin doğusunda, kuzeyinde ve güneyindeki tüm bölgeleri köşkler ve çeşitli meyve veren ve yeşil ağaçların yetiştiği yeşil sokaklarla donattı. Burada birçok verimli bağ kurdu. Sur içindeki şehre sayısız insanın yerleşmesini sağladı ve şehri muazzam bir debdebe ve görkeme kavuşturdu.

[...] Zirveyi bir surla çevirdi ve orada bir kraliyet sarayı ve girilmesi

zor, kaçması imkânsız, dehşetli zindanlar inşa etti. [...] Ancak bizim için tüm kraliyet binalarının [...] en önemlisi ve en ihtişamlısı olduğunu söylemek yeter.

Kayanın güneşe bakan ve bugün kimsenin demir bir uçla bile üzerine tek bir çizgi çekemediği yüzüne [...] çeşitli tapınaklar ve odalar ve hazine evleri ve geniş mağaralar [oydurmuştu]; kimse böylesine harikulade binaları nasıl şekillendirdiğini bilmemektedir. Ve kayanın tüm yüzeyini mum gibi yumuşatarak iğneyle birçok metin yazdırdı, bu metinler uzaktan bakana bile şaşkınlık verir. Ve bununla kalmayarak, Ermenistan ülkesinin birçok yerine dikilitaşlar dikirtirdi ve aynı yazıyla üstlerine kendisi hakkında yazıtlar yazılmasını emretti.³

Sonraki yüzyıllarda şehirden, Ermeni tarihlerinde, özellikle 14. ve 15. yüzyıllara ait Ermeni elyazmalarının kolofonlarında, ve birçok gezi anlatısında bahsedilmektedir. Ancak, Van'a ait elimizdeki ilk çizim ve gravürler 1800 yılı civarındandır, bu tarihten sonra, Van'ın 1915 Soykırımını neticesinde yok edilmesine dek, 19. yüzyıl boyunca düzenli olarak üretilmiş görünümmler bulunmaktadır.

En baştan itibaren, tüm gravürler Urartuların müstahkem bir saraaya dönüştürdüğü ve sonraki hükümdarlar tarafından da modern zamanlara kadar bu şekilde korunan muazzam büyüklükteki Van Kayalığı'na odaklanır. Bu makaledeki tartışma müstahkem şehrin, bahçe banliyölerinin ve özellikle de "Kaya"nın görsel temsiline yoğunlaşacak.

Van ile ilgili görsel malzemenin büyük bölümü, artık aramızda olmayan Paolo Cuneo tarafından, temelde 19. yüzyıl Batılı gezginlerinin aktardıklarından derlenen yazılı tasvirleri şehrin görsel sunumuyla buluşturan bir çalışmada toplanmıştır.⁴ Daha yakın dönem-

3 Movses Khorenatsi, *Badmutyun Hayots* (Ermenilerin Tarihi), ed. Manuk Abeğyan ve Set Harutyunyan (Tiflis: Mnatsakan Mardirosyants, 1913; tekrar basım, Delmar, NY: Caravan Books, 1981). Genişletilmiş bir versiyon için bkz. A. B. Sargsyan, *Movses Khorenatsi, Badmutyun Hayots* (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1991), s. 50-54. Buradaki alıntının kaynağı için çev. Robert W. Thomson, *Moses Khorenats'i, History of the Armenians* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978), s. 98-101.

4 Paolo Cuneo, "Etude sur la topographie et l'iconographie historique de la ville de Van", *Armenian Studies/Etudes Arméniennes: In Memoriam Haïg Berbérian*,

de yayımlanan bir dizi kitap bazı ek ayrıntılar içermektedir, bunlar arasında Sarkis Boghossian'ın⁵ Raymond Kévorkian ve Paul Paboudjian'ın⁶ ve Sergei Vartanyan'ın çalışmaları yer almaktadır.⁷ Boghossian Ermenilerin hayatının her boyutuyla ilgili gravür ve diğer görsel malzemenin koleksiyonunu yapıyordu; kitabında maalesef neredeyse hiç metin yer almaz, ve epey yetersiz bir bibliyografyaya yer verilmiştir. Kévorkian ve Paboudjian'ın çalışması sadece fotoğraflar ve kartpostallara dayanır ve Soykırım'dan önceki dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni hayatını belgeler eşliğinde son derece dikkatle bir şekilde tartışmaya odaklanır. Vartanyan metin ve resimleri bir araya getirir ama neredeyse tamamen Ermeni kaynaklarına veya yabancı kaynakların Ermenice çevirilerine dayanır; yer verdiği röprodüksiyonların kalitesi çalışmasının olumsuz yönüdür. Bunlar dışında, sık sık atıfta bulunulan H. F. B. Lynch'in Van tarihi, jeolojisi ve coğrafyası ile ilgili uzun tasviri de kayda değerdir ve bu tasvire çok sayıda fotoğraf eşlik etmektedir.⁸

Aşağıda, Van ile ilgili en önemli yazılı referanslar kronolojik bir düzen içerisinde sunulmuştur. 14. yüzyılın sonunda Timurlenk'in Ermenistan'a yaptığı akınlardan hattatların eserlerinde sık sık bahsedilir. Timur'un 1387 yılı Eylül ayında doğuya dönerken Van'ı yirmi altı gün boyunca kuşatmasının birçok tasviri bulunmaktadır.

ed. Dickran Kouymjian (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1986), s. 125-84. Cuneo bir mimarlık tarihçisi ve kent uzmanıydı; daha çok anıtlarla ilgilenmesine rağmen, tasvir içeren bazı pasajlar da yayımlamıştır ve kaynaklarının bibliyografyasını çalışmasına dahil etmiştir.

- 5 Sarkis Boghossian, *Iconographie Arménienne/Armenian Iconography: Catalogue of Reproductions in Black and Color of 720 Original Pieces from 15th to 20th Century* (Paris: Sarkis Boghossian, 1987); Van için bkz. s. 255-87, resimler 341-93.
- 6 Raymond Kévorkian ve Paul Paboudjian, "Le vilayet de Van", *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du Génocide* (Paris: ARHIS, 1992), s. 507-64 fotoğrafların röprodüksiyonu, resimler 821-56.; Türkçesi: 1915 Öncesi Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012).
- 7 Sergei Vartanyan, *Hayasdani mayrakağakneri* (Ermenistan'ın Başkentleri) (Erivan: Apolon, 1995); Van için bkz s. 7-46, bundan sonra Başkentler olarak anılacak.
- 8 H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, 2 cilt (Londra: Longmans, Green and Co., 1901); Van için bkz. c. 2, s. 38-115, resimler 123-37.

Timur, yaş veya ırk ayrımı yapmadan şehir sakinlerini cezalandırmıştır. Erkekler kadın ve çocuklardan ayrılarak gruplar halinde birbirine bağlanmış, Van kalesinin yüksek surlarından aşağı atılmıştır. Ahlatlı Krikor'un nazım bir kolofonda belirttiği üzere, aşağıda üst üste biriken cesetler öyle bir hal alır ki, sonradan tepeden aşağı atılanların hepsi ölmez zira ceset yığını düşüşün etkisini hafifletir.⁹ Çeyrek yüzyıl sonra, 1425'te, birçok kolofon Van'ın Karakoyunlu Türkmenleri tarafından kuşatılmasına ve düşüşüne tanıklık eder. Hattat Garabed şikâyetini şöyle dile getirir: "İskender [...] çok sayıda askerle, zapt edilemez Van kalemizi elli gün boyunca kuşattı."¹⁰ Hattat Bedros, 1427 yılında Pergri'de [Muradiye] şöyle yazar: "Kara Yusuf'un oğlu İskender, yıllık kuşatmalarının üçüncüsünü gerçekleştirdi; her seferinde Van ve Vosdan [Gevaş] bölgelerimizi yağmaladı ve buralardan esirler götürdü. Daha sonra Van kalesini ele geçirdi, ve hepimiz –piskoposlar, *vartabed*ler, keşişler, rahipler, soylu beyler ve hanımlar– kaçtık, tanımadığımız ülkelerde dolaştık ve birer yabancıya dönüştük."¹¹

1434 ile 1464 arasında Akhtamar Gatoğigosu olan Zakarya, dur durak bilmeden çalışmış, Ermeni ulusal meselelerinde söz sahibi olmuştur. 1462 tarihli, Arceş'ten [Erciş] hattat Tumaşa'ya ait uzun bir kolofon, Van şehrindeki hayata ilişkin en canlı tasvirlerden biridir.¹² Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın desteğiyle Zakarya, Kutsal Eçmiadzin Ana Makamı ve Tüm Ermeniler Gatoğigosu'nun ikame-tinden Ermeni Kilisesi'nin en kutsal emanetini, yani Surp Krikor

9 Levon Khaçikyan, "Hayasdani kağakagan vicagi yev sotsial-dndesagan haraperutyunneri XIV-XV tarerum" [14-15. Yüzyıllarda Ermenistan'da Siyasi Durum ve Sosyo-Ekonomik İlişkiler], *Hay joğovrti badmutyun* [Ermeni Halkının Tarihi], c. 4 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1972), s. 26-27, bundan sonra "Siyasi Durum" olarak anılacaktır; Vartanyan, *Başkentler*, s. 15. Ayrıntılar için bkz. bu kitaptaki Dickran Kouymjian, "Moğol, Türkmen, Pers ve Osmanlı İdaresinde Van" başlıklı makale.

10 Levon Khaçikyan, *XV tari hayeren tzerakreri hişadagaranner* [15. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları], c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1955), s. 328; Avedis K. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1969), s.167

11 Sanjian, *Colophons*, s.171.

12 Bkz. Bu kitapta 7. Bölüm. Metnin tam çevirisi için ise Sanjian, *Colophons*, s. 271-76

Lusavoriç'in sağ kolunu ve Surp Krikor'u Kral Dırtad ile gösteren meşhur bir sancağı kurtarmayı başarır. Bunları önce Van'a ve sonra Akhtamar'daki ikametine getirir.¹³

En eski Avrupa menşeli anlatılardan biri olan, isimsiz bir Venedikli tacirin kaleme aldığı 1510 tarihli metin, bize müstahkem şehrin ilk modern tasvirini sağlamıştır: "Van Kalesi tatlı bir suyun fışkırdığı kayalık bir çıkıntının üzerine inşa edilmiştir. [...] Kalenin çevresi bir milden daha uzundur, ancak üzerine inşa edildiği kaya gibi, dar ve uzundur. Kayanın eteklerinde ise büyük bir şehir vardır ve sakinlerinin çoğunluğu Ermeni'dir."¹⁴ Şehirdeki diğer gruplar arasında Türk, Kürt, İranlı, Çerkes ve Araplardan oluşan bir Müslüman topluluğu ve Yezidiler, Nasturi ve Keldani Hristiyanlar ve Yahudiler vardı.

16. yüzyılın başında Van/Vasburagan ve Ermenistan'ın geri kalanı üzerinde hâkimiyet sağlamak için rekabet halinde bulunan büyük güçler Sultan Selim'in önderliğindeki Osmanlı Türkleri ve Şah İsmail önderliğindeki Safevilerdi. Selim, 125 yıl sürecek bir savaşın ilk ayağını 1514'te Çaldıran'da Safeviler'i yenerek kazandı, ancak bu henüz Van'ın mutlak hâkimiyetini ele geçirdiği anlamına gelmiyordu. Bu, Sultan Süleyman önderliğindeki Osmanlı ordusunun ilk olarak 1534'te, ve tekrar, on gün süren aralıksız bombardımandan sonra, 1543'te şehri ele geçirmesiyle gerçekleşti.

17. yüzyılın başında, ünlü Osmanlı gezgini Evliya Çelebi Van'ı şöyle tasvir eder:

Şehrin iç ve dış surları vardır. Şehrin batı yönündeki iç istihkâm duvarları yüksektir ve kayalıklara oyulmuştur, bunların bir tarafında şehir [...] diğer tarafında ise, surların dışında, görkemli kale yer alır. Şehrin yer aldığı batı yakasında, istihkâm duvarı gibi oyulmuş bir uçurum vardır. Dış tarafta, ovaya doğru inen bir tepe vardır, bu tepe üzerinde [istihkâm duvarları boyunca] iki katlı kuleler yer alır. Duvarların dışında [...] kayadan oyulmuş, doğanın armağanı üç kapı vardır, doğuda Tebriz kapısı, orta kapı, ve güneybatıda iskele veya li-

13 İki emanet de bugün Eçmiadzin'de Tüm Ermeniler Gatoğigosluğu Manukyan Müzesi'ndedir ve röprodüksiyonları *Treasures of Etchmiadzin* (Echmiadzin [New York]: Editions Erebouni, 1984) adlı yapıtta bulunabilir.

14 Vartanyan, *Başkentler*, s. 15-16.

man kapısı; şehrin güneydoğusunda ise çiftlikler ve bahçeler vardır. Şehir ve istihkâm duvarları daha çok gölün kuzeyinde toplanmıştır. Ama istihkâm duvarlarını göle bağlayan bir yol da vardır. Kuşatmalar sırasında gemiler gidip gelebilir.

Çelebi şunları ekler: “Timur şehri aldığı anda, subaylarından birine kaleyi imha etme görevini verir. Çeşitli yöntemlere başvuru birçok denemenin ardından kale tamamen yok edilemez. ... Bu olay, bu dağ andıran kale ve surlarının [istihkâm duvarlarının] tahrip edilemezliği konusunda bir fikir verecektir.”¹⁵

Osmanlı-Safevi savaşları 1639'da sona erse de, Van'ın çektiği acılar bitmedi. 1648'de korkunç bir deprem şehrin büyük kısmını yok etti ve birçok insanın ölümüne yol açtı. Arakel Tavrijetsi deprem döneminin ayrıntılı tasvirine yer verir.¹⁶ Arakel ayrıca Ermeni tüccar sınıfının, yani *hocaların*, nasıl hızla yardım çalışmalarını örgütlediğini ve şehrin yeniden inşasının olabildiğince çabuk şekilde başladığını da anlatır.

18. yüzyılın bitiminde ve 19. yüzyılın ilk yıllarında Van manzaraları Ermeni coğrafya çalışmalarında görünmeye başlar. En baştan itibaren gravürlerin odağı muazzam Van Kayası'dır. İlk resimli anlatım (Resim 1) Mikhitarist Rahip Ğugas İnciciyan'ın 1806'da yayımlanan *Coğrafya* adlı eserinde bulunmaktadır.¹⁷ Van'ı hiç görmemiş olan İnciciyan hayal gücüne sınırsız bir özgürlük tanır. Romantize etme eğilimi epey aşikârdır. Bu idealleştirilmiş manzara peri masalından kopmuş, Avrupa tarzında bir dağlık şehir şeklinde kurgulansa da camilerin yanı sıra çift sıra surlar açıkça gösterilmiştir. Uçurumu

15 age, s. 17-18.

16 Arakel Tavrijetsi, *Badmutyun* (Tarih) (Vağarşabad: Holy See of Echmiadzin, 1884), s. 378-81; krş. Vartanyan, *Başkentler*, s. 19. Tercüme edilmiş bir alıntı için bkz. bu kitap içerisinde, Kouymjian, “Moğol, Türkmen, Pers ve Osmanlı Egemenliği Altında Van” başlıklı makale.

17 Ğugas İnciciyan, *Aşkarhagrutyun çors masyats aşkarhi: Asiyo, Yevropyo, Aprikyo yev Amerigyo* [Dünyanın Dört Bölgesinin Coğrafyası: Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika] (Venedik: Mikhitaryan, 1806), c. 1, s. 138-43. Gravürün başlığı, “Vanapert, Van Kalesi”dir; krş. Cuneo, “La topographie de la ville de Van”, s. 140n24, res. 7; Boghossian, *Armenian Iconography*, s. 259, res. 345; Vartanyan, *Başkentler*, s. 16.

andıran, yalnız bir zirve imgesi, otuz yıl sonra, İnciciyan'inkinden ilham almış gibi görünen bir gravürde tekrar karşımıza çıkar; Fransız gezgin Eugène Boré'nin Ermenistan konulu kitabının içerisinde yer almasına rağmen, Avrupalı ve oryantal öğelerin harmanlayan ve arka planda Van Gölü'nü açıkça gösteren bu imge de aynı sıradışılığı taşır (Resim 2).¹⁸ Boré, gravürüne, Movses Khorenatsi'nin, *Tarih* adlı yapıtının çevirisi ve Oryantalistlerin merakı sayesinde Avrupa'da popülerlik kazanan anlatısına dayanan bir tanımlamayla, "Semiramis'in Van'daki Şatosu" adını verir. Bu anlatının özellikle ilgi çekici kısmı, Khorenatsi'nin bahsettiği yazıtları keşfetmek ve kopyalamak üzere 1827'de yola çıkan genç Alman akademisyen Friedrich Eduard Schultz'un heyecan uyandıran hikâyesidir. Schultz'u bu yolculuğa çıkmaya ikna eden kendisi gibi Movses Khorenatsi'nin yapıtının çevirmenlerinden Fransız doğu bilimci Jean-Antoine Saint-Martin olmuştu. Schultz bir yolunu bulup kaleye girmiş, ne kendisinin ne de bir başkasının okumayı bilmediği, çiviyle kazınmış sembolleri tek tek dikkatle kopyalayabilmek için ipe uçurumdan aşağı sarkıtılmıştı. Bu kopyalar daha sonra yayımlanmış,¹⁹ ancak Schultz 1829'da, Austen Layard'a göre Van Gölü'nün doğusunda Başkale yakınlarında ıssız bir bölgede Kürtler tarafından öldürülmüştü.²⁰ Schultz cinayeti ve onun topladığı belgeler yüzünden Van belalı bir yer olarak anılır.

18 Eugène Boré, *L'Arménie*, bu kitap şu popüler dizinin bir parçası olarak yayımlanmıştır: *L'Univers, ou histoire et description de tous les peuples, de leurs religions, mœurs, coutumes, etc.* (Paris: Firmin-Didot, 1838), s. 16-18; Cuneo, "La topographie de la ville de Van", s. 143n26, res. 8; Boghossian, *Armenian Iconography*, s. 260, fig. 346, ufak değişikliklerle Verleger'e ait benzer bir gravürün röprodüksiyonunu içerir, ön plana bir deve kervanı ve palmiye ağaçları eklenmiştir; Vartanyan, *Başkentler*, s.16, 1840 tarihli gravür.

19 F. E. Schultz, "Mémoires sur le lac de Van et de ses environs", *Journal asiatique*, 9. dizi içinde, 8 (1840): 257-323.

20 Olaydan yirmi yıl sonra, 1830'larda bölgeden geçen Austen Layard, Hakkarî aşiretinin Kürt lideri Nurullah Bey'in Schultz'u öldürttüğünü aktarır. Bkz. Layard'ın *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon* (Londra: John Murray, 1853), s. 381-82. Bu bilgi dönemin bir diğer gezgini Kaptan Richard Wilbraham tarafından teyit edilir, *Travels in the Transcaucasian Provinces of Russia, and along the Southern Shore of the Lakes of Van and Urumiah in the Autumn and Winter of 1837* (Londra: John Murray, 1839), s. 357-58.]

Dönemin gezginleri Schultz'un talihsizliğinden ve kalenin tarihinden bahseder. Hepsi Van Kayası'na Semiramis'in Kalesi der.

Bu dönemde Van'ın daha ayrıntılı tasvirlerinden biri, bölgeyi Layard'la aşağı yukarı aynı zamanda, 1839'da ziyaret eden Papaz Horatio Southgate'e aittir:

O düz ovadan [...] yüksekliği yüz metreyi bulan, uzunluğu 1,5 kilometreyi aşan kalkerli bir kaya yükselir (Ancak göz kararı ölçebildim. Schultz uzunluğunun 4,5 km olduğunu kaydediyor). Kaya çevresinden tamamen azade, çarşaf gibi uzanan ovayla taban tabana zıt şekilde öyle bir duruyor ki, insan ilk bakışta bunun yapay olduğunu düşünüyor. Nitekim Schultz da böyle olduğunu kaydeder, ancak ben, dikkatli incelememin ardından, kayanın yapay olduğuna dair hiçbir kanıt bulamadım. Kaya, aşağı yukarı Doğu-Batı ekseninde yer alıyor. Güneyde çıplak, yekpare ve sarp bir yüzeye sahip, kuzey cephesi ise kademeli olarak ovaya iniyor. Kayanın eteginde, Güney cephede, Van şehri yer alıyor. Şehrin çift sıra, yarım daire şeklindeki, kaya temel üzerine inşa edilen kerpiçten surları son derece iyi durumda... Dikey cephenin neredeyse ortasında temren biçimli büyük harflerin dip dibe kazındığı bir yazıt yer alıyor. Şehirden okunamayacak kadar uzakta ve yukarıda yer aldığı için Schultz, kendini yukarıdan sarkıtarak hepsini kopya etmiş. Zirveyi taçlandıran kalenin, Kuzey yamacı boyunca uzanan duvarı, en uç noktasında şehrin duvarıyla buluşuyor. Garnizonda ise Paşa'dan yazılı emir getirmedikçe içeri girmemize izin vermeyeceğini söyleyen yaşlı bir Türk vardı. Kalenin içi ihmal edilmiş, harap bir haldeydi. Çoğu bina enkaza karışmıştı, ki bunlar arasında cami de vardı – cami tüm Türk kalelerinin olmazsa olmazıdır. Savaş donanımı ise kırk dökük arabalarına oturtulmuş eski birkaç toptan oluşuyordu.²¹

Van'ın en erken tarihli gerçekçi manzaraları 1840'larda gravür olarak yayımlandı, aralarında en ünlüsü mimarlığa büyük ilgi duyan Fransız bilgin Charles Texier'e aitti. Batı'ya Ermeni mimarlığı ile ilgili ilk ciddi izlenimleri sağlayan da oydu. Texier'in tasvirinde kalenin

21 Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia* (New York: D. Appleton & Co., 1840), s. 259-60. Kitaptaki birkaç illüstrasyon arasında Van'a ait herhangi bir gravür yer almamaktadır.

her iki cephesine ait genel görünüm (Resim 3-4) ve kale, surlarla çevrili kaleiçi şehir ve bahçe banliyöleri dahil Van'ın ilk haritası yer alır.²² Dönemin diğer gezginleri de şehrin eskiz ve resimlerini yapmıştır. Boghossian daha önce yayımlanmamış, Ekim-Kasım 1843'te isimsiz bir Fransız sanatçı tarafından hazırlanan bir eskiz defterine yer verir, bu defterde sekiz gün boyunca Van şehrinin içi ve çevresinden alınmış, hayata dair görünüm yer almaktadır.²³ Fransız sanatçı Jules Laurens'e ait 1848 tarihli Van ve kale resimleri ve çizimleri daha yaygın olarak bilinmektedir. Bunların birçoğu çeşitli gezi kitaplarında yer alan gravür illüstrasyonlara kaynak oluşturmıştır; bunlar arasında kendisinin, ²⁴ Xavier Hommaire de Hell'inki²⁵ (Resim 5) ve Théophile Deyrolle'un ki yer almaktadır.²⁶ Austen Layard kitabına F. C. Cooper imzalı, belki Texier'in gravürlerinden birinin yeni-

22 Charles Texier, *Description de l'Arménie, la Perse, et la Mésopotamie*, 2 cilt metin ve 1 cilt klişe (Paris: Firmin-Didot, 1842-52); Cuneo, "La topographie de ville de Van", s. 146, res. 9-12, harita ve üç illüstrasyon: "Genel Görünüm veya Orta Kapı", "Tebriş Kapısı", "Liman Kapısı"; Boghossian, *Armenian Iconography*, s. 256-59, res. 341-44, üç manzara ve bir harita; Vartanyan, *Başkentler*, s. 16-17, üç manzara. Cuneo resimleri yapan sanatçı ve gravürcüler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

23 Boghossian, *Armenian Iconography*, s. 278-87, res. 376-83, 392. Boghossian (s. 267, res. 357) ayrıca 1840 civarından Kaya ve gölün anonim bir karakalem çizimini de kitabına dahil etmiştir.

24 Jules Laurens, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris: Bertrand, 1853), "Vann", Boghossian, *Armenian Iconography* içinde, s. 263, res. 351, yeniden yayımlayan Vartanyan, *Başkentler*, s. 18.

25 Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse, exécuté par ordre du Gouvernement Français pendant les années 1846, 1847 et 1848* (Paris: Bertrand, 1854); "Citadelle de Vann" ve bir genel görünüm, Cuneo, "La topographie de ville de Van" içinde, s. 151-52, res. 13-14; Boghossian, *Armenian Iconography*, s. 261, res. 348, "Citadelle de Vann"ın renkli bir gravürü.

26 Théophile Deyrolle, *Voyage au Lazistan et en Arménie – 1869* dizisi içinde (Paris: Hachette, 1875-76), başka dillere de çevrilen yapıtta üçü Deyrolle'a ("Panorama", "Le rocher de Van du côté Nord" ve şehir ve kayaya dair bir ayrıntı) ikisi ise Laurens'a ("Le lac et la forteresse" Şve "Al-Meidan et Mosque") ait beş manzara bulunmaktadır; Cuneo, "La topographie de la ville de Van", res. 15, 17-18 (Deyrolle'un gravürü), res. 16, 19 (Laurens). Boghossian'da doğrudan Deyrolle'dan alınan manzara yer almaz, dolayısıyla Boghossian'ın yapıtından epey yararlanmış Vartanyan'da da bulunmamaktadır.

den çalışılmış hali olan “Van Şehri ve Kayası” başlıklı bir gravür de eklemiştir.²⁷

Fotoğrafçılık, 19. yüzyılın son çeyreğinde en çok rağbet gören mecra oluverdi, ancak yine de gravürler basılmaya –bazen fotoğraflarla birlikte– devam ediyordu, bunlar arasında Henry Binder²⁸, Paul Müller-Simonis²⁹ ve Carl Friedrich Lehmann-Haupt'un³⁰ gravürleri vardır. Bunlar arasında Müller-Simonis'in 1892 tarihli, yukarıda kaleden görüldüğü şekliyle resmettiği modern şehrin gravürü özellikle dikkati cezbeder.³¹ Bachmann, yirmi yıl sonra, aynı manzaranın fotoğrafını çekecekti (Fotoğraf 1).³² Van'ın en eski fotoğraflarından bazıları Ernest Chantre ve Lynch'e aittir.³³ 1881'de Van'da bulunduğu anlaşılan Chantre, anıtların, şehir merkezinin, banliyölerin ve şehir halkının çok sayıda fotoğrafını çekmiş. Chantre'in çektiği ve aralarında Van Başpiskoposu Khirimyan Hayrig'in de bulundu-

27 Layard, *Discoveries in Nineveh and Babylon*, s. 393.

28 Henry Binder, *Au Kurdistan en Mésopotamie et en Perse* (Paris: Quantin, 1887), krş. Boghossian, *Armenian Iconography*, s. 262, res. 349.

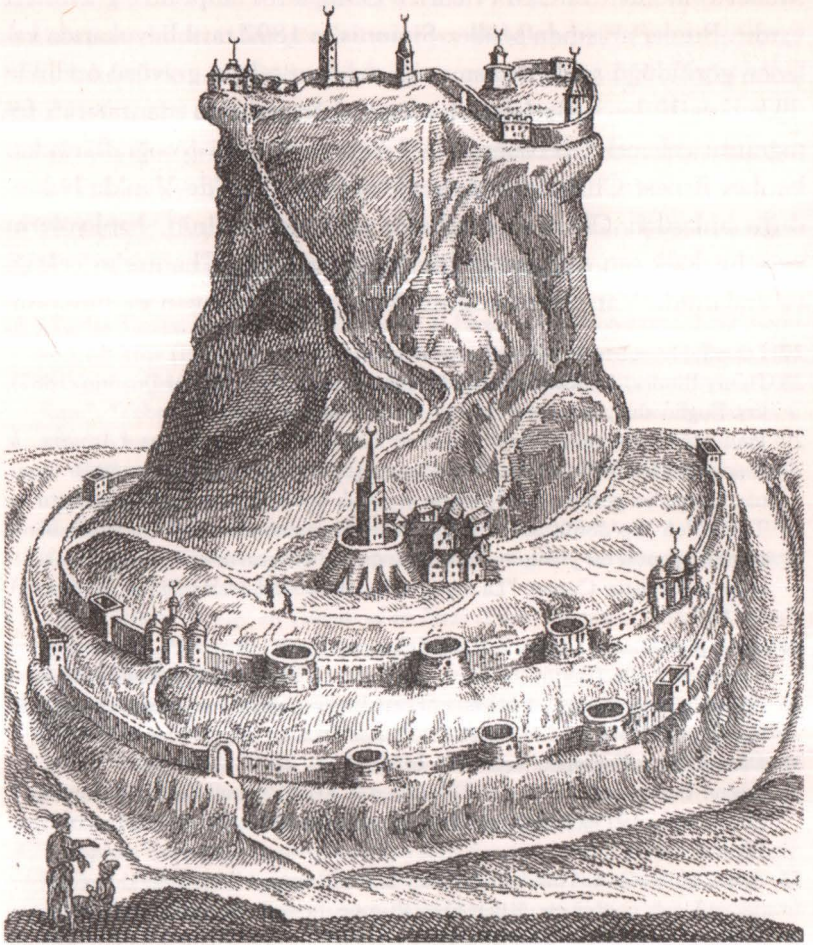
29 Paul Müller-Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique, à travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie* (Paris-Lyon: Delhomme et Briquet, 1892). Simonis, Cuneo'ya göre (s. 158), şehrin en canlı tasvirlerinden birini yapmıştır ve Texier'den alıp dönüşüme soktuğu imgeleri, aralarında şehrin ve bahçe banliyölerin ayrıntılı bir planının da bulunduğu orijinal gravürler ve fotoğraflarla bir araya getirmiştir; Cuneo, “La topographie de la ville de Van”, res. 20 (harita), 21-22.

30 C. F. [Ferdinand Friedrich Carl] Lehmann-Haupt, *Armenien, einst und jetzt*, 3 parçada 2 cilt, (Berlin: B. Behr, 1910-1931); kitap 1926'da yayımlanmasına rağmen gravür şüphe yok ki savaş öncesi döneme aittir. Ayrıca bkz. Cuneo, “La topographie de la ville de Van”, s. 172, res. 28.

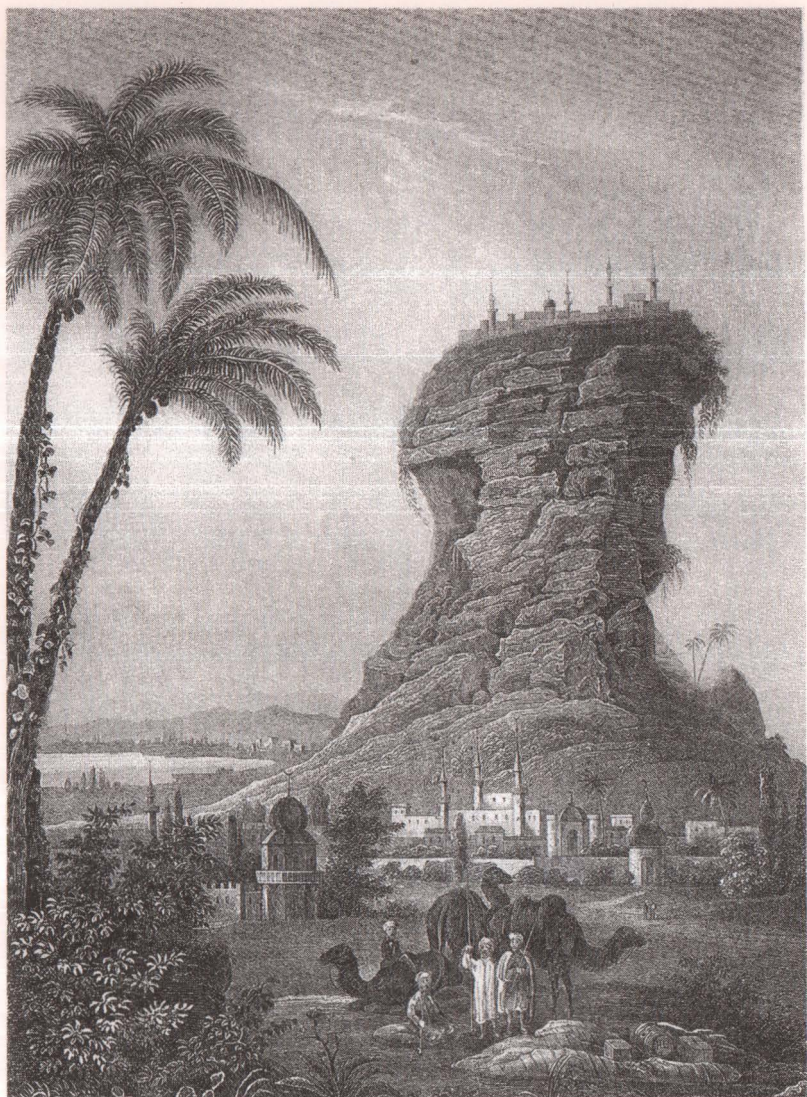
31 Cuneo, “La topographie de la ville de Van”, res. 22.

32 Walter Bechmann, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kurdistan* (Leipzig: J. C. Hinrichs, 1913); krş. Cuneo, “La topographie de la ville de Van”, s. 169, res. 27.

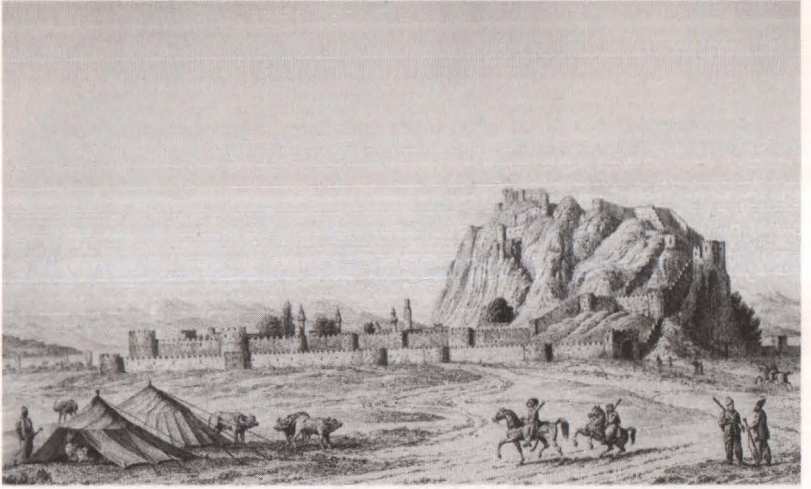
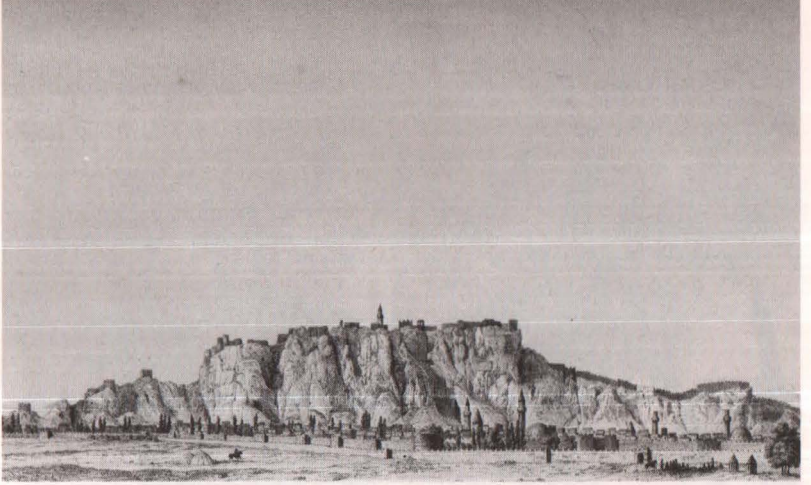
33 Lynch'in *Armenia: Travels and Studies* başlıklı yapıtına literatürdeki birçok eserde geniş yer verilmiştir. Kitap hem Rusçaya hem de Ermeniceye çevrilmiş ve daha sonra yeniden basılmıştır (Beyrut: Khayats, 1965). Lynch'in, aralarında Van bölgesinin fotoğraflarının da olduğu orijinal fotoğraflarından bazıları Paris'te sergilenmiştir. Bkz. Artémis Ohanian, Berge Achdjian, Haroutiun Kévorkian ve Dickran Kouymjian'ın hazırladığı katalog, *Henry Finiss Bloss Lynch: Fragments d'un discours d'Arménie* (Paris: Berge Achdjian, 1990).

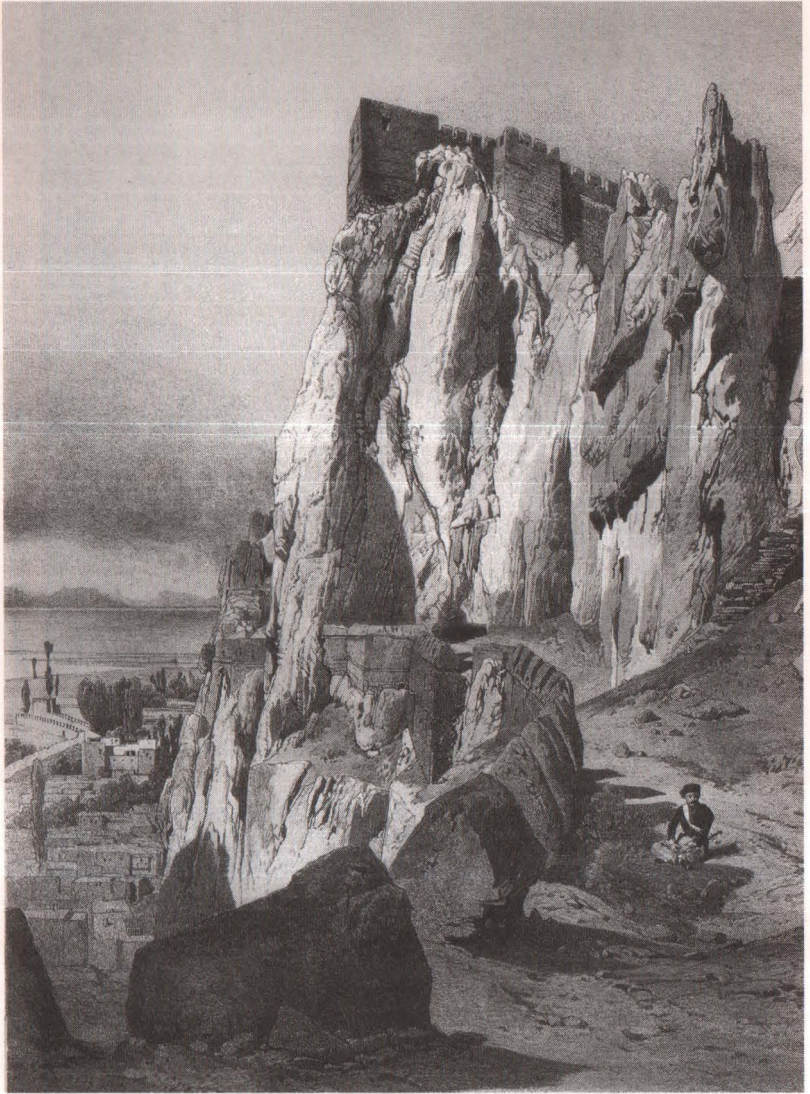
Resim 1: Vanapert - Van Kalesi (Ġugas Inciciyan, 1806)

Resim 2: Semiramis'in Kalesi (Eugène Boré, 1838)

Resim 3-4: Orta Kapı ve Tebriz Kapısı'yla genel görünüm
(Charles Texier, 1852; Çizim R. de la Bourdonnaïe)

Resim 5: Van Kalesi (Xavier Hommaire de Hell, 1854; Çizim Jules Laurens)

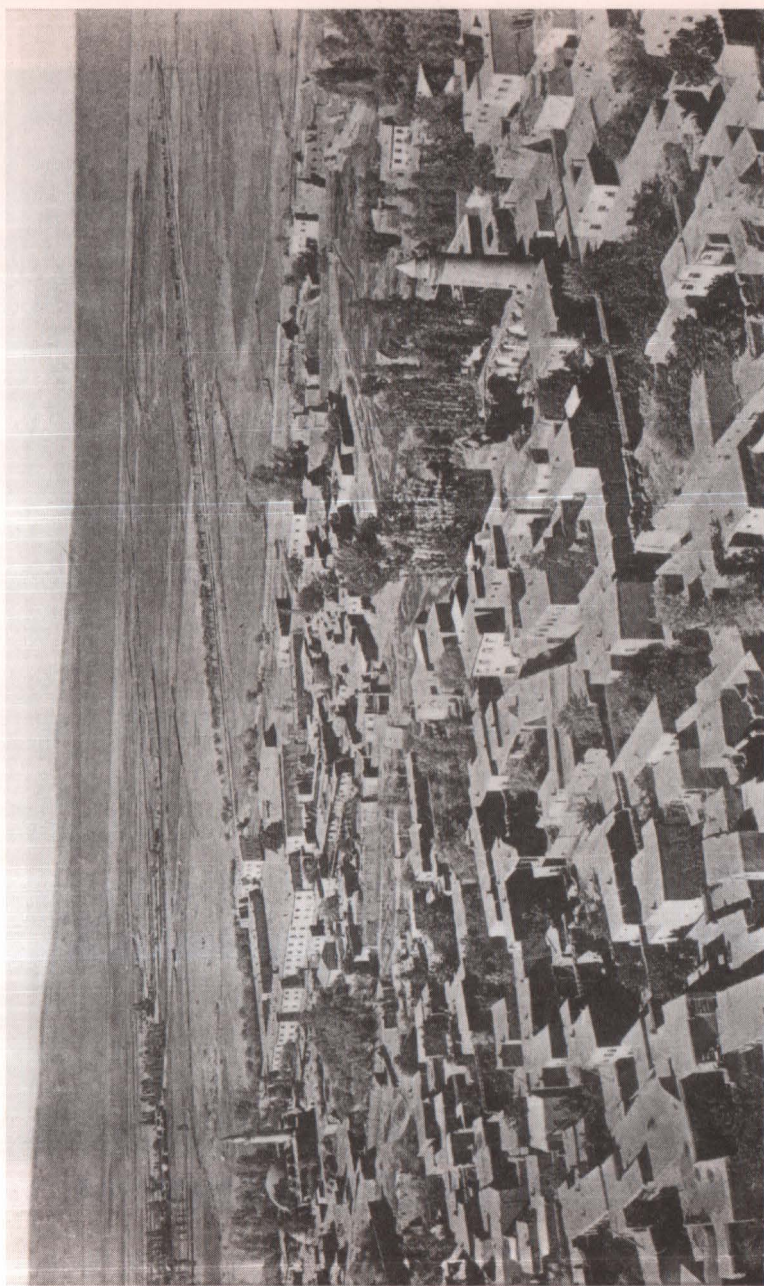

Foto. 1: Kaleden Van (Bachmann, 1913)

Foto. 2: Van Harabeleri, 1915 sonrası (Tomasso Breccia Fratadocchi, 1967)

ğu Ermeni cemaatinin önde gelenlerinin fotoğraflarından bazıları Boghossian tarafından yeniden yayımlanmıştır.³⁴

O dönemin Van şehri artık var olmadığından eski şehrin fotoğraf ve gravürlerinin değer bir kat daha artar. Ermenilerin Van savunması sırasında tamamen yok edilmesi son derece iyi belgelenmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında ve savaştan hemen sonra çekilen kareler, Türk bombardımanının sebep olduğu tahribatı gösterir.³⁵

Hem Kévorkian-Paboudjian³⁶ hem de Vartanyan soykırımın arifesinde gündelik hayata ve ayrıca Van'ın 1915'teki kuşatılması ve müdafaası sırasında Ermeni direnişçilere dair çok sayıda belge sunar. Ve sonra her şey yok olur.

Geriye sadece kalenin tepesinden bakıldığında üzerinde yüzlerce delik oluşmuş ıssız, düz bir ova kalır (Fotoğraf 2), bunlar sonsuza kadar buradan sürülmeden önce Ermenilerin bıraktığına inandıkları "hazinelere" arayan Türklerin kazdıkları çukurlardır.³⁷ İki caminin minareleri görünmektedir.

Uçurumun yakınındaki Ermeni kiliselerinin harabeleri Cuneo ve Milano'lu mimarlardan oluşan bir ekip tarafından 1967'de fotoğraflanmıştır.³⁸ Soykırımdan sonra, dümdüz edilen eski Van'ın ve şeh-

34 Ernest Chantre, *De Beyrouth à Tiflis, à travers la Syrie, la Haute-Mésopotamie, le Kurdistan en 1881* (Paris: Hachette, 1889); Boghossian, *Armenian Iconography*, res. 358-62, 365-66, 732 (Khirimyan).

35 Vartanyan, *Başkentler*, s. 42, terk edilmiş ve yok edilmiş binaları gösteren iki fotoğraf. Şehrin savunmasının ve Türk bombardımanının görgü tanıklıkları için bkz. *The Defense of Van* içinde şu eserlerin İngilizce çevirileri yer almaktadır: 1. Bölüm, Onnig Mukhitarian, *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan* ve II. Bölüm, Haig Gossoian, *The Epic Story of the Self-Defense of Armenians in the Historic City of Van*, William Saroyan'ın önsözüyle (Fresno, CA: Central Executive General Society of Vasbouragan, 1980).

36 Kévorkian ve Paboudjian, "Le vilayet de Van" (bkz. yukarıda 5. dipnot).

37 Cuneo, "La topographie de la ville de Van", res. 1-2. Bunlar Kaya'nın tepesinden çekilen fotoğraflarda kazılarak açılmış çukurlar gibi görünse de, zemin seviyesinden bakınca toprak inişli çıkışlıdır zira geçen onyıllar içerisinde enkaz sahasında meydana gelen aşınma yüzünden tümsekler ve oyuklar oluşmuştur. Bu durum Temmuz 1999'da Van'a düzenlenen bir gezi sırasında gözlemlenmiştir.

38 age, res. 4-6, Meryem Ana (*Diramayr*) ve Surp Vartan kiliseleri. 1970'lerde camiler ve minareleri Türk yetkililer tarafından restore ettirildi.

rin koruyucu “Kayalık”ının yaklaşık üç kilometre güneydoğusuna bir Türk şehri, Ermenilerin olmadığı yeni bir Van kuruldu. Ancak tarihi Van, sağ kalmayı başarıp hâlâ hayatta olan birkaç Ermeni'nin anılarında ve 19. ve erken 20. yüzyıl resimlerinde tazeliğini korur.

Çeviren: Nazım Hikmet Richard Dikbaş

20. Yüzyılın Başında Van

Anahide Ter Minassian

Antik Çağ'dan beri gezginler ve coğrafyacılar Van'ın eşsizliği karşısında hayrete düşmüştür. Dik tepeleriyle, kayalık bir sırt üzerinde yükselen Van şehri, Erivan, Tebriz, Musul ve Bitlis güzergâhlarını elinde tutan çok sayıda doğal yolun kesişimindedir. Batıda Van Gölü'yle sınırlanmış bir ovada yer alan şehrin etrafı, zirveleri karla kaplı yüksek dağların oluşturduğu bir tür amfiteatro ile çevrilidir. 1.700 metre rakımda yer alan ve en geniş olduğu noktada yaklaşık 125 kilometreye ulaşan göl, tam anlamıyla bir iç denizdir. Rakımın yüksek oluşuna karşın ılıman mikroiklim, bağ ve bahçelerde tarımsal üretim yapanlara kolaylık sağlamıştır. Van havzasının dillere destan güzelliği meşhur bir Ermeni atasözüne ilham vermiştir: "Dünyada Van, ahirette cennet."

Yirminci yüzyılın başında Van, tarihsel birikimiyle bir "hafıza şehri"ydi.¹ Öte yandan, şimdi hayata çağıracağımız şehir artık yok.

1 Örnek olarak bkz. Paul Müller-Simonis, *Du Caucase au Golfe Persique, á travers l'Arménie, le Kurdistan et la Mésopotamie* (Paris-Lyon: Delhomme et Briquet, 1892); Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, c. 2 (Paris: E. Leroux, 1892); H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, c. 2 (Londra: Longmans, Green, 1901; Beyrut: Khayats, 1965), s. 38-115; Lynch, Ermenistan'a 1883 ve 1889'da iki seyahat yapmıştır. Van üzerine olan bölüm, haritalar ve fotoğraflarla birlikte şehrin ve nüfusun mükemmel bir tasvirini yapar. Antik Çağ'dan 20. yüzyıla kadar Van şehrinin inşası ve kentsel düzeni hakkında, Paolo Cuneo'nun kusursuz makalesi için bkz. "Étude sur la topographie et l'iconographie historique de la ville de Van", *Armenian Studies/Études Arméniennes: In Memoriam Haig Berbérian*, ed. Dickran Kouymjian (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1986), s. 125-84. *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), c. 11 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1985),

Birinci Dünya Savaşı sırasında Van, bir Ermeni ayaklanmasına (1915) sahne oldu ve Rus ordusu tarafından üç kez işgal edilip, ardından boşaltıldı. Şehir el değiştirdikçe nüfusu da azaldı, insanlar başka kentlere kaçtı. Şehir 1918'de tamamen yerle bir edilmişti.² Bugün, antik Van, tepesi olmayan minarelerin, duvar kaidelerinin ve birkaç kilise kalıntısının görüldüğü uçsuz bucaksız bir harabe. Dağlık sırtın tepe noktasından sokakların belli belirsiz hatları ve evlerle dolu adalar hâlâ görülebiliyor. 1920'lerin başında, eski şehrin güneydoğusuna inşa edilmiş olan modern Van, Türkiye Cumhuriyeti'nin yarattığı yeni bir kentsel alandır. Bu çalışmada tanıklıklarına kapsamlı biçimde yer verilen ve iki bin yıldan fazladır kesintisiz olarak bu bölgede varlık gösteren Ermeniler, yok olmuştur.

Pek az şehrin tarihi Van kadar zengin ve köklüdür. MÖ 9. yüzyılda Urartu Krallığı'nın başkenti olan ve 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na katılan Van, çok sayıda istilacıların ve depremlerin (1648 depremi şehrin yarısını harap etmiştir) yol açtığı tahribata karşı tarihi eserlerle doludur (çivi yazısı kitabeler, Kraliçe Şamiram'ın

s. 272-74 içinde, "Van", "Van Krallığı", "Van Getronagan [Merkez] Okulu", "Van Vilayeti", "Vasburagan" vs. gibi tamamlayıcı maddeleri olan resimli bir makale bulunmaktadır.

- 2 Makiç Arzumanyan, "Vani Herosamardı" (Van'ın Kahramanca Mücadelesi), *Hayasdan 1914-1917* (Ermenistan 1914-1917) (Erivan: Hayasdan, 1969). A-Do, *Medz tebkert Vasburaganum 1914-1915 tıvagannerin* (1914-1915'te Vasburagan'daki Büyük Olaylar) (Erivan: Luys, 1917). İstatistikler, haritalar, belgeler ve tarihsel bir analiz sunan bu kitap çok değerli bir eserdir. A-Do, Kharkov ve St. Petersburg üniversitelerinden mezun, Ermeni sosyolog Hovhannes Der Mardirosoyan'ın (1867-1954) müsteşarıdır. Van'ın Rus ordusu tarafından 1915'teki işgalinin ardından Tiflis'te yayımlanan günlük gazete *Mşag*'ın muhabiri olarak görevlendirilen A-Do, hakkında zaten bilgi sahibi olduğu, *Vani, Bitlisi yev Erzrumi vilayetneri* (Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetleri) (Erivan: Kultura, 1912) adlı bir kitap yayımladığı bölge hakkında bir araştırma yapmıştır; Onnik Mikhitaryan, *Vani Herosamardı* (Van'ın Kahramanca Mücadelesi) (Sofya: P. Balıkcıyan, 1930). Taşnaksutyun'un yerel liderlerinden birinin büyüleyici hatıratı İngilizceye de çevrilmiştir, *The Battle of Van* (Detroit: General Society of Vasbouragan, 1980). Ayrıca bkz. Ardag Tarpinyan, *Hay azadakrağan şarjman oreren: Huşer, 1890-1940* (Ermeni Özgürlük Hareketi Günlerinden: Anılar, 1890-1940) (Paris: Hay Azkayin Himnatram, 1947), Ramgavar bakış açısını verir ve özellikle Van'daki Armenagan hareketini incelemek için değerlidir.

olduğu söylenen su kemerleri, bir Bizans kilisesi, bir Osmanlı kalesi, vs.). Ermeniler için Van, her şeyden önce Ardzruni hükümdarlarının krallığı Vasburagan'ın (10-11. yüzyıllar) saygın başkentidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Van, sadece bir "hafıza şehri" değil, aynı zamanda da dönüşüm içinde olan bir bölgedir.³

KENTSEL ALAN

Antik Çağ ve Ortaçağ'da Van üç ayrı bölgede kümelenmiştir: Kale, Şehir ve Aykesdan (Bağlar ya da Bahçeler bölgesi). Bir kilometreden uzun olup şehre tepeden bakan Kale, Büyük Kayalık'ın zirvesindedir. Antik Çağ'da Kayalık, kraliyet konutu, garnizon, tapınaklar ve arşivlerin bulunduğu bir akropol görevi görmüştür. Sultan Süleyman, 1534'te Van'ı ele geçirdikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü kalelerinden biri haline gelecek Van Kalesi'ni inşa ettirmiştir. Fakat 19. yüzyılda, hisar topraklarıyla teçhiz edilmiş olmasına karşın, kalenin artık bir askeri garnizonu yoktur.

Kalenin altında uzanan şehir karakteristik bir topografyaya sahiptir. Alçak yapılara sahip şehir, sırtını Kayalık'a yaslamış, önden bir hendek, arkadan çift sıra mazgalı siperlerle çevrelenerek kuvvetlendirilmiştir. Kuzeydoğu ve doğuda Kayalık'a bitişik olan Şehir'in dört büyük kapısı vardır: Tebriz Kapısı, Saray Kapısı, Orta Kapı ve İskele Kapısı. Batıdaki İskele Kapısı'ndan şehre uzaklığı üç kilometreden

3 Bkz. *Vasburagan* (Venedik: Mikhitaryan, 1930), ayaklanmanın on beşinci yılı vesilesiyle, Tebriz'de Vasburagan Hemşeriler Derneği tarafından basılmış, içinde fevkalade görseller bulunan bir anma kitabıdır. Dindarlık vurgusu taşımaz, Ermeni milli hareketinin kökenleri, bölgedeki Ermenilerin kültürü ve etnik tarihine dair kayda değer şemalar ve makaleler içerir.

G. Bruno'nun, *Le tour de France par deux enfants* kitabının Ermeni tarihi ve coğrafyasına uyarlaması niteliğindeki Simon Kapamacıyan'ın eseri *Kamer, pok-rık campörti Arevelki meç* (Kamer, Küçük Seyyah Şark'ta) (Üsküdar, 1909) 20. yüzyılın başında Van'daki Ermeni hayatının çok ilginç bir tasvirini barındırır; Hampartzum Yeramyan, *Huşartzan Van-Vasburagani* (Van-Vasburagan Anması) (İskenderiye: Aram Kasapyan, 1929), 2 cilt; Victor Gardon, *Le vert soleil de la vie* (Paris: Stock, 1959) ise yüzyıl dönümünde Aykesdan'da yaşayan genç bir Ermeni ve büyük annesinin hikâyesini anlatır.

daha az olan Van'ın limanı Avants'a tarlaların arasından bir yol gider. Fakat doğuda, Tebriz Kapısı tarafında surlar, devasa temellerinin üzerine neredeyse tamamen çökmüş durumdadır. Dar bir alana sıkışmış kil tuğlalı ahşap evleri ve dar, taş döşeli, karanlık sokakları ve geçitleriyle şehir, Ortaçağ'a ait karakterini korumaktadır. Bölgenin iktisadi, idari ve dini hayatının merkezi olmayı sürdürmektedir. Burada hanlar, kervansaraylar, çarşılar, pazarlar ve zanaat atölyeleri vardır. Modern ve eski, başlıca idari binalar Saray Kapısı etrafında kümelenmiştir. Bunların içinde vali konağı, merkez avlu, merkez hapishane, polis karakolu, kışla, posta-telgraf dairesi⁴, Osmanlı Bankası, Osmanlı vergi dairesi, Reji, sıhhiye idaresi⁵, ziraat idaresi, gümrük binası ve aralarında Dârümuallimîn'in de olduğu okullar vardır. II. Abdülhamit döneminde (1876-1908) inşa edilmiş bu kurumlar, vilayet idaresinin modernleşmesi ve merkezileşmesinin kanıtıdır.

Sayırsız gösterişli dini yapı karşısında, Paul Müller-Simonis, Vital Cuinet ve H. F. B. Lynch gibi gezginler hayran kalmıştır. Cuinet 1892'de altı cami ve yedi Ermeni kilisesi listeler. Lynch yüzyılın başında, göz alıcı kalıntıları Büyük Kayalık'ın eteklerinde bulunan, büyük ihtimalle Selçuklu döneminden kalma Ulu Cami'nin yanı sıra üç cami daha kaydeder. Müslüman mahallesinin dibinde bulunan iki cami hâlâ faaldir. Bunlar Kaya Çelebi Cami ve 1558'de Ermeni kökenli ünlü mimar Sinan tarafından inşa edildiğine inanılan Hüsrev Paşa Cami'dir. Daha sonra Ermeni mahallesi olan kuzey kısımdaki Topçuoğlu Cami artık kullanılmamaktadır.

1909'da yedi Ermeni kilisesi olduğu doğrulanmıştır: Surp Bedros, Surp Nışan, Surp Boğos, Surp Sahak, Surp Vahan, Surp Dziravor ve Surp Diramayr. Şehrin merkezinde ve kuzey ucunda kümelenmiş bu ibadethaneler, Ermeni bölgesinin sınırlarını belirler. Ermeni Piskoposluğu da burada, Surp Nışan'ın yakınındadır. Şehrin sadece 4.000 sakini bulunmaktadır, farklı mahallelerde yaşayan 3.000 Ermeni ve 1.000 Müslüman vardır.

Şehrin çok az dışında bulunan Aykesdan ya da Bahçeler bölgesi

4 Türk-İran telgraf hattı.

5 Bölgede veba, çiçek ve tifo salgınları yaşanmıştır.

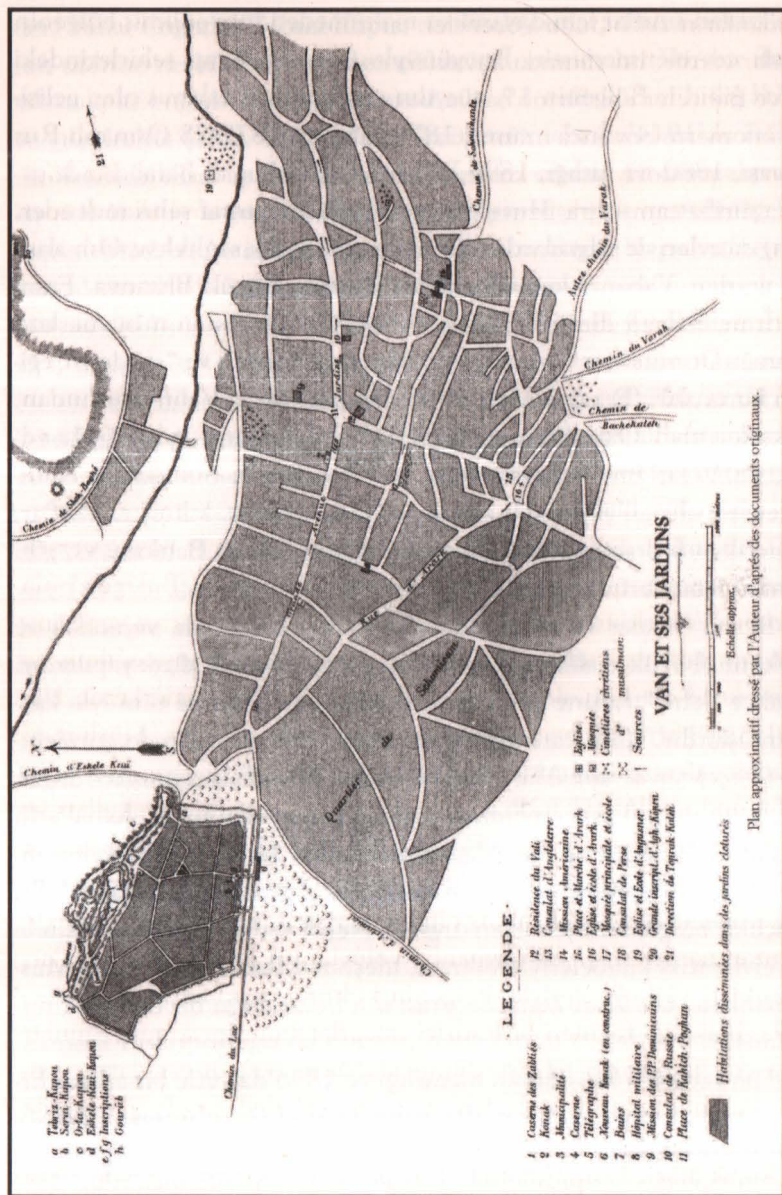
sur dışında kalan bir banliyödür. Başlangıçta göçebeler ve yoksulluktan kırılan sınıflar için dayanıksız malzemeden inşa edilmiş bölgenin etrafı çevrelenmemiştir. Bu yönüyle Ortaçağ Arap şehirlerindeki *rabad* gibidir. Bölgenin 19. yüzyılın ortalarında başlamış olan gelişimi ancak 1914'e kadar sürer. 1876 yangını, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, 1880-81 kıtlığı, 1896 Ermeni katliamları ve beraberinde gelen tahribattan sonra, Hristiyan ve Müslüman eşraf şehri terk eder, yangınlardan ve salgınlardan kaçır ve yerleşecek sağlıklı açıklık alanlar ararlar. Yabancı konsolosluklar (Rusya, Büyük Britanya, Fransa, İran, İtalya), dini misyonlar (Amerikan Protestan misyonierleri, Fransız Dominiken misyonierleri, Alman misyonu) ve "modern" eğitim kurumları (Rüştiye Mektebi) onları izlemiştir. Valinin ardından, yüksek rütbeli Osmanlı memurları da buraya taşınır. Lynch'in Londra'daki West End'le kıyasladığı, özel konutların bulunduğu banliyölerden oluşan Aykesdan, pazar yerleri, camiler, kiliseler, okullar, Amerikan hastanesi, askeri hastane, telgraf, Ziraat Bankası, vs. gibi kamu hizmetlerine sahiptir.

Resmi binalar ve birkaç tane iki ve hatta üç katlı, verandalı ve balkonlu büyük malikane haricinde, evler genellikle alçak yapılardır. "Bahçe Şehir" ismine yaraşan yeşil bir denizin içinde tümüyle kaybolmuşlardır. Kare kare yerleşim planının izleri bugün de görülebilir. Gerçekten de sokaklar –Vital Cuinet 148 sokak saymıştır– doğru açıyla birbirini keser, sulama kanallarıyla çevrelenmiştir, kanalların kenarındaki söğüt ve kavaklar, elma, kayısı, kiraz, portakal, limon, nar, sebze bahçelerini ve üzüm bağlarını çapraz çizgilere boyar. Bu ağaçlıklı bölge, kuzeyde Hankuysner Nehri vadisiyle, daha ötesinde ise çivi yazısı kitabeleriyle bilinen, meşhur Mher Kapısı ya da Müslümanlara göre Zem Zem Mağarası'nın bulunduğu bir tepeyle sınırlanmıştır.⁶

Haygavank⁷, Müslüman mezarlığı ve 1896'da yerle bir edilen Ermeni mahallesiyle, Şehir ve Bahçeler arasında boş bir arsa pozisyo-

6 Küçük Mher, Ermeni efsanesi "Sasunlu Tavit"ın kahramanlarından biridir. Mher ve atı "dünya kötü bir yer olduğu sürece" Kayalık'tan çıkmayacaktır.

7 Vank, manastır demektir.

Plan approximatif dressé par l'Auteur d'après des documents originaux.

nuna düşmüştür. Etrafında, seyyar satıcılar ve aralarında Poşalar ve Romanların da olduğu göçebeler tarafından kullanılan büyük boş alanlar vardır. İki yanında kavakların sıralandığı geniş bir cadde Şehir ve Bahçeler'i birbirine bağlar ve farklı isimler taşıyan kısımlarıyla beş kilometre boyunca uzanır. Caddenin orta yerinde Van'ın cadde-i kebirini bir dörtyol ağzı keser. Bu Haçboğan Caddesi'dir. Bu dörtyol ağzında cam kaplı pencereleri meydana yukarıdan bakan (süper lüks) daireleriyle Britanya Konsolosluğu binası, bir otel ve Osmanlı bürokratlarının ve Ermeni tüccarların tek tük evleri bulunur.

Ermeni kaynaklarına göre, 1914'te Van nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan 17.000 Müslüman (Türk, Kürt, İranlı, Çerkes) ve 20.000 Ermeni, toplamda on bir kadar Ermeni, Müslüman ve karma mahalleye bölünmüş Aykesdan'da yaşamaktadır. Doğu ve kuzeydoğuda bulunan Ermeni mahalleleri Arark, Noraşen ve Hankuysner'in her birinin kendi kiliseleri, okulları ve çeşmeleri vardır, bunların inşası dini görev bellennmiştir. Van'ın ikinci büyük çarşısı Arark mahallesinde, Ararents meydanı etrafındadır. Bu meydanla Haçboğan'ı birleştiren büyük Nalbantoğlu Caddesi karma yerleşimlerin sınırlarını gösterir. II. Abdülhamit döneminde inşa edilmiş üç kışla –kuzeyde Toprakkale, güneyde Hacı Bekir ve merkezde Hamud Ağa– Ermeni mahalleleri üzerinde gözetim sağlar. Müslüman bölgeleri, örneğin Şamiram mahallesi, batı ve karma yerleşimlerin de bulunduğu kuzeybatıda yer alır. Onların da camileri, okulları ve çeşmeleri vardır.

Van'ın etnik-dini cemaatlerinin bölgeyi nasıl paylaştıklarını tam olarak tespit etmek mümkün olmamıştır: ani gruplaşmalar, belediye nizamnameleri, ya da fermanlar yoluyla mı? Kiliseler ve camiler, minareleri ve kubbeleriyle, bölgenin kültürel çeşitliliğini öne çıkarırsa da, her şeye rağmen birleştirici unsurlar bulunmaktadır. Bunlar daha çok istihdama tahsis edilmiş alanların (kapalı çarşılar ve küçük, karanlık zanaat atölyeleri) yönetimiyle ilgilidir. İş alanlarıyla mesken bölgeleri arasındaki ayrım Van'da son derece belirgindir. Evlerin tipleri ve yapı teknikleri diğer bir birleştirici unsurdur. 19. yüzyılın sonuna kadar Aykesdan'daki evler, tahta ve kille yapılmış,

tek katlı, teras benzeri düz çatıları olan, dış yüzünde çok az, hatta hiç açıklık bulunmayan yapılardır. Sokağa ya da bahçeye açılan ahşap kapılar demir parmaklıklarla örtülüdür. Yaşam alanı Ermenice *danu-dun* denilen esas salonun –bu evdeki tek oda da olabilir– çevresidir. Evin merkezinde bir metreden daha derine kazılmış, mayasız ekmek pişirmek için bir ocak (*tonir*) bulunur. Tam üzerinde, açıkta kalan kirişlerle desteklenen çatıdaki geniş bir açıklık, havalandırma ve aydınlatma sağlar. Kimi evler duvar süslemeleriyle bezenmiştir. Halılar hem zengin hem de yoksul hanelerde bulunsa da, sedir ve mangal dışında mobilya nadirdir. Çok sayıda evcil hayvanın varlığı –eşekler, katırlar, atlar, inekler, keçiler, koyunlar, köpekler, tavuklar, güvercinler– kokusu ve gürültüsüyle Bahçeler’in kırsal karakterini belirgin kılar. Pek çok Van kedisi (mavimsi gözlü, beyaz) sokaklarda gezinir. Ağaç dalları kuşlarla doludur: serçeler, tahtalı güvercinler ve hatta olgun armutları toplayabilmek için ağacın dibindeki bağ çubuklarını yakarak kovalanan akbaba.

Kentsel yapıların daha yoğun olduğu ve camları ve balkonları olan yüksek evlerin bulunduğu Haç kavşağı ve ana caddenin civarı haricinde, Bahçeler büyük bir kasabadan farksızdır. Gül ve zambak çalılarına gömülmüş ağıl ve ahırların kenarındaki evler, meyve bahçeleri ve sebze bostanlarıyla kuşatılmıştır. Evlerin etrafı, aile hayatının mahremiyetini koruyan toprak duvarlarla çevrilmiştir. Zeminde bulunan ahşap sürgülü vanalar sayesinde kanallardan akan su tanzim edilir. Bu vanaların içinden ya da kolayca oyulabilen kilitli duvarlardan geçerek, bir labirenti andıran meyve bahçelerinde özgürce hareket etmek, gerektiğinde polis aramasından kaçmak mümkündür. Siyasi faaliyetleri ya da cezai eylemleri yüzünden takip edilen ya da kan davasından kaçmaya çalışan firarilerin hayatı bu şekilde geçer.

Dolayısıyla Van, topografyası ve yerleşimiyle eşine az rastlanan bir Osmanlı şehridir. Fakat yine de kentsel peyzajında, Anadolu ve Balkanlar’daki diğer Osmanlı şehirlerine benzer şekilde II. Abdülhamit dönemi modernleşmesinin izleri bulunur. Kamu binalarının –kışlalar, mahkemeler, hapishaneler, polis karakolları, okullar, bir sıhhiye idaresi, bir merkezi eczane, bir hastane, çok katlı evler ve

geniş bulvarlar– inşası devletin mevcudiyetini daha fazla hissettirmeye başladığını gösterir. Telgraf, Van'ı İstanbul'a bağlar, dolayısıyla başkentin valiler ve paşaların idare yöntemleri üzerindeki kontrolünü pekiştirir. Valinin Şehir'deki bürosuyla, Bahçeler'deki merkez karakolu arasında telefon bağlantısı vardır. Fakat modernleşmenin henüz sonuna gelinmemiştir. 1878'de Rus ordusu tarafından işgal edilmiş, Ermenilerin örgütlenmeye başladığı, ordu, jandarma ve polis sivil idarecileri gölgede bıraktığı sınıra yakın bir şehir olan Van, hâlâ küçük, geleneksel bir doğu şehrinin özelliklerini taşımaktadır. Resmi binalarda yer olmadığından, bazı davalar Şehir'de, önde gelen Ermeni tüccar ailelerinden Terzibaşyanların bir işletmesinin ya da hanının ikinci katında görülmektedir. Ahşap yapılı han çarşısıdır; yer seviyesinde dükkânlar ve bir imalathane vardır. Mahkemeler, duvarlardaki birkaç halı, kışın aşırı ısıtılan sobalar ve tüten semaverler dışında sade ve gösterişsizdir. Kamusal alan ve kentsel aydınlatma konusunda pek parlak bir idare gösterilememektedir. Şehir'de ve Bahçeler'de sokakların kenarından akan, atıkları ve hayvan dışkılarını taşıyan küçük dereler kanalizasyon görevi görür. Bahçeler'deki dükkânların sokak seviyesinden bir metre yüksekte bulunan ahşap zeminleri, Amerikan Vahşi Batısı'nın küçük şehirlerini hatırlatır. Van'da ayrıca Antik Çağ'dan kalma, dağ suyunu şehre taşıyan yer altı kanalları vardır. Bunların bakım ve onarımını *kankan* adı verilen kuyuculardan oluşan bir ekip sürdürmektedir.

NÜFUS

Şehrin ve Van vilayetinin nüfusunu kesin biçimde tespit etmek mümkün değildir ve farklı cemaatlerin demografik ağırlığını belirtmek daha da zordur. İstatistiklerdeki çelişki, doğu vilayetlerinde eksiksiz bir Osmanlı nüfus sayımı yapılmamış olmasıyla ve birbirini izleyen idari reformlarla açıklanmaktadır. Örneğin, Van 1875'te Bitlis gibi Erzurum vilayetinin bir parçasıyken, daha sonra buradan ayrılmıştır. 1888'de nüfusu büyük ölçüde Kürt olan Hakkari sancağı Van vilayetine bağlanmış ve Ermeni nüfusu oranının görece azalma-

sına yol açmıştır.⁸ Aşağıdaki istatistikler tarihçinin karşılaştığı zorluklar hakkında bir fikir vermektedir:

Britanya Konsolosu R. A. O. Dalyell, 1862⁹

Van Sancağı

Hristiyan	90.100
Müslüman	95.100

Hakkari Sancağı

Hristiyan	119.000
Müslüman (Kürt)	114.500
TOPLAM	418.700

Vital Cuinet, 1890¹⁰

Ermeniler

Apostolik	79.000
Katolik	708
Protestan	290

Süryaniler

Nasturi	
(reaya ve özerk)	92.000
Keldani Katolik	6.000

Müslüman

Kürt	210.000
Türk	30.500
Çerkes	500

Diğerleri

Yahudi	5.000
Yezidi	5.400
Roman	600
Latin	2
TOPLAM	430.000

8 Van vilayetinin bu tarihten sonra iki sancağı, on dokuz kazası vardır.

9 Bu rakamlara Van Şehri (Hristiyan, 10.000; Müslüman, 8.000) ve banliyöler (Hristiyan, 32.000; Müslüman, 9.000) dahildir. Bkz. "Tabular View of the Population of the Mutassarriflik of Wan", British Archives, atıf yapan Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908* (Londra ve Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977), s. 33, 118.

10 Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 636.

H. F. B. Lynch, 1898¹¹**Van Kazası**

Ermeni	42.000
Müslüman	17.000

Van Fransız Konsolosu Raporu, 1912¹²**Van ve Bitlis Vilayetleri**

Kürt	51.46 %
Ermeni	32.70 %
Türk	5.53 %

A-Do, 1912¹³

3 şehir ve 387 köydeki 16.203 haneye Van Ermeni nüfusu 102.910 kişidir.

İstanbul Ermeni Patrikhanesi**(Hakkari Sancağı hariç) 1912¹⁴**

Ermeni	185.000
Yakubi Süryani	18.000
Kürt	72.000
Türk	47.000
Yezidi	25.000
Roman	3.000
TOPLAM	350.000

Osmanlı Kaynakları, 1911-12: Van Vilayeti¹⁵

Müslüman	313.322
Ermeni	130.500
Süryani	62.400

11 Lynch, *Armenia*, c. 2, s. 79.

12 Bkz. France, Ministère des Affaires Étrangères, 30 Kasım 1912, Fⁿ 22 ve 23.

13 A-Do, *Vani, Bitlisi yev Erzurumi Vilayetleri*, s. 78.

14 *The Armenian Question Before the Peace Conference* (New York: Armenian National Union, 1919), Annex No. 1; Richard G. Hovannisian, *Armenian on the Road the Independence, 1918* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1967), s. 36.

15 Bkz. Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York ve Londra: New York University Press, 1983), s. 110.

(Nasturi, Yakubi, ve Keldani)	
Yahudi	1.798
Diğer	1.776
Rum	1
TOPLAM	509.797

Teotig, 1922¹⁶

20. yüzyılın başında Van vilayetinde Ermeniler:
197.000

Hangisi doğru sayıları veriyor? Veriler çelişkili ve güvenilir olmaktan uzaktır. Osmanlı nüfus sayımları gayrimüslimleri olması gerekenden düşük göstermiştir. 1912 tarihli Patrikhane istatistiğinde görülen yüksek sayı, Balkan Savaşları sırasında Ermeni Sorunu'nun Rusya tarafından yeniden gündeme getirilmesi ve buna bağlı siyasi hesaplarla açıklanabilir. A-Do'nun Doğu vilayetlerinde yaptığı üç aylık incelemenin ardından sunduğu bilhassa düşük sayılar, ilerleyen dönemde bağımsız Ermenistan'ın (1918-1920) Eğitim ve Kültür Bakanı olacak Nigol Ağbalyan tarafından, Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) organı, Tiflis gazetesi *Horizon*'da yayımlanan bir dizi makaleyle sert bir dille eleştirilmiştir.¹⁷

Kesin olmamakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı öncesi Kürt nüfusun arttığı, Türk nüfusun sayıca önem arz etmediği ve Ermeni nüfusun Van kazası ve Van şehrinde ağır bastığı pekâlâ söylenebilir. Ayrıca, 41.000 kişinin Şehir ve Aykesdan arasında dağınık şekilde yaşadığı doğru kabul edilirse, Van'ın 20. yüzyıl başında, kırsal kesimden gelen göçlerle büyümeyen, sabit nüfus yapısıyla küçük bir Osmanlı şehri olmayı sürdürdüğü görülecektir. Öte yandan, Van sakinleri, özellikle de Ermeniler göç etmektedir. İstanbul'a göç kültürü köklüdür, 1850'den sonra ivme kazanmıştır. 1896 katliamlarının

16 Teotig, *Amenun Daretsuytsı* (Herkesin Yıllığı) (İstanbul: V. & H. Der Nersesyan, 1922), s. 262.

17 Ağbalyan bir yandan A-Do'nun verdiği sayıları eleştirir ve düzeltir, öte yandan ise araştırmasını metheder. Bkz. *Horizon* (Tiflis), 1912, no. 264-266, 1913, no. 3, 6-9.

ardından, birkaç bin Ermeni İran'a sığınmıştır. 19. yüzyılın sonunda Ermeni köylüler, Transkafkasya'nın Bakü, Tiflis ve Batum gibi sanayi merkezlerine gitmek üzere yola çıkar, bazıları da Birleşik Devletler'e göç eder. İlk başta dönemsel gibi görünen bu hareket, maddi zorluklar ve yaşanan güvensizlik yüzünden artarak devam eder ve sürekli hale gelir.

EKONOMİ VE TOPLUM

Van geleneksel iktisadi yapılanmasını korur. Şehir, kuyumcuları, gümüşçüleri, halıları, bakır işleri, nakışları ve zanaat endüstrisiyle hâlâ meşhur olsa da Avrupa'da imal edilmiş ürünlerle rekabet konusunda sıkıntı çekmektedir. Geçmişte Van'ı müreffeh kıldığı düşünülen ticaret durgundur. Demiryolu ağına bağlı olmayan şehir, başlıca modern ticari yollardan izoledir ve dış dünyayla bağ kurmanın zorluğu ve yavaşlığından ekonomiyi olumsuz etkilemektedir.¹⁸ Yollar kışın kullanışsızdır. Yazın İstanbul'dan Van'a giden bir insan için, Anadolu'nun bitimsiz ve tehlikeli yollarından geçmektense deniz yoluyla Batum'a gitmek, Rus Transkafkasyası'nı Erivan'a kadar trenle kat etmek ve oradan bir araba kiralayıp küçük molalar vererek Van'a ulaşmak yeğdir. Bu rotayı, Van Ceza Mahkemesi'nin başına atanan Osmanlı devlet memuru Madteos Ebligatyan, Mayıs 1913'te izlemiş, seyahatini on beş günde tamamlamıştır.¹⁹

Van'a tayin edilmek, İzmir'de doğmuş, İstanbul'da eğitim görmüş, Yanya'da (Epir) ve ardından Halep'te hâkimlik görevi yürütmüş bir Ermeni olan Ebligatyan'a ağır bir duygusal şok yaşatır. "Ebedi yurdunu" keşfetmek için Anadolu'yu gezen *Şark'ın Küçük Seyyahı* Kamer gibi onun için de Van, Ermenistan'dır, ataların toprağı ve milli destanın sembolüdür.²⁰ 2.500 yıldan beri Vasburagan'da Erme-

18 Meclis-i Mebusan'da Ermeni vekil Armen Garo (Pastırmacıyan) tarafından desteklenmiş olsa da, doğu vilayetlerine demiryolu yapımına dayalı 1911 tarihli Chester projesi gerçekleşmedi.

19 Madteos M. Ebligatyan, *Gyank mı azkis gyankın meç* (Ulusumun Hayatı İçinde bir Hayat) (Antilyas, Lübnan: Kilikya Gatoğigosluğu, 1987).

20 Bkz. Kapamacıyan, *Kamer*.

ni varlığı kesintisiz sürmüştür. 19. yüzyılın sonuna dek, Surp Haç Kilisesi'yle meşhur küçük Akhtamar Adası, Ermeni Gatoğigosluğu'na bağlı bir piskoposluk olmuş, bir kısmı terk edilmiş de olsa, bölgedeki 200 manastır, kilise ve şapeli yetkisi altında bulundurmıştır.²¹ Ebligatyan ilk olarak Vali Hasan Tahsin Bey'i ziyaret eder. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) nüfuzlu üyelerinden Tahsin Bey'in siyasi duruşu aslen Makedonya'da şekillenir ve Jöntürk devriminin ardından Van valisi olarak atanır. 1913'ten Şubat 1915'e kadar bu görevde kalacaktır. Çok az eğitim görmüş, fakat zeki, çalışkan ve deneyimli bir adamdır, iyi bir vali olarak isim yapmıştır. Bir Ermeni olan yeni sulh hâkimine sıcaklık göstermesi halinde, "uygarlıktan nasibini almamış bir *bledin* [belalı sınır bölgesi] hain eylemlerinin teslim aldığı ve önüne gelenin sırf eğlence olsun diye bahçesinde atış talimi yaptığı"²² bir şehirde, onu hiç yoktan kanun ve düzeni sağlamak için otoritelere yardım etme yükümlülüğü altında bırakacaktır. İşin aslı, günbatımıyla birlikte Van, aynı Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ucundaki Manastır gibi, tabanca ve tüfeklerin patırtısıyla inlemektedir.²³ Kanun-ı Esasi'nin yeniden tesis edilmesinden beri bölgede dikkate değer bir silah ticareti vardır. Devrimci partileri tarafından müdafaaya hazırlanmaya teşvik edilen halk, özellikle de Ermeniler, silahlanır. Davo ihaneti –Taşnaktsutyun'un cephaneliğinin yerinin polise ihbar edilmesi (1908)– hafızalarda tazedir.

Her türlü baskı ve müdahaleye direnmenin ve çeşitli etnik-dini cemaatlerin rekabeti gölgesinde adil hüküm vermenin zorluğunu Ebligatyan kısa süre içinde fark eder. Hukuku uygulamakla görevli bir hâkim olarak, Van'da, yerel koşullarla uyuşmayan "Fransız kanunlarının ruhu"nun –Osmanlı Ceza Kanunu Fransız Ceza Kanunu'ndan türetilmiştir– idrak edilmesinin olanaksızlığını anlar. Mahkûm sayısının çok yüksek olması ağır baskının kanıtıdır. Merkez hapisane

21 1896'da son gatoğigosun vefatının ardından sadece bir vekil bulunmuştur. Gatoğigosluk 1916'da ilga edilmiştir.

22 Ebligatyan, *Gyank mı*, s. 58

23 Bernard Lory ve Alexandre Popovic, "Au carrefour des Balkans, Bitola 1816-1918", *Villes ottomans à la fin de l'Empire*, ed. Paul Dumont ve François Georgeon (Paris: L'Harmattan, 1992), s. 75-93. Bitola, Manastır'ın Bulgarca adıdır.

pis ve aşırı kalabalıktır. Çoğu Kürt ve Ermeni olan mahkûmlar, hasarat basmış hücrelere istiflenmiştir, müebbet hapse mahkûm Kürt eşkıyalarla, yeri geldiğinde bir yıl boyunca içeride mahkemeye çıkılmayı bekleyen bahtsız tutuklular bir aradadır.

1896'da ısrarla bastırılan Ermeni devrimci partileri yeniden örgütlenmiş ve Temmuz 1908'deki Jöntürk devriminden beri serbestçe faaliyet göstermektedir.²⁴ Hınçaklar artık çok faal olmasa da, Armenaganlar şehirde etkili olmayı sürdürür. 1904'ten beri kasa balara ve Lernapar dağ köylerine hâkim olan Taşnaklarla rekabet halindedirler. Taşnaksutyun'un yönetiminde Karabağ doğumlu Nigol Duman, Aram (Manukyan) ve İşkhan gibi Kafkas militanların rolü gitgide artmaktadır. Ermeni siyasi partilerinin şaha kalkması, 1912'de yenilenen ve İTC'yle Taşnaksutyun için resmi bağlayıcılık taşıyan seçim ittifakına rağmen Osmanlı ileri gelenlerini sinirlendirir. Ermeniler her yıl Ermeni Milli Nizamnamesi'ni (24 Mayıs 1860) halka açık olarak kutlamakta, dolayısıyla kendi etnik-dini milletlerinin kültürel özerkliğine olan bağlılıklarını ifade etmektedirler. Fakat sürekli bir *tebk*, şiddet ve pogrom anlamına gelen bir "vaka" ya da "olay" korkusuyla yaşarlar. Silahlanıyorlarsa, böyle bir durumda kendilerini savunmak içindir. Öte yandan Osmanlılar, Avrupalı güçlerin olası bir müdahalesinden, aynı zamanda da reformları hayata geçirmeye zorlamasından korkmaktadır, zira bu doğu vilayetlerindeki Osmanlı egemenliğini zedeleyecektir. Balkanlar'ın kaybından beri

24 Aydınlar tarafından kurulan Ermeni partilerinin -1885'te Van'da kurulmuş Armenagan, 1887'de Cenevre'de kurulmuş Sosyal Demokrat Hınçakyan; 1890'da Tiflis'te kurulmuş Ermeni Devrimci Federasyonu ya da Taşnaksutyun- amaçları, 1878 Berlin Kongresi'nde garanti edilen reformların hayata geçirilmesi ve Osmanlı Ermenilerinin, gerekirse devrimci yöntemlerle özgürleşmesiydi. Armenagan, üyeleri ve etkisi bölgesel kalacak demokratik ve liberal bir partiydi. Diğer ikisi sosyalizme bağlı olduklarını iddia ediyordu. Hakkında çokça yazılmış bu geniş konuyu ele almak bu makalenin kapsamı dışındadır. 1896'dan önce Van'da kültürel ve devrimci hareket hakkında bkz. Louise Nalbadian, *The Armenian Revolutionary Movement* (Berkeley ve Los Angeles: University of California Press, 1967) ve açıklayıcı bir makale için bkz. Anahide Ter Minassian, "Le mouvement révolutionnaire arménien, 1890-1903," *La Question Arménienne* (Roquevaire: Ed. Parenthèse, 1983), 113-67.

(1912-1913) Osmanlı liderleri Anadolu'yu milli yurtları saymakta ve Ruslar tarafından desteklenen Ermenileri imparatorluğun toprak bütünlüğüne gerçek bir tehdit olarak görmektedir.

Osmanlı şehirlerinin yaşadığı kentsel tecrit, toplumun Türkler, Kürtler ve Ermeniler şeklinde üç belirgin cemaate bölündüğü Van'da gözlemlenebilir. Türkler en son gelenlerdir. Sayıca azdırlar fakat baskın siyasi unsuru oluştururlar. Kendilerini Türk kabul eden altı aşiret (Timuroğlu, Topçuoğlu, vs.) kentsel bir aristokrasi kurmuştur. İç çekişmelerle bölünmüş bu aşiretler, Tanzimat dönemindeki (1839-76) idari merkezleşmenin ardından, güç dengesinin İstanbul'dan atanan Türklerin yanı sıra, Kürt, Arnavut, Karadağ, Arap ve Çerkes kökenli devlet memurları ve askeri personelin lehine değişmesine şahit olmuştur. Van'ın jeostratejik konumu, şehirde çok sayıda askeri personelin görevlendirilmiş olmasını açıklar. II. Abdülhamit döneminde Van, bir sürgün yeri ve devlet memurlarının ve askerlerin aylarca maaşlarını alamadıkları, istenmeyen, uzak bir görev yeridir. Dolayısıyla, Van, İstanbul, Musul ve Rumeli arasında sürekli bir devlet memuru ve asker devridaimi vardır. Bu kişiler arasında, bir sonraki dönemde öne çıkacak çok sayıda İttihatçı da (Halil Bey, Kazım, Abdülkadir) bulunur. 1893 ve 1915 arasında Van'a tayin edilmiş valilerin listesine göz atılması halinde bunun kanıtı görülecektir: Bahri Paşa (1893-97), Tahir Paşa (1898-1906), Ali Bey (1907), Ali Rıza Paşa (1907-08), Mahmud Hayri Paşa (1908-09), ilerleyen dönemde Türk milli hareketinin liderlerinden biri olacak Bekir Sami Bey (1909-10), kısa dönem görev yapmasından ötürü Ermenilerin üzüntü duyduğu İsmail Hakkı Bey (1911-12) ve Hasan Tahsin Bey (1913-15).²⁵

1896'da valinin Ermeni yardımcısı olarak atanan Hovhannes Boyacıyan 1907'ye kadar bu görevde kalır. Şubat 1915'te vali olarak atanan ve 1915'in baharında yaşanacak dramatik olaylar sırasında görevini sürdüren Cevdet Bey, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın eniştesi ve eski Başkale mutasarrıfıdır –burada kötü nam salmıştır.

²⁵ Bu liste Yeramyanyan'ın *Huşartzan Van-Vasburagani*'de sunduğu verilerden hazırlanmıştır

Kürtler Van'daki Müslümanların çoğunluğunu oluşturur. Anadilleri bir Kürt lehçesidir ancak Türkçe de konuşurlar. Kent seçkinleri Kürt olarak adlandırılmayı pek istemez ve kendilerine Osmanlı derler. Türk ailelerle evlilik yoluyla asimile olmuşlardır. Çocuklarını eğitim için İstanbul'a gönderirler. Şiddeti ve Kürt aşiretlerinin kırsal bölgelerdeki silahlı eşkıyalığını lanetlerler. Osmanlı hükümeti onlara karşı ikili oynar. Bir yandan, Avrupalı konsolosların mevcudiyetinden kaynaklı bir zorunluluk olarak Van civarındaki otoyol soygunlarını azaltmaya ve nizam intizamı sağlamaya çalışır. Diğer yandan, bölgeyi yönet politikası çerçevesinde Kürt aşiretleri arasındaki rekabeti ve kan davalarını körükler. Öte yandan, II. Abdülhamit'in pan-İslamist eğilimi ve 1891'de yarı resmi Hamidiye Alayları'nın kurulması, Kürtleri Ermenileri kontrol etmek ve boyunduruk altına almak konusunda cesaretlendirir, böylece merkezi devlete karşı yapılabilecek bir Ermeni-Kürt anlaşması imkânsız hale gelir.²⁶

Orduyu, siyasi ve bürokratik makamları elinde bulunduran Kürtler ve Türklerle kıyaslandığında Ermeniler "üretici"dir. Öte yandan, büyük toplumsal, kültürel ve ekonomik farklar, bazı devlet memurları ve yabancı konsolosluk dragomanlarıyla (dil oğlanı) birlikte Ermeni ağa sınıfına dahil olan zengin sarrafları, varlıklı tüccarları, doktorları, diş hekimlerini ve avukatları, yoksulluk ve sefalet içinde yaşayan küçük esnaftan, zanaatkârlardan, işçilerden, bitki yetiştiricilerinden ve entelijensiyadan (alt düzey ruhbanlar, öğretmenler, gazeteciler) ayırır. Ermeni cemaati içinde uzun zamandan beri hakiki bir sınıf mücadelesi vardır.²⁷ Osmanlı başkentindeki amiraların dengi olan Vanlı sarraflar, Van Piskoposluğu'nu, piskoposlar konseyini, okulları ve hayır kurumlarını kontrol eder. Vanlı tüccarlar alçak bölgelerdeki vadilerde ve şehrin etrafındaki ovada mülk sahibidir. İşin aslı,

26 Rus Kazaklarını model alarak kurulan bu süvari alayları, II. Abdülhamit'in Müslümanlar arasındaki dayanışmayı güçlendirme ve herhangi bir Ermeni-Kürt işbirliğini engelleme politikasının bir parçasıdır. Bu konu hakkında, bkz. Garo Sasuni, *Kurd azkayin şarjunneri yev hay-krdagan haraperutyunneri* (Kürt Millî Hareketleri ve Ermeni-Kürt İlişkileri) (Beyrut: Hamazkayin, 1969).

27 Goms [Vahan Papazyan], *İm huşeri* (Anılarım), c. 3 (Kahire: Husaper, 1957), p. 185.

Ermeni tüccarın evi (Lynch)

Vanlı kadın (Müller-Simonis)

Harman yeri

Ermeni kağı arabacıları (Müller-Simonis)

ağaların refahı, ticari gelirden ziyade arazi mülkiyetinden kaynaklanmaktadır. İster Ermeni, ister Süryani, Yezidi ya da Kürt olsun, ağalar köylülere çok ağır ortakçılık şartları dayatmaktadır. Hasadın yarısından fazlasını talep eder ve gelecek yılın buğday hasadına kıymet biçmesi için mültezime başvururlar. Köylü, kış erzakını yenilemesi için toprak sahibine düzenli olarak tereyağ, peynir ve diğer mahsullerden götürmek zorundadır. Sonbaharda bir “muhasabe raporu” sunar ve sürülerin durumu hakkında bilgi verir. Muhasebe raporları genellikle anlaşmazlık sebebidir, zira kurtlar, hastalık, ya da Kürtler çok sayıda koyunu “alıp götürür”. Ayrıca, dağlık bölgelerin yüksek vadilerinde Ermeni *ışkhanlar* (prensler) köylerine hükmetmeyi sürdürür. Şadakh [Çatak], Moks [Bahçesaray], Adilceviz’da kendilerine *melik* derler. Heybetli yapıları ve muazzam bıyıklarıyla gerçekten de prensvari bir görünüşleri vardır, fakat tamamen eğitimsizdirler. Şehir ile kırsal kesim arasındaki ilişkiler ve seyyar satıcıların, zanaatkârların ve tüccarların seyahatleri sayesinde devrimci örgütler köylere sızmayı ve Ermeni, Süryani ve bazen Kürt cemaatleri içinde, ekonomik sorunları çözmekten ziyade reayanın emniyetini sağlama ve haklı davasını savunma amacı taşıyan bir militan ağı kurmayı başarmıştır.²⁸

Türk, Kürt ve Ermeni cemaatleri yan yana yaşar, ancak nadiren etkileşim içindedir –Van’ın yerlisi olmayan ve uzun kış gecelerinde can sıkıntısıyla başa çıkmak için birbirlerine ziyarete giden ya da yerli bir aileye kendilerini davet ettiren devlet memurları hariç. Ermenice kaynakların, Müslümanların, özellikle de Bektaşiler ya da bölgede oldukça faal olan diğer tarikatların toplumsal, kültürel ve dini hayatlarına ilişkin sessizliğe gömülmüş olması tarihçiyi fazlasıyla etkilemiştir. Jöntürk devriminin ardından ve 1908 sonbaharındaki Meclis-i Mebusan seçimleri sırasında yakınlaşma denemeleri olmuştur, ancak bu sessizlik gruplar arasındaki uçurumu gözler önüne sermektedir.²⁹

Van’da Ermeniler ve Türkler arasında gerçek bir eğitimsel rekabet gelişir; her iki grubu da kamçılayan, 1871’de kurulmuş Ameri-

²⁸ *age*, s. 23.

²⁹ Bu işbirliği, 1912’de Taşnaksutyun’dan Vramyan (Onnig Tertsakyan, 1871-1915) Van milletvekili seçildiğinde yenilenmişti.

can Congregationalist Church tarafından, biri Şehir'de diğeri Bahçeler'de açılmış iki modern karma okuldur. Ermeni okulları, Van'a 1856 sonbaharında gelen ve kendilerini eğitim yoluyla özgür kılacaklarını söyleyerek Ermenileri yüreklendiren, Varak Manastırı (Varakavank) ruhban okulu müdürü Mıgırdiç Khirimyan'ın çağrısına cevaben kurulmuş ve gelişmiştir.³⁰ Kızların eğitimi meselesi muhafazakâr unsurlarca başta yoğun muhalefetle karşılaşılır.³¹ Lynch, 1898'de dokuz ya da onu Bahçeler'de ve en eskisi Şehir'de olan on bir Ermeni okulundan söz eder. Bu sırada, 805'i kız, toplam 2.180 öğrenci vardır. Okullar Ermeni Kilisesi'nin yetki alanındadır; bunlar arasında Mıgırdiç Portukalyan tarafından kurulan ve 1885'te yetkililerce kapatılan meşhur Getronagan Okulu da vardır. Yeramyian Okulu (Koleji), 1878'de kör bir öğretmen tarafından kurulan özel bir kurumdur. Öğretmenler ruhban değildir, okul ücreti için belirleyici etken velilerin kazancıdır ve müfredatta Ermenice, Türkçe, din derslerinin yanı sıra Fransızca, müspet ilimler, matematik, tarih ve coğrafya vardır.³² Ders kitapları Avrupa'dan ithal edilir ve yazım kılavuzlarından edebiyat antolojilerine kadar tüm kitaplar Osmanlı sansürüne tabidir. 1913'te Yeramyian Okulu 400 öğrenciye sahip olmanın gururunu yaşar. Aynı yılın Ekim ayında Gatoğigos V. Ke-vork'un yayınladığı bir duyuruya cevaben, öğretmenler ve öğrenciler Ermeni alfabesinin icadının 1.500'üncü yıldönümü vesilesiyle Van ve Varak'ta yapılacak kutlamalar için hazırlanır.

Okulların, kütüphanelerin, gazetelerin ve okuma gruplarının yoğunlaştığı Van'da, Ermeni kültür hayatı aktiftir. Fakat Ermenilerinin yüzde yetmişinin okuryazar olduğu şehrin kendisiyle, çok az sayıda okula sahip ve okuryazarlık oranının sadece yüzde otuzları bulduğu Vasburagan'ın köyleri arasında çok derin farklar vardır.³³

30 Hayrig (Baba) denilen, sonradan İstanbul Patriği ve Tüm Ermeniler Gatoğigosu olmuş Mıgırdiç Khirimyan (1820-1907). Bkz. derleme içindeki Rubina Peroonian'ın bölümü.

31 Aşkhadank (Emek) dergisi, Ekim 1913'ten itibaren, "Van Ermeni Okulu, 1820-1913" üzerine H. Bagruni imzalı uzun bir dizi makale dizisi yayımladı.

32 Öğrencilerin yarısı hiçbir ücret ödemiordu.

33 Goms, *İm huşeri*, s. 220.

“ԱՇԽԱՏԱՆՔ”Ի ԼՐԱԲԵՐ

ԹԻՒ 1

ՀԱՏԸ 10 ԺՐ.

1913 ՄԱՅԻՍ 6 ԲԵ. ՎԱՆ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՏԱԳՆԱՊԸ

ՔՐԴԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

ԽԱՅԱԽ

ԹԱՆԱԽԱԾ 1000 ՈՂԽԱՐ

ՍՊԱՆԻԱԾ ԵՐԿՈՒ ՀՈՎԻԻ

ՄԵԿ ՀԱՐԿԱԶԱԽԱՔ

ԵՐԿՈՒ ՈՍՏԻԿԱՆ

ԵՆԻ ՄԵԿ ՔԻՒՐԴ.

(ՀԱՌԱԳԻՐ ՍԱՆՏԱՆՔԱՐԻ)

ՄԱՅԻՍ 5 ՏԱՆ

Երեկ Կաննո գիւղի 1000-է աւելի ողխարներ ընջին Եւ Երկու հովիւներն ալ սպանեցին:

Իսկ այս գիշերն ալ Վախրովի մէջ Միր Մհէն սպանեց հարկահաւած Մհէնէր չի, Երկու ոստիկաններ և Վախրովի Ալի ալ:

Կաւար անսպանովութեան և սարսափի մէջ է:

2.

Տաւախ 5 մայիս

Տաւախ գաւառ մեծ տաղաւթի մէջ է շեշարում Եւ շեթարում հանելու նպատակաւ զրադի Շաքիր աշայի հովանաբուն թնալ երգել կարգ մը միւթեղաւթներ ժողովներ կազմեցին: Շաքիր աշայի որդիները յայտնի աւազակ Միր Մհէնի մշակով Եւսուպի Եւ Կաննոի 2000-է աւելի ողխարներ ընջին սպանելով Կաննոի 2 հովիւներ: Երեկ չէ միւս որ սպանեցին հարկահաւած Մհէնէր չի, Երկու ժանտարներ Եւ Վախրովի Ալի ալ: Եւսու ժողովորդը յառաջատ փեմի մէջ է Եւսու տաղան Եւսու ժողովորդի շուրջ:

Առաջ. փոխանար Մկրտիչ Եւսույան

Եւ. Եւ. — Կաննո Քաշէն 6 ժամ հեռու՝ Տիգրիսի աջ ափին զուտ հայաբնակ գիւղ մ'է: Ունի 70 տուն:

Վախրով հայ քաղաքակն գիւղ մ'է: Թաշէն Երկու ժամ հեռու՝ արեւելք համանուն ժողով մէջ: 12 տուն հայ Եւ 70 տուն քիւրդ:

Վախի Վախարները Քիւրթի Քիւ. 1 քաղաքը, որը կը գն շեշին չու, Կողմաբար մը կուտայ Քիւ ինչպիսի անխառնութիւն կը տեսնուի Թուրքիոյ մէջ՝ Եւ ինչ տարաբնակ քաղաքը Վախարովի ժողովորդը Համալիւսահային Գաւառաւթի նախորեակն:

ՈՂԽՐ ՊԱՇԱՐՈՒԱԾ

(ՀԱՌԱԳԻՐ ՍԱՆՏԱՆՔԱՐԻ)

Թաղ Մայիս 6

Հաւաստի կիմանանք, որ երեք օր է Վեր ՈՂԽՐ պաշարած Եւ կուտ մէջ է:

2.

Մայիս 2-ին Ողխիկէ մեզ հետեւալ գրած են: Մէլիք Ալի որդւն է անպայման յարձակու գործել Ողխի վրայ: Քիւրդ ազդեցիկները: քաղի Քիւրդի մուհամմէտ աշայէն, որդի ալ Կամարեթի Եւ լէյլի հետ: միայն Տիգրիսի քիւրդները Քիւրդիէ վերադառնալուն կ'սպանան: որ քաղաքը յարձակու Ողխ վրայ կ'սպան:

ՎԵՐԻ ՀԱՅՈՑ-ՁՈՐ

ՅԱՐԶԱԿՈՒՄ ԱՍՏԻԿԱԶԵՆԻ ՎՐԱՑ

Մայիս 3-ի գիշեր անանթի զինանք քիւրդ կը յարձակու Աստիւսաշէն հայ քաղաքակն գիւղի վրայ: Տեղի ունեցած է ուժեղ հրացանագործութիւն որով հետեւեալ ալ աւազակները խոյս կուտան:

Գիւղը թէն անվտանգ է: քայք բնակչութիւնը տաքնապի մէջ է:

ԽՈՇԱԿ

Խոշակից մեզ կը գրեն. — Ապրիլ 27-ին Գաղապէն քաղաք աղաթին 100 է աւելի ռաբիտաներով Խոշակէն անցաւ: Խոշակէն հետապնջուելու աւազակ Միր Մհէն, որ վերջի կատարած իր սպանութիւն Եւ Թաշէնէրէն յայտնի անցած էր: Խոշակէն (սկիստանքի N. 25. 121)՝ Հետապնջուելու հաւաք միջին Անիոյն գիւղը կը հասնի: Երբ Գաղապէն միւս քաղաքին ձգելուն պէս հետապնջուելու ստիպուաբար յետ կը հանէ:

— Խոշակի Կանկար գիւղաւթ քիւրդ Թաշէն 50 ողխարներ իրենց գունդով անխառնու Եւ: Թաշէն Եւ իր տղան ալ լին երկիր: կը խոստ: որ աւազակները կ'ապրու գունդը Եւսու տարած պիտի զլան:

ՏՆՈՐԻՆ ԽՐԱԿԻՐ ԻՇԽԱՆ

Հասցէ՝

آيداد خاندان خراسانی

Van Redaction «ACHKHATANG»

ՏԱՆԱՆ ԲԱՐՍԵՆԱՆ

Basın, Ermeni milli bilincinin ve kimliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynar. 1858'de Mıgırdiç Khirimyan Varak'ta *Ardzvi Vasburagan* (Vasburagan Kartalı) için bir matbaa kurar. 1914'te Van'da iki haftalık dergi yayımlanmaktadır: *Aşkhadank* (Emek) ve *Van-Tosp*. İlk Taşnaksutyun tarafından idare edilen sosyalist bir dergidir, ikincisi ise 1908'de örgütlenen meşrutiyetçi demokratik Ramgavar Partisi etrafında toplanmış, vatanperver ve liberal Armenaganların yayın organıdır. Taşnaksutyun'un gençlik hareketi, 1908'den beri bölgedeki kasaba ve köylerde poligraf kullanılarak basılmış broşürler dağıtmakla meşguldür. Hatta bu bildirilerin birinde, ileri gelenleri *Van* isimli resmi bir gazete çıkaran Türklere seslenilmektedir.

19. yüzyılın sonunda müdürlük sistemiyle yönetilen Türk eğitim kurumları da filizlenmektedir. Bahçeler'de bulunan altı ilkokul ve üç rüşdiye temiz ve havalandırması olan binalarda faaliyet gösterir. İslamı öğretmekle yükümlü birkaç molla dışında öğretmenler din adamı değildir. Eğitim seviyesi yüksektir ve Türk çocuklarına ve Kürt eşrafın oğullarına yöneliktir. 1909'da Osmanlı öğretmenlerini yetiştirmek için Şehir'de bir öğretmen okulu [Dârümuallimîn] açılmıştır.

Kimi sakinlerinin Avrupa standartlarına yakın bir yaşam sürdürdüğü bu miskin doğu şehrinde, trajedi pusudadır. 26 Ocak (8 Şubat) 1914'te Jöntürk hükümeti, altı "Ermeni" vilayeti ve Trabzon vilayetinde uygulanmak üzere, idari, hukuki ve tarımsal reform projelerini kabul etmek konusunda köşeye sıkışmıştır. Ermeni Sorunu nihayet çözüme kavuşmuş görünmektedir. Öte yandan, 11 Ekim 1913 tarihli ve "Kürt-Ermeni Sorunu" başlıklı bir raporda, Fransız konsolos yardımcısı Zarezecki, Quai d'Orsay'ı (Fransa Dışişleri Bakanlığı) uyarmaktadır: "Van ve Bitlis vilayetlerinde nispi çoğunluk Kürt'tür. Bu nedenle Kürt Sorunu'nu da hesaba katmak gerekir; Kürt kelimesini bir kere bile kullanmadan, sürekli Ermeni Sorunu'ndan, Ermeni reformlarından bahsetmek Kürtlerin özgüvenini fazlaca zedelemekte, bu reformların onları Ermenilere tabi kılmak niyetiyle yapıldığını düşünmeye itmekte ve tohumunu II. Abdülhamit'in attığı, Ermenilere yönelik kin Kürtlerin ruhunda kök salmaktadır."³⁴

34 Fransa, Ministère des Affaires Étrangères, Seri 89, F. 48.

1914 yazında Vosdanik Manuk Adoyan (1904-1948) henüz Ars-hile Gorky olarak bilinmiyordur. Henüz on yaşındadır ve ailesiyle birlikte Van'da yaşar. Uzaklarda, Avrupa'da patlayan savaşın, "Türk halkı ve Ermeni halkı da dahil olmak üzere tüm insanlara ulaşacak" bir felakete dönüşeceğini öngören A-Do'nun endişeleri haklı çıkar. Savaş Van'ın yıkımına ve şehrin Ermeni nüfusunun ortadan kaybol-masına yol açacaktır. Siyasi çalkantılar ve mezalimlerin ardı arkası-nın kesilmeyeceği 20. yüzyıl böylece kendini göstermiştir.³⁵

Çeviren: Nazan Maksudyan

35 Bu tema için bkz. Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes* (Londra: Michael Jo-seph and Pelham Books, 1994).

11

Van Vilayetinin Demografisi

1844-1914

Sarkis Y. Karayan

Bugün, Osmanlı İmparatorluğu'nun korkunç şekilde can vermesinin üstünden neredeyse bir asır geçmişken, artık var olmayan imparatorluğun nüfus istatistikleri politikacıların olduğu kadar bilim insanlarının da tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere soykırım uygulanmadığını kanıtlamak ya da 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermeni nüfusu normalden düşük göstermek yoluyla öldürülen Ermenilerin sayısını olabildiğince indirmek için başlatılan ve kimilerince "sayıların savaşı" olarak adlandırılan istatistiksel ihtilaf, 1965'ten beri Türk devletinin önemli propaganda araçlarından biri olmuştur. Türk devleti ve Batılı bazı bilim insanlarının asli iddiası, 1914'ten 1918'e kadar bir savaş yaşanmış olduğu ve doğal olarak böyle bir kargaşa ortamında insanların öldüğü yönündedir.

Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen önce Ermeniler, bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içindeki 4.050 şehir, kasaba ve köyde yaşıyordu.¹ Günümüzde, bu topraklarda kalan Ermenilerin hemen hemen hepsi İstanbul'da yaşamaktadır.² 1914'te, Van vilayetinde

1 Sarkis Karayan, *The Extermination of Armenians in the Ottoman Empire: An Inquiry to Determine the Number of Armenians Killed in Turkey during 1915-1923, with an Index-Gazetteer of over 4.000 Armenian Inhabited Places in Turkey in 1914*. Yayımlanmamış dosya. Bu dosya, 1914'te Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin yaşadığı yerlerin isimlerini, konumlarını ve nüfus verilerini barındırır. Ayrıca Ermeni ve Ermeni olmayan çeşitli yazarların hemen hemen tüm istatistiklerini kapsayan, eleştirel bir makale bulunmaktadır.

2 İstanbul dışında Ermeni cemaatinin yaşadığı tek yer Musa Dağ bölgesindeki Vakıflı köyüdür.

Ermenilerin yaşadığı kasaba ve köy sayısı 400'ün³ üzerindeydi, şimdi ise bir tane bile yok. 1914'te, hesaplamalarıma göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin sayısı 2.3 milyondan az değildi.⁴ Bugün ise Türkiye Ermenileri büyük bir stadyumu ancak doldurabilir.⁵

Van vilayetinin nüfus istatistiklerini tartışmaya açmadan önce, meseleyi Osmanlı nüfusu istatistiklerinin genel bağlamı dahilinde ele almak istiyorum. Ermeni vilayetlerinde yapılması gereken reformlar Berlin Kongresi'yle (1878) birlikte bir iç mesele olmaktan çıkıp, Doğu Sorunu kapsamında bir uluslararası meseleye dönüşene dek, Ermenilerin kaç kişi olduğu Osmanlı hükümetini pek ilgilendirmemişti.⁶ Osmanlı hükümeti ve yabancı güçler, yani Büyük Britanya, Fransa ve Rusya arasındaki görüşmelerde nüfus istatistiklerinin önemli bir rol oynamaya başlaması, Berlin Kongresi sırasında ve sonrasında olmuştu. Berlin'deki Osmanlı delegeleri imparatorluk içindeki Ermeni nüfusu, gerçek sayının yarısı kadar göstermişti.

Osmanlıların Ermenilere dair daha önce verdiği sayılar çok farklıydı. İmparatorluğun ilk gerçek nüfus sayımı olarak kabul edilen 1844'teki sayıma göre, iki milyonu Asya kıtasındaki bölgelerde, geri kalanı da Türkiye'nin Avrupa kıtasındaki topraklarında olmak üzere toplam 2.400.000 Ermeni vardı. Abdolonyme Ubcini bu nüfus sayımının sonucunu ilk yayımlayanlardan biriydi.⁷ Modern Türkiye tarihi çalışan İbrahim Hakkı Akyol 1844'teki sayımda eksiklikler olduğundan bahsetse de, bunun Osmanlı İmparatorluğu'nun modern

3 Karayan'ın verileri, *Extermination of Armenians*.

4 *age*.

5 Türk hükümetinin 1955'teki sayımına göre toplam 56.242 kişi Ermenicenin ana dili olduğunu söylerken, 14.392 kişi Ermenicenin ikinci dili olduğunu belirtmiştir. İkinci gruptakilerin tümünün Ermeni olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bkz. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık, İstatistik Genel Müdürlüğü, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı (İstanbul: Müdürlük, 1961), s. 114. O sayımdan itibaren Ermenilerin, özellikle de Ermenicenin anadili olduğunu söyleyenlerin sayısında önemli bir düşüş olduğu gözlenir.

6 Altı Ermeni vilayeti Van, Erzurum (Garin), Mamuret-ül Aziz (Kharpert veya Kharberd) (Harput), Bitlis, Diyarbekir (Dikranagerd) ve Sivas'tır (Sepastia).

7 Abdolonyme Ubcini, *Lettres sur la Turquie: Ou, Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial etc. de l'Empire Ottoman, depuis le Khatti-Cherif de Gulkhané* (1839), (Paris: J. Dumaine, 1853-54), c. 2, s. 455.

yöntemlerle yapılan ilk nüfus sayımı olduğunu belirtir.⁸ Bu nüfus sayımının detaylarına ulaşılammıştır, yahut gün yüzüne çıkarılmamıştır. Osmanlı hükümeti 1844'ten 1877'ye kadar 2.4 milyon sayısını kabul etti.⁹ Hükümetin 1877 tarihli salnamesinde Ermenilerin sayısı yine 2.4 milyon olarak verilir.¹⁰ Erzurum, Bayburt, Erzincan, Manazgerd (Malazgirt), Muş, Bitlis ve Van da dahil doğu bölgelerinin nüfusu 1.150.000 olarak belirtilir.

1878 Berlin Kongresi'nde, Osmanlı delegasyonu Ermeni vilayetlerindeki Ermeni sayısını 586.000'e düşürdüğünde, mesele farklı bir boyut kazandı.¹¹ Dağılım şöyleydi: Erzurum 104.000, Bitlis 156.000, Van 78.000, Harput (Kharpert) 88.000, Diyarbakır 54.000, Sivas 106.000. Şayet bu Ermeni vilayetlerinde yalnızca 586.000 Ermeni yaşıyorduyorsa, Osmanlı hükümetine göre 1878'deki toplam Ermeni nüfusu 1.250.000'den fazla olamazdı. Hakikaten de, 1878-1914 arasındaki resmi kayıtlara göre Ermeni sayısı, 1.123.532 (1895)¹² ile 1.294.851 (1914)¹³ arasındadır.

8 İbrahim Hakkı Akyol, *Tanzimat* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), c. 1, s. 548.

9 Bkz. örneğin, üst düzey Osmanlı yetkililerinden Selahaddin Bey'in 1867'de Paris'teki Uluslararası Sergi vesilesiyle yayımlanan, *La Turquie à l'Exposition Universelle de 1867* (Paris, 1867), s. 210-14 kitabında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni sayısı 2,4 milyon olarak belirtilmiştir. Bir başka Osmanlı yetkilisi olan Mıgırdıç Bey Dadyan, *La société arménienne contemporaine: Les Arméniens de d'Empire Ottoman* (Paris: A. Franck, 1867), s. 8, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin sayısını, büyük çoğunluğu Küçük Asya'da olmak üzere 3.4 milyon olarak bildirmiştir.

10 1877 salnamesini ben görmedim. Rakamlar Khaçadur Badalyan'dan alınmıştır, *Haygagan hartısı San-Stefanoyi baymanakrum yev Berlini kongresum 1878 t.* (1878 Berlin Kongresi'nde ve Ayastefanos Antlaşması'nda Ermeni Sorunu) (Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi, 1955), s. 152-156.

11 A. Hamparyan, "Arevmdahayeri tvakanagi hartısı şurç" (Batı Ermenilerinin Sayısı Sorunu Üzerine), *Panper Yerevani hamalsarani*, no. 2 (1969), s. 100.

12 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), s. 156-57. Gerçek rakamlar şöyledir: Ermeni Apostolik erkekler 553.188 ve kadınlar 478.636 olarak toplamda 1.031.824, Katolikler 141.174, Protestanlar 42.242. Son ikisinin toplamı 183.416'dır. Bunların da en az yarısının (91.708) Ermeni olduğu düşünülürse Ermenilerin toplam sayısı 1.123.532'dir.

13 age, s. 188.

VAN VİLAYETİ

Osmanlı İmparatorluğu idari olarak vilayetlere ayrılmış, bu vilayetler de sancak, kaza ve nahiyelere bölünmüştü. 1877'den önce Van, idari bakımdan bir vilayet değildi. J. J. Hellert'ın 1838'de yayımlanan kitabında, Küçük Asya'nın doğusunu gösteren bir harita bulunur.¹⁴ Bu harita üç ana bölgeyi gösterir. Kuzey kısmı Erzurum, orta kısım Ermenistan ve güney kısım da Kürdistan'dır. 1874 Erzurum vilayeti salnamesine göre Van, bu vilayetin sancaklarından biriydi.¹⁵ 1877 civarında Van ayrı bir vilayet oldu. Kürtlerin çoğunlukta olduğu, güneyde yer alan Hakkari sancağı, 1888'de Van vilayetine dahil edildi.¹⁶

Osmanlı hükümetinin 1880'lerde vilayetleri yeniden düzenlemeye başlamasının temel amacının şu olduğundan şüphe ediliyordu: Müslümanların, özellikle de Kürtlerin yaşadığı yerleri Ermenilerin yoğun olduğu bölgelerle birleştirmek ve bu sayede o bölgelerdeki Ermeni nüfusu azınlıkta bırakmak.¹⁷ Böylece, az önce belirtildiği gibi Hakkari Van vilayetine; Kürtlerin yaşadığı Siirt (Şğert) bölgesi Bitlis vilayetine; Malatya'nın güneyindeki bazı mahalleler Harput (Kharpert) vilayetine; güney ve batıda Müslümanların yaşadığı başka mahalleler de Diyarbakir ve Sivas vilayetlerine dahil edildi. 1895 baharında, İstanbul'daki Fransız, Rus ve İngiliz elçilerin hazırladığı

14 J. J. Hellert, *Arménie et Kurdistan* (Paris, 1838), *Atlas de l'Empire Ottoman* başlıklı haritalar kısmı, klişe XL.

15 *Erzurum vilayet salnamesi, 1291* (Hicri Takvim) (İstanbul'da basılmıştır). Erzurum vilayeti şu sancaklardan oluşur: Erzurum, Kars ve Çıldır, Erzincan, Bayezid, Van ve Muş.

16 1840'tan 1914'e kadar Küçük Asya'nın doğusundaki sayısız idari değişiklikler için bkz. Khaçadur Badalyan, "Vani nahankı 1840-agan-194 tt." (1840-1914 Yılları Arasında Van Bölgesi), *Panper Yerevani hamalsarani*, no. 3 (1986), s.13, 27.

17 Marcel Leart, *La Question Arménienne à la lumière des documents* (Paris: Librairie Maritime et Coloniale, 1913), s. 23-24; *Belgelerin Işığında Ermeni Meselesi*, çev. Renan Akman, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015). Marcel Leart, 1915'te diğer Ermeni entelektüelleriyle birlikte tutuklanıp öldürülen Osmanlı Meclis üyesi ve yazar Krikor Zohrab'ın mahlasıdır. Bu mahlası yalnızca bu kitap için kullanmıştır.

bildiride, doğu vilayetlerinde sık sık bölgesel değişimler yapılmasına değinilmiş, belli başlı etnik grupların aynı idari bölge içinde iyi kötü bir arada yaşayabilmesi için Osmanlı hükümetine vilayet sayısını azaltması önerilmişti.¹⁸

Vital Cuinet'e göre Van vilayetinin toplamı 47.700 kilometrekare, Van sancağı 22.700 kilometrekare (5.454 kilometrekare olan Van Gölü'yle birlikte), Hakkari sancağıysa 25.000 kilometrekareydi.¹⁹ Ermeni ansiklopedisi vilayetin tamamını 39.300 kilometrekare olarak verir.²⁰ Şöyle açıklayayım, günümüz Ermenistan Cumhuriyeti 29.800 kilometre karedir.

Daha önce de belirtildiği gibi Van vilayetinin iki sancağı vardı: Van ve Hakkari. Van sancağında çoğunlukla Ermeniler yaşıyordu ve on iki kazadan oluşuyordu: 1. Van-Tosp, 2. Hayots-tzor/Khavatzor [Gürpınar], 3. Arcag, 4. Timar, 5. Pergri [Muradiye], 6. Arceş [Erciş], 7. Ardze/Adilceva, 8. Garcgan/Karcikan, 9. Gargar, 10. Moks [Bahçesaray], 11. Şadakh [Çatak], 12. Kiavaş [Gevaş].²¹ Hakkari sancağında çoğunlukla Kürtler yaşıyordu. Altı kazası vardı: Hakkari veya Hekkiari, 2. Ağpag/Elbak [Başkale], 3. Norduz [Topyıldız], 4. Mahmudi, 5. Kavar/Kiavar, 6. Mamuret-ül Hamid/Khoşap [Güzelsu]. Ermeniler ve Kürtler dışında bu bölgede yaşayan etnik gruplar Türkler, Çerkesler, Süryaniler, Yahudiler, Yezidiler ve Romanlardı.

Adı geçen etnik gruplara dair güvenilir kaynaklar olmasa da Hampartzum Yeramyan'ın hesabına göre şu sayılar çıkmıştır:²² 180.000-200.000 Ermeni; 30.000 Türk (çoğu Van şehri ve kuzeydeki Arceş [Erciş] ve Adilceva kazalarında); 130.000 Kürt (çoğu Hakkari san-

18 Bildirinin tamamı Leart tarafından *La Question Arménienne*'de verilmiştir, s. 38-42.

19 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, 4 vols. (Paris: Ernest Leroux, 1892), 2:631, 688.

20 *Haygagan Sovedagan hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi), c. 11 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1985), s. 275.

21 İdari bölgeler sıklıkla değişiyordu. Yukarıdaki listeden 1914'te nahiye olanlar şöyledir: Van-Tosp, Khavatzor, Arçak, Timar, Pergri, Karcikan, Gargar ve Moks.

22 Hampartzum Yeramyan, *Huşartzan Van-Vasburagani* (Van-Vasburagan Anı Kitabı), 2 cilt (İskenderiye: Aram Kasapyan, 1929), c. 1, s. 14-15.

çağında); yaklaşık 300 Çerkes (Adilcevaş'da); 80.000-100.000 arası Süryani (Nasturi) (çoğunlukla Timar, Saray ve Çölemerik'te); 1.500 Yahudi (Baş kale [Ağpag] ve Kavar'da); 2000 Yezidi (çeşitli kazalar-da); 500 Roman (çoğunlukla Van şehrinde).

Van vilayetinin 1897 salnamesinde (Müslüman hicri takvimine göre 1315), Müslümanların ve gayrimüslimlerin sayım bilgileri bulunur.²³ Müslümanlar 207.834, gayrimüslimler 101.285 olmak üzere toplam nüfus 309.119 olarak belirtilmişti. Burada da, tüm Osmanlı istatistiklerinde olduğu gibi Müslümanlar, sınıflara ayrılmadan, mezhep farkı gözetilmeksizin hep birlikte sayılmıştı. Van vilayeti için verilen rakamlara göre, Ermeni nüfusun 100.000'i bulması mümkün değildi; zira toplam 101.285 olarak belirtilen gayrimüslim nüfusa Nasturiler, Keldaniler, Yahudiler ve Romanlar da dahildi. Aynı salnamede dikkat çeken bir diğer husus, Van sancağında 885, Hakkari sancağında 689 olmak üzere toplam 1574 köy bulunmasıdır.

Resmi Osmanlı salnamelerinin nüfus istatistikleri konusunda genelde eksikliği vardır. Aynı eksiklik, *Salname-i devlet-i Osmaniye* denen imparatorluk salnameleri açısından da geçerlidir. Osmanlı nüfus sayımına dair resmi kaynakların hiçbirinde, Van vilayetinin şehirleri, kasabaları ve köylerindeki nüfus detaylıca verilmemiştir. Neyse ki, Ermeni nüfusun detaylıca bildirildiği başka kaynaklar vardır.

NÜFUS İSTATİSTİKLERİ

Van vilayetindeki Ermeni nüfusa dair beş sayım vardı. Bunlar 1853, 1878, 1899, 1909 ve 1914'te yapılmıştı. Bu sayımların tam ve ayrıntılı kopyası 1987'de Khaçadur Badalyan tarafından yayımlanmıştır.²⁴ Bu sayımların özetini Tablo 1 ve 2'de bulabilirsiniz.

23 *Van Vilayeti Salnamesi* (İstanbul, 1315 [Hicri Takvim]), s. 761. Van vilayetinin ilk, benim ulaşabildiğim tek salnamesidir. 1914 yılına kadar Van vilayeti için kaç salname olduğunu bilmiyorum.

24 Haçadur M. Badalyan, "Vani nahanki hayapnag pnakavarneri tsutsaknern ısd arandzin kavaragneri yev küğakhimperi" (Van Vilayeti'nde Ermenilerin Yaşadığı Kasaba ve Köylerin Listesi), *Panper Yerevani hamalsarani*, no. 2 (1987), s. 83-110.

1. 1853 nüfus sayımı (Tablo 1 ve 2, Sütun A). Bu büyük ihtimalle Van vilayetindeki Ermeni nüfusun ilk detaylı listesidir. Bu sayım, Eçmiadzin'deki Ermeni Gatoğigosu Nerses Aşdaragetsi'nin isteğiyle yapıldı ve Van Gölü'nün kuzeyinde yer alan Lim Adası'ndaki manastırın rahibi Kevork Vartabed Der-Parseğyan yönetiminde gerçekleştirildi. Der-Parseğyan, 307 kasaba ve köyün isimleriyle nüfus istatistiklerini toplamıştı. Hakkari sancağının nüfus sayımı, 1851'de Ağpag kazasındaki Surp Partoğimeos Manastırı'nın piskoposu Pilibbos Vartabed tarafından yapıldı. Pilibbos, Hakkari sancağında Ermenilerin yaşadığı 53 yer (Sütun A, Norduz'dan Mahmudi'ye kadar) tespit etti. Sütun A, 1853'e ait bu iki nüfus sayımını birleştirerek tek bir sütun haline getirir. Der-Parseğyan'ın topladığı nüfus sayım sonuçları, 1858'de başlayıp sonraki iki yıl boyunca devam etmek üzere Mıgırdiç Khirimyan'ın aylık dergisi *Ardzvi Vashburagan*'da yayımlanmıştı. Ermeni nüfus sayım sonuçlarının Khirimyan tarafından yayınlanması oldukça cesur bir girişimdi, zira Ermenilere uygulanan vergilerin yükseltilmesiyle sonuçlanabilirdi. Bu hareketi, Khirimyan'ın güçlü ve yenilikçi karakterinin bir kanıtıdır.²⁵

Hakkari sancağının nüfus rakamları Küt Ağanyan tarafından *Divan hayots badmutyan*'da basıldı.²⁶ Badalyan'ın belirttiği gibi 1853 nüfus verilerinde Van şehri eksiktir; ancak *Ardzvi Vashburagan*, 1858, no. 11, buradaki 2.528 hanede toplam 13.752 kişi bulunduğuna işaret eder. Tablo 1 ve 2, A Sütunu'nda gösterilen 1853 nüfus sayımına göre, Ermenilerin yaşadığı 361 şehir ve köy, 9.853 Ermeni hane (7.325'i kırsalda, 2528'i Van şehrinde) ve 63.769 kişi (50.017'si kırsalda ve 13.752'si Van şehrinde) vardır. Bir yerdeki Ermeni aile sayısı ve toplam Ermeni nüfusu bilindiğinde, ortalama bir ailenin büyüklüğünü hesaplamak da mümkündür: Van şehrinde bir ailede 5,4 kişi; Van-Tosp'ta 6,4; Pergri'de 7,0; Karcikan'da 8,4 kişi gibi.²⁷

25 Khirimyan *Ardzvi Vashburagan*'ı Konstantiniye'de 1855'ten 1856'ya, daha sonra da Van'ın Varakavank [Erek'te] bölgesinde 1858'den 1864'e kadar bastı. Gazete 1872'den 1874'e kadar da Konstantiniye'de M. Ananyan'ın sorumluluğunda basılmaya devam etti.

26 Ağanyan'ın bastığı bu serinin yılı ve sayfasına ulaşmak mümkün değil.

27 1914'teki Ermeni nüfusa dair araştırmam esnasında Osmanlı İmparatorlu-

2. 1878 nüfus sayımı (Tablo 1 ve 2, Sütun B). Bu yılın bilgileri Başpiskopos Mıgırdiç Khirimyan'ın isteğiyle Yeremya Vartabed Devgants (Der-Sarkisyan) tarafından toplandı. Sonuçlar Erivan'daki Edebiyat ve Sanat Müzesi'nin Toros Azadyan bölümünde, El Yazması no. 57/III'te bulunur. Nüfus sayımında, hane sayısı belirtilmeksizin, yalnızca her bir yerelde yaşayanların sayısı gösterilmiştir. Bu sayıma göre, Van şehri dışında Ermenilerin yaşadığı 364 köyde toplam 98.428 kişi bulunur. 1876'da Aleksandr Eritsov'un Van şehri için verdiği 18.460 kişilik rakam da buna eklenirse, bölgede toplam 116.888 Ermeni'nin yaşadığı söylenebilir.²⁸

3. 1899 nüfus sayımı (Tablo 1 ve 2, Sütun C). Bu yılın verileri, 1894'ten 1899'a kadar Van'da konsolos yardımcılığı yapan Rus general Vladimir Mayevski'nin kitabından alınmıştır. Kendisinin nüfus sayımı sonuçlarını nereden aldığı bilinmiyor. Rusça yazılıp 1904'te basılan kitabının adı *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri-İstatistiksel Tasviri (Nüfus İstatistikleri İlaveli)*.²⁹

ğunun farklı bölgelerindeki ortalama bir Ermeni hanesinin büyüklüğüyle ilgili bir sorun ortaya çıktı; Ermeni istatistiklerinin çoğunda yalnızca hane sayısı verilmişti. Neyse ki bazıları hem hane sayısını hem de kişi sayısını vermişti. Hesaplarıma göre Bitlis vilayetinde ortalama hane büyüklüğü, Tatig [Tanikdere] bölgesinde 5,9 kişiyle, Sasun'un Pozgan bölgesinde 10,8 kişi arasında değişmektedir. Erzurum bölgesinde Erzurum şehri için bu sayı 7,2 olarak görünürken, Kemah [Dörtağaç] kazasında 12,5 kişi olarak görünmektedir.

28 Aleksandr Eritsov'un rakamı Armen Mikayelyan tarafından alıntılanmıştır, "Van kağaki pnagutyunı (XIX t. Verçin karort – XX t. Sgizp)" (Van Şehri'nin Nüfusu [19. Yüzyılın Son Çeyreğinden 20. Yüzyılın Başına Kadar]), *Lraper hasaragagan kidutyunneri*, no. 8 (1987), s. 37. Eritsov'un çalışması Rusçadır, A. D. Eritsov, *Spisok naselennykh punktov byvshei Erzerumskoi oblasti, nakhodivsheisia vo vremennom upravlenii Rossii* ("Materialy dlia opisaniia Irana i Aziatskoi Turtsii") (Tiflis, 1883), 2 cilt. Van'ın nüfusu için bkz. c. 2, s. 126. Tarihçi ve arkeolog olan Eritsov (1840-1902), 1877-78 yılları arasındaki Rus-Türk Savaşı'nda General Loris-Melikov'un karargâhında "özel görevler" subayı olarak görev yapmıştır. Ermenice iki kitap yazmıştır. Biri 19. yüzyılda Kafkasya'daki Ermeni Kilisesi hakkındadır, diğeri Tiflis'teki Nersesyan Teoloji Okulu'nun tarihçesidir.

29 General Mayevski'nin kitabının bendeki kopyası Fransızca ve Rusça. Ne yazık ki kitabın üçte birini kapsayan istatistik bölümü burada yok. Fransızca başlığı şöyle: *Les Massacres d'Arménie, d'après les constatations authentiques du: Général Russe Mayewski, Consul Général de Russie à Van puis à Erzerum: Soigneusement transcrit de son rapport portant le titre des statistique des Provinces de Van et de*

Amerikalı demograf Justin McCharty'ye göre Harbiye Nezareti, Mayevski'nin nüfus sayımını kontrol ederek doğru bulmuş ve buna dayanarak kitabı Türkçeye çevirtmişti.³⁰ McCharty, Mayevski'nin rakamlarının en güvenilir kaynak olduğunu –özellikle de Ermenice kaynaklarla kıyaslandığında– iddia eder,. Hatta Ermenice kaynakların da sayıları Mayevski'den ödünç aldığını belirtir. Bana göre Mayevski'nin verdiği rakamlar, Van'a vardığı 1894'ten önceki Ermeni kaynaklarının sunduğu rakamsal verilerden çok da farklı değildir. Harbiye Nezareti'nin Mayevski'nin istatistiklerini kontrol ettiğine dair McCarthy'ye ait bu iddia, kitabın çevirmeni Süvari alay komutanı Mehmet Sadık'ın yazdığı önsözde yer alır.³¹

McCarthy, “Osmanlı arşivlerinin dolambaçlı yoldan gün ışığına çıktığını” iddia eder ve aynı paragrafta Mayevski'nin nüfus sayımı sonuçlarını, “Dışişleri Bakanlığı göreviyle sürekli çalışıp seyahat ettiği ve beş yılı aşkın bir süre içinde bu iki vilayetin neredeyse her karışını dolaştığı dönemde” edindiğini belirtir.³² Belli ki McCarthy, Türklerin politik çıkarları doğrultusunda Mayevski'nin kitabındaki metni değiştirdiklerinden ve çevirideki bazı ifadelerin Mayevski'ye ait olmadığından bihaberdir.

Hane sayısı bazında verilen Mayevski'nin istatistiği şöyledir: (Tablo 1 ve 2, Sütun C): 424 şehir ve köy (Van şehri dahil) 10.734 Ermeni hanesi (Van şehri hariç). Mayevski, Van şehrinde 2.887 Ermeni

Bitlis. Baskı tarihi belirtilmemiş ama basım yeri olarak St. Petersburg gösterilmiş. General Mayevski'nin kitabı çok fazla tartışmaya yol açmıştır. Mayevski, hastalıklı ölçüde Ermeni karşıtıydı ve Türkler 1912'den itibaren bu kitabı propaganda amaçlı olarak kullandı. Vahakn Dadrian, General Mayevski'nin kitabı ve Türkiye'nin bu kitabı propaganda amaçlı olarak kullanması üzerine aydınlatıcı bir makale yazmıştır. Bkz. Vahakn N. Dadrian, “The Perversion by Turkish Sources of Russian General Mayewski's Report on the Turko-Armenian Conflict”, *Journal of the Society for Armenian Studies* 5 (1990-91): 139-52.

30 Justin McCarthy, *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire* (New York ve Londra: New York University Press, 1983), s.76, 86 40-41. dipnotlar.

31 *age*, s. 84 notlar 39, 41. McCarthy'ye göre kitabın Türkçe adı *Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*'dir. 1912'de İstanbul'da politik kaygılarla basılmıştır. Bkz. 29. dipnot.

32 McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 71.

hane olduğunu belirtir. Bu da toplamda 13.621 hane eder.³³ Mayevski ortalama bir haneyi 8 kişi olarak düşünür. Nitekim, 13.621 sekizle çarpıldığında toplamda 108.968 kişi, yediyle çarpıldığında 95.347 kişi olduğunu hesap eder.

4. 1909 nüfus sayımı (Tablo 1 ve 2, Sütun D). 1909'a ait rakamlar A-Do'nun Van, Erzurum ve Bitlis vilayetleri üzerine yaptığı çalışmadan alınmıştır.³⁴ A-Do (Hovhannes Der-Mardirosyan, 1867-1954) tarihçi ve demografı. Ekonomik, sosyal ve demografik bilgi edinmek için defalarca Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerine gitmişti. Van'la ilgili olarak, Akhtamar'da tutulan kilise kayıtlarından ve belli kazaları avcunun içi gibi bilen kişilerden faydalanmıştı. Ermenilerin yaşadığı 3 şehir ve 387 köyün istatistiğini tutmuştu. Hakkari sancağının nüfus sayımına ulaşamadığı için 50 civarı Ermeni köyü eksik kalmış, bu yüzden liste tamamlanamamıştır. Bu çalışmanın sonucu şu şekildedir: 390 mevki; Van şehrindeki 4.000 haneyle birlikte toplam 16.020 Ermeni hanesi; Van şehrindeki 20.000 ile birlikte toplam 100.176 Ermeni. A-Do ortalama bir Ermeni hanesinin köylerde 7 kişi, şehirlerde 6 kişiden oluştuğunu düşünüyordu. Yuvarlak bir hesap yapıldığı için, Van şehrinin nüfusu tabii ki tahminden ibarettir.

5. 1914 nüfus sayımı (Tablo 1 ve 2, Sütun E). Birinci Dünya Savaşı öncesinde tüm doğu vilayetlerinde nüfus sayımı yapıldı; bunu gerçekleştirenler büyük ihtimalle Ermeni Kilisesi'nin önde gelenleriydi. Sonuçlar A-Do'nun ikinci kitabı *Medz tebkert Vasburaganum 1914-15 twagannerin*'de (Vasburagan'da Büyük Olaylar, 1914-15), yeniden yayımlanmaya başlayan *Arzdvi Vasburagan*'da ve Teotig tarafından yayımlanmıştır. Sonuçlara göre incelenen 438 mevki; 4.132'si Van'da olmak üzere toplam 19.302 hane; 22.470'i Van'da olmak üzere toplam 119.093 kişi görülür.³⁵

33 Mayevski'nin kitabından alıntılaman Armen Mikayelyan, "Van kağaki pnağcut-yunı", s. 37. Badalyan, Mayevski'nin Van şehri rakamlarını vermiyor.

34 A-Do, *Vani, Bitlisi yev Erzrumi vilayetneri* (Van, Bitlis ve Erzurum Vilayetleri) (Erivan: Kultura Press, 1912), s. 9-50.

35 A-Do, *Medz tebkert Vasburaganum, 1914-15 twagannerin* (Vasburagan'da Büyük Olaylar, 1914-15) (Erivan: Luys, 1917), s. 11-30. *Arzdvi Vasburagan* (Boston: General Society of Vasbouragan), 1942'den 1944'e kadar dizi şeklinde yayım-

Van vilayetine dair rakamlar veren daha birçok Ermeni yazar vardır. Karekin Sırvantzdıyants, vilayetin tamamını gezip demografik veri toplamıştı.³⁶ Ancak bu istatistikleri bastırmamıştı, çünkü bir takım kişiler, onun çalışması üzerinde hak iddia etmişti. Sırvantzdıyants, bu kişilerin isimlerini ifşa etmediği gibi verilerin nerelerde basıldığını da söylemez. Ermeni Patrikhanesi 1882'de 400.000 rakamını verdi.³⁷ Manuel Mirakhoryan 1883'te Van vilayetini ziyaret etmiş; ancak nüfus sayımına dair doğru bilgiler toplayamamıştı.³⁸

Ermeni Patrikhanesi Van vilayeti için 1910'da 192.000 sayısını verir.³⁹ Dzerug (Ardag Tarpinyan) 1903'teki çalışmasına dayanarak Van şehrinde 15.000, vilayetin geri kalanında 121.200 ve toplamda 136.200 Ermeni olduğunu ortaya koymuştu.⁴⁰ Verdiği sayılar resmi kaynaklardan değil, yıllarca kazalara seyahat etmiş tüccarlardan ve belli yerlerle ilgili özel çalışmalar yapan kişilerden alınmıştır.

OSMANLI HÜKÜMETİNE GÖRE VAN VİLAYETİNDEKİ ERMENİ NÜFUSU

Van'daki nüfusa dair 1877'e kadar herhangi bir devlet verisine, rastlanmaz. 1878'de toplam Ermeni nüfusu 78.000 kişidir.⁴¹ 1881-82'de 34.434'ü erkek ve 26.014'ü kadın olmak üzere toplam

lanmıştır. Son sayıda istatistikler de vardır, no. 12 (1944), s. 8, nüfus sayısının 1913-14'te Van ve Akhtamar'daki kilise kayıtlarından alındığı belirtilmiştir. Teotig [Lapçinyan], *Koğkota: hay hokevoraganutyun yev ir hodin ağedali 1915 dariin* (Golgota: Felaketin Yaşandığı 1915'te Ermeni Ruhban Sınıfı ve Cemaati), ed. Ara Kalaycıyan (New York: St. Vartan Press, 1985), s. 534-557.

36 Karekin Sırvantzdıyants, *Hamov hodov* (Lezzetli ve Rayihali), *Yerger'de* (Eserler), c. 1 (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1978), s. 396.

37 Leart, *La Question Arménienne*, s. 59.

38 Manuel Mirakhoryan, *Ngarakragan uğevorutyun i hayapnag kavaris arevelyan Dacgasdani*, 1884-85 (Türkiye'nin Doğusundaki Ermeni Köylerine Tasviri Yolculuk, 1884-85), 3 cilt (İstanbul: M.K. Sareyan, 1885).

39 Mağakya Ormanyan, *L'Eglise Arménienne* (Paris: Ernest Leroux, 1910), s. 181-82.

40 Dzerug, "Vani nahankı nergayis" (Günümüzde Van Bölgesi), *Murc* (Tiflis), no. 4 (1904), s. 26-28.

41 Bkz. yukarıda 11. dipnot ve bu çalışmadaki konuşmalar.

60.448 Ermeni vardır.⁴² Kadınların eksik sayılması, erkek sayısını iki katına çıkarılmasıyla telafi edilirse, bu sayı 68.868 olur. 1895'te sayılar 36.349 erkek ve 28.280 kadın olmak üzere toplam 64.629 Ermeni'ye işaret eder.⁴³ Eksik sayımı telafi ettiğimizde bu sayı 72.698'e çıkacaktır. 1897 kayıtları 26.085'i erkek ve 28.996'i kadın, toplam 55.081 Ermeni gösterir.⁴⁴ 1897 yılı *Van Vilayeti Salnamesi*'nde 101.285 Hristiyan ve 207.834 Müslüman hesaplanmıştır. Ermenilerin bahsi geçmemektedir. 1906 kayıtlarına göre 33.994 erkek ve 25.388 kadın vardır; eksiklerin telafi edilmesi toplam sayıyı 67.988'e çıkaracaktır.⁴⁵ 1914'te toplam Ermeni nüfusu 67.792 kişi olarak verilmiştir.⁴⁶

OSMANLI HÜKÜMETİNE GÖRE VAN VİLAYETİNDEKİ MÜSLÜMAN NÜFUSU

1881/82-1893 için kayıtlarda 31.957 erkek, 27.455 kadın, toplamda 59.412 kişi görülmektedir;⁴⁷ 1894'de bu sayı toplam 212.552'dir.⁴⁸ Bu rakamları kullanan Kemal Karpat'ın 1894'le daha önceki rakamlar arasındaki uyumsuzluğu fark etmemiş veya sorgulamamış olduğu anlaşıyor. 1895'te, 56.462 erkek, 40.879 kadın sayılmış, kadınların sayısı düzeltildikten sonra (56.462 x 2), 112.924 rakamı ortaya çıkmıştır.⁴⁹ 1897'deki veriler 45.294 erkek, 31.662 kadın göstermiş, kadın sayısı düzeltildikten sonra (45.294 x 2) 90.588 rakamı ortaya çıkmıştır.⁵⁰ Yine 1897 salnamesinde Müslümanların sayısı 207.834 olarak verilmiştir. Osmanlı hükümetinin nüfus sayımlarında ciddi tutarsızlıklar vardır. 1906'da 29.408 erkek, 25.174

42 Karpat, *Ottoman Population*, s. 146; *Osmanlı Nüfusu*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010).

43 *age*, s. 156.

44 *age*, s. 160.

45 *age*, s. 168.

46 *age*, s. 188.

47 *age*, s. 146.

48 *age*, s. 155.

49 *age*, s. 156.

50 *age*, s. 160.

kadın, kadın sayısı düzeltildikten sonra (29.408 x 2) 58.816⁵¹ rakamı ve 1914 için de 179.380 rakamı verilmiştir.⁵² Müslümanlara ait yukarıda bahsi geçen istatistikler, Justin McCarthy'nin ancak resmi Osmanlı nüfus sayımlarının güvenilir olduğu yönündeki iddiasını çürütür ve bunlara asla bel bağlanamayacağını ortaya koyar.

SONUÇ

1. 1914 Osmanlı nüfus sayım sonuçlarında Van vilayetindeki Ermeni nüfus, gerçek rakamların yüzde 41'i oranında eksiktir.

2. 1914'te Van vilayetindeki Ermeni nüfusa dair Ermeni kaynaklarının tahmini, gerçek rakamları yaklaşık yüzde 50 oranında aşmaktadır.

3. Justin McCarthy'nin kendinden oldukça emin bir şekilde iddia ettiğinin aksine,⁵³ 1914'te Van'da ve imparatorluğun diğer birçok vilayetinde yaşayan Ermeni nüfusa dair detaylı Kilise kaynakları mevcuttur; bu bilgilere erişmek için araştırmak yeterlidir.

4. Ermeniler Van sancağında çoğunlukta idi, Kürtler ise Hakkari sancağında. Türk nüfus toplamın yüzde 10'undan fazla değildi.

Çeviren: Solina Silahlı

51 *age*, s.168.

52 *age*, s.188.

53 McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 55.

Tablo 1. Ermenilerin Yaşadığı Köylerin Sayısı ve Van Şehri, 1853-1914

<i>Kazalar</i>	A 1853	B 1878	C 1899	D 1909	E 1914
Van Tosp	23	23	23	18	21
Hayots Tzor [Gürpınar]	31	30	31	32	31
Arcag	20	20	17	22	19
Timar	35	35	38	38	39
Pergri [Muradiye]	6	10	16	26	41
Arceş [Erciş]	23	30	44	43	51
Ardzge [Adilcevaz]	18	20	30	23	24
Garcgan/Karcikan	19	22	27	22	28
Gargar	9	9	7	19	9
Moks [Bahçesaray]	51	46	50	48	49
Kiavaş [Gevaş]	28	27	23	23	21
Şadakh [Çatak]	44	38	48	51	51
Norduz [Topyıldız]	12	9	14	11	10
Çölemerik	4	3	5	–	5
Kavar	3	2	5	–	2
Ağpag [Başkale]	30	25	24	–	19
Khoşap [Güzelsu]	2	12	16	11	12
Mahmudi	2	2	5	–	5
Van Şehri	1	1	1	1	1
TOPLAM	361	364	424	390	438

Tablo 2. Van'daki Ermenilerin Nüfus Sayım Özeti, 1853-1914

<i>Kazalar</i>	A		B	C	D		E	
	1853 hane	1853 kişi	1878 kişi	1899 hane	1909 hane	1909 kişi	1914 hane	1914 kişi
Van Tosp	960	6.112	10.034	1.377	1.730	12.110	1.812	10.835
Hayots Tzor [Gürpınar]	635	4.083	7.744	1.102	1.299	6.968	1.436	8.869
Arçak	387	2.900	5.055	582	763	5.341	924	6.099
Timar	1.134	7.145	12.018	1.782	1.945	13.255	2.388	14.401
Pergri [Muradiye]	151	1.057	2.398	340	817	4.655	1.007	5.152
Arceş [Erciş]	335	2.542	8.745	518	674	4.468	1.295	10.312
Ardzge [Adilcevaz]	357	2.665	10.997	503	761	5.378	816	5.589
Garcgan/Karcikan	392	3.299	4.466	768	746	5.222	875	6.439
Gargar	105	748	1.524	93	182	1.274	157	1.103
Moks [Bahçesaray]	798	5.161	8.135	828	976	6.832	829	5.062
Kiavaş [Gevaş]	667	4.573	7.195	793	903	6.321	1.072	6.186
Şadakh [Çatak]	688	4.506	6.743	778	881	5.951	1.114	6.721
Norduz [Topyıldız]	171	1.440	2.219	168	164	1.148	240	1.630
Çölemerik	67	469	440	85	-	-	73	534
Kavar	96	672	1.465	96	-	-	280	1.680
Ağpag [Başkale]	351	2.457	7.157	562	-	-	482	3.439
Khoşap [Güzelsu]	12	86	1.785	275	179	1.253	252	1.746
Mahmudi	19	102	308	84	-	-	118	826
Van Şehri	2.528	13.752	18.460	2.887	4.000	20.000	4.132	22.470
TOPLAM	9.853	63.769	116.888	13.621	16.020	100.176	19.302	119,093

12

Van 1915

Anahide Ter Minassian

1915'te Van'da meydana gelen olaylar, Rus ve Türk orduları Kafkasya'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinde ve İran'da çarpışırken, Ermeni halkının, Türk yetkililer ve Kürt aşiretlerle karşı karşıya bırakıldığı trajik hadiseler olarak yorumlanabilir. Avrupa'da patlak veren savaşın etkisinin dalga dalga yayılmasıyla, yüzyıllardır bu bölgede birlikte yaşayan farklı topluluklar –Türkler, Kürtler, Ermeniler, Nasturiler, Keldaniler, Yahudiler, Yezidiler, Romanlar– arasında yıkıcı etnik çatışmalar baş gösterir.

Bu olayların yorumlanması, hem Ermeni Soykırımı'nın tarih yazımında temel bir unsur hem de Türk ve Ermeni yazarlar arasında on yıllardır süregelen sağır bir diyalogun konusudur. Savaşın nihai sonucunun hâlâ belirsizliğini koruduğu 1917 yılında, Vikont James Bryce ve Arnold Toynbee'nin 1916'da yayımladıkları İngilizlerin *Mavi Kitap*'ına¹ cevap niteliğinde, önemli bir Türk tezi² yayımlanır.

Bugüne kadar Türk tarihçilerin ortaya koydukları çalışmaların neredeyse tamamı, soykırımı ve dolayısıyla Jöntürk hükümetinin Ermenileri bertaraf etmeyi önceden planladıklarını inkâr etmektedir. Ermeni nüfusun 1915 baharında tehcir edilmesi kararını açıklamak için, ağır bir itham olan vatan hainliği kullanılır. Bu çalışmalar, Van

- 1 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, Miscellaneous no. 31, 1916, yay. haz. Arnold J. Toynbee (Londra: Sir Joseph Causton and Sons, 1916). Ermeni katliamlarına dair belgelerden oluşan bu önemli derleme, kuşkusuz Türk ve Alman tezlerini çürütmeyi amaçlayan bir karşı propaganda niteliğindedir; fakat ihtiva ettiği vaka ve raporlar farklı kaynaklarca da doğrulanmıştır.
- 2 *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution* (Constantinople, 1917). Kitap Fransızca olmasına rağmen, içindeki belgelerin çoğu Ermenicedir.

Ermenilerinin ayaklanmasının, İtilaf Devletleri'nin (Rusya, Fransa ve İngiltere) Anadolu'da ve Çanakkale Boğazı'nda saldırı harekâtlarını yoğunlaştırdıkları bu kritik dönemde, hükümete karşı –düşman Ruslarla gizli bir anlaşma yaparak– başlatılmış bir “isyan” ya da “başkaldırı” olduğu konusunda hemfikirdir.³

Ermeni tanıklar ve tarihçiler ise Van Ermenilerinin, Şubat 1915'ten itibaren Türk otoritelerince örgütlenen bir dizi siyasi provokasyona maruz bırakıldıklarını ve kendilerini savunmaya yönelik tedbirler almaya mecbur bırakıldıklarını vurgular. Oldukça erken bir tarihte ortaya atılan ve Stalin sonrası dönemin tarihçileri⁴ tarafından da kabul gören bir ifadeyi –*Vani herosamardı* (Van'ın Destansı Mücadelesi)⁵– benimseyenlere göre, ayaklanma, Van Ermenilerinin komşu vilayetlerdeki (Erzurum, Bitlis, Diyarbakir, Harput) yurttaşlarını bekleyen hazin sondan (tehcir ve katliamlar) kurtulmalarını sağlamıştı. 1981'de, Erivan yakınlarında bir yere, “Van'ın Destansı Mücadelesi”nin kurbanlarına ithaf edilen “*Vasburagan Kartalı*” adlı bir anıt dahi inşa edildi. Bu anıt, Sovyet Ermenistanı'nda şiddetlenen Türk karşıtı duygulara, Brejnev döneminde “Merkez” tarafından gösterilen müsamahanın somut kanıtıdır.

Van ayaklanması 7/20 Nisan 1915'te başladı. İlk tarih, Osmanlı

- 3 Örneğin, bkz. Kâmuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed* (New York: St. Martin's Press, 1985). Bu propaganda kitabı, erişilebilir bir kaynakça ve Van'a ilişkin bazı arşiv dosyaları içermesi bakımından faydalıdır. Bazı Batılı yazarların çalışmalarında da aynı yoruma rastlanabilir; örneğin, Stanford Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, c. 2 (New York: Cambridge University Press, 1977) ve Xavier de Planhol, *Minorités en Islam: Géographie politique et sociale* (Paris: Flammarion, 1997).
- 4 A. S. Hamparyan, “Vani 1915 tvagani herosamardı” (1915'te Van'ın Destansı Mücadelesi), *Badma-panastragan*, no. 2 (1985), s. 33-46; Makiç Arzumanyan, *Hayastan 1914-1917* (Ermenistan 1914-1917) (Erivan: Hayastan, 1969); “Vani Herosamardı” (Van'ın Destansı Mücadelesi), *Hayagan Sovedagan Hanrakidaran* (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi) içinde resimli madde, c. 11 (Erivan, 1985), s. 272-74. Bu maddeyi tamamlayıcı nitelikte birtakım ilave maddeler de mevcuttur.
- 5 Bu ifade ilk olarak 10/23 Nisan 1915'te Askeri Komite'nin bir bildirisinde yer almıştı. Bkz. *Défense héroïque de Van (Arménie)* (Cenevre: Troşag, 1916), s. 73. Kitapçık, Taşnaksutyun'un Batı Bürosu'nun resmi yayın organı tarafından yayımlanmıştı.

İmparatorluğu'nda o zamanlar yürürlükte olan ve Batı'da kullanılan miladi takvimin 13 gün gerisindeki Rumî takvime göre verilmiştir. Tarihlendirmede ve kronolojide yapılan hatalar büyük ölçüde iki takvim arasındaki bu farklılıktan kaynaklanır. 11/24 Nisan 1915'te, Çanakkale Savaşı başladığında, Osmanlı otoriteleri, çeşitli meslek gruplarının ve din adamlarının önde gelen isimlerinden ve entelektüellerden oluşan yüzlerce Ermeni'yi tutuklayıp sürgüne gönderdi. Bu olay, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin topyekûn tehciri ve katledilişleriyle devam edecek sürecin başlangıcıydı.⁶ Kimsenin uzun süreceğine ya da başarıya ulaşacağına ihtimal vermediği, küçük bir Anadolu şehrindeki bir ayaklanmayı bahane ederek bir milyonu aşkın insanı yerinden yurdundan koparan böyle büyük çaplı bir operasyona (sadece tehcir amacı taşıdığı ve imparatorlukta Ermeni nüfusun Avrupa ve Ermeni kaynaklarında verilenden çok daha az olduğu iddiaları kabul edilse dahi) önceden hazırlık yapılmadan, dört gün içinde karar verildiğine inanmak akla yatkın mıdır?

Temmuz 1908'de gerçekleşen Jöntürk Devrimi ve 1876 Osmanlı Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konması, Van'ı, İstanbul'a yönelik büyük beklentiler içine soktu. Taşnaktsutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu, EDF) partizanları (*fedailer*) silahlarını bıraktılar ve Jöntürklerin müttefikleri olarak kamusal alanda belirdiler. Osmanlıcılığa bağlı, ırk ya da din ayrımı gözetilmeden, eşit haklara sahip vatandaşlar olarak yaşayacakları bir ortak vatan savunusuna girdiler. Lakin Adana'da başlayan Kilikya katliamları, (Mart-Nisan 1909) Türkler ve Ermeniler arasında karşılıklı bir güvensizlik iklimi yarattı. Üç savaş ve üç yenilginin ardından Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika ve Balkanlar'daki topraklarını kaybetmesi, şekli şemaili belirsiz Osmanlıcılık ideolojisinin yerine Türkçülüğü koymuş olan Jöntürklerin milliyetçiliğini daha da alevlendirdi. İdari merkezileşmenin, Ermeni reayayı Kürt aşiretleri ve Türk ağalarıyla karşı karşıya getiren asayişsizliği ve şiddeti ya da toprak sorunlarını ortadan kaldırmayı-

6 Ermeni tehciri daha 1915 Şubat'ında Kilikya'da başlamıştı. Bu çalışma büyük ölçüde Van'daki olaylara tanıklık edenlerin anlatılarına, hatıratlarına ve birincil kaynaklara dayanmaktadır. O dönemde Ermenice anılan yer adları muhafaza edilmiştir.

şından ötürü, doğu (Ermeni) vilayetlerinde yaşayan, Osmanlı'ya tabi milletler, hukukun üstünlüğüne dayalı bir sisteme sahip olmak için can atıyordu.

Rusya hükümeti, Birinci Balkan Savaşı sırasında (1912) Yakın-doğu meselelerinde bir kez daha etkin bir rol üstlenerek, Ermeni Sorunu'nu yeniden gündeme taşıdı. Rusya, Fransa ve İngiltere'den aldığı destekle, Almanların ve Avusturyalıların direnişine ve Türklerin itirazlarına karşın, Avrupalı güçlerin Ermeni vilayetlerinde uygulanacak reform projesinin son haline dair üzerinde uzlaştıkları bir antlaşma ortaya koymayı başardı ve bu antlaşma 6 Ocak/8 Şubat 1914'te Jöntürk hükümetine dayatıldı. Antlaşma uyarınca, altı doğu vilayetinden ve Trabzon'dan oluşacak tek bir idari bölge yerine, iki yeni bölge teşkil edilmişti: Biri, Erzurum, Trabzon ve Sivas, diğeri ise Van, Harput, Bitlis ve Diyarbekir vilayetlerinden müteşekkil idi. Bu iki devasa vilayet, idari, hukuki ve toprakla ilgili konularda ıslahatların uygulanması ve denetlenmesi ile görevlendirilmiş Avrupalı genel müfettişlerce yönetilecekti. Müfettişlerin atamalarına Nisan 1914'te karar verildi. Hollandalı Louis Westenenk Erzurum'a ve Norveçli Nicolai Hoff Van'a gidecekti. Avrupa'da savaş patlak verdiği sırada, Westenenk Erzurum'a gitmek üzere İstanbul'da hazırlıklarını tamamlamakla meşguldü, Hoff ise Van'a henüz varmıştı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin nüfuzlu bir üyesi olan vali Tahsin Bey, müfettişe soğuk bir karşılama hazırlamıştı; Müslüman memurlar arasında şaşkınlık hâkimdi, Van Ermenileri ise coşkularını gizlemiyordu.⁷ Ermeni piskoposluğunda Hoff'un şerefine düzenlenen tören sırasında, EDF lideri İşkhan, Hoff'a: "Sen bizim 5-6 seneden beri beklediğimiz Mesih'sin" demişti.⁸ Hoff'un, genel seferberliğin ilan edildiği

7 1913-14'te Van'daki genel atmosfer için bkz. Madteos Ebligatyan, *Gyank mı azkis gyankin meç* (Milletimin Hayatı İçinde Bir Hayat) (Antilyas, Lübnan: Kilikya Gatoğigoslugu, 1987), s. 113-41. Van ceza mahkemesi reisi olan Ebligatyan, genel müfettiş Hoff'un tercümanı olarak görevlendirilmiş ve İstanbul'a dönüş yolculuğunda Hoff'a eşlik etmek zorunda kalmıştı.

8 Karabağlı olan İşkhan (Nigoğayos Boğosi Mikayelyan, 1883-1915), Aram Manukyan'ın Şuşa ve Erivan'dan okul arkadaşıdır. Oldukça genç bir yaşta EDF militanı olan İşkhan, öğretmen, propagandacı ve parti örgütçüsü olarak görev yapacağı Van'a 1904 yılında gelmiştir. İşkhan Van'da, Taşnaksutyun'un (sos-

3/16 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı hükümetince İstanbul'a geri çağırılması, Türkler ve Van Ermenileri arasında bundan böyle hızla artacak ve 1915 baharında doruk noktasına ulaşacak güvensizliğin ilk tohumlarını ekti.

Önceki Osmanlı hükümetlerinin Avrupa devletlerine bahşettiği Kapitülasyonların ya da imtiyazların 1914 Eylül'ünde tek taraflı feshi, Türk milliyetçilerince coşkuyla karşılandı. Hemen hemen aynı tarihlerde, Taşnaksutyun VIII. Genel Kongresi alalecele sona erdi. Kongre için kimi ABD'den gelmiş olan yirmi yedi delege, Dahiliye Nazırı Talat'ın onayıyla Erzurum'da bir tiyatro salonunda toplanmıştı. Genel seferberlik ilanı karşısında gafil avlanan delegeler, üç kişiden oluşan bir temsil heyeti seçtikten sonra dağıldılar: Osmanlı Meclis-i Mebusanı Van mebusu Arşag Vramyan, Rostom (Isdepan Zoryan) ve Y. Agnuni.⁹ Doktor Bahaeddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey önderliğindeki İttihatçılar bu heyetle temasa geçtiler. Bahaeddin Şakir, Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, Rus İmparatorluğu ile aralarında çıkması muhtemel bir savaşta, Osmanlı-Rus sınırının ötesinde yıkıcı faaliyetlerde bulunması amacıyla Ağustos başında kurduğu Teşki-

yalist) dergisi *Aşkhadank*'ı (Emek) kurmuş ve "Özgürlük Işığı" adında bir okuma salonu açmıştır.

- 9 İstanbul'da doğan Vramyan (Onnik Tertzakyan, 1871-1915), Eçmiadzin'deki Kevorkyan Cemaran'da (Ruhban Okulu) eğitim gördü; 1894 yılında Taşnaksutyun'a katıldı ve 1895'te partinin merkez komite üyelerinden biri oldu. 1897'de, Bulgaristan ve Romanya'da propaganda faaliyetlerinde bulundu, bu sırada partinin Batı Bürosu üyesi ve resmi yayın organı *Troşag*'ın (Bayrak) editörüydü. 1899'dan 1907'ye kadar ABD'de saha çalışmaları yürüten Vramyan, Boston'da günlük gazete *Hayrenik*'i (Atayurdu) kurdu. 1907'de Kafkasya'da, 1908'deki Jöntürk devriminin ardından ise önce İstanbul'da ve sonra 1912'de Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na seçileceği yer olan Van'da bulundu. Keskin zekâlı bir gazeteci olan Vramyan, Taşnaksutyun'un İstanbul'da çıkardığı *Azadամար* (Özgürlük Kavgası) gazetesine de katkıda bulunmuştur. Rostom (Isdepan Zoryan, 1867-1919) 1890'da Taşnaksutyun'u kuranlar arasındadır. Partinin Batı Bürosu üyeliği dahil birçok önemli pozisyonda görev almıştır.

Agnuni (Khaçadur Malumyan, 1863-1915) Kafkasya'da doğdu, 1898'de Taşnaksutyun'a katıldı. 1902'de Avrupa Ermeni Talebeler Birliği'ni kurdu; *Troşag*'da editörlük yaptı. 1905'te, bir dizi makalesi, *Plaies du Caucase* başlığı altında bir kitap halinde yayımlandı.

lat-1 Mahsusa'nın en etkili ismiydi.¹⁰ Jöntürk heyeti, EDF'den Rus İmparatorluğu'ndaki Ermenileri bir ayaklanma çıkarmaya teşvik etmesini istiyordu, zira bazı Gürcü ve Müslüman (Azeri) temsilcilerle, Kafkasya'da yaşayan halkları adına anlaşmaya varılmıştı. Rusya'ya karşı kazanılacak zaferin ardından Türkiye, bu işbirliği karşılığında, Kafkasya'da "özerk bir Ermenistan"ın kurulmasına yardım edecekti. Hatta Osmanlı'nın Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinin bazı bölgeleri "özerk Ermenistan"a eklenecekti. Üç Ermeni temsilci, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm Ermeniler gibi kendi partilerinin de, hükümetten ısrarla bu emperyalist kavgada tarafsız bir politika izlemesini beklediklerini belirterek teklifi geri çevirdi; fakat savaş durumunda Osmanlı Ermenileri, tıpkı önceki kriz dönemlerinde yaptıkları gibi, askeri yükümlülüklerini yerine getireceklerdi.¹¹

Goeben ve Breslau zırhlılarının Boğazlar Sözleşmesi'ni ihlal etmesinin (antlaşma uyarınca, Osmanlı İmparatorluğu savaş halinde değilken, hiçbir savaş gemisi boğazlardan geçemezdi) ve Kasım 1914'te, Karadeniz'de Rus askeri tesislerini topa tutmasının ardından Osmanlılar, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın yanında Büyük Savaş'a girdi. Bu hamle, Ermeni yurdunu iki kamp (Üçlü İttifak ve Üçlü İtilaf) arasında bölmüş ve Ermeni Platosu'nu Rus ve Osmanlı imparatorlukları arasında bir savaş alanına dönüştürmüştü. Şeyhülislam, yayımladığı bir fetvayla Müslümanları kâfirlere karşı cihada çağırıyordu.¹² Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Müslüman nüfusunu kışkırtmaya yönelik bu çağrı, Türk sınırlarının ötesinde fazla etkili olmamış, fakat Osmanlı İmparatorluğu dahilinde Hristiyan unsurlara yönelik düşmanlığı körüklemişti.¹³ Çarlık hükümetinin ve

10 Erik J. Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the C.U.P. in the Turkish National Movement, 1905-1926* (Leiden; Brill, 1984), s. 83-84.

11 Simon Vratsyan, *Hayasdanı Hanrabadutyun* (Ermenistan Cumhuriyeti), 2. Baskı (Beyrut: Mşag, 1958), s. 6-10; Johannes Lepsius, *Rapport secret sur les massacres d'Arménie* (Beyrut: Hamazkayin, 1968 [Paris: Payot, 1918]), s. 216-21.

12 Maurice Larcher, *La Turquie dans la Guerre Mondiale* (Paris: Etienne Chiron et Berger-Levrault, 1925), s. 45-48.

13 Bu husus, Van mebusu Vramyan'ın Dahiliye Nazırı Talat'a, 14 Şubat 1915'te gönderdiği raporda vurgulanmıştır. Bkz. Onnik Mikhitaryan, *Vani herosamardı* (Van'ın Destansı Mücadelesi) (Sofya: P. Balıkcıyan, 1930), s. 26-34.

Eçmiadzin Gatoğigosu V. Kevork'un desteğiyle, Kafkasya'da Rus ordusunda öncü ve destek birlik görevi yapmak üzere Ermeni gönüllü alaylarının oluşturulması, bazı sonuçlara gebe bir girişimdi. Tiflis'teki Ermeni Ulusal Bürosu, biraz tereddütle de olsa alayları organize etmeyi kabul etmişti.¹⁴

1908'den beri imparatorluğun diğer vatandaşlarıyla aynı hak ve yükümlülüklerle sahip olan Osmanlı Ermenileri, 1914 yazında Osmanlı ordusuna alındılar. Güvenilir olmayan istatistikler yüzünden, silah altına alınan Ermenilerin kesin sayısı saptanamamaktadır. Başka yerlerde olduğu gibi Van'da da, asker kaçakları arasında bazı genç Ermeniler vardı. Türk yetkililerinin duruma tepki olarak, ağustos ayının başında Aykesdan (Bağlar ya da Bahçeler) bölgesine girip, karşılaştıkları bütün erkekleri bir araya toplamaları, Taşnakların en dişli lideri Aram'ı korkuttu.¹⁵ Durumun vahametini kavrayan Aram, etrafına toplamayı başardığı 300 gençle birlikte, hükümetin bitmez tükenmez yiyecek, kıyafet ve yünlü kumaş taleplerinden ötürü zaten sıkıntı içinde olan Ermenilerin duydukları hoşnutsuzluğu dile getirmek için valinin konağına gitti.

Enver Paşa'nın kara kışın ortasında Kafkasya'ya yaptığı talihsiz taarruz, Üçüncü Ordu için askeri bir felaketle sonuçlandı. Türk askerinin kahramanlığına ve büyük direncine rağmen Osmanlı, Ocak 1915'te Sarıkamış Harekâtı'nda büyük bir hezimete uğradı.¹⁶ Hayat-

14 Vratsyan, *Hayasdani Hanrabedutyun*, s. 581-84.

15 Fakir bir zanaatkâr ailesinin çocuğu olarak Karabağ'da dünyaya gelen Aram Manukyan (Sergey Hovannisyan, 1879-1919) ilk ve orta öğrenimini Şuşa ve Erivan'da aldı. 1902'de, Bakü'deki Ermeni işçi sınıfı arasında, Taşnaksutyun adına örgütlenme çalışmaları yürüttü, 1903'te, Kars'ta Rus otoritelerine karşı girişilen Ermeni direişini yönetti, 1904'te ise Van'a gönderildi. 1912-14 arasında Vasburagan'daki en etkin Taşnak liderdi; okullar, gençlik hareketleri, köy örgütlenmeleri ve basınla ilgili çalışmalarda bulundu. 1915'te Van savunmasının liderliğini yaptı ve kısa bir süreliğine Van valiliğı görevini üstlendi. Aram, Ermenistan Cumhuriyeti'nin (28 Mayıs 1918) kurucularındandır, İçişleri Bakanı olarak görev yaptığı sırada yakalandığı tifüs hastalığı nedeniyle Ocak 1919'da hayatını kaybetmiştir.

16 W. E. D. Allen and Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921* (Cambridge: Cambridge University Press, 1953), s. 282-85.

ta kalanlar dağılmış, tifüs, dizanteri ve dondurucu soğuk çoğunun ölümüne neden olmuştu. Osmanlı birliklerinin, Müslüman muharcirlerin göçüyle birleşen ricatına, Türk ve Kürt çetelerinin, Ermeni ve Nasturi köylerinde giriştikleri gasp, talan ve katliamlar eşlik ediyordu. Osmanlı ordusunda firarilerin sayısı her daim yüksek olmuştu, fakat bu dönemde, aralarında Ermenilerin de bulunduğu kaçaklar sayıca ikiye katlanmıştı. Firarilerin takibi, yeni şiddet olaylarına yol açıyordu. Bu sırada, Ermeni askerler silahsızlandırılmış ve amele taburlarına atanmışlardı. Vramyan'ın Talat'a gönderdiği 14 Şubat 1915 tarihli bir raporda, tüm bu anlaşmazlıkların, protestoların ve çakışan menfaatlerin tehlikeli şekilde üst üste binmesi analiz ediliyordu. Lakin alınan tek netice, nispeten ılımlı bir insan olan Vali Hasan Tahsin Bey'in yerine Başkale'de uyguladığı gaddarane baskıdan ötürü Ermeniler arasında "*Nalbant Bey*" olarak anılan, kurbanlarının ayaklarına at nalı çıkmış Cevdet Bey'in getirilmesi oldu.

Türkiye'nin savaşa girmesinin ardından, doğu vilayetlerinde önemli bir askeri hareketlilik yaşanmış ve Kasım 1914'ten itibaren Van vilayeti birçok olaya (Ermenice *tebk*) sahne olmuştu. Van kazasında, hatırı sayılır oranda Ermeni nüfusa sahip yüksek vadi ve kasabalarda (Şadakh [Çatak], Hayots Tzor [Gürpınar], Adilcevez, Arceş [Erciş], Timar, Gevaş, Karcikan) ve ücra Ermeni köylerinde (Pelu/Pili, Atanan/Atılan, Ulm, Aren [Göldüzü], Alür [Alaköy], Gem [Köprüler]) cereyan eden ve bir tarafta asker, jandarma ve çetelerin, diğer tarafta ise Ermeni müdafaa gruplarının olduğu bazı olaylar –gasp, firarilerin takibi ve telgraf hatlarının tahribi gibi– yerini çatışmaya bırakmıştı.

İki "barış heyeti"nin müdahaleleri sayesinde, Şubat 1915'te bölge bir nebze de olsa sakinleşti. Osmanlı Meclis-i Mebusanı Van mebusları Türk Münip Efendi ve Ermeni Vramyan'dan oluşan ilk heyet, Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede bulunan Pelu/Pili köyüne gitti. Vefik Bey ve İşkhan'dan oluşan ikinci heyet ise, Osmanlı ordusunun aktif biçimde asker kaçaklarını ve Kürtlere karşı silahlanmakla suçlanan Ermeni gençleri aradığı Timar kazasına vardı.¹⁷

17 A-Do (Hovhannes Der-Mardiroşyan), *Medz tebkəri Vasburaganum 1914-1915 twagannerin* (1914-1915'te Vasburagan'da Büyük Olaylar) (Erivan: Luys, 1917),

Gerçek bir iç savaş çıkmasından korkan Vramyan Van'a döndüğünde, o sırada İran sınırı yakınlarında olan Vali Cevdet Bey'e uzun bir telgraf gönderdi.¹⁸ Bir süre önce Dahiliye Nazırı Talat'a, bölgedeki en önemli sorunların (asker kaçakları, jandarmanın ve silahlı Kürt milislerinin uyguladığı şiddet) çözümüne dair önergeler sunduğunu da belirten Vramyan, Ermeni köylülerin uğradıkları zararların karşılanması taleb ediyordu. Hükümete, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak önlemler aldıkları takdirde, korkmalarını gerektirecek hiçbir durum yaşanmayacağını garantisini veriyordu. Cevdet Bey ise gönderdiği tehditkâr cevapta, Vramyan'ın değerlendirmeleri karşısında duyduğu şaşkınlığı alaycı bir üslupla ifade etmişti.

Vali Cevdet Bey 17/30 Mart 1915'te, yanındaki 600 Çerkes atlıyla Van'a muzafferane bir giriş yaptı. Gelenek olduğu üzere, Osmanlı memurları, Yeznig *Vartabed* Nergaryan, Ermeni tüccarlar ve Vramyan ve İşkhan'dan oluşan bir heyet tarafından şehir surlarının dışında karşılandı. Hoş ve ölçülü yorumları, Ermeni liderleri memnun etti, fakat Cevdet Bey birkaç gün içinde Van çevresine 2.000 asker yığmış ve çok geçmeden bu askerlere, birkaç bin atlı nefer ve düzensiz Kürt birlikleri katılmıştı.¹⁹ 16/29 Mart'ta, Van'ın güneyindeki büyük ve önemli Şadakh [Çatak] köyünde, bir öğretmen ve Taşnakların yerel lideri olan Hovsep Çoloyan'ın beş Ermeni gençle birlikte tutuklanması, Türk yetkililerin Ermenilere karşı gün geçtikçe artan itimatsızlığının kanıtı niteliğindeydi. Aslında yetkililer EDF komitelerini, o zamana kadar emirlerini (seferberlik, el koyma, savaş döneminde iane toplama) Ermeni nüfusa ileten araçlar olarak kullanmışlardı. Şadakh'ta öyle gergin bir hava vardı ki, gençler ortadan kaybolmuş, ücra mahallelerde yaşayan Ermeniler ise barikatların yükseldiği Tag'a (en önemli Ermeni mahallesi) sığınmışlardı.²⁰ Cev-

s. 145. Bu uzun çalışma, yazarın Van'da 1915 yılında yürüttüğü bir araştırmanın ürünüdür.

18 Cevdet Bey Van valiliğine atandığı sırada, Rusların bölgeden stratejik olarak çekilmesinin ardından İran Azerbaycanı'na doğru ilerleyen bir sefer kuvvetine komuta ediyordu.

19 Mikhitaryan, *Vani herosamardı*, s. 34, 38.

20 Bkz. A-Do, *Medz tebkeri*.

det Bey, haberler Van'a ulaşır ulaşmaz çağırdığı Ermeni liderlere, 18-45 yaş arasındaki bütün Ermeni erkeklerin ameile (yol işçisi) taburlarında askere alınacaklarını ve sınır bölgelerinde hafriyat işleriyle görevlendirileceklerini söyledi.²¹ Vali, Fransızlara ve Ruslara yönelik hakaretlerle süslediği konuşmasının devamında, asker kaçaklarının idam edileceğini, ailelerinin ise Irak veya Suriye'ye sürüleceklerini bildiriyordu.²² Ermeni Ulusal Konseyi'nin, *Vanetsilerin* (Van Ermenileri) düzenli orduya katılmalarına izin verilmesi ya da 43 lira bedel ödenmesi karşılığında askerlikten muaf tutulmaları yönündeki talepleri kabul edilmedi.²³ Hararetli tartışmaların ardından, konsey derhal 500 zorunlu asker "teslim etme" kararı aldı.

EDF'nin ertesi gün, yani 2/15 Nisan'da, partinin gazetesi *Aşkhandank*'ın (Emek) binasında düzenlediği toplantı daha da fırtınalı geçmişti. Sessizliklerini koruyan Aram ve İşkhan'ın da hazır bulunduğu toplantıda Vramyan, zorla askere alınan Ermenilerin akıbetine ilişkin kuşkuları olan ve hükümeti "Ermenileri yok etmeye yönelik" bir siyaset izlemekle suçlayan militanlara rağmen tutumunda değişikliğe gitmedi. Belki de yaklaşan ölümünü sezmiş olan Vramyan, yapacakları fedakârlıklar neticesinde Ermenilerin çoğunluğunun canı bağışlanacaksa, bedel mahiyetinde 500, belki daha da fazla ameile vermeye ve hatta "tüm vilayetin top ve tüfekte yok edilmesi"ne bile razı olmak gerektiğine vurgu yapıyordu.²⁴ Vramyan'ın bu tutumu, Van Ermenilerine bütün vatandaşlık görevlerini yerine getirmeleri yönünde bir çağrı yapan Yeznig *Vartabed* tarafından da desteklenmişti.²⁵

21 Mikhitarian, *Vani herosamardi*, s. 35.

22 A-Do, *Medz tebkeri*, s. 154.

23 Ulusal Konsey, ruhban ve sivil 14 üyeden oluşmaktaydı. Üyeler, cemaatin yönetiminde piskoposa yardım ederlerdi. Savaşın başlangıcında, saflarına Taşnaksutyun'dan (Vramyan ve İşkhan), Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nden (Hrant Galikyan ve Çerbaşyan) ve anayasal demokrat Sahmanatir Ramgavar Partisi'nden (Kuyumciyan ve Hovhannesyan) ikişer temsilci ve tüccarları temsilen de Terzibaşyan'ı katmak suretiyle daha kalabalık bir temsil organına dönüşmüştü.

24 Mikhitarian, *Vani herosamardi*, s. 37.

25 Yeznig'in 2/15 Nisan 1915'teki çağrısı, şüphesiz tırmanan kriz karşısında yapılmıştı ve hükümetin, orduya alınan Ermenilerin "canını, şerefini ve ailelerini korumaya" yönelik adımlar atacağına dair verdiği teminatlara dayanıyordu.

Cevdet Bey'in isteği üzerine, İşkhan 3/16 Nisan'da, bölgede yeniden itidalin tesis edilmesi için arabuluculuk vazifesi üstlenerek, üç Ermeni *fedai* ve dört Türk polis memurunun refakatinde Şadakh'a [Çatak] doğru yola çıktı. Fakat Nisan'ın 3'ünü 4'üne bağlayan gece, Kürtlerin ve Ermenilerin birlikte yaşadığı Hirc/Herç köyünde, İşkhan ve Ermeni korumaları Cevdet Bey'in gönderdiği bir Çerkes bölüğü tarafından öldürüldüler.²⁶ Şafak vakti, Hirc/Herç köyündeki bütün Ermeni erkekleri bir ahıra toplayarak, kadınların ve çocukların acı feryatları arasında 46 köylüyü katlettiler. Cesetlerin tümü, Rusların bir ay sonra onları bulup çıkaracağı bir kuyuya atıldı.²⁷

Aynı günün, yani 4/17 Nisan'ın şafağında, henüz Hirc/Herç katliamından bihaber olan Vramyan ve Aram telefonla ayrı ayrı aranarak Cevdet Bey'in ikametgâhına çağırıldılar.²⁸ Vramyan görüşmeye razı olmuş, fakat evvela yoldaşını uyarmanın bir yolunu bulmuştu; Aram bu sayede saklanmayı başardı. Vramyan ise yaşananlara şiddetle karşı çıkmasına ve parlamenter dokunulmazlığına rağmen derhal tutuklanmış ve Talat Paşa'nın emirleri doğrultusunda İstanbul'a gönderilmişti; lakin ardında tek bir iz bırakmadan, Bitlis'e bile varmadan ortadan kaybolmuştu.²⁹

Hirc/Herç'de ortalığın kan gölüne dönmesi, gerçekleşecek esaslı "Surp Partoğimeos Günü Katliamı"nın habercisiydi.³⁰ Avin kokusunu alan jandarmalar ve Kürt aşiretleri tarafından desteklenen Osmanlı ordusuna bağlı müfrezeler, iki ya da üç sahra topu eşliğinde, Hayots Tzor'daki [Gürpınar] Ermeni köylerinde temizlik operasyonlarına başladılar. Birlikler, gündüzleri vadilere tırmanıyor, akşam

26 A-Do, *Medz tebkri*, s. 156 ve Mikhitarian, *Vani herosamardı*, s. 42-43; bu tuzağı, valinin aldatmacasını ve İşkhan'a misafirperverlik gösteren Kürt arkadaşının ihanetini anlatır.

27 A-Do, *Medz tebkri*, s. 156.

28 Cevdet Bey'in konağıyla, şehir merkezi ve Aykesdan'daki birçok karakol arasında telefon bağlantısı vardı.

29 Cevdet Bey, Ermeni temsilciler, Amerikalı bir misyoner ve İtalyan konsolosundan oluşan bir heyetin, Vramyan'ın serbest bırakılmasına yönelik talebine cevaben, kendisinin sadece merkezi hükümetin talimatları doğrultusunda hareket ettiğini belirtiyordu.

30 Mikhitarian, *Vani herosamardı*, s. 103.

karanlığı çöktüğünde duruyor ve şafakta operasyonlara kaldıkları yerden devam ediyordu. Bahar henüz başlamıştı, yüksek yerler hâlâ karla örtülüydü. Dağlara kaçma imkânı olmayan Ermeni köylüler evlerinde gafil avlanmışlardı. Çatışmadan kaçınmaya çalışan köylüler, askerlere ve Kürtlere yiyecek, para, mücevher ve silah hediye ederek rüşvet vermeyi denediler. En kötü ihtimalin gerçekleşebileceği korkusuyla herhangi bir direnişte bulunmadılar, fakat istisnasız tüm erkekler tutuklandı, işkence gördü ve katledildi ya da bir araya getirilip bağlandıktan sonra uçurumlardan aşağı fırlatıldı veya göllere atıldı. Cesetlere mide bulandırıcı şekilde davranmışlardı, onları hadım etmiş ve parçalara ayırmışlardı. Kadınlar tecavüze uğramış, çocuklar ve sürülerle birlikte alınıp götürülmüşlerdi. Yağmalanan köylerdeki kilise ve evler ateşe verilmişti.

Ortalık alev almaya başladıktan birkaç gün sonra, 6/19 Nisan'da, Hayots Tzor, Arceş [Erciş] ve Pergri'deki [Muradiye] 51 köy, bütün Ermeni nüfusuyla birlikte yok edildi.³¹ Ermeniler zaman zaman, "onurlu bir ölümü" yahut "insana yakışır bir ölümü" tercih ediyorlardı. Böyle durumlarda, şahsi cesaret, birkaç tüfek, arazi yapısına dair yerel bilgi, bu yapıdan akıllıca faydalanma ve yaprakları kamuflej için kullanma, bir de az sayıda tecrübeli komitacının varlığı, köylülerin orduyu uzakta tutmalarına olanak sağlıyordu. Saray kazası kaymakamının verdiği emirler üzerine 5/18 Nisan'da kuşatma altına alınan, fakat buna rağmen sakinlerinin Aykesdan'a ulaşmayı başardıkları Arşag³² örneğinde yaşanan buydu. Güneyde, yarım düzine kadar Ermeni ve Süryani köyünün sakinleri güçbela Varak Dağı'na sığınmayı başarmışlardı. Yüksek Hayots Tzor vadisinde, asker, jandarma ve yarı düzenli Kürt birliklerinden oluşan ve dağ toplarıyla desteklenen birleşik hükümet güçleri karşısına Ermeniler, sadece 80 tüfekle çıkabilmişti. Böylesi eşitsiz koşullarda çatışmaya giren savunmacılar dağılmaya karar verdiler: 800 kişi Varak [Erek] Manastırı'na ulaşmayı başarırken, bazıları önce ormanda saklanmış, sonra açlık ve soğukla karşı karşıya kalacakları karla kaplı yüksek tepelere doğ-

31 A-Do, *Medz tepkeri*, s. 167.

32 Arşag, 180 haneli ve 1.170 Ermeni nüfusa sahip bir köydü.

ru tırmanışa geçmişti; bazıları ise Van'a ulaşmaya çalışırken yolda katledilmişti.

Yaklaşık 30 Ermeni ve aynı sayıda Kürt-Türk köyünün bulunduğu, Van'ın kuzeyindeki Timar yarımadasında, Pergri [Muradiye] kaymakamı Ziya Bey ile jandarma kumandanı Ömer Bey'in 6/19 Nisan'da başlattıkları sistematik etnik temizlik sırasında yalnızca dört köy direniş göstermişti. 700'ü aşkın Ermeni sakini olan Canig'de, 73 erkek anında öldürülmüştü; paniğe kapılan ve dağlardan inen sığınmacılarla birlikte sayısı artan kitle, küçük bir ada olan Lim'e kaçmak için kayıklara ulaşmayı denedi. Lakin ordu, kıyı boyunca tüm kaçış yollarını kapatan bir kordon oluşturmuştu bile. Aynı korku ve panik sahnesi, 811 nüfuslu Marmet [Topaktaş] köyünde de yaşanmıştı. İhtiyatlı davranan muhtar (*res*) köydeki silahlı adamları göndermiş ve köye Osmanlı bayrağı çekmişti. Ne var ki, o da, diğer 100 Ermeni ile birlikte köyün kilisesinde infaz edildi. Jandarmalar, kadın ve çocukların, Ermenilerin 1896 katliamları sırasında sığındıkları Gduts [Çarpanak] Adası'na ulaşmalarını engelliyordu. A-Do, eşsiz eserinde, 1915 Nisan'ında Vasburagan'ı harabeye çeviren olayları gün gün ve köy köy kaydetmişti. Bilhassa Varak civarında çetin bir Ermeni direnişi vardı. Oldukça ücra, muazzam bir mevkide yer alan Varak Manastırı –hem dini merkez hem de hac yeri– Vasburagan Ermenileri açısından ciddi bir çekiciliğe sahipti.

Varak [Erek], Khırimyan *Hayrig* zamanından beri, ulusal mücadelenin beşiği ve Ermeni kültürünün yeniden doğuşunun sembollerinden biri olmuştu. Geçmişi ve coğrafi konumu birleşerek Varak'ı, doğal bir sığınak haline getirmişlerdi. Çoğunluğunu kadın, çocuk ve yaşlıların oluşturduğu binlerce köylü, enine uzayan vadilerden ve dağ yollarından geçerek manastıra ulaşmıştı. Van'ı İran sınırına kuzeyde Arşag, güneyde ise Başkale üzerinden bağlayan iki yola da hâkim bir konumda olan Varak, şehir merkezinde çatışmaların başladığı 7/20 Nisan günü, orada mevzilenmiş olan birkaç düzine jandarma tarafından boşaltıldı.³³ Halihazırda kuşatılmış olan Van Ermenileri, sıkış-

33 Ermeniler jandarmaları baskı altına alıp uzaklaştırmışlardı, ne var ki manastırdaki iki rahip ve üç hizmetli çoktan öldürülmüştü.

İşkhan (Nigoğayos Mikayelyan)

Arşag Vramyan

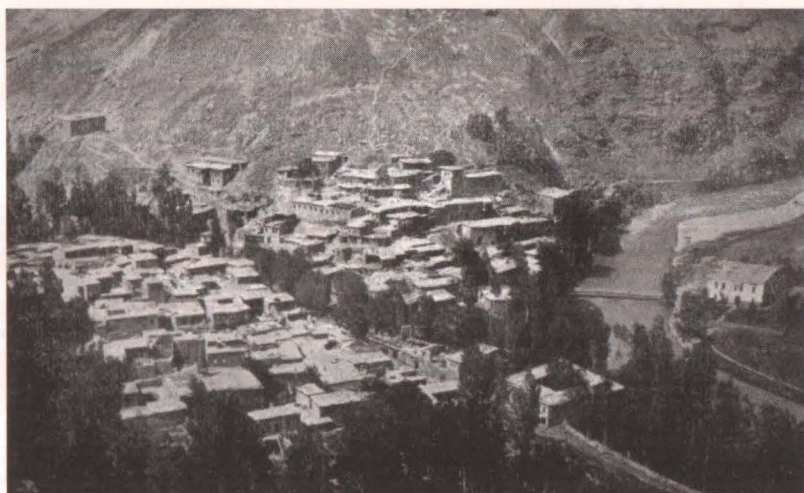

Van Valisi Cevdet Bey

Şadakh Kazası'nın haritası. Harita, Şadakh Kazası'nın sınırlarını ve içindeki yerleşim yerlerini göstermektedir. Harita, 1927 yılında hazırlanmıştır.

Şadakh [Çatak] Kazası

Tağ, Şadakh (Keğüni)

tıklarında geri çekilebilecekleri en son nokta ve İran Azerbaycanı'na olası bir kaçış yolu olarak gördükleri Varak Manastırı'yla doğrudan temaslarını sürdürme çabası içindeydiler. Binaları sığınmacılarca apar topar tahkim edilmiş olan Varakavank'ın jeostratejik öneminin Cevdet Bey'in gözünden kaçması mümkün değildi. Birkaç başarısız girişimin ardından, süvarilerden, çetelerden ve düzensiz Kürt milislerinden oluşan ve üç topla desteklenen büyük bir birlik, 25 Nisan/8 Mayıs günü Ermeni mevzilerini aştı.³⁴ Varak, kundaklanmış ve talan edilmişti. Ermeniler dağılmıştı; kimi tepelere kaçtı, kimi ise silahlı adamlar eşliğinde Van'a doğru yola çıktı.

Osmanlı askeri birliklerinin, 1915 Nisanı'nda Van'da konuşlanmalarını nasıl yorumlamalıyız? Amaç, şehirle etrafındaki küçük kasaba ve köyler arasındaki bağlantıyı koparmaktı kuşkusuz. Rus ordularının imparatorluğun doğu sınırlarını geçtiği bir dönemde, Cevdet Bey inisiyatif mi almıştı? Yoksa dünya savaşından istifade ederek, bölgedeki Ermeni unsuru temizlemek üzere İstanbul'da tasarlanmış bir plan mı hayata geçirilmişti? Cevdet Bey'in İran'daki başarısız seferinden, Van Ermenilerinin Kafkasya'daki Ermeni gönüllü müfrezeleriyle ortaklaşa çalıştıklarına ikna olmuş bir şekilde döndüğü açıktır. Siyasi ve sosyal durumun taşıdığı hassasiyet, bütün şüpheleri, endişeleri ve düşmanlıkları yeniden canlandırmıştı. Ermeni gönüllülerinin rehberliğindeki Rus ordusunun Van'da belirmesinin an meselesi olduğuna dair dedikodular, Müslüman nüfus arasında panik ve öfkeye yol açmış, Ermeniler arasında ise hem umut hem de korku uyandırmıştı; zira 1896 katliamlarının başlangıcında olduğu gibi Kürt aşiretleri, Osmanlı yetkililerince silahlandırılmıştı. Van ayaklanmasının nedeni korkuydu, sadece korku.

7/20 Nisan'dan 3/16 Mayıs'a dek süren çatışmaların aşamaları ancak konumu ve benzersizliğiyle eski çağlardan beri seyyahları ve coğrafyacıları kendine hayran bırakan şehrin düzenine ve planına ilişkin bilgilerle anlaşılabilir. Etrafı dikey surlarla sarılmış sarp bir kayalığın eteklerinde kurulu, batısında Van Gölü'yle ve diğer kesimlerinde amfitiyatro şeklinde dağlarla çevrili, çok sayıda doğal yolun

34 A-Do, *Medz tebkri*, s. 219 ve devamı.

kesiştiği bir ovada yer alan Van, iki ayrı kısımdan oluşuyordu: Şehir ve Aykesdan.³⁵ Sirtında Kayalık'ın bulunduğu surlarla çevrelenmiş olan Şehir'in, farklı istikametlere açılan dört kapısı vardı. Şehre 4-5 kilometrelik mesafede yer alan Aykesdan (Bağlar ya da Bahçeler), surların dışında oluşturulmuş yeni bir bölgeydi. Yaklaşık 20.000 Ermeni ve 17.000 Müslüman (Türkler, Kürtler, İranlılar, Çerkesler), yani Van sakinlerinin büyük çoğunluğu, Aykesdan'da yaşamaktaydı. Batı ve kuzeybatı kesimlerinde Müslüman, doğu ve kuzeydoğusunda ise Ermeni mahalleleri yer alıyordu. Ermeni mahallelerinin her birinin (Arark, Noraşen, Hankuysner) kilisesi, okulu ve çeşmesi vardı. Van'ın ikinci büyük çarşısı, Arark mahallesindeki Ararents meydanındaydı. Haç meydanına kadar uzanan Nalbantoğlu Caddesi karma bir bölgeydi. Bu cadde cephe hattının bir parçası haline geldiğinde, bölgenin Ermeni ve Müslüman sakinleri kendi etnik bölgelerine çekilecekti. Ayrıca, II. Abdülhamit döneminde inşa edilen üç kışla (kuzeyde Toprakkale, merkezde Hamud Ağa ve güneyde Hacı Bekir) yetkililerin Ermeni bölgelerini gözetim altında tutmalarını sağlıyordu. Çarpışmaların başından beri, şehirden Aykesdan'a giden yol, batıda Müslümanların doğuda ise Ermenilerin kontrolü altındaydı. Geri çekilme ihtimalinin olmadığı Haygavank'ta yaşayan Ermeniler, Şehir'e sığınmışlardı. Van'ın coğrafi yapısı ve toplulukların konumsal dağılımı, bir Müslüman yerleşimi olan Şamiram nahiyesinin neden daima çarpışma alanının dışında kaldığını ya da birbirlerinden ayrı düşen Şehir'deki ve Aykesdan'daki Ermenilerin neden birbirine koşut ama ayrı iki mücadele yürüttüklerini açıklar.

AYKESDAN'DAKİ MÜCADELE

Önceki günlerde yaşanan kargaşanın aksine, 4/17 Nisan 1915'te Van'a yeniden sükûnet hâkimdi. Bir Ermeni komisyonu, valiye vaat dedilen 500 amelenin listesini oluşturuyor; atölyeler, işyerleri ve okullar ise normal bir şekilde faaliyetlerini sürdürüyordu.³⁶ Lakin

35 Bkz. Bu cildin 10. bölümü.

36 Mikhitaryan, *Vani herosamardı*, s. 40.

art arda yaşanan olaylar; Şadakh'ta [Çatak] meydana gelenler, İşkhan'ın öldürülmesi, Vramyan'ın tutuklanması ve Hayots Tzor'daki [Gürpınar] askeri operasyonlar, bir felaket silsilesi yaratmıştı. Cevdet Bey'in Vramyan'ı serbest bırakmayı reddetmesi ve 5 Nisan itibariyle Van'ın iki Ermeni bölgesi arasındaki bağlantıyı kesen askeri hareketlilik, Aram'ı artık müdafaa harici bir alternatif kalmadığına ikna etmişti. Van Ermenileri, böyle bir durumla ilk kez karşılaşmıyordu. Aynı strateji, üç Ermeni devrimci partisinin (Armenagan, Hınçak ve Taşnaktsutyun) ortak kararı olarak Haziran 1896'da prova edilmişti.³⁷ Öte yandan, Ermenilerle Müslümanları (Azeriler) Kafkasya'da, Bakü ile Tiflis arasındaki pek çok yerde karşı karşıya getiren 1905-07 Ermeni-Tatar savaşı, Van, Muş, Erzurum ve hatta Tebriz Ermenileri arasında çalkalanmaya yol açmıştı.³⁸ Ayrıca, geçmiş tecrübeler, direnmenin boyun eğmekten daha az riskli olduğunu kanıtlar nitelikteydi. Son olarak müdafaa, Van'ın Batılılaşmış Ermeni entelijansiyesinin gözünde, hükümetin misilleme yapma olasılığına rağmen milli haysiyet ve siyasi ahlak meselesi haline gelmişti.

5/18 Nisan Pazar günü dönüm noktasıydı. Ermeniler ve Müslümanlar, karma bölgeleri tahliye etmeye başlamış, bazı Ermeni aileler Alman ve Amerikan misyon istasyonları sığınmıştı.³⁹ Bir Amerikan misyonerin eşlik ettiği Ermeni Milli Konseyi'nden yeni bir heyet, Cevdet Bey'le yaptıkları görüşmede, valinin 18-45 yaş arası tüm Ermeni erkeklerin derhal teslim olmalarına yönelik talebiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu durum, bardağı taşıran son damla oldu. Üç Ermeni partisi, "Türk hükümetinin Van Ermenilerini yok etmeye karar verdiğini" açıklayarak, direnme kararı aldı.⁴⁰ Ulusal Müdafaa Komitesi (Askeri Komite) olarak da bilinen, Van Ermeni Müdafa-

37 1896 kargaşası, Nisan 1915 olaylarının bir "ön provası" olarak görülmeye başlanmıştı. Bkz. Ardag Tarpinyan, *Hay azadakragan şarjman oreren: Huşer, 1890-1940* (Ermeni Bağımsızlık Hareketi Günlerinden: Hatıralar, 1890-1940) (Paris: Hay Azkayin Himnatram, 1947), s. 64.

38 Anahide Ter Minassian, "Particularities of the Revolution of 1905 in Transcaucasia", ed. François-Xavier Coquin ve Celine Gervais-Francelle, 1905: *La première Révolution russe* (Paris: Editions de la Sorbonne, 1986), s. 315-35.

39 Mikhitaryan, *Vani herosamardi*, s. 49.

40 *age*, s. 53.

ası Askeri Komitesi'ni kurdular. Komitenin çoğu üyesi, askeri tecrübelerine ve geçmişte üstlendikleri *fedailik* görevlerine bakılarak seçilmişti: Bulgar Krikor ve Gaydzak Arakel (Taşnak), Armenak Yegaryan (Armenagan'dan, günümüzde Ramgavar) ve yetenekli sanatçı Panos Terlemezyan (emektar bir Armenagan).⁴¹ Yegaryan başkanlığındaki Askeri Komite, İstihbarat Ofisi ve Silah Dağıtım Ofisi tarafından destekleniyordu. Taşnaklardan oluşan İstihbarat Ofisi'nin üyeleri Hmayag Manukyan (*Aşkhadank*'ın editörü), On-nik Mikhitaryan ve Armenak Boğaryan aynı zamanda Askeri Komite'nin kâtipleriydi. Bu isimlere, Ramgavar'dan, bir ticaret firmasının kâtabi olan Vartan Babigyan, Armenagan-Ramgavar'dan öğretmen Garabed Acem-Haçoyan, Hınçak'tan avukat Hrant Kaligyan ve Taşnaktsutyun'dan öğretmen Arpiar Safrastyan destek veriyordu.⁴² Silah Dağıtım Ofisi'nin üyeleri ise, Taşnaktsutyun'dan kuyumcu Tavit Papazyan, tüccar Vahram Der-Boğosyan, zanaatkâr Garabed Beylaryan ve kuyumcu Vahram Şiroyan ile Ramgavar'dan zanaatkâr Gabriel Semerciyan'dan ibaretti. Fakat Van müdafaasının kalbi ve ruhu, Vramyan ve İşkhan'ın yitirilişlerinin ardından kendini sadece bir EDF lideri olarak değil, aynı zamanda bir ulusal lider olarak da kabul ettirmiş olan Aram Manukyan'dı. İsimleri, meslekleri ve siyasi aidiyetleri yukarıda verilen kişilerden oluşan bu kadro açıkça gösteriyor ki, Van'da Ermeni partilerinin oluşturduğu gerçek bir birlikten bahsetmek mümkün olsa da, 1915'teki müdafa girişiminin kontrolü, entelijansiyanın, orta sınıfın ve Taşnaktsutyun'un ellerindeydi.

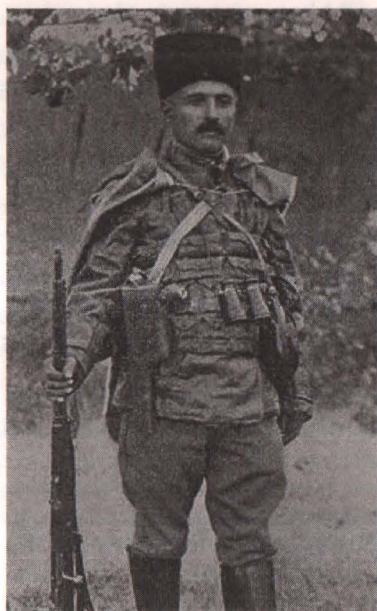
10/23 Nisan'dan önce, üç örgüt daha ortaya çıkmıştı: Kızıl Haç, İaşe Komisyonu ve Tedarik Komitesi. Ermeni Müdafaası Kızıl Haç savaşı sırasında kurulmuştu. Yönetimleri altında Ermeni okullarının üst sınıflarından otuz kadar kız ve erkek öğrenci bulunan altı kişi, hastanelere dönüştürülecek olan dört sağlık istasyonu kurmuştu.

41 Bkz. *Huşer Armenak Yegaryani* (Armenak Yegaryan'ın Anıları), yay. haz. L. Acemyan (Kahire: Nor Asdğ, 1947; yeniden basım, Beyrut: Zartonk, 1985). Ramgavar Partisi, Armenaganların ve bazı muhalif Hınçakların katılımlarıyla, 1908 sonbaharında kuruldu.

42 Babigyan, Kafkasya'daki Vanlı mültecilerin seslerini duyurabilmek için 1916'da Tiflis'te, *Van-Tosp* dergisinin yeni sayılarını yayımlamaya başladı.

Aram Manukyan

Armenak Yegaryan

İaşe Komisyonu (altı üye ve altı asistan) stokların ve kaynakların dökümünü çıkarıyordu; ayrıca mal ve hammaddelere el koyma hakkına sahipti. On üç üyeden oluşan Tedarik Komitesi, iaşeyle alakadar oluyor, kaynak paylaşımını ve Aykesdan sakinlerinin yanı sıra, sayıları birkaç bini bulan sığınmacıların gıda ihtiyacının karşılanmasını sağlamaya uğraşıyordu.⁴³ Çok geçmeden, bu teşkilatlara, kıyafetlerin ve sargı bezlerinin hazırlanmasını denetlemek üzere kurulan Kadınlar Komitesi, Adalet Komisyonu ve Polis Teşkilatı eklendi. Bir öğretmen, öğrencileriyle bir bando takımı kurmuştu; cephe hatlarının yakınında gösteriler düzenleyen öğrenciler, Ermeni savaşıçılara moral vermek amacıyla yorgunluk nedir bilmeden, askeri marşlar ve yurt-sever şarkılar çalışıyorlardı.⁴⁴ Salgın hastalıklarla mücadele etmek için sırasıyla, bir Sağlık Konseyi ve bir Belediye Konseyi kuruldu.

Böylelikle, Aykesdan gerçek bir “Komün” gibi örgütlenmişti. Bu, abartılı bir tasvir olarak görülmemelidir, zira o devirde yaşayanların kullandığı asıl terim buydu. Henüz 7/20 Mart 1915 tarihinde, *Aşkhadank*’ta üzerine bir makale yayımlanmış olan 1792 ve 1871 Paris Komünleri,⁴⁵ Fransız tarihi ve romantik yazınından beslenmiş olan bu kültürlü Ermeniler için örnek teşkil ediyordu. Bununla birlikte, 1905 Bakü Sovyeti ve 1908 Tebriz *ancumanı* (konsey) gibi daha geç tarihli ve yakın örnekler gözden kaçırılmamalıdır.⁴⁶ “Van Komünü”, özgürlük ve özerklik ateşiyle yanıp tutuşan bir halkın, kendi kendini yönetmeye dayalı yerel gücü olarak görülebilir. Armenak Yegaryan, Askeri Komite’nin başkanı sıfatıyla hemşerileri

43 Tüm komite üyelerinin isimlerine Ermeni kaynaklarında yer verilmiştir. Tıpkı bölgedeki diğer yerlerde olduğu gibi Van’da da tüm aileler –ister şehirlerde ister kırsal kesimde yaşıyor olsun– kış ve bahar aylarını, yaz aylarında hazırladıkları yiyeceklerle geçirirlerdi. Tedarik meselesi gereği, öncelikli olarak her ailenin katkı sunmak mecburiyetinde olduğu sığınmacılar ve savaşıçılar besleniyordu. Komite, hızla karne yöntemini benimsemişti, kişi başına günlük 150 ila 200 gram ekmek veriliyordu.

44 Bando, onu Ermeni küstahlığının simgesi olarak gören valiyi çileden çıkarmıştı.

45 Van hapishanesinden Asso adıyla imzalanan 26 Şubat 1915 tarihli makale, büyük olasılıkla tutuklu bir militan tarafından yazılmıştı.

46 Kafkasya Ermenileri, 1906-12 İran meşrutiyet hareketinde önemli bir rol oynamışlardır.

önünde yaptığı konuşmada, onlara, başkaldırma “hak”larından değil, başkaldırma “vazife”lerinden bahsediyordu. “Kendi irademizle savaşmayacağız. Bu bize dayatıldı. Önümüzde iki yol var: Ya zalimin önünde başlarımızı eğip aşağılık bir ölüme razı olmak ya da cesurca ve alnımız açık bir şekilde karşısına çıkıp atalarımızın açtığı onurlu yolda yürümek.”⁴⁷ Aynı gün, yani 5/18 Nisan’da, “Müdafaa Savaşçıları”na hitaben yapılan ve bir önceki kadar vurucu olmayan bir açıklamada, Askeri Komite, savunma programını, emir komuta zincirini ve disiplin kurallarını açıklığa kavuşturdu.⁴⁸

Yapılan çağrılar karşılık bulmuştu. “Türk hükümetinin, ırklarını yok etmeye karar vermiş olduğuna”⁴⁹ ikna olan Ermeniler, sınıf farkı, cinsiyet ya da yaş ayrımı gözetmeden seferber olmuştu. Katılanlardan biri, bunu “bir halk savaşı”⁵⁰ olarak niteleyecekti; ancak olaylardan epey zaman sonra yapılmış bu yorum, ittifakın her daim geçerli olmadığı, kişisel egoların çakıştığı ve yerel gelişmelerin kimi zaman siyasi gündemi şekillendirdiği karmaşık bir gerçekliğin üzerini örtmektedir.

Silahlı kuvvetler kimlerden oluşuyordu? Van valisinin emrinde, 6.000 piyade, 4.000 ila 6.000 arası Kürt aşiret mensubu, çeteler ve jandarmadan oluşan, 10.000 ila 12.000 kişilik bir güç olduğu tahmin edilmektedir. 12 ağır silah (hafif dağ topu ve kısa menzilli ağır top), tüfekler, bilinmeyen miktarda mühimmat, şehrin askeri teçhizat deposu ve Van Gölü’ndeki küçük filo da valinin elindeydi. Öte yandan, Askeri Komite etrafındaki örgütlerin titizlikle hazırladığı istatistikler, Ermeni kuvvetlerinin gücünü tam olarak bilebilmemizi mümkün kılmaktadır.⁵¹ Van’da, Hayots Tzorlu [Gürpınar] sığınmacılarla birlikte gelen partizanlar da dahil, 1.053 Ermeni savaşçı vardı.⁵² Aykesdan’daki mevcut silah miktarı bu sayının kısıtlanmasına yol

47 Bkz. *Haygagan Sovedagan Hanrakıdaran*, c. 11, s. 272-73.

48 11 maddeden oluşan düzenlemeler, Mıkhitaryan, *Vani herosamardı*, s. 55-56’da verilmiştir.

49 Panos Terlemezyan’ın anılarından, Hamparyan’ın alıntılıdığı biçimiyle, s. 33.

50 Tarpinyan, *Hay azadakragan şarjman oreren*, s. 326.

51 İstatistikler, bu çalışmada kullanılan temel kaynaklarda yayımlanmıştır.

52 Hatıratlar, bildiriler, broşürler ve başka kayıtlar sayesinde, çoğu savaşçının ismi günümüze kadar ulaşmıştır.

açıyordu. 74.824 fişeklikle 506 tüfek, 300 altı patlar Mavzer dahil 549 tabanca ile 39.089 mermi vardı.⁵³ Savaşçıların büyük çoğunluğunun askeri tecrübesi yoktu, bazıları ise daha önce hiç silah tutmamıştı. Taraflar arasındaki eşitsizlik aşikârdı. Ermenilerin birleşik hükümet güçlerine direnmelerini mümkün kılan, sadece kararlılık, ahlaki yapı, organizasyon ve etkili müdafaa stratejisiydi.

Yine 5/18 Nisan'da, Askeri Komite, "Türk hemşerilerimiz"e yaptığı bir çağrıda, Van Müslümanlarını ve Ermenilerini merkezi idarenin "yabancı" provokatörlerine ve valinin yıkıcı politikalarına karşı dayanışmaya davet etti.⁵⁴ Bu çağrı karşılıksız kalsa da en azından Van'ın Müslüman sakinleri katliamda faal bir rol oynamadılar.⁵⁵

Aram'ın, Askeri Komite aracılığıyla ilettiği emirleri gayet açıklı: Erkekleri seferber edin, silahları sakladığınız yerde bırakın, stratejik noktaları kontrol altında tutun, herhangi bir saldırı girişiminden kaçının. Döneme ait haritalar sayesinde, 5 Nisan akşamında Aykesdan'ın Ermeni bölgelerini çevrelemiş olan "meşru müdafaa cephesi"ni gözümüzde canlandırabiliriz, hiçbir anlatı bunu daha iyi bir biçimde aktaramaz. Her biri yerel bir komutanın idaresindeki yedi muntıkaya ayrılmış cephede, 79 Ermeni mevzii bulunuyordu.⁵⁶ Bu savunma halkasının dikkat çekici noktaları, Hankuysner Nehri, Ermeni mevzilerinin kalbinde yer alan Hamud Ağa başta olmak üzere askeri kışlalar, ana caddeler, dörtyol ağızları (Haç, Arak) ve gözetleme kulelerine ve atış mevkillerine dönüştürülen yüksek binalar (kiliseler, okullar, otel ve eski İngiliz Konsolosluğu⁵⁷) çatışma alanları haline gelmişti.

Askeri Komite talimatlarını, genellikle tumturaklı bir üslupla ya-

53 Bu rakamlar, Ermenilerin Van'da hakiki bir cephanelikleri olduğuna yönelik Türk iddialarıyla çelişmektedir.

54 Mıkhitaryan, *Vani herosamardı*, s. 71.

55 A-Do, bu bilgiyi onaylar; *Medz tebkeri*, s. 243. Van'daki çatışma, Ermenileri Osmanlı yetkilileriyle ve bu yetkililerin, imparatorluğun dört bir yanından topladıkları düzenli askerler, yerel düzensiz Kürt birlikleri ve çeteleriyle karşı karşıya getirecekti.

56 A-Do, *Medz tebkeri*, s. 224 ve devamı.

57 Ermeniler, jandarmalarca işgal edilen konsolosluk binasını 8/21 Nisan'da ateşe vermişlerdi.

zılan, tarihlendirilmiş ve numaralandırılmış tebliğler aracılığıyla duyuruyordu. Bunlardan bazıları, komitenin kendini yasa koyucu güç olarak addettiğini gösteren gerçek yasalardı. *Aşkhadank*, daha sınırlı bir formatla yayımlanmaya devam ediyordu. Sosyalist propagandaya ara verilmiş, buna karşılık Ermeni yurtseverliği vurgulanmaya başlamıştı. Gazete, her gün “cepheden haberler” yayımlıyor, moralleri yükseltmeye çalışıyordu. Askeri Komite de, yaratacağı olumlu psikolojik etkiden ötürü 8/21 Nisan’da, sıradışı bir yiğitlik gösterilmesi durumunda takdim edilmek üzere haç şeklinde gümüş “Şeref Madalyası” üretilmesine karar verdi.⁵⁸

“Van’ın Destansı Mücadelesi”nin her bölümünün kaydını tutan Ermeni vakanüvisler, çatışma döneminin üç safhadan oluştuğu konusunda hemfikirdirler: 7/20-15/28 Nisan, 16/29 Nisan-25 Nisan/8 Mayıs ve 26 Nisan/9 Mayıs-5/18 Mayıs 1915.

İLK DÖNEM: 7/20 - 15/28 NİSAN 1915

Yaşanan bir olay, 7/20 Nisan’da çatışmaların başlamasına neden oldu. Türk nöbetçilerin iki Ermeni kadına tecavüz etmelerini engellemeye çalışan Ermeniler, daha önce öldürülmüş iki yurttaşının intikamını almak için ateş açmışlardı. Vali, bunun üzerine hiç vakit kaybetmeden, bir süre önce kışlalara gönderdiği askerleri harekete geçirerek, Aykesdan’ı kıyamet yerine çeviren şiddetli bir bombardıman başlattı. Duvarlar ve çatılar çökmüştü, ama yine de alacakaranlıkta, Ermeniler açılan ateşe kararlılıkla dayanmış ve hatta Haç’taki telgraf ofisini ele geçirip, Hamud Ağa Kışlası’nı kuşatarak bazı avantajlar dahi elde etmişlerdi. Gece boyunca, mum ışıklarının yardımıyla mevzilerini güçlendiriyorlardı. Halk, bir süre sonra patlama seslerine ve dumana alışmaya başladı. Aslında, top atışlarının isabetsiz oluşu ve pek yoğun olmayışından ötürü hayatını kaybedenlerin sayısı fazla değildi. Hasarların tespitinden, caddelerde alçak barikatlar kurulmasından ve Türk ve Ermeni mevzileri arasına siperler kazılmasından

58 Haçın üzerine işlenen “Hay Heg” ifadesi, “Ermeni Devrimi”nin veya “Ermeni Devrimcisi”nin kısaltmasıdır.

sorumlu yeni bir komisyon kuruldu. Bulgar Krikor 9/22 Nisan'da, Ermeni *kankan*ların (Van yeraltı sulama kanallarıyla ilgilenen kazıcılar) yardımıyla, kışanın altına saatlerce yanacak olan dinamitler döşemeyi başardı.⁵⁹ Küçük bir kız çocuğu, Sevo, "Mavzer'ini, düşmanın eline geçmesin diye erkek kardeşine emanet ettikten" sonra, kışla duvarının arkasına geçerek, Türklerin geri çekilmiş olduklarını teyit etti ve bu hareketinden ötürü Şeref Madalyası ile ödüllendirildi.

Bu olay, Askeri Komite'nin, silahların idareli kullanılmasının ve cephanenin muhafaza edilmesinin zaruri olduğunu hatırlatan bir uyarı yazısı yayımlamasına sebep olmuştu. Şayet kurşunun hedefine ulaşacağı kesinse ateş edilmesi emrediliyordu.⁶⁰ Mücadelenin uzaması ne vali ne de isyancılar tarafından öngörülmüştü ve bu durum Ermenileri, her geçen gün daha da ağırlaşan bir krizle, hızla azalan yiyecek ve cephane stokuyla karşı karşıya bırakmıştı. Fakat Askeri Komite coşkulu bir üslupla seslenmeyi sürdürüyordu: "Düşmanın sayısal üstünlüğü, ölümlerimizin yaklaşmakta olduğu gerçeği bizleri korkutmuyor. Hayır! Bizler, ölümün kutsal tabiatına nail olmak istiyoruz. Ulusların çarpıştığı bu dünya savaşında, Ermeni halkının, Doğu'nun yüzlerce asırlık bu çınar ağacının, nasıl ölüneceğini bildiğini kanıtlamak istiyoruz: Silah elde, viran olmuş düşmanın üzerinde."⁶¹

Anlaşılan o ki, Ermeni direnişinin sağlamlığı karşısında şaşkınlığa uğrayan Cevdet Bey, güç kullanımının yanı sıra eskiye dayanan bir stratejiye başvurmuştu. İsyancıları aklıktan öldürerek haklarından gelme niyetiyle, civardaki köylerden kaçan Ermeni sığınmacıları Aykesdan'a yönlendirdi. Tedarik Komisyonu karşılaştığı bu yeni durum üzerine faaliyetlerini genişletti; kısıtlı yiyecek stoklarını dikkatlice paylaştırdı ve hububat fiyatlarını sabitledi. Adalet, hukuk ve düzen gibi konularla ve alkol tüketimini, sokaklarda aylak aylak dolaşmayı, yanlış bilgi yaymayı ve terk edilmiş evleri yağmalamayı yasaklayan hükümlerin uygulanmasıyla ilgilenecek yeni kurumlar oluşturuldu. Ayrıca, birkaç ailenin tıks tıks bir vaziyette beraber

59 Olayın coşkulu ve detaylı bir anlatımı için, *Aşkhadank*, 9(22) Nisan 1915.

60 *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, c. 11, s. 273.

61 *Aşkhadank*, 10(23) Nisan 1915; A-Do, *Medz tebkəri*, s. 259-60.

yaşamak zorunda kaldıkları evlerde “ahlak kuralları”na özen gösterilmesi yönünde emirler de veriliyordu.

Vali ve o zamanlar hâlâ tarafsızlığını korumakta olan bir ülkeyi temsil eden arkadaşı İtalyan konsolos Spordoni arasındaki yazışmalar daha fazla fikir verir.⁶² Cevdet Bey’e göre, Ermeni direnişçiler “hain”di, zira “Rusların bir an evvel buraya varmalarına bel bağladıkları için düşmanın operasyonlarını destekleyici eylemlerde bulunuyor[lardı].”⁶³ Spordoni’nin rolü Askeri Komite’nin görüşlerini valiye aktarmaktı: “Ermeniler silaha davrandılarsa bunun sebebi, hükümetin askerlik hizmetini bahane ederek onları toptan yok etmek istediğine inanmalarıdır. Rusların desteğine bel bağlamadan ya da onları beklemeden, ailelerinin canını korumaya kararlılar.”⁶⁴ Spordoni valiye, hem Müslümanlara hem de Hristiyanlara sığınma imkânı sağladıkları halde, istasyonları top atışlarına tutulan, serseri kurşunlara hedef olan ve misillemelerden korkan Amerikan ve Alman misyonerlerin şikâyetlerini de iletmişti.

Tebliğlerinde kullandıkları kendinden emin üsluba karşın, durumun ciddiyetini göz önünde bulunduran Askeri Komite, bu ilk dönemin sonunda, Kafkasya’daki Rus yetkililere haberciler göndererek acil yardım çağrısında bulundu.⁶⁵

İKİNCİ DÖNEM: 16/29 NİSAN - 25 NİSAN/8 MAYIS

İkinci döneme gece gündüz devam eden yoğun çarpışmalar damga vurdu. Valinin emrine yeni askerler ve Aykesdan’ın etrafına yerleştirdiği Krupp topları verilmişti. Vali, kendisini sonuca götürecek bir avantaj elde etmeye çalışıyordu. Ermeniler ise bir hayli tecrübe kazanmışlardı, bandoları *Mer Hayrenik*’i (“Atayurdumuz”, ileride ku-

62 İtalya savaşa Mayıs 1915’te girdi.

63 Bu yazışmalar, 10/23 Nisan’dan, 3/16 Mayıs 1915’e dek sürmüştür. Rusların Van’ı işgalinden sonra ele geçirilmiş ve önce *Aşkhadank*’ta, sonra da *Défense héroïque de Van*, s. 36’da yayımlanmıştır.

64 age, s. 41.

65 Mıgırdiç H. Nersisyan, *Genotsid armian v Osmanskoi imperii* (Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeni Soykırımı) (Erivan: Hayasdan, 1982), s. 281.

rulacak Ermenistan Cumhuriyeti'nin milli marşı) çalarak durmadan caddelerde yürüyordu, fakat artık umutlarını Rus ordusunun ve Ermeni gönüllü birliklerinin Kafkasya'dan gelişine bağlamışlardı. Ruslar, Sarıkamış muharebesinin ardından taarruzlarını sürdürerek Mart 1915 itibarıyla Alaşgerd [Eleşkirt] vadisini tekrar işgal etmiş, Türk-İran sınırında ise, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa kumandasında Tebriz'e kadar ilerlemiş olan Osmanlı ordusunu püskürtmüşlerdi.⁶⁶

İran Azerbaycanı'nda, Rus 2. Tümeni ve Antranik'in⁶⁷ Ermeni gönüllüleri tarafından yenilgiye uğratılan Osmanlı birlikleri, 20 Nisan/3 Mayıs'ta Van'a doğru geri çekilmeye başladı. Bu sırada, Rus 4. Kolordusu, birleşik Araratyan Lejyonu'ndan⁶⁸ 3.000 Ermeni gönüllü öncülüğünde, Igdır ve Pergri [Muradiye] üzerinden Van'a ilerliyordu. Kafkasya'daki tüm Ermeni örgütlerinin tek düşüncesi, "kuşatma altındaki Van'ı kurtarmak"tı. Rus yetkililer, Ermenilerin ısrarcılığı üzerine, Ermeni öncü birliklerinin Van'ın kurtuluşunu hızlandırmalarına müsaade etmişti.

Cevdet Bey bombardımanı yoğunlaştırdı, Ermeniler ise askeri kapasitelerini artırmaya çalışıyorlardı. Bir hafif silah fabrikası, kurşun imalatı için bir dökümhane ve bir kimya öğretmeni⁶⁹ tarafından yönetilen bir laboratuvarın içinde barut imalathanesi kurmuşlar ve siper ağını genişletmişlerdi. Savaşçı ya da zanaatkar, yetişkin ya da genç, arı gibi çalışan tüm bu insanlar, tarihi kayıtların bir parçası olarak günümüze kadar muhafaza edilen bir fotoğraf serisinde ölümsüzleştirildiler.

Bulgar Krikor, "Ermeni topu" dökme fikrini ortaya attı. Bu sade ve basit "ateş ağız", 21 Nisan'da Hacı Bekir kışlasının bombalan-

66 Kafkaslar ve İran Azerbaycanı'ndaki bu askeri operasyonlar için bkz. Larcher, *La Turquie*, s. 393-95 ve 434-36.

67 Antranik Ozanyan (1866-1927), Ermeni özgürlük savaşçılarından en meşhur ve popüler olanıydı. Sonradan, Rus ordusunun üst komutasınca general rütbesine yükselterek onurlandırıldı. Antranik'in, Van'daki gönüllülerinin sayısı 1.000 ila 1.500 kişi arasındaydı.

68 Erivan'da, Ermeni gönüllülerinden beş alay, Araratyan Lejyonu adıyla birleştirilmiş ve Vartan'ın emrine verilmişti.

69 Bahsi geçen kişi, okul müdürü ve kimyager olan ve bu iş için kömür ve güherçileye el koyan Mikayel Minasyan'dır.

masında kullanılarak test edilmiş, fakat herhangi bir hasar yaratmamıştı. Topun, stratejik askeri düzeyde fazla bir değeri yoktu, ancak psikolojik etkisi muazzamdı; Ermeniler, derhal ikinci bir top imal etmek için harekete geçtiler.⁷⁰

ÜÇÜNCÜ DÖNEM: 26 NİSAN/9 MAYIS - 5/18 MAYIS

Bu dönem, Ermenilerin aldığı ağır bir yenilgiyle başladı. Şirin Hagopyan liderliğindeki bir avuç fedainin gösterdiği cesur direnişe rağmen, Türk askerleri, 25 Nisan/8 Mayıs'ta Varak Manastırı'nı ele geçirdi. Varak'ın düşüşünün, birçok önemli sonucu olmuştu. Van Ermenileri açısından geri çekilme ihtimali ortadan kalkmış ve manastırda toplanmış sığınmacılar dört yana dağılmıştı. 5.000 kadar sığınmacı, beraberlerinde çaresizlik ve yaklaşan salgın hastalık ve açlık tehlikesiyle Aykesdan'a ulaşmayı başardı. Tüm bunlar, zaten yorgun ve endişe içinde olan Ermeniler arasında bir yenilgi havası yaratmıştı. Aram ve yardımcıları, moral bozukluğuna bir son vermek ve yaklaşan kıtlığı önlemek için teftiş turlarını ve yükümlülükleri artırmıştı; Askeri Komite ise evlerinde veya misyoner istasyonlarında saklananları dava açmak ve cezalandırmakla tehdit ediyordu.⁷¹

Ermenileri kurtaran, Ermeni gönüllülerin ve Rus ordusunun Van'a yaklaşması oldu. Van'ı terk etmeye karar vermiş olan Türk yetkililer, 29 Nisan/12 Mayıs'ta, Aykesdan'ı bombalamayı durdurmuş ve Avants limanını kullanarak Müslüman halkı tahliye etmeye başlamıştı. Fakat 3/16 Mayıs'ta, Keri'nin gönüllü alayının ve Araratyan Lejyonu'nun diğer müfrezelerinin Aykesdan'a ulaşmalarıyla birlikte, Cevdet Bey Ermenilere yönelik bombardımanı yoğunlaştırdı.

⁷⁰ A-Do, *Medz tebkern*, s. 342.

⁷¹ *age*, s. 340.

ŞEHİR'DEKİ MÜCADELE

1908 Jöntürk devriminden önce Van'da, Rus halkçılarının kul lanmayı pek sevdiği bir ifadeyle “yeraltı yaşamı” imkânsız değilse bile çok zordu. Sivil ve askeri Osmanlı yetkililerinin varlığı ve Kayalık ile surlar tarafından çevrelenmiş Şehir'in kendi yapısı, herhangi bir yeraltı faaliyetine maniydi. Şehir'in, Armenagan hareketinin beşiği olduğu doğrudur, fakat Taşnaksutyun kendini Van'da kabul ettirdiğinden beri, Armenagan'ın faaliyetlerinin odağı Aykesdan olmuştu. Bununla birlikte, 1908 devriminin ertesinde, EDF kazandığı yeni yasal statüden yararlanarak Şehir'de yedi üyeden oluşan bir alt komite kurdu.⁷² Bu yedi üye –Haygaz Kosoyan (başkan), Levon Galçayan, Mihran Toromanyan, Tavit Sarkisyan, Mihrtad Mirzakhanyan, Harutyun Nergaryan ve Sarkis Şahinyan– görece yüksek bir eğitim seviyesine sahip marifetli zanaatkârlar, tüccarlar ve öğretmenlerden oluşuyordu.⁷³ Bu isimler, 1915'e gelindiğinde, deneyimsizliklerine rağmen oldukça etkili olabileceklerini kanıtladıkları bir şehir savunma operasyonunun liderleri haline geldi.

4/17 Nisan günü, önce İşkhan'ın ölüm haberini, ardından Vramyan'ın tutuklandığını işitmek, Ermenileri dehşete düşürmüştü. Dükânlar kapatılmıştı; Aykesdan'da ikamet edenlerin hiçbiri Şehir'e gitmeye cesaret edemiyordu. Yeznig *Vartabed* valiye başvurmuş, vali İşkhan ve Vramyan'ın akıbetlerini açık açık doğrulamıştı. Yeznig'in, Vramyan'ın serbest bırakılması için yaptığı müracaata valinin ertesi gün verdiği cevap şöyleydi: “Bu memleket ya Ermenilere ya Türklere kalacak, lakin iki milletin bir arada var olabilmesi kabil değil.”⁷⁴

Bu sırada, EDF'nin Şehir'deki alt komitesi de Askeri Komite adını almış ve iki yeni üye daha seçmişti. Bu üyeler, Akhtamar başrahibi Taniel ve Hınçak bir avukat olan Mirzakhanyan'dı.

72 Alt komite, Aykesdan'daki parti komitesine bağlıydı.

73 Bu yedi kişiden ikisi Van Yeramyany Okulu'ndan mezun, ikisi aynı okulda bir süre öğrenim görmüş ve biri de Eçmiadzin Kevorkyan Cemaran'dan (Ruhban Okulu) mezundu. Bkz. A-Do, *Medz tepkeri*, s. 265.

74 *age*, s. 273.

6/19 Nisan Pazartesi günü çarşıdaki dükkânlar hâlâ kapalıydı ve Aykesdan'la iletişim kurmak büsbütün zorlaşmıştı. Ertesi sabah Aykesdan'da patlayan tüfeklerin sesi ve top bombalarının gümbürtüsü, Askeri Komite'yi harekete geçirdi. Türk birliklerinin askeri kapasitesinin, cephanesinin ve hisar toplarının yanında, Şehir'deki Ermenilerin 100 tüfek, 210 Mavzer ve 60.000 mermiden ibaret cephaneleri önemsiz kalıyordu.

Şehrin yerleşim planından yararlanmanın yollarını arayan Askeri Komite, Ermeni mahallesinin etrafında yaklaşık 2 kilometrelik bir savunma bölgesi oluşturdu. Bölgenin doğu sınırında Tebriz Kapısı, batısında tahıl ambarı, kuzeyinde ise tarihe karışmış silahları mahalleye bakan ve bölgeyi kuşbakışı gören kale vardı. Kayalık tarafına inşa edilen çentikli/mazgallı bir surla yükseltilmiş kale, çeteleri bağrında saklıyordu. Müdafaa bölgesi dört alt bölüme ayrılmıştı: 1) Tebriz Kapısı ve hâlâ ayakta olan ancak düşmanın ateş hattında kalan surların bir kısmı 2) Osmanlı Bankası'na ait binalar, Reji binası ve hastane binası 3) Hanların ve pazarların sınırı 4) Tahıl ambarı. İlk çarpışmalar, bölgenin batı bölümünde yer alan tahıl ambarının yakınlarında yaşanmış ve kısa zamanda çok şiddetli bir hal almıştı. Müslümanların civar bölgeleri tahliye etmeleriyle birlikte, bilhassa yüksek binaların ve surların kontrolünü ele geçirmek için amansız bir mücadele veriliyordu. Etrafları tamamen kuşatılmış, sayıca az, iyi silahlanmamış ve tecrübesiz olan Ermeniler irticalen hareket etmek zorundaydı. Ergenlik çağındaki bazı gençler, bidonlarla benzin taşıyarak belediyeğe ait idari binaları ateşe verdi; çıkan büyük yangın hızla hanlara, telgraf ofisine ve karakola sıçradı. Türkler bu olaya etrafı topa ve kurşun yağmuruna tutarak karşılık vermişlerdi, fakat Şehir'in yapısı yayılım ateşinin etkisini azaltmıştı.⁷⁵

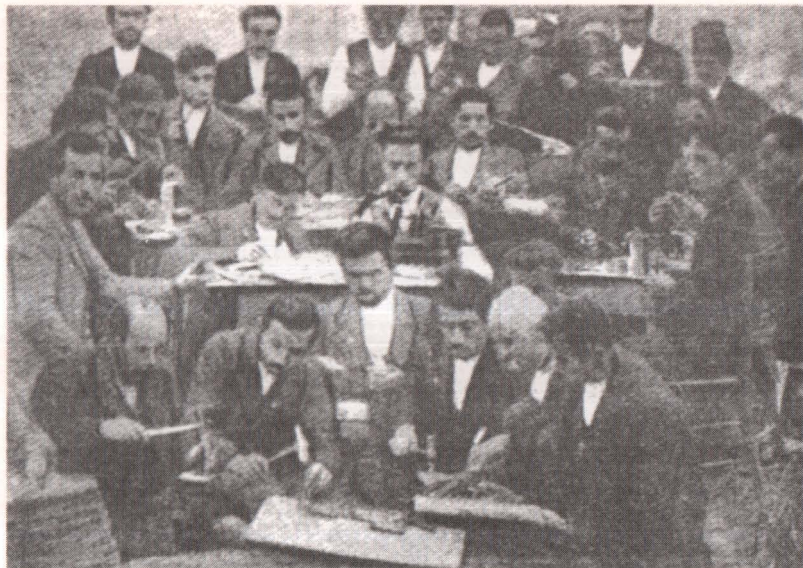
Ermenilerin çoğunluğu kendi evlerine sığınmışken, Askeri Komite erzak ikmali, teçhizat ve disiplinle ilgili gündelik sorunları çözmek mecburiyetindeydi.⁷⁶ 20 Nisan/3 Mayıs tarihinde, Cevdet Bey

75 Nisan ayının başında, yetkililer Şehir'in etrafına üç havan topu ve dört modern topçu silahı daha yerleştirmişlerdi.

76 Margos Der Margosyan, *Huşer yev khoher* (Anılar ve Düşünceler) (Fresno, CA: yeniden basım, 1958), s. 101-14.

Ermeni siper kazıcıları

Fışeklik yapanlar

Van savunmacıları

Van komutanları

Türk bombardımanı öncesinde ve sonrasında Amerikan Hastanesi

Doktor Clarence ve Elizabeth Barrows Ussher, Aykesdan

Ermeni gönüllü birlikleri Van'a girerken, Mayıs 1915.

Yeznig Vartabed'e bir mektup gönderdi. Mektubunda, Ermeni mahallelerini yerle bir edeceğine dair tehditler savuruyor, ancak isyancılar silahlarını bırakıp, hükümetin insafına sığınacak olurlarsa bir af çıkarmayı vaat ediyordu. Türk tarafı adına Maarif Müdürü Şerif Bey ve İtalya konsolosuna yakın bir şahsiyet olan Osmanlı Bankası Müdürü Alcadi'nin yürüttükleri müzakereler sonuçsuz kaldı.⁷⁷ Bu son dönemde ağır silah takviyesi alan Cevdet Bey, Ermeni mahallesini şiddetli bir top bombardımanına tuttu. 12-14 yaş arası Ermeni gençlerinin, yani *gavroş*ların, ulaklık yaparak, su ve mühimmat taşıyarak ve düşmanın silahlarını ele geçirerek yiğitliklerini kanıtladıkları bir dönemdi bu. Ama aynı zamanda, büyük bir trajedinin de yaşandığı bir dönemdi: Askeri Komite, "fazladan boğazlar"ın (Türkler tarafından müdafaacıları zayıflatmak amacıyla bölgeye yönlendirilmiş kadın ve çocuklardan oluşan büyük bir Ermeni sığınmacı grup) müdafa bölgesine girmesine izin vermemişti; öte yandan, Ermenilerin, Tebriz Kapısı'nın ötesinde bir noktaya açılacak bir tünel kazarak kuşatmayı yarma girişimleri sonuçsuz kalmıştı.⁷⁸

Aykesdan'ı tahliye etmiş olan Türkler, 3/16 Mayıs'ta Şehir'i top-la yaylın ateşine tuttular.⁷⁹ O gün ölüm ve yıkım günüydü.⁸⁰ Fakat ertesi gün, Şehir ve Aykesdan'daki Ermeniler kuşatmalardan kurtulmayı başarak birleştiler. Tarifsiz bir coşku içinde kaleye Ermeni bayrağını çektiler. Artık Van'ın efendileri olan Ermeniler, terk edilmiş Türk mahallelerini yağmalayıp ateşe veriyorlardı. Bu olay karşısında korkuya kapılan A-Do şöyle yazmıştı: "Mal mülk edinme-

77 *Défense héroïque de Van*, s. 44-46.

78 A-Do, *Medz tebkri*, s. 336-37.

79 *age*, s. 357. Yazar burada, Cevdet Bey'in İtalyan konsolosa yazdığı ve Van'ı tahliye etme kararını insancıl gerekçelere dayandırdığı mektubundan bölümler sunar.

80 Vartan Barsamyan, *Hay joğovrti badmutyun* (Ermeni Halkının Tarihi), c. 2 (Eri-van: Haybedusmanhrad, 1967). Yazar, Van'ın savunma planını ve Türk toplarının mayıs ayı başındaki konumlarını anlatır. Yaşananların tümü göz önünde bulundurulduğunda, bombalamalar ve çatışmalar sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı nispeten düşüktü. Hamparyan'ın alıntılarla istatistiklere göre, "Vani 1915 tvagani herosamardı", s. 44, Şehir'de 43, Aykesdan'da 250 kişi hayatını kaybetmişti.

ye alışkın Ermeni, bu sefer ne var ne yok yıkıp yağmaladı. Onu bu üzücü davranışa iten Türk hükümetinin gaddarlığıdır.”⁸¹

Rus ordusu 5/18 Mayıs'ta Aykesdan'a ulaştı ve ertesi gün halkın coşkulu tezahüratları arasında, Ermeni gönüllüleriyle birlikte şehir muzaferane bir giriş yaptı. Aynı gün, yani 6/19 Mayıs'ta Askeri Komite, son resmi açıklamasında, kazanılan bu şanlı zaferin mimarının Ermeni halkı olduğunu belirtti ve “halkımızın tüm dâhilerinin düşlediği bu harikulade özgürlüğü” onlara armağan etti.⁸² Rus ordusunun üst komutası, duydukları memnuniyeti, Gatoğigos Kevork'a bir tebrik mesajı yollayarak ve 7/20 Mayıs'ta Aram Manukyan'ı Van bölgesinin valisi olarak atayarak göstermişti. Aram, sevgili yurttaşlarına yaptığı bir çağrıda onlardan, “Ermenilerin yirmi beş senelik mücadelelerinin ve beklentilerinin karşılığı” olan yönetimi desteklemelerini istiyordu.⁸³ Rus askeri otoritelerinin verdiği yetkiyle, yerel Ermeni nüfus arasından seçilen kişilerden oluşan bir yerel yönetim ile milis ve polis kuvvetlerinin kurulması, Ermeni siyasi bilincini artırmış ve Rus himayesi altında kurtarılmış ve özerk bir Ermenistan kurulabileceğini öngörenlerin inançlarını pekiştirmişti.⁸⁴

Bir aydan kısa bir süre içinde soluğu Van'da almış olan Tiflis ve Erivan'dan aktivistler, entelektüeller ve gazeteciler “Ermeni egemenliği”nin ilk cevherine coşkuyla tanıklık etmişlerdi. Rus ordusunun varlığı şüphesiz yararlı ve hatta birtakım “kârlı iş”lere⁸⁵ olanak sağlıyor olsa da, idarecilerin aklını kurcalayan soru, komşu Bitlis vilayetindeki 150.000 Ermeni'nin nasıl kurtarılacağıydı; nitekim kaderleri Rus ordusunun hızla oraya doğru ilerlemesine bağlıydı.

Antranik'in adamları ve diğer gönüllü birlikler, bölgeyi Türk ordusunun ve Kürt düzensiz birliklerinin kalan son unsurlarından arındırmak niyetiyle, ağır çatışmaların ardından Temmuz ortasında

81 Bu vakalar, A-Do, Mikhitarian, Der Margosyan ve başka kaynaklarca da doğrulanmıştır.

82 A-Do, *Medz tebkəri*, s. 363.

83 *Vasburagan* (Venedik: Mikhitarian, 1930), s. 79 (Tebriz'deki Vasburaganlılar Derneği yayını)

84 *age*, s. 80-83. Bu hükümetin ve kurulan yeni idari birimlerin bileşimlerine, *Défense héroïque de Van*, s. 93-99 arasında yer verilmiştir.

85 Der Margosyan, *Huşer yev khoher*, s. 116.

Van Gölü'nün güneybatı kıyısına ulaştı. Manazgerd'i [Malazgirt] ele geçirmiş olan Rus kuvvetleriyle birleşerek Bitlis'i kurtarmayı ümit ediyorlardı. Fakat Rus ordusu çok yavaş ilerliyordu ve çok geçmeden Bitlis istikametinde çetin bir Türk karşı taarruzuyla karşı karşıya kalmıştı. Ermenilerin hayalleri, birkaç gün içinde trajediye dönüştü. Kuşatma altına alınmaktan endişelenen Rus komutası, kuvvetlerini Bitlis istikametinden çekmekle kalmamış, aynı zamanda Van'ı tahliye etmeye de karar vermişti. 18/31 Temmuz'da Ermenilere, yanlarına biraz yiyecek ve kişisel eşyalarını alarak evlerini terk etmeleri ve Kafkasya'ya doğru yola çıkmaları emredildi. Emirler büyük bir şaşkınlık ve öfkeyle karşılanmıştı, lakin itaat etmekten başka çare yoktu. Vasburagan Ermenilerinin "Büyük Ricat"ı panik içindeki 100.000'i aşkın insanı kapsıyordu. Atlı ve yayalardan, erkek, kadın ve çocuklardan, katır, eşek ve ineklerden ve ağır yüklü binek arabalarından oluşan, tasviri mümkün olmayan bir kalabalık... Silahlı gönüllüler, kabileleri yönlendirmeye ve korumaya çalışıyorlardı, fakat Pergri [Muradiye] Köprüsü'nden geçerken yaşanan kanlı çarpışmaları ve neticesinde verilen ağır kayıpları önleyememişlerdi.⁸⁶

Bu toplu göç esnasında, yüzlerce çocuk yollarda can verdi veya kayboldu, sığınmacı gruplar Kürtler tarafından yağmalandı. *Vanetsiler* harap olmuş ve moralleri bozuk bir halde 200 kilometreden fazla yol kat ederek Iğdır'a vardılar. Onları karşılayan Kafkasyalı Ermeni yardım komiteleri, ihtiyaçların fazlalığı karşısında tam anlamıyla şaşkına dönmüştü. Sığınmacılar, Iğdır'dan Eçmiadzin'e yönlendirildi. Burada, birkaç ay içerisinde hastalık ve salgınlar yüzünden 30.000 kişi hayatını kaybedecekti.

86 "Büyük Ricat" hakkında bkz. A-Do, *Medz tepkeri*, s. 465 ve devamı; Der Margosyan, *Huşer ev khoher*, s. 118 ve devamı.

SONUÇ

Osmanlı ve Rus taarruzları ve karşı taarruzları neticesinde Van 1915 yazında üç kez el değiştirdi. Bu ara dönemlerden birinde, Aram Manukyan yardımcılarıyla birlikte geri döndü, lakin “Küçük Ricat” olarak anılan hamleyle şehri yeniden terk etmek zorunda kaldı. Ruslar, 1915 güzünde şehri bir daha ele geçirecek ve Romanov hanedanının ve imparatorluğun çöküşünün ve 1917 Ekim Devrimi’nin yaratacağı kargaşaya kadar şehri kontrol altında tutacaklardı. Bu süre zarfında Erivan’da bulunan Aram, burada “halkın diktatörü” unvanını kazanacak ve Türklerin Rusya Ermenistanı’na doğru ilerleyişlerinin Mayıs 1918’de, Sardarabad’da durdurulmasında önemli bir rol oynayacaktı.⁸⁷ Aram, birçok kişi tarafından bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti’nin (1918/1920-21) asıl “kurucu babası” olarak kabul edilir. Bu devletin kuruluşuna katkı sağlayanların nazarında 1915’teki “Van’ın Destansı Mücadelesi,” bir dönüm noktasıydı.

1914-18 arasındaki cephe hareketi ve Rus ordusunun Türkiye Ermenistanı’nı işgali, Ermenilerin kaderini birçok açıdan etkilemişti. Akıbetleri, tıpkı Nasturilerin ve Asuri-Keldanilerinki gibi, Rus askeri işgalinin devamına bağlıydı. Rusların muhtelif aralıklarla gerçekleştirdikleri taktiksel geri çekilmeler ve taarruzlarla birlikte, Ermeniler de Kafkasya’ya kaçıyor, sonrasında metruk şehir ve köyleri yeniden inşa etmek üzere geri dönüyorlardı. Kafkas cephesinin Ekim/Kasım 1917’de çökmesiyle birlikte, Osmanlı Ermenilerinin tarihindeki bu çalkantılı ve dramatik dönem de sona erdi.

Van Ermenilerinin son ricatı, Nisan 1918’de gerçekleşti. Türk ordusu şehre yaklaşırken, sivil, asker ve düzensiz birliklerden oluşan yaklaşık 25.000 Ermeni şehri tahliye edip, Nasturilerin o sırada Türkler (Azeriler) ve Kürtlerle çatışma içinde oldukları İran’ın kuzeyindeki Urmiye bölgesine gitmek üzere yola koyuldular.⁸⁸ Bu son

87 Serge Afanasyan, *La victoire de Sardarabad* (Paris: L’Harmattan, 1985).

88 Paolo Cuneo, “Etude sur la topographic et l’iconographie historique de la ville de Van,” *Armenian Studies/Etudes Arméniennes: In Memoriam Haïg Berbérian*, ed. Dickran Kouymjian (Lizbon: Calouste Gulbenkian Foundation, 1986), s. 126.

göç, Van'daki iki bin beş yüz yıllık kesintisiz Ermeni varlığının sona erdiğine işaret ediyordu.

Van Ermenilerinin 1915'te ayaklanması, Jöntürk hükümetinin iddia ettiği gibi, Ermenilerin, "İtilaf Devletleri'nin zaferini hızlandırmak, milli gayelerini gerçekleştirmek ve sadece birkaç gün ömür biçtikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü çabuklaştırmak için" peşi sıra çıkaracakları isyanlara dayalı eşgüdümlü milli tasarılarının bir parçası mıydı?⁸⁹ Osmanlı Devleti ayakta kalma mücadelesi verirken, Ermenilerin "büyük çaplı" bir isyan hareketine hazırlanmakta olduklarının ispatı mıydı?⁹⁰ Eldeki tüm deliller, dağınıklıklarının, zayıflıklarının ve kırılganlıklarının bilincinde olan Ermenilerin hiçbir zaman böyle bir isyan planlamadığını göstermektedir. Ancak, nadiren de olsa, direniş göstermeksizin katledilmeyi reddetmelerinden ötürü suçlu olabilirler. 1913'ten 1916'ya kadar ABD İstanbul Büyükelçisi olarak görev yapan Henry Morgenthau'ya göre Van savunması, Ermenilerin "planlandığını bildikleri mezalime karşı canlarını ve kadınlarının namusunu kurtarmak için" aldıkları cesur bir karardan ibaretti; zira Türkler de, binlerce Ermeni yurttaşını katlederek, onları neyin beklediğini açıkça göstermişlerdi.⁹¹

Çeviren: Sema Baraç

⁸⁹ *Aspirations et agissements*, s. 222.

⁹⁰ Directorate of Ottoman Archives, *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)* (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995), s. 7.

⁹¹ Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, NY: Doubleday, 1919), s. 304-05.

“Van’ın Zalim Ermenileri” Modern Türk Bakış Açısı

Clive Foss

20. yüzyılın Türk yazarları, Van Ermeni toplumunun bölgenin tarihinde yalnızca ufak bir rolü olduğu görüşündeler. Ancak dikate değer iki istisna var: 1896 ve 1915 yıllarındaki “isyanlar”. Bu olaylar, Ermenileri son derece kötü gösterdiklerinden Türk literatüründe yoğun ilgi görüyor, Ermenilerin antik veya modern tarihi ise adeta görmezden geliniyor. Burada amacım, özellikle, milliyetçi okul müdürleri ve gazeteciler tarafından yazılmış yerel tarihlerden –bu çalışmalarda yer alan bilgilere başka hiçbir kaynaktan rastlanmaz– yola çıkarak, bu konuya günümüzde nasıl bakıldığını incelemek. Genel olarak Ermeni tarihi ve sorununu çalışmış birtakım daha ciddi tarihçiler de var, onların çalışmalarının Van’la ilgili kısımlarına da burada yer vereceğim.

Seçtiğim başlık Türk tarihçiliğinin ve özellikle de son dönemindeki Türk tarihyazımının vurgusunu yansıtmaktadır ve Van’ın tarihi hakkında muhtemelen herkesten daha çok bilgi birikime sahip bir kişinin çalışmasından esinlenmiştir. Faiz Demiroğlu, bölgenin yerlisi olan köklü ve kudretli bir ailenin¹ çocuğuydu. Ataları 18. yüzyılda Irak’tan Van’a gelmiş ve kısa sürede en yüksek mevkilere ulaşmış, vali, belediye başkanı ve şehrin önde gelen yerel yetkilileri olmuşlardı. Askeri okulda okuduktan sonra orduya katılan Demiroğlu, albay rütbesiyle emekli oldu ve kariyerinin kalanını, kendini memleketi

1 Demiroğlu’nun çalışmasının bir taslağı *Van’da Ermeni mezâlimi, 1895-1920* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Merkezi, 1895) kitabının girişinde yer alır. Demiroğlu’nun kısa özgeçmişi için bkz. Aydın Talay, *Bizim Eller Van* (İstanbul, 1988), s. 77; aile özgeçmişi için bkz. s. 72-77. Demiroğlu’nun doğum ve ölüm tarihi hiçbir yerde belirtilmemiştir.

Van'ın tarihini araştırmaya adanmış, Başbakanlık Arşivleri'nde geçirdi. Van'ın tarihine karşı duyduğu aşk ve heyecan, yerel gazeteler üzerinden yayılan sayısız makale yazmasını ve 1948'e kadar olan dönemdeki olayları kapsayan yedi ciltlik eseri için daha sistematik şekilde bilgi toplamasını sağladı. Van'ın tarihi üzerine yapılmış en geniş derleme olan bu devasa çalışma maalesef hiçbir zaman yayımlanmadı. Bununla birlikte, çalışmanın bir parçası 1985 yılında *Van'da Ermeni Mezâlimi, 1895-1920* başlığıyla ortaya çıktı. Bu başlık, bir anlamda, tüm konunun nasıl ele alınacağını belirledi.

ERKEN DÖNEM TARİHİ

Van tarihi ve bölgedeki eski çağlardan kalma eserler, 1913'ten sonra yazılmış çeşitli Türkçe çalışmaların konusu olmuştur. Daha ilk okumada, bu çalışmaların hepsinin Ermeni toplumuna karşı aynı ağızdan konuştuğu hemen anlaşılır. Türk yazarların, daha yakın tarihli olaylara yönelik, hatırı sayılır ölçüdeki detaylı yaklaşımlarıyla ilgili bir tartışmaya girmeden önce, Van Ermenilerinin köklerine ve erken tarihine dönük Türk görüşleri incelenenektir.² Tartışmaya başlarken, bu konuyu hatmetmiş ve çalışmalarını özveriyle sürdürmüş Faiz Demiroğlu'na değinmek uygun olabilir.

Birçokları gibi Demiroğlu da modern öncesi dönemle çok az ilgilenmiştir. Onun kısa girizgâhında Ermenilerin hikâyesi 11. yüzyılda başlar; Bizans'a tabi Ermeni kralı kapıya dayanmış Selçuklulardan uzaklaşmak için, kendine ait toprakları Bizans'a bırakarak, halkıyla beraber İç Anadolu'ya, Sivas'a kaçar.³ On binlerce Türk'ün bu topraklar için hayatlarını feda ettiği 1071'deki Manzigerd (Malazgirt) savaşından sonra Ermenilerin siyasi varlığı tamamen yok olur. Her ne kadar Türkiye'nin doğusunda mevcut bir Ermeni topluluğu olsa

2 Clive Foss, "Armenian History as Seen by Twentieth Century Turkish Historians", *Armenian Review* 45 (1992): 1-52, burada erken dönem tarihi üzerine çalışmalar farklı bir bağlamda sunulur; Antik ve Ortaçağ Ermeni tarihi ele alınmaktadır ve bu çalışmanın ilk bölümüyle örtüşür.

3 Devamı için bkz. Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezâlimi*, s. 1-5

da, “Ermeni siyasi varlığı, hâkimiyeti veya tarihine dair en ufak bir belirti veya iz bile yoktur.” Türkler, Ermenileri Persler ve Bizanslılar tarafından yok edilmekten kurtarır ve onların hayatta kalmalarını sağlar. 18. yüzyıla gelindiğinde Ermeni tüccar ve işçiler kentin ticari hayatı üzerinde egemenlik kurmaya başlar. Ermeni köylülerse tarım ve hayvancılıkla uğraşır. İmtiyaz sahibi bir azınlıktır, zaten ne Türk gelenekleri ne de İslam dini onlara karşı herhangi bir kabahat işlenmesine izin vermez. Ermeniler bu şekilde modern zamanlara kadar ulaşır. Demiroğlu, diğer yazarlarda da sıkça karşılaşacağımız şu iki temel vurguyu yapar: Ermeniler her zaman önemsizdir ve kesinlikle hiçbir zaman bağımsız olmamışlardır. İkinci olarak, tarih sayfasından neredeyse bin yıllığına fiilen silinmiş bir halk, kendilerini koruyan ev sahiplerinin, yani Türklerin başına çok büyük bir bela açmak için yeniden ortaya çıkmıştır.

Van üzerine modern Türk anlatıları, Süleyman Sabri’nin, 1928’de yayımlanan, ancak 1913’te –kitaptaki anlatı da bu yılda sona erer– yazıldığı besbelli olan, *Van Tarihi ve Kürtler* kitabıyla başlar.⁴ Bu çalışma, Ermeni toplumunun hâlâ büyük önem teşkil ettiği ve dolayısıyla es geçilemeyeceği bir dönemin bakış açısını temsil etmektedir. Osmanlı devletinin son ve Cumhuriyet’in ilk dönemlerindeki çoğu yazar gibi Sabri de, Türkleri Van bölgesinin en erken yerleşimcileri olarak tanımlar. Ona göre, buraya önce Hitit Türkleri –aynı zamanda Kürtlerin de atalarıdır– sonra da vârisleri Urartu Türkleri yerleşmişti. Sabri’nin zamanında Hititlerin ve Urartuların dilleri henüz deşifre edilmediği için, onların Türk olduğunu iddia etmek abes değildi. Sabri’nin anlatısında Ermeniler tarih sahnesine, Türklerden ancak çok uzun süre sonra, MÖ 6. yüzyılda Medler tarafından, tamamıyla Türk olan bir bölgeye getirildiklerinde çıkarlar. Kabile hayatı sürerler. Ardından, önderleri Dikran’ın MÖ 1. yüzyıldaki isyanına kadar Persler ve Yunanlar tarafından yönetilirler. Bölgenin, Romalılar, Partlar, Sasaniler, Araplar ve Selçuklular tarafından idare edildiği uzun yüzyıllar boyunca Ermenilerin bahsi hiç

4 Süleyman Sabri Paşa, *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında Tettebuat* (İstanbul: Matbaayı Ebüzziya, 1928).

geçmez. Anlatıda sevimsiz bir vesileyle çok sonraları yeniden ortaya çıkarlar; 1816 yılında bir Türk camii ve türbesini yakar ve 1913 yılında ciddi hasarlara yol açan bir isyan başlatırlar. Sabri'nin anlatmak istediği şey açıktır: Van'ın yerlileri Türklerdir ve Ermeni aşiretleri tümüyle önemsizdir; sorun yarattıkları modern zamanlara gelene kadar, tarihte ufacık bir rolleri bile olmamıştır. Sabri, Van'daki sözüm ona Ermeni bağlarının veya bahçelerinin (Aykesdan) aslında Fatih Sultan Mehmet tarafından getirilen Türkmenler tarafından kurulduğunu da ekler. İddiaya göre Ermeniler, bu geniş banliyöleri ancak Sultan II. Abdülhamit döneminde (1876-1908/09) ele geçirmiştir.

Bu görüş günümüzde pek dikkate alınmıyor, zira bilim ilerledi ve kimse Hititlerin ve Urartuların Türk olduklarına inanmıyor. Eğer bu eser, 1982 kadar yakın bir tarihte, üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmaksızın yeniden basılmamış olsaydı, bu durumu hoş görüp olurlarına bırakabilirdik.⁵ Başka bir deyişle, insanlar hâlâ, miadını çoktan doldurmuş ve çoktandır çürütülmüş olan belgelere inanmaya hazır. Süleyman Sabri'nin zamanından beri, Sabri'nin savunduğu türden görüşlere kesinlikle karşı çıkan Türk akademisyenlerin yaptığı çok sayıda saygın araştırma oldu, ancak yeni fikirler, yerel tarihlerin seviyesine nüfuz etmekte zorlanıyor gibi.⁶ Bu tarz çalışmalar, yerelde dolaşıma sokulduğu ve genellikle bir kent veya bölge hakkında yegâne erişilebilir bilgi kaynağı oldukları için belli bir etkiye sahiptir.

Yerel tarihler arasındaki en tuhaf örneklerden biri de Cavit Türkoğlu'nun, 1969 yılı civarında Van'da yayımlanan, kısa *Tarihte Van* kitabı.⁷ 50 yıllık akademisyenlik geçmişine rağmen yazar, Urartuları hâlâ Türk olarak göstermeye devam eder. Ardaşes Medler tarafından bölgeye getirildiğinde, Urartular hâlâ bölgenin hâkimiydi. Türkoğlu'nun ele aldığı konular arasında Urartu soyundan gelme Arzruni ailesi de vardı. Görünüşe bakılırsa Ermeniler, kendi dillerini

5 *Van Tarihi ve Kürtler Hakkında İncelemeler* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü).

6 Antik Ermeni tarihini tarafsız bir şekilde ele alan ciddi Türk akademik araştırmaları için Günlaltay ve Umar'ın Foss tarafından incelenen çalışmalarına bakınız, "Armenian History", s.16vd. ve 32vd.

7 Cavit Türkoğlu, *Tarihte Van* (Van: Aktan Kırtasiye, 1969).

zorla Van’ın yerel halkına öğreten, iç Anadolu’daki Kapadokya’dan gelmiş Frig kökenli göçmenlerdi. Zamanla Hristiyan olmuş ve hat-ta kendi devletlerine kavuşmak için planlar yapmışlardı. Ermeniler, sonrasında, Birinci Dünya Savaşı’na kadar, bu bölük pörçük anla-tımdan silinirler. Türkoğlu’nun kadim Ermeni halkına dair ortaya koyduğu tek spesifik bilgi, kızlarına fuhuş yaptırdıklarıdır. Bu bilgi aslında çok eski bir yazardan, coğrafyacı Strabon’dan geliyor olabilir, ancak yine de bu denli acemi bir yazarın Strabon’u keşfetmiş ola-bileceğini düşünmek zordur.⁸ Her halükarda, böyle bir bilgi onun bakış açısına çok uygundur. Bu anlatının gülünç olarak addedilmesi-ne ramak kalsa da, yazarın birtakım araştırmalar yaptığı, çalışmasını yayımlatmayı ve yerelde dolaşıma sokmayı başardığı açıktır. Bakış açısı, özgün olmaktan çok uzaktır.

Cengiz Alper’in yazdığı ve 1974 yılında yayımlanan bir diğer ye-rel tarih, *Çeşitli Yönleriyle Van*’ın kısa girişi de aynı ölçüde basmakalıptır.⁹ Burada da, Urartuların önceliği vardır. Ermenilerin sahne-ye çıkışı, bu versiyonda, Hun kökenli Ardaşes sülalesinden gelen Kral Dikran’la olur. Kral Dikran Van’ı Romalılardan almış, ancak kısa süre sonra yerinden edilmiştir. Daha sonra Ermeniler, Pers hâkimiyetindeki Van’ı Romalıların yardımıyla geri alsa da, hemen arkasından Romalılar yönetimi ele geçirir. Bu kargaşanın ardından Ermeniler 20. yüzyıla kadar tarihin sayfalarından kaybolurlar. Bura-da da, aynı şekilde, yazarın bu bilgiyi nereden edindiği konusunda fikir yürütmek zordur, ancak anlatısı, şüphesiz daha yaygınlaşmış bir tutumu temsil eder. Bu tarz çalışmalar, ana akım tarih yazımının çok uzağında kalıyor gibi görüldüğünden, ciddiye alınmıyor olabilir. Bu nedenle önemli bir resmi yayın, bir tür rahatlatma ve daha akla uy-gun bir tarih anlatısı sağlamalıdır. Hükümet, 1973 yılında, Türkiye Cumhuriyeti’nin 50. kuruluş yıldönümü kutlamalarının bir parçası olarak, bir dizi devlet yillığı yayımlar. Bir cilt, 67 kentin her birinin tarihi, coğrafyası ve kitabın yayımlandığı tarihteki durumuna dair detaylı bilgiler içerir. Bol haritalı ve çizimli bu eser, gerçek bir bilgi

8 Strabon 11:14:16, Agilisen’deki (Erzincan civarı) Ermenileri anlatır.

9 Cengiz Alper, *Çeşitli Yönleriyle Van* (Ankara: Yağcıoğlu Matbaası, 1974).

hazinesidir. Burada, Van Ermenilerine dair resmi görüşe yer verilmesi beklenir; zira Ermenileri böyle bir bağlamda yok saymak son derece güçtür. Ancak *Devlet Yılığ*ı, tam da bunu yapmayı neredeyse başarır. Yapıtın tarihsel girişinde bölgenin kadim sakinlerinin ele alınışı yeterince akla yatkındır: Urartular (Türk olarak tanımlanmaz), Frigyalılar, Persler, Seleukoslar, Partlar, Sasaniler ve Romalılar. Bütün bunların arasında, Ermenilerin yalnızca çok kısa süren bir mevcudiyeti vardır; Kral Dikran'ın "Ermenistan"da kendini ispatlaması ve son Ermeni kralının MS 238'de Sasaniler tarafından öldürülmesi (yine, bu bilginin nereden geldiği hakkında fikir yürütmek zor). Başka bir deyişle, Van'ın Ermeni geçmişinin tamamı, yani sadece antik geçmiş değil aynı zamanda merkezi Van'da olan ve ardında çok sayıda görkemli anıt bırakan şaşısal Ortaçağ krallığı da adeta silinmiştir. Aynı zamanda anıtları da ele alan bu cildin, Akhtamar'ı es geçmesi çok da mümkün olmaz. Akhtamar, bir ada üzerindeki ilgi çekici bir kilise olarak icaben anlatılır ve Ermeniliğinin bahsi hiçbir şekilde açılmaz. Yine de, Ermeniler illa ki yeniden ortaya çıkarlar –1895'te kendi ülkelerini kurmak için ayaklandıklarında olur bu. En sonunda Ermeniler, Van'ın Birinci Dünya Savaşı'nda Ruslar tarafından işgali sırasında "göç etmeyen yerli halkımızın bir kısmına insanlık dışı saldırılar düzenlediler." Türk güçleri 1918'de Van'a döndüğünde, kenti viran bir halde bulur. Yani, resmi görüşün yerel tarihçilerin görüşünden pek bir farkı yoktur.

Ermeniler, aktivizmin ve terörün arttığı 1970'lerde ve 80'lerde daha fazla dikkat çektiler. Bu yıllarda Ermeni geçmişi açıklamak üzere çokça kitap, gazete ve televizyon işi ortaya kondu.¹⁰ Bunlar genellikle, Ermenilerin yeri yurdu olmayan göçebe bir kabile olduğu ve bu yüzden de Türk bölgesi üzerinde herhangi bir hak iddia edemeyecekleri doğrultusunda istikrarlı bir çizgi izledi.

En son karşılaştığım çalışma, en azından erken dönem tarihi bakımından, nispeten ihtiyatlı olmakla birlikte savunmacı bir görüntü veriyor. Aydın Talay'ın *Bizim Eller Van* kitabı 1988'de ortaya çıktı.¹¹

¹⁰ Foss, "Armenian History", s. 41-44.

¹¹ Talay, *Bizim Eller Van*, s. 14-50, özellikle s. 15-26

Talay, Hurriler ve Hititlerden elbette söz eder, ancak onların ne olduğuna dair herhangi bir iddiada bulunmaz. Yine de, ölü gömme gelenekleri, dilleri ve biniciliklerinin, onların Türk olduğu izlenimini verdiğini belirtir. Her halükarda, Hitit yazıtlarında Ermenilerden bahsedildiğine dair iddiaların sahte olduğu ve Ermenilerin, Urartularla bir bağ kurabilmek için onların tarihini saptırdıklarına hemen dikkat çeker. Talay’a göre Ermeniler, Friglerle birlikte gelmiş ve Van’ın batısına yerleşmişlerdi. Her ne kadar Yunan ve Romalı yazarlar bu bölgeden Ermenistan (Armenia) diye bahsetse de, ona göre ne bölgenin ne de isminin Ermenilerle bir alakası yoktu.¹² Ermeniler bu bölgelerde önemsiz bir azınlıktı yalnızca. Bu yüzden, Doğu Anadolu’dan veya Kilikya’dan “Ermenistan” diye bahseden herhangi bir görüş tamamıyla fantezidir.

Talay’a göre, Ardaşes ülkesi ya da Vasburagan hiçbir zaman bağımsız bir krallık kurmamıştı. Onlardan, hatalı bir şekilde, 10. yüzyılda bölgenin yöneticileri ve Akhtamar’ı inşa edenler diye söz edilse de Pakraduniler, asla Ermeni olarak tanımlanmazlar. Bölgenin adı Selçuklular oraya ulaştığında Vasburagan’dır ve burası Bizans’a tabidir. Bundan sonra Ermeniler, modern zamanlardaki o önemli, olumsuz rollerini oynayana kadar bu uzun ve detaylı anlatıdan silinirler.

Şu ana dek, Türk bakış açısı yeterince tanıdık gelmiş olmalı, onun için daha fazla tekrara gerek yok. Temelde, en yetkilisinden en acemisine kadar Van üzerine yazan herkes, Ermeni toplumunun erken dönem tarihini değersizleştirir. Türklerin bölgenin en erken yerleşimcileri olduğunu iddia etmediklerinde veya Ermenileri kayıtlardan hepten silmediklerinde bile Ermenilerin bölgede önemli herhangi bir mevcudiyeti olmadığına dair görüşlerini açıkça korurlar: Ermeniler çok uzak bir geçmişte var olmuşsa da, asla bağımsız bir devlet kuramamış, gelip geçici aşiretler olarak kalmışlardır. Bu kanıya göre Ermeniler, ancak modern zamanlarda gizemli bir şekilde yeniden belirlemek üzere Ortaçağ’da veya ondan önce ortadan kaybo-

12 Yazar, Ermenistan sözcüğünün diğer dillerdeki karşılığıyla (Armenia) Türkçe Ermeni sözcüğünü karşılaştırmış ve böylece bölge ile halk arasında bir bağ bulunmadığını iddia edebilmiştir.

lurlar. Bu bakış açısının hedefi, Ermeni tarihini parçalayıp dağıtmak ve böylelikle öncüllüğün verdiği haklarını talep etme veya bizzat Van üzerinde hak iddia edebilme ihtimalini ortadan kaldırmaktır.

MODERN TARİH

Ermeni Van'ın modern tarihi (1878-1915) Türkiye'de, Ermenilerle ilgili genel tartışmalarda ve Ermeni Sorunu dahilinde sıkça karşımıza çıkar. Bu durumların her birinde farklı bir yaklaşım benimsense de, sonuç hemen hemen aynıdır: Van Ermenileri sürekli sorun çıkarmış, Osmanlı Devleti'ne yönelik ciddi bir tehlike teşkil etmiş ve sonuç olarak hassas sınır bölgelerinden uzağa taşınmaları zorunlu hale gelmişti.

Siyaset bilimci ve eski diplomat Kamuran Gürün'ün, netliği ve iyi yazılmış olmasıyla öne çıkan aldatıcı nitelikteki anlatısı, bütün bu çalışmaların en geniş alana yayılmış, en veciz sunumu olarak karşımıza çıkar. Adı *Ermeni Dosyası*'dır.¹³ Gürün, 1896'daki "Van isyanı"na dair anlatısında, Ermenilerin silahlı bir isyan –sonuç olarak bastırılmış ve büyük can kayıpları önlenmiştir– yürüttüklerini göstermek için kapsamlı bir şekilde Rusya konsolosunun ve Türk ordu komutanının raporlarından alıntı yapar. Yazar, Rusların Türkiye saldırısını desteklemek için çok önceden planlanan 1915 isyanı üzerinde daha fazla durur. Ağırlıklı olarak yerel yetkililerin merkezi hükümete gönderdiği telgrafları kaynak gösterir; bunlara göre Van Ermenileri telgraf hatlarını kesmiş, birçok yerde şiddet içeren olayların çıkmasına sebep olmuş ve 17 Nisan 1915'teki güçlü isyana katılmadan önce bölgedeki Müslümanları katletmişlerdi. Sonuç olarak, savunmaları zayıflatıldığı için Rus öncü güçlerini zapt edemeyecek duruma gelen Osmanlı birliklerinin sınır hattından uzaklaştırılması gerekmişti. En sonunda, 2 Mayıs'ta Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat'a sınır bölgelerindeki Ermenilerin tehcir edilmesi veya Anadolu'ya dağıtılmasını önerdi. Talat ilk seçeneği tercih etti. Gürün böy-

13 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 2012).

lelikle diğer anlatılarda da karşımıza çıkacak temel noktalara parmak basar: Hükümeti devirmek için bir odak oluşturan ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Türkiye'yi sırtından bıçaklayan bölgedeki Ermeniler tehcir edilmeliydi. Gürün ve diğerleri ne "tehcir" in detaylarına değinip onu tasvir eder, ne de Ermeni toplumuyla ilgili kapsamlı bir araştırma içine girer.

İngilizce yayımlanan diğer iki çalışmada Van Ermenileri tutarlı bir anlatı içerisinde sunulur. Daha bilindik olan, Salahi Sonyel'in geniş çevrelere yayılan, akla uygun çalışması *Osmanlı Ermenileri*'dir.¹⁴ Sonyel'in devrimci eylemlerin başlıca merkezi olarak tasvir ettiği Van hakkında söyleyecek çok şeyi vardır. İlk olarak, her ne kadar sunduğu istatistiklerde Ermeniler çoğunluğu teşkil etmekten uzak olsa da, bir sayıma göre, 1882 yılında bölge nüfusunun (tahminen kent veya *kaza*) %62'sini oluşturlar. Sonyel, devrimci eylemin izlerini daha geriye giderek, Mıgırdiç Portukalyan'ın Van'daki okulunu bir devrimci propaganda merkezine dönüştürdüğü 1870'lerde arar. Bu eylemler 80'lerde, önce Armenagan Partisi'nin, sonra da Hınçak ve Taşnak parti şubelerinin kurulmalarıyla yoğunlaşmıştır. Devrimcilerin hepsi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı terörü teşvik eden Rusya'nın desteğinden hoşnuttur.

Birinci aşama, İran üzerinden getirilen Rus silahlarıyla kuşanmış Taşnakların organize ettiği 1896'daki Ermeni isyanıyla doruk noktasına ulaşır. Avrupalı güçlerin dikkatini çekmek üzere yürütülen terör kampanyasının ilk adımıdır bu. Söz konusu isyan çerçevesinde yaşanan olaylar geniş alana yayılsa da, Sonyel bunlara dair kapsamlı bir açıklama sunmaz. Yine de, Britanya konsolos Williams'ın bunun bir müdafaa değil, kesin surette isyan olduğu anlamına gelen sözlerini alıntılar. Sonrasında Van, devrimci çalkantının en önemli merkezi olarak kalır ve teröristler tarafından, özellikle faaliyetlerini Tiflis'teki (Rus İmparatorluğu'ndaki) üslerinden sürdüren Taşnaklarca hiç durmadan karıştırılır. 1908'e gelindiğinde Taşnaklar, ken-

14 Kitap ilk olarak 1987'de *The Ottoman Armenians* adıyla Londra'da yayımlandı. İlgili bölümler için s. 79-89, 205-08, 269-75; dizinde yer alan çok sayıda maddeye ayrıca bakınız.

te 2.000 erkeğe yetecek kadar silah taşımış ve çok büyük bir isyan çıkarmak üzeredir. Bu komplo, gizli cephane ve silahlar bir Ermeni tarafından ortaya çıkarılır ve böylece yetkililer bu girişimi daha başlamadan durdurur. Rus ordusunun kullandığı türden tüfekler bulunmuştur ve hem Rusya hem de Britanya konsolosları bu komploya ciddi anlamda dahildir. Bölgedeki Taşnakların kontrol altına alınmasıyla yeniden barışçıl bir ortama dönülür.

Kapsamlı alıntıların desteklediği güçlü ve açık bir anlatı kaleme alan Sonyel son söz olarak, Van Ermenilerinin, sınır hattını savunan birliklerin gerisinde çok büyük bir isyan çıkarmak için dünya savaşından istifade etmeyi planladıklarını yazar. Ön hazırlık olarak Ermeni askerler silahlarıyla beraber orduyu terk etmiş, kocaman depolarda mühimmat saklanmış ve gerilla çeteleri kurulmuştu. Rus teçhizatıyla silahlanmış Van Ermenileri büyük çaplı isyanlarına Mart 1915'te başladı. Hükümet, eğer mezalim –yazar mezalimi anlatmaktan kaçınır– durmazsa sert önlemlerin alınacağı yönünde onları uyardı. Sonuç olarak, imparatorluğun varlığını devam ettirmek ve bölgedeki Müslüman nüfusu korumak adına tehcir kararı çıktı. Sonyel, ne kullanılan yöntemlere ne de yerel halkın yazgısına dair bir açıklama yapar; ancak toplu katliam veya soykırım suçlamalarına öfkeyle karşı çıkar ve savaş neticesinde ölen Türklerin sayısının Ermenilerden daha çok olduğunu iddia eder.

Sonyel'in odağında esas olarak devrimci yapılanmalar ve Van'daki devrimci faaliyetler vardır. İngilizce olarak da yayımlanmış üçüncü bir çalışma, daha genel bir bakış açısı sunar. Esat Uras'ın bin sayfanın üzerindeki *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* eseri, muhtemelen aralarında en etkileyici olanıdır, çünkü çoğu Türk yazarın esas kaynağı budur.¹⁵ Uras da, Ermenileri Van'da, diğer yerlerde olduğu gibi, azınlık olarak gösteren istatistikleri sunar. Uras, amaçları bağımsızlık kazanmak ve Türkleri ve Kürtleri gördükleri yerde öldürmek olan

15 *The Armenians in History and the Armenian Question* (İstanbul: Documentary Publications, 1988), 2. Türkçe baskısından çevrildi, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul 1976; ilk basımı, Ankara: Yeni Matbaa, 1950). 1998 baskısındaki ilgili bölümler için s. 353-65, 694vd., 702vd., 867. Ayrıca dizine bakınız.

Taşnaklar ve Armenaganlar dahil olmak üzere Van’da aktif olan devrimci komiteleri anlatır. Taşnaklar için İran’a kaçış yolu olan Van, bilhassa ayrıcalıklıdır ve bu özelliği, hazırlıkları yıllarca sürmüş olan 1896’daki isyanın sebebidir. Uras, Rusya konsolosunun, teröristlerin zengin Ermenilerden zorla para kopardığı ve daha fazlasının da misyonerlerden ve Britanya konsolosundan gizlice alındığı yönündeki sözlerini alıntılar. İsyanı dair gerçek bir anlatı sunmaz, ancak yabancı konsoloslar ve devrimci bildirilerden genişçe alıntılar yapar.

Uras 1915 olaylarıyla ilgili birkaç eklemeye beraber bilindik yorumlar yapar: Ermeniler zorunlu askerliği, silahlarla beraber kaçabilmek için isteyerek kabul ettiler; Van Ermenileri, Ruslar sınırı geçer geçmez ayaklandı ve ellerine geçirdikleri bütün Müslümanları katletti; diğer isyanlar bütün vilayete yayıldı. Sonuç olarak Müslüman nüfusun büyük bir bölümü katledildi ve devlet buna karşılık Ermenilerin tehciri kararını aldı.

İngilizce olarak da yayımlanan bu eserlerin hepsi, bakış açılarında ve anlatının dışında bırakılanlar konusunda birbiri içinde tutarlıdır. En dikkate çekici olanı, çok sayıda kaynak kullanmalarına rağmen, 1896’daki olaylara veya Ermeni toplumunu bekleyen sona dair makul bir açıklama getirmedeki başarısızlıklarıdır. Ayrıca çarpıcı bir biçimde ölçülü ve görünürde tarafsızdılar. Çok daha detaylı ve canlı bir anlatı sunan ve aynı zamanda Türkçe yayımlanmış en uzun çalışma olan Mehmet Hocaoglu’nun *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler* kitabı çevrilmemiştir.¹⁶ Hocaoglu, 1896 ve 1915’teki isyanları bir dizi kaynaktan yararlanarak anlatır ve inceler. Başbakanlık Arşivleri’ne tam referans vererek alıntılanmış kaynakları arasında, yabancı tanıklıklar ve belgeler, Ermeni bildirileri ve gazeteleri, ve özellikle valilerin, komiserlerin ve diğer yetkililerin raporları vardır.

Bu yazarlar arasında sadece Hocaoglu bölgesel koşulları açıklar: isyanları kolaylaştıran coğrafya (dağlık bir arazi olması ve sınıra yakınlığı), ekonomik koşullar (Ermeniler en iyi toprakların hepsine

16 Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler* (İstanbul: ANDA Dağıtım, 1976), özellikle s. 313-54, 610-44, 727-37.

sahipti, Türkler görece daha fakirdi) ve nüfus (vilayetin %20'si Ermeni'ydi, bir de yarı-bağımsız aşiretler vardı ki, sultan onlara karşı Hamidiye Alayları'nı oluşturmuştu). Hocaoglu, Ermenilerin zulüm gördükleri yönündeki yalan iddialarla aşiretlere ve yetkililere sürekli sorun çıkardığı görüşünü devam ettirir. Yol açtıkları huzursuzluk, rahip Khırımyan ve devrimci komiteler tarafından körüklenirken, Patrikhane, misyonerler, yabancı konsoloslar ve özellikle de Türkiye'nin ezeli düşmanı Birleşik Krallık tarafından desteklenir. Hocaoglu 1896'da, kent ve köylerdeki isyanı polis raporlarına dayanarak anlatır ve en yeni silahlarla kuşanmış Ermenilerin, en ilkel veya kul-lanışsız teçhizata sahip Müslümanlara saldırmasının altını çizer.

Hocaoglu anlatısına, Ermenilerin 1915'e kadar en küçük köylerde bile ticareti kontrol ettiği, hükümeti değil, devrimci komiteleri başlıca otorite olarak tanıdığı ve Müslüman halkı tamamen yok etmek veya azınlığa indirgemek istediğini söyleyerek devam eder. İsyanlar sırasında yaptıkları zulüm yamyamlarınkinden bile fenadır. İsyan önceden planlanmıştı: devrimci çeteler savaştan çok önce Ruslarla işbirliği yapmaya hazırdır ve harekâtlar başladığında Ermeni gönüllüler ve asker kaçakları Türkiye'yi sırtından bıçaklayarak düşmana yardım eder. Rus orduları Müslümanların köylerini yakarken Ermeniler köy sakinlerini katleder.

Hocaoglu bu olaylarla ilgili son derece berrak ve ayrıntılı bir anlatı sunar. Korkunç mezalimi ve ülkesini kurtarmaya kararlı Türklerin, hatta savaşarak ölen bir grup öğrencinin yiğitlik ve cesaret dolu eylemlerini anlatmaktan geri durmaz. 1914/15 kışı Müslüman nüfus için özellikle korkunçtur. Ağır silahlı Ermeni köylüleri, hükümet binalarını ele geçirerek ve yangınlar başlatarak kent saldırısına katılır. Müslüman nüfusun tamamının yardımını alan yerel güçler Ermenileri püskürtmeyi başarır, ancak Türk birlikleri hem isyanla hem de yaklaşmakta olan Rus güçleriyle aynı anda baş edemez. Mayıs ayında, Ruslar daha da yaklaşmışken Ermeniler Müslümanları ve kentin dışına taşan muhacirleri katletmeye başlar. Ermeniler hemen, işgal edilmiş topraklardaki Rus ordusuna katılır. Ruslar Van'ı ele geçirdikten sonra oraya Ermeni bir vali atarlar; o zamana kadar kentte

yalnızca yaklaşık 1.500 Türk kalmıştır; diğerleri ya öldürülmüş ya da kaçmışlardır. Hocaoglu bütün bunları berrak, hatta neredeyse epik bir anlatıyla sunar. Bu anlatının sonunda tehcir meşrulaştırılır ve Ermenilerin Türklere ettiği eziyete ve işkenceye dair bir dizi korkunç hikâyeye ayrıntılı şekilde yer verilir.

Bu anlatıların hepsi tamamen Ermeni Sorunu’yla ilgilenen ciddi çalışmalardan alınmıştır. Van üzerine yapılan çalışmalar, benzer noktalara parmak bassalar da daha doğrudan ve şahsi yaklaşımları itibariyle ve genelde yerel nüanslar içermeleriyle diğerlerinden ayrılır. Ayrıca nesnellikten nasibini pek almamıştır ve yer verdiği fikirlerin içini nadiren doldurabilir. Bunların arasında en önemlileri Demiroğlu ve Talay’ın çalışmalarıdır.

Demiroğlu’na göre Ermeniler 1878’den sonra, rahip Khirimyan’ın rejim karşıtı propagandayı yaymak için her türlü fırsattan faydalanmasıyla tarih sahnesine yeniden giriş yaparlar.¹⁷ Demiroğlu’nun çalışması, diğer yerel tarihlerden farklı olarak, her bakımdan ciddi bir araştırmanın ürünüymüş izlenimi verir. Çalışma, valiler esas alınarak kronolojik olarak düzenlenmiştir ve arşivlerdeki belgelerle birlikte, günümüze ait şahsi tanıklıkları da içerir. Ona göre asıl canı, huzursuzluk çıkarmak ve Avrupalı güçlerin dikkatini çekmek için elinden geleni yapan Khirimyan’dır. Onun gibi baş belaları ve bununla beraber Ermenilerin fesatçı ortalığı karıştırma çabaları Van’ı en sonunda mahveder. Ermeniler propagandalarıyla bilhassa yabancı seyyahları, arkeologları ve misyonerleri doldururlar. Khirimyan matbaasını ve eğitim sistemini propagandasını yaymak için kullanır ve kısa sürede ehil bir devrimci olur. Akabindeki vahim olayların arkaplanı budur.

1895 yılından itibaren bölgedeki Ermeniler, yabancı güçlerin desteğiyle Osmanlı İmparatorluğu’nu yıkmak için isyanlar tertip etmeye başlar. Yabancıların rolü bilhassa alçakçadır: Amerikan misyoner okulları Ermeni öğrencilerin (özellikle köylü olanların) akıllarını devrimci fikirlerle doldurur. Demiroğlu bunu, “Amerikalı misyonerlerin ve yabancı konsolosların Ermeni isyanlarını desteklemiş olması

17 Devamı için bkz. Demiroğlu, *Van’da Ermeni mezâlimi*, s. 4-56.

insanlık adına utanç vericidir” diye yorumlar. Üsleri İran’da olan teröristler, sık sık sınırı geçerek Türk birliklerine saldırırlar: Kiliseler ve manastırlarda saklanmış silahları kullanır ve Türklerle işbirliği halinde olunması gerektiğine inanan ılımlı Ermenilere işkence edip, onlardan zorla para alırlar. Genç yaşlı dinlemeden, Müslüman halka aklın hayalin almayacağı zulümlerde bulunarak başkaldırırlar. Demiroğlu iddialarının hepsini, arşiv belgeleri ve özellikle yerel yetkililerin merkezi hükümete gönderdiği telgraflardan kapsamlı alıntılar yaparak destekler.

Demiroğlu’nun çalışması bu olaylarla sonlanır. Kitabın editörü, Hocaoglu’ndan büyük ölçüde faydalanıp, kitaba adını veren korkunç Ermeni mezalimini bir dizi sözde görgü tanığı ifadeleriyle sonlandırarak anlatısını 1915’e kadar taşır. Bu bölüm tartışmaya yeni bir boyut getirmez.

Detaylı bir başka yerel tarih Talay’inkidir. Talay, arşiv belgeleri yerine şahsi ve ailevi bilgilerden faydalanarak daha sıcak ve duygusal bir hava yakalamıştır. Çalışmasının modern Van’ı bütün yönleriyle ele alan tek kısmı tarihsel bölümdür, ancak bu bölüm bize, Türklerin bu konuya ilişkin yoğun hislerini daha da belirginleştiren yeni yaklaşımlar sunar.

Talay’a göre de Ermeniler 19. yüzyılda bir anda ortaya çıkarlar, erken Ortaçağ’dan beri bahisleri geçmemiştir.¹⁸ Talay’ın anlatısı, Van’daki Ermeni varlığını fazlasıyla abartan yabancı seyyahlarla başlar. Ermeniler aslında azınlıktır, ancak yasal olmayan yollarla Kafkasya’daki Ermenilerin göç etmelerini sağlayarak çoğunluk olmaya çalışmışlardır. Burada da baş komplocu olarak rahip Khirimyan belirir. Yazarın büyükbabasından öğrendiği üzere bu dönemde Ermeniler Türklerin dini vakıflarından çalmış, çaldıkları malları satmış ve genel olarak herkesi dolandırmışlardır. 1895-96’daki olaylara dair hikâyesinin girişinde Talay, “yüzyıllar boyunca hoşgörü, sevgi ve saygı çatısı altında yaşamış” Ermenilerin yabancıların ve aşırıların etkisi altına girmelerinden üzüntü duyar. Yabancılar bilhassa şeytani bir rol oynamıştır. Örneğin Sasun isyanı, güya Van’daki Britanya Konsolos-

18 Talay, *Bizim Eller*, s. 51-57.

luğu tarafından tertiplenmiştir. Kriz başladığında, Rusların silahları ve İngilizlerin paraları, Ermenilerin çok sayıda ölüme ve Van’da büyük yıkıma yol açacak isyanına olanak sağlamıştır.

Talay elbette, Türk birliklerinin cepheye gitmek için ayrıldığı ve geride sadece jandarmaların kaldığı Birinci Dünya Savaşı’na en büyük önemi atfeder. Bu durum, Akhtamar ve diğer kiliseleri üsleri olarak kullanan ağır silahlı Ermenilerin Rus ordusuna güvenerek isyan etmesine olanak sağlamıştır. Türk nüfus, 1915’in Mayıs ayında kentten kaçarken Ermenilerin saldırısına uğramış ve katledilmiştir. Müslümanlar susuz kalsın diye rahipler kuyulara zehir katmıştır, Bitlis vadisi muhacirlerin cesetleriyle dolmuştur. Yazar şaşkınlığını, “Bunca zaman güven duyduğumuz ve huzurlarını bozmadığımız Ermeniler bize bunu yapmamalıydı” diyerek ifade eder. Ona göre, Ermeniler Osmanlı himayesinin karşılığını Ruslarla işbirliği yaparak öderler; aslında fakirdirler ve Türkler savaşırken, yüzyıllar içinde zenginleşen onlardır. Daha sonra Ermeniler, bölgedeki İslami anıtları yok etmiş ve Van’ı Ruslara devretmişlerdir. Türk ordusu nihayet kenti yeniden ele geçirdiğinde, kent tamamıyla harap haldedir ve neredeyse hiç kimse kalmamıştır. Katliamlardan, yazarın 23 kişilik ailesi içerisinde yalnızca iki kişi (büyükbabası ve onun kardeşi) sağ çıkabilmiştir. Talay sözlerini, yok pahasına kazanılmayan bu toprakların değerinin herkesçe bilinmesi gerektiğini söyleyerek bitirir. Dökülen yaşların ve çekilen eziyetlerin anlam ve önemi hiçbir zaman unutulmamalıdır.

Tarihi Ermenistan’ın durumunda olduğu gibi, modern Van’la ilgili anlatılar da farklı yaklaşımlarına rağmen, birbirleriyle dikkat çekici bir şekilde tutarlıdır. Ermeniler hepsinde, her zaman gördükleri iyi muameleye karşın 1896 ve 1915 yıllarında ayaklanan, Birinci Dünya Savaşı’nda Türklere ihanet eden, Türkiye’nin düşmanlarının yanında yer alan ve zavallı Türk muhacirleri katleden kötü karakterler olarak sunulur. Ermeniler acı çekmişlerse bile, onların başına gelenler Türklere getirdikleri belanın yanında devede kulaktır. Geçmişin bu tefsiri neredeyse hiç değişmez, ancak İngilizceye çevrilen daha mesafeli ve bilimsel görünümlü çalışmaları ile yerel tarihçilerin güçlü duyguları arasında ciddi bir üslup farkı vardır. Diğer bölgele-

rin anlatıları ve daha genel çalışmaların hesaba katılmasıyla detaylandırılacak bu tablonun mahiyeti hep aynı kalacaktır.¹⁹

Genel olarak, söz konusu çalışmalarda kendini belli eden bakış açısı, bu kitabın okuyucularına aşına veya akla uygun gelmeyebilir. Çalışmalarda, Van'daki Ermeni varlığı en başından itibaren asgariye indirgenmiş, sonrasında bin yıllık tarihleri silinmiş, ve son olarak bölgedeki Ermeniler modern zamanlarda, isyanların yarattığı hepten olumsuz bir bağlam dahilinde tarihe zor yoluyla yeniden giriş yapmıştır. Bütün bunlar boylu boyunca tartışılabilir ve neredeyse her husus çürütülebilir ancak şu an için amacımız bu değil. Amacımız, sadece Van ve Vaspuragan Ermenilerine dair çeşitli düzeylerdeki modern Türk anlatılarını göstermek.

Verilmek istenen mesaj çok tutarlı ve birçok durumda muhafaza ediliyor ve yoğun bir şekilde hissediliyor olduğundan iyimser bir sözle bitirmek zor. Ermenilerle Türklerin bakış açılarındaki uçurum devasa; mevcut görüşlerin buluşabileceği herhangi bir ortak zemin nasıl yaratılır bilemiyorum. Ancak söz konusu yazarlar diğer tarafı anlamaya ve tarafsız bir şekilde kanıtlar üzerine yeniden düşünmeye istekli olurlarsa belki bir şansımız olur. Bu da, ilk çağlardan beridir tarihsel araştırmanın temelinde olan metotların uygulanması demek. Yani, belli bir bakış açısına götüren materyalleri seçmek ve bir sonuç dayatmak yerine tarafsız bir şekilde kanıtları inceleyip bir sonuca varmak. Belki de gelecek nesiller farklı bir bakış açısına ulaşır. Burada bahsi geçen yazarlar, o zamana kadar, Van Ermenileriyle ilgili modern milliyetçi Türk düşüncesinin temsilcileri olarak kalacaklar.

Çeviren: Lora San

19 Aslında, son zamanlarda, Türkiye'deki Ermeni nüfusa yapılan katliamı ve soykırımı açık açık kabul ederek ve tartışarak bambaşka bir bakış açısı sunan pek çok çalışma var. Bu çalışmaların yazarları genellikle Türkiye'deki ana akım düşünce yapısından bir hayli uzak olsa da, bu tür kitapların Türkiye'de yayımlanmış olduğu gerçeği, burada bahsi geçenlerden farklı yönde çalışmaların ortaya çıkıyor olduğu anlamına gelir.

14

Van'ın Alevleri

Marc Nichanian

ANCAK BİR TÜRK BÖYLE BİR YARGIYA VARABİLİRDİ...

Ermeni yazar Kurken Mahari'nin *Ayrıvoğ Aykesdanner* (Yanan Bahçeler)¹ adlı romanı 1966 yılının sonlarında Erivan'da piyasaya çıkmıştır. Mahari, bundan üç yıl sonra, 1969'da, 66 yaşındayken hayatını kaybetmiştir. *Yanan Bahçeler* yazdığı tek romandır. Yirminci yüzyılda Doğu Ermenistan'da yayımlanan en iyi roman olduğunu hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz. Başka kitaplar yazılmış, başka yazarların başarı kazandığı dönemler olmuştur, ancak bu eser, dünyanın o bölgesinde yaşayan Ermenilerin onurunu kurtarmış sayılı eserden biri; propaganda savaşından, kuşaktan kuşağa geçen tarihi düşman ile gerçek veya hayali infazcıyla karşı karşıya gelmekten belki de hâlâ kaçabileceğimiz; anlaşılabilirlik doğrultusunda hâlâ olası bir yol bulabileceğimiz, günün birinde dünyadaki milliyetçi tahayyüllerin üstesinden gelebileceğimiz konusunda beni ümitlendiren sayılı eserden biridir.

Nispeten sert sayılabilecek bu ilk satırlarda tarafsız olmayı hedeflemedim. Amacım, ülkede yaşayanların tecrübelerine dayanarak Stalin sonrası Ermenistan'ın hikâyesini; milli gururun yenilenmiş olumlanması vasıtasıyla açıkça beyan edilen, bir rejime karşı pasif direnişi anlatacak bir hikâye yazmak değil. Aksine, Kurken Mahari'nin romanının tüm ülkede nasıl karşılandığını, 1967'de kitabın basılmasının hemen ardından başlatılan (bariz bir biçimde tam da bu milli gurur adına) yazarı karalama kampanyasını ve sıradan vatandaş-

1 Mahari'nin eseri, *Burning Orchards* adıyla 2007'de Black Apollo Press tarafından, Haig Tahta ve Hasmik Ghazarian'ın çevirisiyle İngilizce yayımlanmıştır. (ed.n.)

lardan, entelektüellere ve hatta hükümete varana kadar tüm halkın Mahari'ye yaşattığı akıl almaz acıları yazacağım. Bu olaylar, yirminci yüzyılda yaşamış Ermenilerin entelektüel geçmişinin bir parçasıdır. Onlara saygınlık kazandırmamakla birlikte Ermenilerin kendi geçmişleri ve şimdileri arasında kurduğu karmaşık ilişkinin tarihi bakımından önemli bir yer teşkil eder.

Yanan Bahçeler Ermeni Van'ın son dönemini anlatır: Şehrin 1915'te Türk ordusuna ve çetelere karşı direnmesinin ardından tamamen boşaltılmasını. Mahari'nin de kendisinden öncekiler gibi bir bellek çalışması yaptığı görülür: Geçmiş canlandırıp sonsuza dek kaybolmuş bir dünyayı kurtarma teşebbüsüdür bu. Aynı zamanda da geçmişle, erken çocukluğunun geçmişiyle hesaplaşır. Bu facianın sorumlusu olarak gördüğü insanları hedef aldığı inkâr edilemez bir gerçektir. Anlatısının temelinde “ulusal kurtuluş” hareketi, silahlı direniş ve Soykırım –Felaket– yatar. Eser, yakın tarihin, Ermenilerin hâlâ kavgalı olduğu geçmişin yorumlanması görevini üstlenir. Roman etrafında dönen şiddetli tartışmalar, aforoz, hakaret ve kınamalar bu tarihin bütününe sorgular ama 1967 yılında Ermeni toplumunun işleyişini de ortaya çıkartır. Hadiseler, Sovyetler bağlamı dışında anlaşılamaz, zira Felaket'le ilgili tüm düşünceler, kurtuluş hareketiyle ilgili tüm tarih yazımı çalışmaları, geçmişi yeniden sahiplenme ve bu sayede yaşananların üstesinden gelmeye dair tüm girişimler elli küsur yıl boyunca askıya alınmıştı. Romanın yayımlanması, uzun yıllardır uyuyan tutkuları uyandırdı. Günümüzde romanla ilgili yapılacak herhangi ciddi bir inceleme, yüzyıllık bir tutkuyu, nefreti, hayal kırıklıklarını, taraflı yorumlamaları, sorgulamaları, dayatılmış fikirleri, zihinsel manipölasyonları mutlaka kışkırtacaktır.

Peki 1966 ve 1967'de ne oldu? Öncelikle yazarın karısı Antonina Mahari'nin anılarından alıntı yapmak istiyorum:

Kurken çocukluğunun geçtiği Van'ın tarihini yazmaya başladığında çok hastaydı. Eserin büyük kısmı, temiz havası ve ılıman ikliminin ona yaratıcı bir güç verdiği Balanka'da yazıldı. Acele ediyordu. “Bırak da ölmeden şu kitabı bitireyim. Felaket'in kurbanlarının anısına, sevgili şehrim için bir şeyler yapmak istiyorum,” diyordu.

Neyse, Kurken'in sonunda yazmayı başardığı klasikleşmiş eseri kısa süre içinde ortalığı kasıp kavurdu. Yanan Bahçeler onu büyük acılara ve kedere sevk ederken arkadaşlarını hüsrana uğrattı. O değerli edebi eser, çamurlu ayaklar altında ezildi. Hasta yazara karşı düzenlenen çirkin kampanyanın tarifi mümkün değildir. Kitabı yırtıp yaktilar. Balkonumuza taş, karpuz kabuğu, her tür pislik ve çöp attilar. Yazarı arayıp kırıcı laflar edip, isimsiz notlar ve mektuplar gönderdiler. Elbette ki birçok şeyi Kurken'den gizledim. Bunu öğrendiğinde çok üzüldü. "Bu pisliği tarih adına saklayacaksın. Hiçbir şeyi atma ve benden de hiçbir şey saklama. Sevgili kardeşlerimin neler yapıyor olduğunu bilmeliyim. Belki bu benim kaderimdir," dedi.

Kurken hâlâ Balanka'dayken Erivan'dan ona yazıyorlardı. "Lanet olası Türk, sakın geri dönmeye kalkışma. Nasıl olsa seni öldüreğiz!" Kurken dönmekten korkuyordu ama ben ısrar edip aklını çeldim. Erivan'a döndük, çalışma odasına çekildi ve sokağa adımını atmadı...

Mahari, *Yanan Bahçeler* eserini yazarken anılarını yeniden yaşıyordu. Geceleri kâbus görüyordu. Rüyalarında katliamların dehşetini yaşıyordu. Bu korkunç anılar acısını öyle derinleştiriyordu ki, "Anneciğim, ölüyorum!" diye haykırıyordu.

Onun ölümünden sonra bana eziyet etmeye başladılar. Bunu yapanlar *Vanetsiler*di, bizim çok sevgili *Vanetsilerimiz*. Örneğin, gecenin bir yarısı ararlardı. "Telefona neden geç yanıt verdin? Bütün bunların sorumlusu sensin, biliyorsun değil mi? Sen olmasan farklı şeyler yazardın..." diyorlardı. Sonra Mahari'nin anısına küfrediyorlardı. Ben de bundan payımı alıyordum tabii. Ama onlara, Kurken Mahari'ye söylemek istedikleri bir şey varsa, onun şu anki "ikâmetgâh"ına gidip neden bunları yazdığını kendisine sorabilirsiniz, diyordum.²

Başka bir pasajda Antonina Mahari, karalama kampanyasını "gizemli bir şekilde ortadan kaybolan" bir yazarın organize ettiğini

2 Antonina Mahari'nin anıları Ermeniceye *İm votisaganı* (Benim Serüvenim) adıyla çevrilip basıldı (Antilyas: Kilikya Gatoğigosluğu, 1994). Bu pasaj "Yanan Bahçeler'in Serüveni" bölümünün sonunda, s. 153-54'te bulunur. Mahari'nin karısı Litvanyalıydı. Mahari onunla Sibirya'daki ikinci sürgününde tanıştı. Bu ayrıntı, kitabındaki keskin tonun ve kocasına eziyet eden Ermenilere bu sayfalarda yönelttiği hiddetli sözlerin sebebini açıkliyabilir. Ama bu şartlar altında kim böyle bir tepki vermezdi ki?

belirtirken, atıfta bulunduğu kişi kuşkusuz Baruyr Sevag'dır.³ Bu karalama kampanyasının tek bir kişi tarafından organize edilemeyecek kadar geniş kapsamlı olduğu söylenerek Baruyr Sevag savunulmuştur. Buna rağmen, 1967'deki "sansürcüler"den biri olan Karnig Ananyan, 1994'te geçmişteki düelloyu yeniden kızıştıtarak Baruyr Sevag'ı aklama çabalarının beyhude olduğunu belirtti. "Türk tarih-yazımındaki çarpıtmaları yüksek sesle dile getirme cesaretine sahip biri, kendi sürüsünün 'kayıp koyunu'yla muhatap olmaya dayanamazdı; mesele Mahari'yle ilgili olsa bile [kurbanların] kanının ve anısının ayaklar altına alınmasına izin veremezdi..."⁴ Yani şair Baruyr Sevag ve sansürcü Karnig Ananyan'a göre Mahari kurbanların kanını ve anısını ayaklar altına alıyordu. Mahari'nin bu tarz suçlamalara verdiği tepkiyi tahmin etmek güç değildir. Ne olursa olsun kendisine "kayıp koyun" gözüyle bakılması fiziksel olmasa da manevi açıdan sıkıntı vermiş olmalıydı. En yakın arkadaşları kitabı kınadı. Bir kez daha Antonina Mahari'den alıntı yapalım:

3 Bkz. Antonina Mahari, "Ayrıvoğ Aykesdanneri votisaganı" ("Yanan Bahçeler'in Serüveni"), Erivan'da iki haftada bir çıkan *Ar* içinde, 18-24 Mayıs 1993 ve Benim Serüvenim, s. 157

4 Ananyan'ın yorumları, "Tartsyal Ayrıvoğ Aykesdanneri masin" (Bir Kez Daha Yanan Bahçeler Hakkında) başlığıyla, Erivan gazetesi *Yergir*'in aylık eki olan *Varujan*'ın Mayıs-Haziran 1994 sayısındaki bir makalede yayımlandı. Ananyan, 1967'de Erivan Devlet Üniversitesi'nde yapılan tartışmalar sırasında Mahari'nin baş sansürcüsü olmuş, görüşlerinin yalnızca bazı kısımları dönemin gazetelerinde yayımlanmıştı. 1979'da, kitabın yeniden basılması vesilesiyle yazdığı "gizli rapor"u dosyalarının arasından çıkarmış ve aşırıya kaçan bazı ifadeler dışında, yazdıklarının tamamen arkasında olduğunu belirtmiştir. Ananyan, Seyran Krikoryan'ın çağrısına da yanıt vermektedir (bkz. Seyran Krikoryan'ın "Badehabaşd Mahariabaşutyun" (Oportünist Mahari Savunuculuğu) başlıklı makalesi, *Varujan*'ın Mart-Nisan 1994 sayısında basılmıştır). Ananyan daha sonra "gizli rapor"u *Hrabaragakhosutyun yev knnatadutyun*'u (Gazetecilik ve Eleştiri) yayımlattı (Erivan, 1996), s. 319-40. Rafael İşkhanyan onun *Varujan*'daki yorumlarına "Hanturjoğaganutyun te ampokhçadirutyun?" (Hoşgörü mü Totalitarizm mi?) başlıklı makalesiyle yanıt verdi, *Hayasdani Hanrabedutyun* içinde, 1994, no.156. Ananyan'ın buna karşı verdiği ve her cenahtan gazeteler tarafından reddedilen yanıtı da *Hrabaragakhosutyun yev knnatadutyun*'da (Gazetecilik ve Eleştiri) yer almıştır, s. 341-49.

Balanka'dayken *Yanan Bahçeler* eserini şiddetle eleştiren Norents'ten bir mektup aldı. "Parti Teşkilatı'nın genel sekreteri olarak, herkesin önünde kitabını yermen emrediyorum." Kurken çok üzüldü. Bir yazar kendi eserini nasıl yerirdi? Özellikle de *Yanan Bahçeler* gibi bir eseri? Sibirya'dan birlikte dönmüş olduğumuz sevgili arkadaşımız Norents'e bunu nasıl söyleyebilirdi?

Mahari'den eserini reddetmesi resmi olarak talep ediliyordu. Bu çağrı, yakın arkadaşlarından biri aracılığıyla Parti Teşkilatı'ndan gelmişti. Yazarlar Birliği Mahari'yi resmen kınadı ve aynı savı içeren sarsıcı bir rapor yayımladı: Mahari, tarihe Türklerin tarafından bakmaktadır.⁵ Planlanmış olsun olmasın, Mahari'nin gördüğü zulüm 1967'de hız kazandı. Romanı mahkûm etmek için Erivan Devlet Üniversitesi'nde bir konferans düzenlendi. Devlet destekli yayınevine kitabı piyasadan çekmesi çağrısında bulunuldu. En sonunda kitap herkesin önünde yakıldı. Aslında bu kampanyanın resmi olduğu kadar halka özgü bir yanı da vardı; onuru yaralanmış koca bir halk yazara ve romanına karşı duruyordu adeta. Kampanyanın Mahari üzerindeki etkisi fazlasıyla yıkıcı oldu. Romanının karakterlerini kırk yıl boyunca zihninde taşımıştı, bütün aşağılamalara göğüs germişti, Sibirya'dan kendisine zulmedenlere karşı öfke ve kin beslememe kararıyla dönmüştü ama aleyhinde başlatılan kampanya onu psikolojik olarak mahvetti. Beklenmedik bir şekilde, romanını yeniden gözden geçirmeyi kabul etti. Bu çalışmayı 1967'nin sonlarıyla 1968'lerin ilk yarısında tamamlamışa benzer. 13 Temmuz 1968'de arkadaşı Levon Hakhverdiyan'a, "Tüm yorumlarına katılıyorum (bu seni şaşırttı mı?). Ben romanda değişiklik yapmadım, üzerinde yeniden çalıştım ve yeni halini baskıya gönderdim. Sanırım bu seni tatmin edecektir,"⁶ diye yazmıştı. Mahari, bir yıl sonra vefat etti.

5 M. Mikhitarian, "Kroğı yev badmagan cısmardutyun" (Yazar ve Tarihsel Hakikat), *Lrapet hasaragagan kidutyunneri*, no. 10 (1967). Romanın soruşturularak incelenmesinin sonuçları *Panper Yerevani Hamalsarani*'de yayımlanmıştır, no. 2 (1967).

6 Levon Hakhverdiyan, yazarın doğumunun doksanıncı yıldönümü vesilesiyle yayımlanan bir makalesinde bu pasajı alıntılar, "Maharu kragan dramani" (Mahari'nin Edebi Draması), *Kragan Tert* içinde, 12 Kasım 1993. "Yes cem mışagel

1993'te yazarın doğumunun doksanıncı yıldönümünde diller çözüldü ve 1967'nin aktörleri gündeme oturdu: O dönemde sessiz kalanlar şimdi kendini ifade ediyor, bazıları yazarı savunuyor, yeni sesler duyuluyordu.⁷ Bu kez tartışmalar, iktidardaki güçler ve eski politik parti –sabık devrimci, şimdilerde köktenci– Taşnaktsutyun'un temsilcileri arasındaki açık mücadeleyle karakterize edilebilecek, yeni Sovyet sonrası bağlamında yaşanmıştı. Taşnaktsutyun partisi bir zamanlar milletin etkin seslerini bir çatı altında toplarken, şimdilerde iktidarın alternatifidir. Tesadüfe bakın ki, Mahari yalnızca 1900'den 1915'e kadarki dönemde bu partinin oynadığı rolü değil, bir bireyin “ulusal kurtuluş hareketi” hakkında konuşup konuşamayacağını da sorgulamıştır. 1967'de Mahari'ye saldıranlar veya kesinlikle milliyetçi sebeplerden romanını baştan yazmaya zorlayanlar, yazarın “ulusal kurtuluş” teriminin kaynağını, dolayısıyla da bu hareketi somutlaştırma çabası içindeki partinin faaliyetlerini sorgulamasını yasaklamıştı. 1993'te, önceden Sovyet rejimine hizmet eden aynı entelektüeller, bu kez kökten devrimci parti adına yeniden ortaya çıkarak, çeyrek yüzyıl önceki sansür ve suçlamaların sorumluluğunu üstlenmişti.

“Üzerinde yeniden çalışılmış” romanın ikinci versiyonu, ancak 1979 yılında, Mahari'nin toplu eserlerinin dördüncü cildinde ya-

vəbi, veramişagel yem yev nergayatsnel hadorayin hıradaragutyen.” “Ben romanda değişiklik yapmadım, üzerinde yeniden çalıştım...” ifadesi bir muğlaklığı vurgular. Bu, Mahari'nin romanı yeniden yazmasına birinin yardım ettiği, neyi çıkarıp neyi eklemesini ona söylediği anlamına mı geliyor? Antonina Mahari bu konuda sessizliğini korumaktadır.

- 7 Bana göre, Mahari'nin lehine konuşan yeni sesler arasında Rafael İşkhanyan 1967'de olanların gerçekliğini anlayan tek kişiydi. Bildiğim kadarıyla Ermenistan dışında *Yanan Bahçeler*'le ilgili yayımlanmış ciddi bir çalışma yok. Batı Ermenicesinde Mahari'ye adanmış tek kitap, Krikor Şahinyan'ın yazdığı *Kurken Mahari vatsuni hankravanin*'dir (Kurken Mahari Altmışın Eşiğinde) (Beyrut: Mşag, 1963). Mahari'yle ilgili Ermenistan'da yayımlanmış çalışmalar arasında şunlar bulunmaktadır: Sevag Arzumanyan'ın *Sovedahay vebi*'nda [Sovyet Ermeni Romanı] bir bölüm (Erivan: Hayasdan, 1967); Suren Ağababyan, *Kurken Mahari* (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1959) ve Silva Bodosyan, *Kurken Mahari* (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1981). Bodosyan, çalışmasının uzun bir bölümünü *Yanan Bahçeler*'e ayıran (s. 144-210) ve Mahari'yi romanın yayımlanmasının ardından yapılan karalama kampanyalarına ve saldırılara karşı koruyan tek kişidir.

yımlandı. İlk sansürcüsü Karnig Ananyan, yine gizli bir rapor yazma görevini üstlenmişti. Ancak şimdi başka bir karakter daha devreye girmiş ve meselenin geldiği bu son safhada kendini ifşa etmişti. Bu kişi, meşhur modern Ermeni edebiyatı uzmanı İsdepan Topciyan’dı. Bir diaspora gazatesinde yayımlanan makalesi, oynadığı rolü ortaya koyar.⁸ Makalesine, aşırıya kaçan ifadeleri ve sert kınamaları yüzünden Antonina Mahari’yi mazur görüp affettiğini belirterek başlar. Topciyan’a göre Antonina Mahari’nin bu tepkisi olağandı, çünkü kocasıyla birlikte o da sıkıntı yaşamıştı ve üstelik Ermeni değildi: Kocasının yazdıklarının affedilemez olduğunu anlayamazdı. Suçlanmamalıydı. Topciyan daha sonra kendini hakikatin taşıyıcısı olarak nitelendirir, 1967’deki karalama kampanyasıyla ortaya çıkan hakikatse, onun muhtemelen baş sansürcü konumunda olduğudur:

Şurası çok önemli: Bu mesele boşu boşuna ortaya çıkmadı. Yazar romanı üzerinde enikonu yeniden çalıştı, metni kısaltıp bazı kısımları yeniden gözden geçirdi ve daha uzun paragraflar ekledi. İkinci baskıda yer alan kısa önsözünde yazarın belirttiği gibi, romanın üstünde yeniden çalışılmış haliyle 28 Ocak 1968’de hazır olduğu doğrudur. Bununla birlikte roman ancak yazarın ölümünden sonra, 1979’da basılabildi ve toplu eserlerinin dördüncü cildinde yer aldı. Metni yayına hazırlayan büyük oğlu Krikor Acemyan’dı. Bu cilt bizim bölüm tarafından basıldı ve Kurken Mahari’nin işini büyük bir özenle yaptığına, gözünden bir şey kaçırmamak için tüm dikkatini verdiğine tanıklık edebilirim. Önceki versiyonun en iyi sayfaları kadar iyi olmayan (...) yeni tek bir kısım bile yok. Yazar yalnızca genel baskı nedeniyle değil, kendi sanatsal gereksinimlerini tatmin etmek istediği için de romanının üzerinde yeniden çalışıp daha iyi bir hale getirdi (...) Bu çalışma sayesinde roman kuşkusuz daha zenginleşti. (...)

Bu açıklama başlı başına bir riyakârlık ve Freudyen bastırma örneğidir. İlk versiyonda tarihsel gerçekler veya yorumlarda affedilemez hatalar bulan ve Ermenilerin “onur”una katlanılmaz saldırılar yapıldığını savunanların, bu “üzerinde yeniden çalışılmış” ikinci ver-

8 İsdepan Topciyan, “Ayrıvoğ Aykesdanner” [“Yanan Bahçeler”], *Asbarez*, 2 Aralık 1995.

siyonu bir sanat harikası olarak görmeleri de ayrıca şaşırtıcıdır. Asıl affedilemez olanın Mahari'yi romanını yeniden yazmaya zorlamak olduğunu biliyorlar. Buna rağmen, yeniden yazmanın romanı –güya kabul edilemez her şeyin çıkarılması (veya yok edilmesi) sayesinde, aynı zamanda sanatsal başarısı açısından– daha iyi hale getirdiğini kanıtlamak istiyorlar. Topciyan'ın ifade ettiğine göre, romanın “üzerinde yeniden çalışılmış” versiyonunun şekillenme aşamasına kendisi de katılmıştır. Çalışmanın sonuna, yani basım aşamasına kadar Mahari'nin oğlunun mevcudiyeti üzerinde ısrarla durmasının başka bir açıklaması olamaz. Belli ki Mahari'nin oğlunu karısına karşı kullanıyordu. Üstelik “büyük” Ermeni yazarın sunduğu tarihsel yorum, bu en büyük sansürcüye göre yeterince iyi olmadığı için, kitabı sansürleme, kınama ve gözden geçirme hakkını kendinde buluyordu. Olaydan on altı yıl sonra hâlâ saldırılarına devam ediyor. Önceki eylemlerine dair herhangi bir pişmanlık duymadığı da belli. Tam tersine, kendini “tarihin anlamı”nı, “özgürlük” yolunda can veren “şehitler”i işaret eden kişi olarak kabul ettirmeye çalışıyor. Anılarına leke sürülmüştü, savunulması gerekiyordu, tartışma sonuna kadar götürülmeliydi: “Ancak bir Türk böyle bir yargıya varabilirdi (...).” En büyük hakaret budur elbette, Ermenilik bağlamında bağışlanamaz bir hakaret. O yüzden, elimizde bu ifadeleri değerlendirme fırsatı bulunduğu halde, bu “tartışma”yı aynı kavramlarla sürdürmeyeceğiz, bu da gayet anlaşılır bir durum. Bunlar herhangi bir kavram çerçevesinde tartışılabilir ifadeler değildir.

LAMBA NEDEN SÖNDÜ Kİ...?

Kurken Mahari 1903 yılında tarihi Vasburagan bölgesinin Van şehrinde doğdu. Şehir boşaltılıp, o sonu gelmez sürgün başladığında on iki yaşındaydı. Van, Türk yönetimi altında ne kadar makul olunabilirse Ermenilerin de o kadar “makul” bir hayat yaşadığı müreffeh bir şehirdi.⁹ Romanda Van'daki Ermeni yaşam biçimi acı ve

9 Bu hayatın “makulluk”unu ölçmek için belli başlı tarihi olaylar akıldan çıkarılmamalıdır: Kürt aşiretlerinin bölgede sürekli baskı uygulaması, bu aşiretlerin

alaycı bir mizahla anlatılır. Van, köyleriyle, çevredeki manastırları ve yerel mahalleleriyle ama hepsinden önemlisi karakterleriyle tasvir edilirken, bu karakterlerin siyasi faaliyetlere bulaşmayanları için bile aynı alaycı dil kullanılır. Düzyazılarının çoğunun otobiyografik oluşu, Mahari'nin hayatı hakkında yazmayı büyük ölçüde kolaylaştırır (belki de aksine bu konuda daha hassas davranmaya iter). İlk yazma girişiminin tarihi 1928 yılına uzanır: Sade bir şekilde "Çocukluk" başlığını taşıyan yaklaşık yüz sayfalık bir anlatıdır bu. Mahari, bu anlatıda, ilk on iki yılını nükteli kısa sahneler halinde, aşikâr bir edebi yaklaşımla kaleme almış, gündelik hayata dair olayları, bunları bizzat yaşayan bir gencin ağzından anlatmıştır. Gayet kişisel bir çocukluk hikâyesinin insanı beklenmedik bir şekilde içine çekmesinde garip ve cazip bir yan vardır. Belki de bunun sebebini, dönemin Sovyet kültürel politikasında ve bu politikanın dalgalanmalarında aramak gerekir; yine de en inandırıcı otobiyografik anlatılar (Vahan Totovents, Mahari) çocukluğunu sonsuza dek kaybedilmiş topraklarda, Batı Ermenistan'da geçiren yazarlardan gelmiştir. Bu kültürel politikalar ve Felaket'in sonuçları arasında bir tür etkileşim vardı.

Bu ilk otobiyografik denemenin üçüncü sayfasının başında Mahari, babasının o henüz beş yaşındayken ölümünü şu sözlerle anlatır:

Birinin öldüğünü hatırlıyorum. Öldürülmüş müydü, yoksa intihar mı etmişti?

"Bay Krikor Acmons. (...) "

"Onu dayın öldürdü. (...) Baban Armenagan'dı, dayınsa Taşnak." ¹⁰

Türk hükümeti tarafından organize suça teşvik edilmesi; 1877-78 Rus-Türk Savaşı öncesi dönemde alınan vergiler; 1880-81'de yaşanan kutlık; demografik baskıyı artırmak ve cebri yönetimi iktidarın yönetimini kolaylaştırmak için merkezi hükümetin organize etmesiyle Rumeli ve Balkanlardan gelen Türk muhacirlerin kademe kademe ve sistematik biçimde bölgeye yerleştirilmesi; Ermeni kurtuluş hareketinin ortaya çıkması; Van vilayetinde 1895-96 yıllarında yaşanan yağma ve katliamlar; Temmuz 1896'daki Türk saldırısı; şehrin savunulması ve İngiliz Konsolosu'nun oynadığı belirsiz rol; şehirden güvenli bir şekilde çıkarılacakları sözü verilen çok sayıda savaşçının katledilmesi; 1896 ve 1908 yılları arasında yaşanan baskı ve sansür.

10 1956'da Mahari otobiyografik öykülerini *Yeridasardutyen semin* (Gençliğin Eşi-

Biraz daha aşağıda, çocuğun uyuduğunu sanan anneanne anlatır:

“O gece hiç bitmemeliydi. Kursinin altında sessizce oturuyorduk. Dikran şurada, Anuş burada, Krikor oradaydı. (...) Krikor temizlemek için bir silah çıkardı. (...) Ona, ‘Kaldır şunu, Şeytan doldurur,’ dedim. Krikor güldü ve ‘Korkma, dolu değil,’ dedi. Sonra aniden lamba söndü.”

“Lamba neden söndü ki (...)?”

“Nereden bileyim (...)? Tekrar yaktık. (...) ‘Krikor, Krikor,’ diye seslendik ama cevap vermedi. Mermi doğruca kalbine saplanmıştı. Tek damla kan akmadı. (...) Dikran’ı hapse attılar. (...) Armenaganlar, Taşnak komitesinin Dikran aracılığıyla onu öldürdüğünü söylediler. (...) Anuş, Krikor’un kendi canına kıydığına tanıklık etti. Dikran serbest bırakıldı.”

Bu hikâye, babamın trajik ölümünün hikâyesi, belirsizliğini korudu. Büyüdükten sonra, daha birkaç yıl önce dayım henüz hayattayken onunla Rostov’da görüştük. Bana bunun doğru olduğunu söyledi. Tetiği o çekmiş ama tamamen bir tesadüfmuş. Korkunç bir kazaymış, başka bir şey değil. Bana bunları anlattığında Don Nehri’nde kürek çekiyorduk. Ve dalga seslerinin arasından, uzun zaman önce ölen Huri Hatun’un sorusunu duyabiliyordum.

“Lamba neden söndü ki?”¹¹

Mahari, hayatının yetişkinlik evresinin başlarında yazdığı eserinin ilk sayfalarında, babasının korkunç ölümünden çok daha fazlasına değinmişti. Bu ölümü çepeçevre saran değişmez belirsizliği yakalamıştı. Babası bir akşam bütün ailenin önünde kayınbiraderi tarafından öldürülmüştü (çocuk büyük ihtimalle uyuyordu) ya da çocuğun annesinin öne sürdüğü üzere kazara ölmüştü; muhtemelen itaatkâr bir kadın olan annesi, ağabeyinin başını yakmamak için böyle bir ifade vermiş olabilir. Ailenin anlattığı versiyonda çocuk, ölümün kazara olduğuna inandırıldı, ne var ki resmi versiyon hakikat oldu (soruşturma heyetiyle yüzleşen annesi tarafından da onay-

ğinde) adı altında toplamıştır. (Erivan: Haybedhrad), alıntı paragraf, s.11.

11 age, s. 12-13. Cinayetin bu ilk anlatışında Mahari anneannesine şunları söyler: “Krikor bir silah çıkardı. (...)” Neden oğlu Dikran değil de Krikor? Bu da Freudyen bir dil sürçmesi midir?

lanmıştı). Bir babanın kaza sonucu ölümü ile yaşamayı öğrenmek gerekir. Yetişkinlikte bu tür hakikatlere tahammül edebilir, ölümün gerçekliğini kabullenip uyum sağlayabilirsiniz. Ama katil dayınızken, çocukluğunuz anneannenizin evinde, resmi yalan ya da mite göre babanızı kazara öldürmüş olan adamla yan yana geçmişken, aynı adam ikinci babanız olmuşken ve yaşanan bu trajediyle ilgili hakikati sormaya cesaret edebileceğiniz kimse yokken böyle bir belirsizliği nasıl kabullenebilirsiniz? Mahari'nin hayatındaki bu olağandışı ve trajik olaya neden bu kadar dikkat çekmeye çalıştığım aydınlığa kavuşacaktır. Gerçekleri kabul etmek ve uyum göstermek her zaman mümkündür. Ama bunu herkes başaramayabilir. Kurken'in kız kardeşlerinden biri aniden aklını yitirmiştir. Bu da ilk otobiyografinin dördüncü sayfasında karşımıza çıkar. Kadın önce suskunluğa gömülmüş, bir süre sonra, Temmuz 1915'te, Van'daki ricat esnasında ortadan kaybolmuştur.

Mahari, Kafkasya'daki Dilican ve Erivan şehirlerinde bir yetim olarak büyütüldü. Yaşlılarından erken büyüdüğü için, henüz on dört yaşındayken şiir yazıp yayımlatmaya başladı. Ermenistan'ın büyük devrimci şairiyle yeni başlayan arkadaşlığını anlattığı pasajda belirttiği gibi, "Çarents'ten sonra şair olmak zor" olsa da şiir yazmaktan hiç vazgeçmedi.¹² Çok sayıda şiir¹³ ve iki kısa öykü kitabı yayımlandı.¹⁴ "Çocukluk" (1928) ve "Ergenlik" (1930) adlı otobiyografik iki hikâye, nesir yazımında önemli bir düzeyde olduğuna işaret ediyordu ve belki de yazar olarak gerçek yeteneğinin farkına varması açısından bir vesileydi. Ancak bu hikâyeler tamamlanmamıştır.

Mahari, sonuna kadar, Cumhuriyet'in edebi yaşamının da faal bir katılımcısıydı. 1925'te Ermenistan Proleter Yazarlar Birliği'nde is-

¹² age, s. 389.

¹³ Antolojiler şunlardır: *Titanik* (Erivan, 1924); *Yerek agit operet* (Üç Ajit[asyon] Opereti) (Leninagan, 1924); *Pardiner* (Huş Ağaçları) (Erivan, 1927) ve *Mırkahas* (Olgunlaşmış Meyve) (Erivan, 1932). Mahari sürgünden döndüğünde faaliyetlerine bir şair olarak devam etti ve önceki yazılarının tümünü *Hntzanner* (Hasat) adı altında topladı (Erivan: Haybedhrad, 1959).

¹⁴ Siro, *khanti yev Nidzdzayi bardizbanneri masin* (Aşk, Kısırılık ve Nizzalı Bahçıvanlar Hakkında) 1929 ve *Zigzagnerum* (Zikzakların içinde) 1931.

tenmediği belirtilerek kovuldu. 1926'da ise Çarents'in kurup yönettiği "Kasım" grubuna katıldı. 1936'da "milliyetçilikle" suçlandı ve on yıllık sürgün cezasına çarptırıldı. Ancak on bir yıl sonra, 1947'de özgürlüğüne kavuşup Ermenistan'a dönebildi. Nisan 1949'da (kendisi hesaplamasına göre Ermenistan'da 444 gün kaldıktan sonra), yeniden Sibirya'ya gönderildi ve bu kez Temmuz 1954'e kadar dönmedi. Sonuçta on yedi yılını sürgünde geçirdi.¹⁵ İkinci sürgünün son yıllarında, kesinlikle yeni evlendiği karısının yüreklendirmesiyle yazmaya devam etti. Çok sonra, sürgündeki yıllarıyla ilgili hikâyelerini topladığı *Dzağgats pşalarer* (Çiçeklenen Dikenli Teller) adlı kitabı Sovyetler Birliği sınırları dışında basıldı.¹⁶ Yayımlanma sürecindeki sıkıntılara rağmen bu kitap bir "samizdat" değildir. Aslında içindeki hikâyeler yalnızca şahsi yazgılardan bahseder ve herhangi bir suçlama içermez. Bir insan ve bir yazar olarak Mahari'nin esas özelliklerinden biridir bu: Hayatının bir bölümünü çalanlara hıncı duymamış ve suçlamada bulunmamış olması. Kuşkusuz bu aynı zamanda bir zayıflık göstergesidir. Hayatta kalma içgüdüleriyle hareket eden Mahari, 1936-37'de yaşadığı dehşet, hakkında açılan "dava," yargıçları ve infazcılarıyla ilgili yorum yapmaktan kaçınmıştır. Mahari, Soljenitsin değildir.

15 *Pag turneri kağdnıku* (Kapalı Kapıların Gizemi) (Erivan: Apollon, 1994) adlı kitabında Tavit Kasparyan, eski NKVD'nin (İçişleri Halk Komiserliği) arşivinde yaptığı araştırmanın sonuçlarını açıklar ve o korkunç yılların kaydını sunar; 57. sayfadan 68. sayfaya kadar olan kısım, 9 Ağustos 1936'da tutuklanıp "anti devrimci milliyetçi faaliyette bulunmakla" suçlanan Mahari'ye ayrılmıştır. Diğer pek çokları gibi Mahari de işkence gördü. İlk başta NKVD'nin merkezinde tutulduktan sonra 9 Eylül 1937'de Erivan Merkez Hapishanesi'ne nakledildi, ardından yargılanıp 20 Temmuz 1938'de hapse girdi. Mahari, Mayıs 1939'a kadar Vologda Hapishanesi'nde tutulduktan sonra Novo-Ivanovsk Kampı'na sürgün edildi. 20 Ağustos 1947'de Erivan'a döndü, aynı suçtan hakkında soruşturma başlatılıp 10 Kasım'da yeniden tutuklanarak Mayıs 1949'da tekrar sürgüne gönderildi. Bu kez gittiği yer Krasnoyarsk bölgesindeydi.

16 *Çiçeklenen Dikenli Teller* ilk olarak 1971-72'de Antranik Dzarugyan'ın haftalık dergisi *Nayiri*'de (Beyrut) yayımlandı, daha sonra kitap halinde basıldı (Beyrut: Altapress: 1983). Pierre Ter-Sarkissian tarafından *Les Barbelés en fleurs* adıyla 1990'da Fransızcaya çevrildi (Paris: Messidor).

ÖVGÜLER KİTABI'NDAKİ İSİMLERİ VE AMELLERİ...

Romanı incelerken Mahari'nin çalışmasının esaslarına odaklanacak, hikâyeyi ikinci baskıda Mahari'nin gözden geçirdiği, çıkardığı ya da eklediği bazı kısımları derinlemesine inceleyerek tamamlayacağım. Böylece yazarın motivasyonunu anlamak ve romanın yeniden yazılmasının, eleştirmenlerin iddia ettiği gibi "sanatsal" boyutta bir başarı ve gelişme olup olmadığını görmek mümkün olacaktır.

a) *Yanan Bahçeler* bir mevsimde tek bir karakter üzerinde durarak yazılmadı. Mahari'nin karakterlerine dair söyledikleri aşağıdaki gibidir:

Gece demeden gündüz demeden, pazar demeden tatil demeden, eli değilse bile kırk yıldır, onlar hakkında yazayım diye, isimlerini ve amellerini Övgüler Kitabı'na kayıt düşeyim diye kapımı çalmaktan, sormaktan, talep etmekten, emretmekten, her şeyi ona göre ayarlamaktan hiç vazgeçmediler.¹⁷

... Böylece yıllar boyunca peşimi bırakmadılar, nihayet onlarla hesaplaşmaya niyetlendiğim şu ana kadar da peşimdeydiler.

Aslında romanın açılış bölümü (Vanlı zengin bir tüccar olan Ohannes Ağa etrafında gelişir) 1933 gibi erken bir tarihte yazılmış, "Yitik Şehir" başlığıyla yayımlanıp "Kurken Han ve Torunları" isimli tamamlanmamış romanın ilk bölümü olarak sunulmuştu.¹⁸ Mahari sürgünden döndüğünde hikâyesine devam edip ufak tefek değişikliklerle "Yitik Şehrin Geçmişinden Sayfalar" altbaşlığı ve *Vodnatsaynner aykuts* (Meyve Bahçelerinden Gelen Ayak Sesleri) başlığı altında yayımlandı.¹⁹

17 *Ayrıoğ Aykesdanner* (Yanan Bahçeler) (Erivan: Hayasdan, 1966) s. 400-01 bundan böyle Ed. A diye geçecek, *Yergeri joğovadzu* (Toplu Eserler) 4. c. (Erivan: Sovedagan Kroğ, 1979) s. 391-92 bundan böyle Ed. B diye geçecek.

18 Bu bölüm Erivan'da çıkan aylık *Verelk* dergisinde yayımlanmıştır, no. 2-3 ve 4-5 (1933).

19 Bu sayfalar, düzyazılarının toplandığı ve 1956'da yayımlanan *Yeridasardutyayn semin*, s. 403-71'de okunabilir. Hikâyenin sonuna Mahari "1934-1955" tarihlerini düşmüştü. 1933 ve 1955 versiyonları arasındaki en önemli değişiklik baş kahramanın ismiydi: Kurken, Ohannes Ağa Muradkhanyan olmuştu. Ama bu

Mahari'nin eserinde, baştan beri, yutulmuş bir şehir fikri vardır; yeni bir Pompei, her türlü adlandırma imkânının ötesinde, adı konamayan bir facia. Romanda şöyle der: "Evet, bir şehir vardı ve o şehir artık yok. Elli yıllık bir zaman diliminde bir Pompei ve bir Ani daha gelir mi? Bir garip Pompei, bir garip Ani."²⁰ Mahari'nin ifade ettiği şaşkınlık, Pompei için hissetmiş olabileceğimizle Van'ın muazzam bir yıkımın alevleriyle yok oluşu karşısında hissettiklerimizin aynı olduğu gerçeğinden kaynaklanır; Van'la, Van'ın sonuyla ilgili olaylar sanki iki milenyum önce yaşanmış, sanki şehir hatırlanamayacak kadar eski dönemlere aitmiş gibi. Şehrin yazı aracılığıyla "yeniden doğuşu" yalnızca, kıyameti andıran olay bir Felaket olduğu ve bir Felaket karakteristik olarak mutlak bir geçmiş yarattığı için mümkündür. Aynı zamanda, yalnızca yazı aracılığıyla bu "yeniden doğuş", kıyamet "hissi"ne yol açar. Faciayı yazmak, facianın yapıtaşlarındandır.

b) Romanda birbirinden farklı üç kutup olduğunu görürüz. Proust muhtemelen ilk ikisini " taraflar" diye adlandırdı.²¹ Öncelikle Ohannes Ağa Muradkhanyan'ın bulunduğu taraf vardır. Romanın başkahramanlarından olan zengin Vanlı tüccara yazar da yakınlık duyar. Ohannes Ağa neşeli, hovarda bir adamdır, garip ve gelecekte haber veren rüyalar konusunda uzman, varlıklı bir burjuvadan bekleneceği gibi hırslı, büyük ihtimalle eğitimsiz olmasına rağmen Van ve kaderi hakkında uzun uzadıya nutuk çekecek kadar sağduyudan nasibini almış biridir. İlk bölümlerde "devrimciler" in haraç kesmesine ne kadar kızdığını, erkek kardeşi Mikho'yla birlikte eşek sırtında şehre gittiğini, çocuğunun doğumuyla nasıl coştüğünü görürüz. Bu da okura ailesini, karısı Satenik'i, annesi ve çocuklarını (romanın sonunda ikisi Van'ın savunmasında görev alacaktır) ve kendisi gibi

aynı zamanda, ilk bakışta aralarında ortak bir nokta yokmuş gibi görünse de, yazar Kurken Mahari ve kahramanı Kurken arasındaki garip yakınlığa işaret eder. Bu yakınlık, örneğin Silva Bodosyan'ın yorumunda gördüğümüz gibi, karaktere ilişkin (pek çok şeyin yanı sıra açgözlülüğü hususunda) ahlakçı görüşleri de çürütür. Mahari'nin romanında "devrimciler"i hedef alan şiddetli eleştiriler de vardır, ancak ciddi boyutta bir "sosyal eleştiri" yoktur.

20 Ed. A, s. 402, Ed. B, s. 393.

21 Proust'un *Du côté de chez Swann* adlı eseri İngilizceye *Swann's Way* diye çevrilmiştir. [Eser Türkçeye *Swann'ların Tarafı* olarak çevrilmiştir. (ed.n.)]

haraç tehdidinde maruz kalan diğer tüccarları, meslektaşlarını tanıma fırsatı verir. Ohannes Ağa'nın bulunduğu tarafa erkek kardeşleri de dahildir. İçlerinden biri İstanbul'da yaşar ve burada "yüz kızartıcı" bir hastalıktan ölür.

İkinci kutup Mıkho'dur. Mıkho, ailenin köydeki arazisiyle ilgilenmekte ve ağabeyinin evinin ihtiyaçlarını tedarik etmektedir, ancak pazardan kendi istediklerini alabilmek için ağabeyinin maddi desteğine ihtiyacı vardır. Bununla birlikte kardeşlerin en ilginç olanı, hiç şüphesiz, romandaki rolünden ötürü Kevork adındaki üçüncü kardeşidir. Eskiden öğretmen olan Kevork alkole aşırı düşkünlüğü yüzünden işini kaybetmiş, devrimcilerin gizli kapaklı işlerini yürütür olmuş ve toplum tarafından aşağılandığı için onu terk eden karısı Verjin gibi o da karısından vazgeçmiştir.

Ohannes Ağa'nın tarafından sonra Mihran Manaseryan'ın tarafı vardır. Bu karakter romanın sonlarına doğru ortaya çıkmasına rağmen, esas kişilerden biri olur ve Ohannes Ağa kadar önem kazanır. Mihran etkileyici bir karakterdir, çünkü Mahari ona kendi öz dayısı Dikran'ın özelliklerini verir. Mihran hizmetinin karşılığı olarak devrimci arkadaşlarından aldığı para sayesinde çevresindeki araziyle birlikte edindiği artık kutsal sayılmayan Kheka manastırının "başrahibi"dir. Devrimcilerin arkadaşıdır, onları kendi mülkünde ağırlar, yolculuklarıyla ilgili yardımda bulunur. Çocukluğunun neredeyse tamamını dayısının, yani babasının yerine geçen ve şeytanın aleti olan adamın yanında geçiren Mahari, Mihran aracılığıyla, son derece yakın olduğu yerleri ve kişileri yeniden yaratır. Mahari romanda Mihran'ın (romanın ilk versiyonuna göre) devrimcilerin güçlü manevi babası Aram'ın (Manukyan) kışkırtmasıyla kayınbiraderini öldürdüğü sahneyi iki defa kısaca anlatır.

Mihran'ın tarafı ayrıca romanda önemli rol oynayan iki Türk karakteri de içerir. Bu karakterler Müdür Kemal ve karısı Nana'dır. Müdür, Mihran Manaseryan'ın arkadaşıdır; manastırın yakınındaki evini ziyarete gider. Mahari'nin okurlarını utandıran şeylerden biri, romanda önemli bir yer işgal eden tek Türk'ün "erdemli" diyebileceğimiz bir adam oluşudur. Bu durumun romanın yalnızca ilk ver-

siyonunda olduğunu da belirtmeliyiz. Okur, 1915'te çok az sayıda "erdemli" Türk bulunduğunu büyük ihtimalle biliyordur. Bununla birlikte, tarihi ve ailevi anlatılarda, Ermeni aileleri veya –nihai ve kaçınılmaz olarak resmi görevlerine son verilene kadar– koca bir şehir ve vilayeti koruyan kişilerin isimleri unutulmamıştı. Mahari bu Türklerden birini betimlemeyi tercih etmişti. Belki de bu kasıtlı bir tercihti. Ama bir roman yazarının tercihiydi. Ve Türkler arasında "erdemli" insanlar gerçekten vardı. Bunu Mahari'nin "mesaj"ı olarak kabul edelim.

Romandaki üçüncü kutup devrimcilerin kutbudur; Aram, İşkhan ve onlar kadar olmasa da bir ölçüde Vramyan'ınki.²² İlk ikisi partinin birimlerini örgütleyip bir silahlı direniş hücresi kurmak üzere Van'a gelen Kafkasyalı Ermenilerdir. Üçüncü karakter olan Vramyan, Vanlı Ermenilerin Meclis-i Mebusan'daki (1908'den sonra) temsilcisidir. Mahari'nin bu karakterleri nasıl ele aldığı malum. Mahari'nin partiyi eleştirme sebeplerini özetlemek yeterli olacaktır. Öncelikle, devrimci partinin bu ismi hak etmediği gerçeği var ortada. Osmanlı Ermenilerini zalimin boyunduruğundan kurtarma işini üstlenmişti, ancak bu kurtuluş yolunda bir tek etkili eylemde bulunamamıştı. Çalışmalarını, ülke içinde geçerli olan sert koşulları gerçek anlamda bilmeden dışarıdan sürdürüyordu. Silah tedarik edeceğine söz vermesine rağmen, Van halkı partinin bu temel görevi bile yerine getiremediğini gördü.²³ Özetle "kurtuluş" ideolojisi bütünüyle gösterişten ibaretti. Belki kasıtlı bir kandırmaca değildi ama ortada

22 İlk iki liderin yaptıkları gayet iyi belgelenmiştir ama Vramyan'a dair çok az şey yazılmıştır. Bir istisna olarak bkz. Hagop Siruni, "A. Vramyan," *Hayrenik Am-sakir* 3 (Haziran 1925) s. 43-55.

23 Bu son noktada başvuru kaynağım, Van savunmasının askeri idaresini üstlenen Armenak Yegaryan'ın anıları, *Armenak Yegaryani huşeri* (Kahire: Nor Asdğ, 1947), bundan böyle Yegaryan, *Anılar* olarak anılacaktır. Sayfa 194'te şöyle der: "Daha sonra fark ettik ki Taşnakların yalnızca 133 maveri ve 150 revolveri var. Şaşkına dönmüştüm. Yıllarca 'halkı silahlandırma' bahanesiyle içeride ve dışarıda Ermenileri haraca bağlayan 'savaş odaklı parti' bu muydu? Ama o kadar acımasız olmamalıydık. Taşnaksutyun'un sahip olduğu silahların büyük kısmına, Aram'ın yol açtığı kriz ve Davo'nun ihaneti sebebiyle hükümet tarafından el konmuştu. Peki bu olaylardan sonra ne olmuştu?... Sessiz kalmak en iyisi."

bir aldatma olduğu belliydi. Bu durum olayların farklı bir yönde gelişebileceği anlamına gelmiyor elbette. Hayır, yaşananlar kaçınılmazdı. Ama Mahari'nin gözünde böyle bir aldatma katlanılamazdı, özellikle de partinin halka korku salarak hükmetmesiyle birlikte düşünüldüğünde. Başka bir deyişle, parti üyelerinin eylemleri ve gerçek kurtuluş mücadelesinin şartları arasında hiçbir bağ yoktu.

Romancının önyargısı ve romandaki yaklaşımıyla tutarlı bir şekilde, partinin faaliyetleri olarak tasvir edilen şey, Van halkının bizzat tanık olduğu şeylerdi, yani haraç kesme, içeriye dönük misilleme, Ermenilere karşı "terörist" eylemler, cezalandırmalar, istenmeyen üyelerin ihraç edilerek düşmanlaştırılması. Mahari'ye göre Van direnişi, devrimci partinin ya da Van'daki baş temsilcisinin herhangi bir katkısı olmaksızın Van halkı tarafından örgütlenip gerçekleştirildi. Mahari'nin bu politik eşkiyalığa karşı hırçınlığı onu, devrimcileri eylemlerinin doğruluğu konusunda şüphe ve endişe besleyen insanlar olarak tasvir etmekten alıkoymadı. Mahari'nin kıyasıya eleştirdiği Aram bile, sadece, bir açmaz karşısında kaygı ve telaşa kapılan bir insan olduğu için güçsüzdür. Mahari'nin, zaman zaman taşlama ve eleştirilerinde acımasızlığın ölçüsünü fena halde kaçırdığı görülür, mesela yeni kurulan Van savunma komitesi Aram'ı kibar bir dille başından savdığında yaptığı gibi.²⁴ Diğer pasajlarda bu tavrı çok daha belirgindir, Aram'ın korkularından ve korkaklığından daha açık bir dille bahsedilir. Kuşku, korku, politik zayıflık, tüm bunlar Aram'ın başlıca özellikleridir. Partizan olarak yaptığı her şey ona anlamsız görünür. Bir savaşçı gibi ölmeyi bile becerecek durumda değildir. Mahari'nin Aram'a karşı tavrı budur. Ben de okura gerçek Aram Manukyan'ın Van savunmasında oynadığı role adanmış kitap ve makalelere başvurmasını salık veriyorum.²⁵

24 Ed. A, s. 483; Ed. B, s. 475-76. Bu sahne aslında Armenak Yegaryan'ın anlatıklarına çok benzemektedir, bu da Mahari'nin romanını yazarken Yegaryan'ın anılarını elinin altında bulundurduğunu göstermektedir. Bkz. Yegaryan, *Anılar*, s. 198.

25 Taşnak bakış açısıyla yazılmış en iyi referans Onnik Mikhitaryan'ın anlatımıdır, "Vani inknaşdhanutyunu" (Van'ın Öz Savunması), *Hayrenik Amsakir*, cilt 2-3 (Nisan 1924-Mayıs 1925). Onnik Mikhitaryan olayları günbegün kaydeden bir

c) Romanın geçtiği dönem, 1908'den önceki belirsiz bir tarihten Van'ın tahliye edildiği Temmuz 1915'e kadar uzanır. Mahari'nin gözünde tahliye Van'ın sonudur. Okurun bildiği gibi Vanlı Ermeniler tehcir edilmedi. 20 Nisan'dan 16 Mayıs'a kadar şiddetli Türk saldırısına direndiler. Rus birliklerinin (önlerinde Ermeni gönüllülerle) varışıyla saldırganlar ve Türk nüfusu kaçmak zorunda kaldı. Ancak, Rus egemenliği altında iki buçuk ay süren özerk yönetimin ardından şehri boşaltmaları emredildi. İlk tahliye çok kötü şartlar altında gerçekleşti: Kalabalık kabile Kafkasya yolunda örgütlenmiş Kürt çeteleri tarafından defalarca saldırıya uğradı ve ciddi kayıplar verildi. Ermeniler buna rağmen, Rusların şehirde kalacağı umuduyla, 1916-18 yılları arasında Rus ordusunun peşinden birkaç defa Van'a geri döndüler. Ancak her defasında ümitleri acı bir şekilde yıkıldı.²⁶

vakanüvis görevini üstlenmişti. Vakayinamesi kitap olarak basılmış, daha sonra İngilizceye çevrilmişti. Ayrıca bkz. *Aramı, Mahvan hisnamyagin artiv* (Aram, Ölümünün Ellinci Yılı Vesilesiyle) (Beyrut: H. H. Taşnaksutyun, 1969) özellikle Arşaluy Asdvadzaduryan tarafından yazılmış biyografik makale için, s. 76-86. Mahari'nin tarihsel gerçeklikten saptığı açıkça görünse de, Yegaryan'ın, Aram Manukyan'ı, Arşaluy Asdvadzaduryan kadar yüceltmesi de en azından ilgi çekicidir.

- 26 Van direnişi ve 1915'ten sonraki yıllarda mültecilerin çilesi üzerine çok sayıda çalışma mevcuttur. İngilizcede bkz. Richard G. Hovhannisian'ın *Armenia on the Road to Independence*, 1918 adlı eserinin "Deliverance and Evacuation of Van" bölümü (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967) s. 55-57 ve Central Executive of the General Society of Vasbouragan tarafından 1980'de iki bölüm halinde yayımlanan *The Defense of Van*. 1. Bölüm: "An Account of the Glorious Struggle of Van-Vaspouragan", s. 129 (Mikhitaryan'ın *Hayrenik Amsakir*'de yayımlanan yazı dizisinin çevirisi) ve 2. Bölüm: Haig Gossoian'ın [Haygaz Kosoyan] "The Epic Story of the Self-Defense of the Armenians in the Historic City of Van", s. 62. Her iki bölüm de William Saroyan'ın önsözüyle Samuel S. Tarpinian tarafından çevrilmiştir. Fransızcada ise olayların hemen ardından kolektif bir çalışma yayımlanmıştır, *La Défense héroïque de Van* (traduit de différents journaux arméniens) (Cenevre: Drochak, 1916). Birinci ağızdan tanıklıklar arasında Armenak Yegaryan'ın *Anılar*'ı ve daha geniş bir bakış açısı için *Van-Vasburagani abriyan herosamardi dasnhinkamyagin artiv*, 1915-1930 (Van-Vasburagan'daki Destansı Nisan Mücadelesinin On Beşinci Yıldönümü Vesilesiyle) (Venedik: Mikhitaryan, 1930) vardır. Bu çalışma, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Van'ıyla, 1915 direnişiyle ve tahliyenin ardından Vanetsilerin akıbetiyle ilgili yazılmış en eksiksiz anlatılardan biridir. Dahası, bil-

Kurken Mahari doğduğu şehre bir daha hiç dönmedi. Onun için Temmuz 1915, doğduğu dünyanın bütünüyle darmadağın olmasını temsil ediyordu. Ama bu dünya hiçbir zaman ayrı tasavvur edilmez. Sonuç olarak, Ermeni halkının o parçasını yok eden genel parçalanmanın yalnız bir kısmıydı ve bu yüzden Van'ın sonu, Felaket'ten bağımsız ele alınamaz. *Vanetsilerin* saldırganlarına karşı gösterdikleri kahramanca savunma hesaba katıldığında bile, geri dönüşü olmayan büyük yıkımın ayrılmaz bir parçasıdır bu.

Mahari'nin romanın ilk versiyonunda çarpışmayı, mücadeleleri ve çarpışma mevzilerini asla betimlemediği de belirtilmelidir. Çarpışma arka planda, perde arkasında kalır ama yazara karakterlerin tepkilerini, cesur veya utanç verici davranışlarını, zayıflıklarını, arzularını, top ateşine ve ağır bir yenilgiye uğrama tehdidine rağmen kişisel yaşamlarını sürdürme eğilimlerini anlatmak için bambaşka bir fırsat sunar. Felaket'ten önce var olan diğer tüm Ermeni şehirleri, kasabaları ve köyleri gibi Van da bütünüyle tahrip edilmeye mahkûmdur. Mahari cinayetleri ve hunharlıkları anlatarak vakit kaybetmez. Onun tek sorusu, böyle bir şeyin nasıl olduğudur. Sorusunu yalnızca Van'la ve orada yaşanan olaylarla sınırlamadığı açıktır. Felaket vuku buldu; gerisi yalnızca teferruattır. Bu yüzden, "Bu nasıl oldu?" sorusu tarihyazımıyla ilgili bir mahiyete sahip değildir.

TARİHİ KİMİN YAZDIĞINA GÖRE DEĞİŞİR...

Mahari hiçbir zaman olayları açıkça anlatmamış, yalnızca arka planda çağrışımlarla hatırlatmış, ancak bununla yetinmemiştir. *Yanan Bahçeler* bir hiciv romanı veya trajedi olabilir, okur buna karar vermekte özgürdür. En önemli nokta bunun tarihi bir roman olmadığıdır. Burada söz konusu olan Mahari'nin romana dair genel fikridir. Bu fikir tek bir ifadeyle tanımlanabilir: O diyalojik bir roman

diğim kadarıyla, Kurken Mahari'nin babasıyla ilgili kısa bir biyografik bilginin yer aldığı tek kitap da budur (s. 248). Ricat ve 1915-1918 yılları arasındaki müteakip geri dönüş dalgaları için bkz. Armenak Magsabedian'ın aynı kitapta ki makalesi ve Yeğişe Vartanyan'ın *Vasburagani nahanç pürotsi* (Vasburagan'ın Geri Dönüşü) (Boston: Azg, 1920).

yazmıştır. Diyalojik roman, gerçekliğin tamamının ve tüm olayların çift yönlü bir prizma yoluyla sunulmasıdır: “Taraflar” prizması ve diyaloglar prizması, çeşitli söylemlerin sürekli karşı karşıya gelişi. Ben bu çift yönlü prizmanın doğasını ve işlevini ayrıntılarıyla ele alacağım. Van’ın tarihi, devrimci hareket, şehrin kendini savunması ve Ermenilerin akıbetine dair burada daha önce söylenenlerin, ancak bu ikili kırılma sayesinde, Ohannes Ağa, Mihran Manaseryan ve diğer karakterlerin tanıdık çevresinde ortaya çıktığı belirtilmelidir. Bu da tek bir görüşü bile yazarla özdeşleştirmenin –en azından usulen– mümkün olmayacağı anlamına gelir. Aksine roman, tüm olası görüşlerin; aktörlerin, nihai facia vuku bulana kadar durumun günden güne kötüye gidişini yaşayan ve deneyimleyen kişilerin görüşlerinin düzenli ve sistematik bir sunumudur. Bu sebeple romanda ifade edilen herhangi bir fikri yazara (Mahari’nin birçok eleştirmeninin yaptığı gibi) atfetmek abestir; ne Amerikalı hekim Ussher’inkini, ne Aram veya İşkhan’inkini, ne ayaklı gazete Gandoyan’inkini, ne de Ohannes Ağa’ninkini. Neden cellat Cevdet’in görüşleri de olmasın? Her biri, yazarın yer vermesi gereken kendi bakış açısına veya görüşe sahiptir. Sonuç olarak romanın tüm sorunu, janrları çoğaltmak, bu çeşitli bakış açılarının kendilerini ifade edebileceği karşılaşmaları ve durumları kolaylaştırmak olmuştur. Bizim ele aldığımız eser, perspektivist bir romandır. Mahari, romanın özünde perspektivist olduğunu söyleseydi belki de kendi çizgisinin dışına çıkmış olurdu.

Burada ne iddia ettiğime dair bir tek örnek vereceğim, belli başlı örneklerden biri, çünkü Mahari’nin diyalojizminin “felsefi” niteliğini de içerir. Bu sahne romanın sonunda yer alır: Ohannes ve Kevork kardeşlerin son karşılaşması. Bu sahnenin hemen ardından Kevork dışarı çıkar ve barikatlarda saçma sapan, anlamsız bir şekilde ölür. Tartışma bir kez daha Van ve bu adın ne ifade ettiği üzerinde döner. Roman boyunca çeşitli tartışmaların değişmez konusudur bu: Vanetsi, Vanlı bir Ermeni olmak ne anlama gelir? Bu soruya bir yanıt bulmamız gerekir, çünkü biz burada yaşıyoruz ve bizim burada yaşamamız bir itikat konusuna, anlamamız gereken bir şeye dönüşür. Bir başka deyişle soru, Van’ın “öz”ü, tarihteki yeri, onun “evlatlar”ı ve

“temsilciler”i için ne ifade ettiğiyse ilgilidir. Konuşma daha sonra “tarih”in kendisinin anlamına yönelir ve Kevork, İbrahim’den İshak’a, Yakup’tan Aram’a uzanan bir soyağacından bahsetme gereği duyar:

“Aram mı?” diye sordu Ohannes hayretle.

“Neden bu kadar şaşırırdın? Tarihte de tarihin dışında olduğu gibi yüzlerce Aram vardır.”

“Tarihte derken ne demek istediğini anlıyorum ama ‘tarihin dışında’ ne demek oluyor Allah aşkına?” Ohannes Ağa soruyu daha da irdellemek istedi.

“Pekâlâ açıklayayım. Örneğin, Aram Paşa var (...) ve bir de Aram Sabuncıyan var, değil mi? (...) Hoşumuza gitse de gitmese de Aram Paşa tarihe aittir, ama yine bir Aram olan Aram Sabuncıyan tarihe ait biri olarak telakki edilemez.”

“Anladım. Şimdi şunu söyle o halde: Sen ve ben, biz tarihe ait miyiz, değil miyiz?”

“Duruma göre, tarihi kimin yazdığına göre değişir.”²⁷

Mahari “tarihe ait olmayanlar”la, tarihin dışındakilerle ilgilenir. Bu artık romana özgü bir teknik (yazarın tarihe, tarih dışı karakterlerin prizmasından bakmasını sağlayan bir teknik) olmaktan çıkmıştır. Bu bir ilkedir ya da belki daha doğru bir ifadeyle romana özgü bir felsefedir. Tarihle ve Aram örneğiyle ilgili bu söylenenlerde yine somut bir işleme vardır ama acı bir tonda. Görüşlerin çokluğu, kelimelerin çarpışması, süregiden olaylar üzerine bitmek bilmeyen konuşmalar da “tarih”tir ama başka bir tarih, tarihçilerin tarihinden çok farklıdır. Hiç kimse olayların akışını değiştiremez, biz onu beğensek de beğenmesek de Aram bile bunun bir parçasıdır. Biz (Ohannes ve Kevork) olaylarda yer almayız ve üzerlerinde hiçbir zaman tesirimiz olmayacak. Bununla birlikte Olay, bizim vasıtamızla olduğu şeye dönüşür, çünkü Olay’ı adım adım takip ediyor, hakkında namütenahi konuşuyor, kelimelerimiz ve evet, bakış açılarımızla ortaya çıkartıp meydana gelmesini sağlıyoruz. Her şey göz önüne alınırsa, tarihçilerin bile –ileride Van’ın “kahramanca savunması” hakkında yazdıklarında– tek yaptığı bizim sohbetimize katılmak olacak. Bizim

27 Ed. A, s. 504; Ed. B, s. 495-96.

ifadelerimizi devam ettirecek, bunları biraz daha bilimsel ve belgesel bir yöntemle tekrar edecek, fikir alışverişimizin artılarıyla eksilerini sonsuz biçimde çoğaltacak, tarihin diyalojizmini öveceklerdir.

DAVO'NUN İHANETİNE İLİŞKİN RESMİN TAMAMI GÖZÜNÜN ÖNÜNE GELİYORDU...

Diyalojizm romana özgü bir ilke ve bir dünya görüşüdür.²⁸ Mahari bu ilkeyi uygulayarak olayların, kahramanlar arasındaki, ciddiyeyle ironinin sürekli yan yana olduğu, farsla trajedinin bulunduğu bir bitimsiz sohbetin süzgecinden geçmesini sağlar. Fakat kahramanlar herhangi bir diyalojizmden bağımsız olarak, “tarih”e ait “birinci sınıf” aktörler ise bu yöntem biraz müphem bir hal alır. Aram ve İşkhan “şahsen” sahnede olduklarında hangi diyalojizm uygulanabilir? Bu yüzden, şu durumda bile, Mahari’nin diyalojik ilkeyi hasar

28 “Diyalojizm” terimini doğrudan Julia Kristeva’dan ödünç aldım. Bu terimle ilk olarak, Mikhail Bakhtin’in *Problemy poetiki Dostoievskogo* (2. baskı, 1929) adlı eserinin, *La poétique de Dostoïevsky* (Paris: Seuil, 1970) adıyla yayımlanan Fransızca çevirisine yazdığı önsözde (“Une poétique ruinée”) karşılaştım. Diyalojizm her şeyden önce romanın söylem çatışması olarak düzenlenmesidir. Söylemsel boyuta belli bir dikkat gösterilmesinden oluşur. Burada Bakhtin’in romanın diyalojik doğasıyla ilgili teorisini kendi bütünlüğü içinde ele almamız şart değildir. Açıkçası tamamen aynı olmasa da benzer kategoriler yaratmak için Mahari hakkındaki bu çalışmayı fırsat bildim. Mahari’nin romanında neler olduğunu anlamak açısından gerekli gördüğüm kavramsal bir çerçeve oluşturdum. Bu kavramsal çerçeve, romanın kendisinden, romanın ortaya attığı sorunlardan, tarihle yüzleşmesinden, kurgusal anlatı ve tarihsel tanıklık arasındaki temel farklılıktan ortaya çıktı. Felaket daima kapıdaydı, vuku bulan ancak hiçbir zaman açığa vurulmayan Felaket. Bunun başlıca sebebi süregiden monolojizmdir ki bu da düpedüz naif yorumlar, söylemin had safhada politikleştirilmesi ve “propaganda savaşı” anlamına gelir. Bu özellikler tam da buna mahsus bir kavramsal araştırmaya layıktır. Sonrasında bu yeniden inşanın Mikhail Bakhtin’e veya Julia Kristeva’ya ne borçlu olduğu her daim sorulabilir. Bu arada Silva Bodosyan, Mahari’nin “çok seslilik”inden ve “düzyazısının diyalojik doğası”ndan (“diyalojik” teriminin Ermenicedeki karşılığı *dramakhosagandır*) bahseder, ancak Bakhtin’e açıkça göndermede bulunmaz ve diyalojizm ile bir bütün olarak roman tasarısı arasında bağlantı kurmaz, özellikle tanıklık anlatısının dönüşümü bakımından (*Kurken Mahari*, s. 202-03).

görmekten nasıl koruduğunu incelemeliyiz. "Tarihi roman"a özgü yetersizliklerin üstesinden gelmesini sağlayan yöntemler nelerdir?

Burada romanın, Davo'nun ihanetini konu alan 14. Bölüm'ünden bahsedeceğiz. Van'daki devrimci hareketin en iyi bilinen olaylarından biridir; 1908'in başlarında yaşanmıştır. Davo (David), Aram Manukyan'ın en yakın çalışma arkadaşlarındandı. Yeraltı teşkilatının faaliyetlerine dair her şeyi ve özellikle de silahların nerelerde saklandığını biliyordu. 1907'nin sonunda, onu devre dışı bırakıp nişanlısını elinden almaya kalkan Aram'la ilişkisini aniden ve hidetle kesti. Davo'nun suçlamalarını kabullenmeyen parti, onu bertaraf etmeye karar verdi. Ancak geçmişteki hizmetleri nedeniyle onun icabına bakmak istemedikleri de belliydi, üstelik bunu yapmak için geçerli bir sebepleri de yoktu. Davo bir fırsatını bulup gözetimlerinden kaçmış, Türk polisine gitmiş ve bildiği bütün sırları anlatmıştı.²⁹ Bu korkunç bir olaydı, çünkü militanların yıllardır gizlice şehre soktukları ve bu uğurda yüzlerce kişinin canından olduğu silahları kaybetmişlerdi. Van'daki Ermeni mahalleleri aylarca kuşatma altında tutulmuş, didik didik aranmış, yağmalanmıştı. Yüzlerce kişi tutuklanıp işkence görmüştü. Mahari romanda bu anlatıyı yalnız ihanetle sınırlamış, Van sakinlerinin maruz kaldığı korkunç sonuçlarına değinmemiştir. Belli ki onun ilgilendiği tek nokta Aram'ın bu olayda oynadığı iddia edilen gülünç roldür. Bununla birlikte, ihanet anlatısı, romana özgü karmaşık kuralların yapısal çerçevesine müdahale eder. Şimdi bu konuyu tarif etmeye ve tartışmaya çalışacağım.

29 Olayları "Armenagan" versiyonuna göre aktardığım gayet açık, bkz. Armenak Yegaryan, *Anılar*, s. 147-48. Mahari partinin anısına ömrünün sonuna dek sadık kalmıştır. Hampartzum Yeramyan daha dikkatlidir. Davo olayının aynı versiyonunu anlatır ama, "en azından insanlar böyle söylüyor," diye eklemiştir. *Huşartzan Van-Vasburaganı* (Van-Vasburagan Anıtı), 2 cilt. (İskenderiye: Kasabyan, 1929), 2. cilt, s. 77-78, bundan böyle *Huşartzan* diye anılacak. Vahan Papazyan ise anılarında bu olayın büsbütün farklı bir versiyonunu anlatır. O bir "nişanlı"dan hiç bahsetmez. Bu versiyonda, Davo zavallı bir kıza tecavüz etmiş (ya da ilişki yaşamış), kız hamile kalmıştır. Bu yüzden de komite Davo'yu cezalandırmaya karar vermiştir. Bkz. Goms [Vahan Papazyan], *İm huşarı* (Anılarım), c. 1 (Boston: Hayrenik, 1950), s. 509-11. Aynı bölümde (ve yine Taşnak bakış açısıyla), ayrıca bkz. Levon Meloyan, "Davoyi tavacanutyuni" (Davo'nun İhaneti), *Hayrenik Amsakir* 1 (Temmuz 1923): 49-60.

Mahari'nin bu anlatıyı eklediği bölüm, Kheka Manastırı'nın pastoral ortamında geçer. Mihran Manaseryan manastırın sahibi ve sakinidir. Bölümün "şimdiki zaman"ı, güneş tutulmasından bir önceki gün yaşanan bir hadisenin hemen sonrasındır: Hadise, Mihran'ın Türk müdürün genç karısı Nana'ya karşı duyduğu cinsel arzu patlamasıdır. *Fedailerden* oluşan küçük grup, Aram'dan kuşku duyduğunu ya da ondan hoşlanmadığını dile getirmekle suçlanan üyelerinden birinin tasfiye edilip edilmemesiyle ilgili karar vermek üzere bu "sayfiye yeri"nde, Aram ve İşkhan'ın çevresinde toplanmıştır. Olay muhtemelen 1914'e, Davo'nun gerçek ihanetinden yıllar sonraya yerleştirilmiştir. Romanın Aram kadar "tarihi" karakterlerinden biri olan diğer grup lideri İşkhan düşünüp taşınır ve Aram'la dayanışmasını bozar, ancak grubun üyelerinden birinin tasfiye edilmesi kararına karşı tek söz etmez. Böylece yavaş yavaş Mahari o sahneyi İşkhan'ın bakış açısıyla görür ve bölümün sonuna dek de bundan vazgeçmez. Kuşku İşkhan'ın zihnini de kemirmektedir:

Eylemleri doğru mu, yanlış mıydı? Musa kendi halkının gözünde neyi temsil ediyorsa, onlar da kendi halklarının gözünde aynı şeyi temsil edebilecek ve onları Vaat Edilmiş Topraklar'a götürebilecekler mi? Osmanlı Bankası vakası, Khanasor, bir paşaya suikast, bu tek tek kısımların toplamı Türklerin boyunduruğundan milletçe kurtulmaya temel teşkil eder mi?³⁰

Burada ifade edilen kuşku, en genel kuşkudur. Devrimci bir lider aniden, Ermeniler arasındaki düşmanlarının yapabileceği şekilde, kendi eylemlerine dair radikal bir sorgulamaya girer. Elbette ki İşkhan'a atfedilen kuşkular, Armenaganların ve onların mirasını devralanların Taşnaksutyun'a karşı her zaman yönelttikleri şiddetli eleştirinin tekrarından başka bir şey değildir. Buradaki kuşkuların tek özgün yanı, Mahari'nin bunları bir Taşnak liderinin zihnine sokmasıdır. O sırada Aram böbürlenerek konuşmaktadır. Bu bağlamda, İşkhan aniden Davo'nun ihanetini hatırlar. Netice itibarıyla olayın

30 Ed. A, s. 289. Khanasor, 1892'de Taşnak *fedailerinin* bir Kürt aşiretine cezalandırma amaçlı bir baskın yaptığı yer ve o günden beri de büyük kahramanlık deyince akla gelen isim.

yeniden anlatımı doğrudan, örneğin yazarın anlatıcı konumuna geçişiyle değil, İşkhan'ın bilincine çarpıp kırılması aracılığıyla'dır ki, bu da olaya en azından ikili bir çatı verir. İlk olarak, *fedailerin* toplanması Türk müdür Kemal ve karısı Nana'nın Kheka'yı ziyaretinin anlatıldığı bölümle çerçevelenir.³¹ İkinci olarak, ihanet ve anlatısı, Aram'ın grup içindeki yeni bir kara koyunla ilgili attığı nutuk sırasında araya karışır.³² Davo bölümü bittikten sonra İşkhan'a döneriz, çünkü olay, İşkhan'ın kendi kendine sürdürdüğü bir diyalog şeklinde, onun bakış açısıyla aktarılır:

Tüm bu hikâye İşkhan'ın aklını sık sık kurcalıyordu. Dilden dile dolaşan hikâyeler, varsayımlar ve kişisel tahminler yoluyla birtakım sihirli görüntüler art arda geri geliyordu sanki. Şimdi bir kere daha, yeni bir hainin akıbetini belirlemek üzere Aram'ın etrafında dönüp duran bir açık hava toplantısı yapılıyorken, Davo'nun ihanetine ilişkin resmin tamamı İşkhan'ın gözünün önüne geliyordu.³³

Dilden dile anlatılanlar, tahminler ve varsayımlar hikâyeye gereken tutarlılığı verir; mesele halkın hayal gücüyle iyice pekişmiştir veya belki de İşkhan'ın hayal gücüyle. Her halükârda, İşkhan gerçekte ne olup bittiğinin fazlasıyla farkında olsa da yaygın söylentiler üzerine düşen görevi yerine getirir. Burada da yine diyalojik ilkenin romanda nasıl uygulandığı görülür; bu sefer dolaylı bir anlatı ve karakterin kafasında sürdürdüğü bir diyalog vasıtasıyla. Yani asıl olay bireysel bilinç ya da daha doğrusu eleştirel (ancak sessiz) bir söylemin, çoklu kırılmalara bağlı prizması vasıtasıyla sunulur, zira bilinç bu olayı yalnızca söylenti şeklinde almış ve tahminler, varsayımlar ve hayal gücü yoluyla ona yeni bir şekil vermiştir.

Bölümün sonunda alaycı ton öne çıkar ve bu da yine İşkhan'a ait şüpheler şeklinde görülür. Müjdeyi yaymak amacıyla yola çıkan

31 Ne yazık ki mevcut bağlamda, Davo hadisesinin "cinsel" yönünü ve bunun Mihran ile Nana arasında cinsel bir şeylerin yaşandığı bölümle ilişkisini kuramıyorum. Mahari'nin tasvir edip birbiriyle ilişkilendirdiği her iki durumda da ortada bir ihlal olduğu açıktır.

32 Ed. A, s. 292-303.

33 Ed. A, s. 303.

oğullarının gidişini izleyen annelerin acısını düşünür; o gençlerin çoğu başarılı olamamıştı “ve bu yolun adı özgürlük yoluydu.”³⁴ Bütün bunlardan nasıl bir sonuç doğar? Avrupa ülkeleri yardıma koşar ümidiyle bir ateş yakmak istemişlerdi. Ancak Kızıl Sultan II. Abdülhamit’e karşı eylemlerinde acıklı bir şekilde başarısız oldular. “Doğdukları yerleri terk ettiler, ancak atayurtlarına herhangi bir faydaları olmadı. Büyük bir dava uğruna ülkeye girdiler ama aptalca politikaları onları kardeş katili şeytani Kabillere dönüştürdü.”³⁵ Mahari daha sonra bu satırları çıkarmıştı. Bu satırların devrimci hareketi –bunun bir “ulusal kurtuluş” hareketi olmayı arzuladığının tamamen farkında olarak– genel ve incelişsiz bir biçimde mahkûm etmenin tekrarı olduğu açıktır. Bir Felaket’le sonuçlandığını bildiğimiz için, Mahari’nin bu harekete hesap sormaya hakkı olduğu da açıktır. Mahari, devrim hareketinin faydaları ve sonuçlarına dair şüphelerini İşkhan’ın aklına soktuğunda, Felaket’e, büyük yangından farksız nihai olaya yol açacak her şeyi, politik bir altmetin olmadan değerlendirir. Diyalojizm, olayları “depolitize” eder ve böylelikle Felaket’in olası bir yorumuna kapı açar. Romana özgü bir ilke ve bir dünya görüşü olarak diyalojizm, olayın bütününe dönüştürür ve partizan tartışma kalıbından çıkartır. Kurtuluş hareketinin yerindeliğini veya haklılığını göstermeye ilişkin tüm partizanca tartışmalar ise, aksine, facianın üstünü örtmeye, görmezden gelmeye ve içeriğini yok etmeye katkıda bulunur. Böylece romana özgü diyalojizm Felaket’le doğrudan ilişkilidir. Belki de böylesi bir Felaket’e yol açmak için bir tuzak veya vesiledir bu.

AH KABİL, REZİL, SEFİL KABİL...

Şimdi size olayların kurgusal kırılma tekniği yoluyla gerçekleştiği diğer bir diyalojizm örneği sunmak istiyorum. Bu da romandaki başlıca sorulardan birine odaklanmamızı gerektirecektir: babanın öldürülmesine. Bu örnek Mihran karakterinin etrafında döner ve

34 Ed. A, s. 305. İkinci baskıdan çıkartılmıştır.

35 age. Bu kısım da ikinci baskıdan tamamen çıkartılmıştır.

gözlerin onun üzerinde olduğu birçok sahneye dayanır. Sahnelerden biri, Türklerin bölgeyi terk etmesinden sonra, Rus işgali altındaki kısa özerklik dönemi (Mayıs-Temmuz 1915) esnasında, Mihran'ın Kheka Manastırı'na gittiği o iç burkan bölümdür. Mihran cesetler, vahşi köpekler ve sağ kalıp aklını kaçırmış bir garip bunak ihtiyar dışında kimseye rastlamadığı bomboş, harabeye dönmüş, yakılıp yıkılmış köylerden geçer.³⁶ Mahari'yi paylayacak kadar şuursuz eleştirmenler de vardı, çünkü Mahari'nin bu yıkım ve katliam sahnelerini "sahnelerin kendisi için" değil, roman karakterine dayanılmaz bir deneyim yaşatarak onu "cezalandırmak" için anlattığını iddia ettiler. Bu absürd paylama, yine de bir şeyleri açığa çıkarır. Bu eleştirmenlere göre Mahari'nin, Ermeni köylerindeki katliamları ve yıkımı bunları ifşa etmek, bir ithamda bulunmak için anlatmış olması gerekirdi. Gerçek şudur ki, romanda ifşa ve ithama dair tek bir kelime yoktur. Yukarıda sözü edilen eleştirmenlerin romancıdan beklentisi, tanıklık ve kanıtlara dayanan bir söylem daha sunmasıydı, oysa Ermenilerin seksen yılı aşkın süredir Felaket'e dair verdikleri tek edebi yanıtı bu.³⁷ Ancak roman ne yasal bir kovuşturmadır ne de yazarın kendi ahlaki öfkesini ifade etmiş olabileceği ders çıkarılacak bir masaldır. Bu arada diyalojizm ilkesinin, tekrar tekrar kanıtlama yönündeki bu yıkıcı isteği geçersiz kıldığını anlamalıyız. Ölüm, sakatlanmalar ve sefalet bir tanıklık daha temin etmek adına sunulmuş değildir. Bunlar Mihran'a hitap eder ve hepsini bizzat yaşamış olan, bunlarla yüzleşip facianın meşum doğasını anlaması gereken de Mihran'dır.

Van'ım, güzel esmerim, neler oldu böyle, gördüklerine ister inan ister inanma ama artık Van'da Türkler yok, Cevdetler yok, Ağahlar

36 Burada da Mahari'nin yine, Armenak Yegharyan'ın anılarından bir pasajı tekrarladığını görüyoruz: Tümüyle boşaltılmış köylere gelen milisleri (Mart 1916'daki Van'daki ikinci ricat sırasında), Arcag Gölü kıyısında, köydeki herkesin düğüne gittiğini sanan aklını kaçırmış bir kız bulurlar. Bkz. Yegharyan, *Anılar*, s. 281-84. Mihran'ın yolculuğu Edisyon A, s. 589-96; bunamış yaşlı adam (o da ailesinin düğüne gittiğini sanır) s. 590 ve s. 595'te.

37 "Edebiyat ve Felaket" konulu konferanslarımın (Paris, 1993-95) büyük kısmını, Felaket sonrası dönemi niteleyen bir özellik olarak, soykırımın gerçekliğini kanıtlamak için duyulan zorunluluğu anlama çabasına ayırdım.

yok. Zengin ve fakir Türk evleri, daha dün korku salan hükümet binaları ve daireleri şimdi bomboş. Altı vilayet de ayaklar altında ezildi. Anne mi yoksa çocuk mu, efendi mi yoksa hizmetçi mi bakmadan kılıçlarını merhametsizce savuruyorlar. Yüzlercesini, binlercesini öldürüyorlar, yağmıyorlar, insanları tarlalara, dağ geçitlerine, vadilere sürüyorlar ki, şehirlere ölüm kokusu sinmesin, veba ölüme ve yıkıma sebep olan güruhu yok etmesin.³⁸

Mahari, Mihran'la konuşur. Felaket'i tartışır, ona Felaket'in "cihet"ini Felaket'i anlatır. Belki de ömrü boyunca Mihran'la konuşmaktan hiç vazgeçmemiştir. Mahari'yi eleştirenler, birinin babasını öldürenle bir ömür boyunca konuşmanın ne anlama geldiğini acaba anlıyorlar mı? Zira Mahari'nin *Yanan Bahçeler*'i yazması o kadar sürmüştü. Bu tartışmayı yürütmek, düzenlemek, bu tartışmaya kendinden bağımsız, kendi kızgınlığından bağımsız bir şekil vermek için bir ömre ihtiyaç duydu. Bu bizim de yirminci yüzyıl boyunca yaptığımız bir tartışmaydı aslında, özünde baba felaketiyle [*paternal catastrophe*] birlikte, Felaket'in çevresinde dönen bir tartışma.³⁹ Biz de o noktaya doğru mu yol alıyorduk? Bu kadar çok ölüm ve cinayetin amacı bu muydu?

Aniden, Mihran'ın içsel diyalogunun orta yerinde, Mahari, Mihran'ın o ana dek gizli kalmış olan kendi hakikatini –aynı zamanda Mahari'nin de hakikatidir– açığa vurmasını sağlar:

Hayır, Mihran Manaseryan'ın daha fazla yapabileceği bir şey yok. O kendini tecrit edilmiş bir hayata mahkûm etti. Kısacası firar etti. Hakiki bir Taşnak, Aram Paşa'nın sadık destekçisi, *Hayots Tzor* devrimci komitesinin başı, Kheka Manastırı ve müştemilatının efendisi ve yöneticisi, dava adına hiçbir şeyden korkmayan, *kendi kız kardeşini dul, öz yeğenlerini yetim bırakan* Mihran Manaseryan. Kaçacak yeri yoktu artık.⁴⁰

Bu pasaj, Mahari'nin Mihran'ın hakiki kimliğini açığa çıkartarak, onu hayatını sorgulamak ve kayınbiraderinin cinayetini hatırlamak

38 Ed. A, s. 563.

39 "Paternal catastrophe" tabiri, Fransızca "catastrophe paternelle"den geliyor, çevirisi için daha iyi bir karşılık bulamadım.

40 Ed. A, s. 565, italikler benim. Bu pasaj ikinci baskıda tamamen değiştirilmiştir.

zorunda kalacağı bir konuma yerleştirdiği tek pasaj değildir. Cınayetten daha önce iki defa bahsedilmiştir. İlki, romanda Mihran’ın ilk kez görüldüğü rüya sahnesindedir:

Aram Paşa masasında oturmuş, bacaklarını sandalyeye uzatmış. Gözlüğünün bir camı berrak, diğeri siyah. Ellerinden biri normal görünüyor, diğeri ayı pençesini andırıyor. Konuşmuyor, genzini temizliyor; genzini temizlemiyor, sesi bozuk bir plaktan çıkıyormuş gibi. “Ne? (...) İşte bütün mesele bu. (...) Şu an en önemli sorun Armenaganların tasfiye edilmesi.”

Mihran elinde silahla karşısında dururken Aram Paşa bunları söylüyordu.

“Neden o silahı bana gösteriyorsun? Kayınbiraderini de o silahla mı öldürdün? Nasıl? (...) Böyle mi? Karşılığında tüm arazi ve sığırlarla birlikte manastırın tamamı sana kaldı. *Hayots Tzor* artık senin. Politik olarak ünlüsün ve sözlerinin bir ağırlığı var. *Hayots Tzor* komitesinin başısın.”

Revolver artık onun değil, Aram Paşa’nın elinde ve silahı havaya fırlatıp pençeye benzer eliyle yakalıyor.

“Mihran, Mihran,” diyor hafifçe öksürerek, “sen karakersizin teki-sin, iraden yok, zayıfsın. (...) Seni adam yerine bile koymuyorum. Sırf maddi güvence için böyle bir cınayeti nasıl işleyebildin? Kız kardeşini dul, çocuklarını yetim bıraktın. Sen bunu dava adına, disiplin adına mı yaptın? Bize mu-ha-lif olsa da kayınbiraderin iyi bir Ermeni değil miydi?”

“Onu ben öldürmedim,” diyor Mihran, “silahı temizlerken kazayla ateş aldı. (...)”

“Ha ha ha,” diye kakhaha atıyor Aram, “al şu silahla şu listeyi. Armenaganlara ihtiyacımız yok, yerel diplomatlara ihtiyacımız yok. (...) Bertaraf et (...) Bertaraf et, o kadar. (...) Yoksa manastırı, araziye ve sığırları geri alırım. Bana itaat etmezsen, seni *Hayots Tzor* cennetinden sürerim. Ah Kabil, rezil, sefil Kabil.”⁴¹

41 Ed. A. s. 246-47. Aram’ın cınayetin azmettiricisi olarak görünmesini önlemek için bu pasaj ikinci baskıda tamamen çıkartılmıştı.

Rüya daha sonra “kardeş kurşunu, ya da trajik bir kaza”nın kurbanı olan ölünün defnedilmesi sahnesiyle devam eder.⁴² Mihran yatak odasına gidip aynaya bakar ve gördüğü şey karşısında afallar. Ölünün, kız kardeşinin kocası Bay Krikor’un aynadan kendisine baktığını görür (Mahari burada kendi babasının adını kullanır; bir rüyada olduğumuzu unutmayalım). Ölü adam konuşur:

“Hakikaten tam bir orospu çocuğusun (...) dingin bir bahar akşamında, kendi çatının altında öldürdün beni. Önceden planlanmış bir hareket miydi yoksa pis bir kaza mı? Kimin umurunda?”⁴³

Ölen baba çocuklarının eğitimi konusunda Mihran’ı görevlendirir ve şöyle devam eder:

Partizan sorunlarına dönecek olursak, besbelli partiniz aklını kaçırmış ve cahil insanlardan ibaret; bu yüzden asla zafer kazanmayacak. Tabut taşıyanlar gibi ölüleriniz ve yenilgilerinizle kendinizi yücelteceksiniz. En sevdiğiniz şarkı ölü defnedilirken söylenen ilahi; en sevdiğiniz renk siyah; en sevdiğiniz koku tütsü kokusu olacak. Hiç kimse dünyayı kinle yönetemez. (...) Çiçekler şehit düşenlerin ve şehit edilenlerin tabutlarını ve mezarlarını süslemek için yaratılmadı.⁴⁴

Mihran’ın kurgusal bir karakter olduğu açıktır, Mahari’nin dayısı Dikran değildir o. Romana özgü bir dönüşüm, tüm bir yaşamın ölümle ilgili özünü, karakterin diyalojik tarzda aktarılan rüyaları ya da hayatını özetlemesi vasıtasıyla, hayranlık verici bir şekilde yakalayabilir. Mahari’nin, babasının bir Taşnak militanı tarafından öldürüldüğünü, olaydan altmış yıl sonra ifşa etme niyetinde olmadığını herkes anlayabilir.⁴⁵ Aksine, katilin trajik karakterini yeniden kurgu-

42 Ed. A. s. 247. Bu cümle ikinci baskıda özellikle bırakılmıştı, çünkü cinayeti teyit etmek yerine belirsizliği sürdürmektedir. Mahari’nin gerçek hayatında, babasının ölümünün belirsizliği nedeniyle yas ve defin töreni imkânsızdı. Felaket, bu imkânsız yastan farksızdır. Rüya bu “gerçeklik”i düzeltir.

43 Ed. A, s. 248. Pasaj ikinci baskıda belli belirsiz ancak manidar bir şekilde değiştirilmiştir.

44 age. Bu satırlar ikinci baskıda çıkartılmıştı.

45 Baba aynı zamanda öğrencilerinin yer aldığı Nor Serunt (Yeni Nesil) “anarşist” hareketine muhtemelen karşı durmuş bir okul müdürüydü. *Hişadagaran nvirvadz* 1896-i yev 1915-i Vasburagani herosamardnerun’da (Vasporagan’ın

layarak onu özgür bırakmayı, yaptığı yanlış ve çöküşünü sonuna kadar takip etmeyi istemişti. Hatta kimsenin onu yargılayamayacağı rüyalarına bile girmek istemişti. Öldürülen baba bile onu yargılayamaz; çocuklarını katiline emanet etmiştir. Belki Mahari bir adamın, isim verecek olursak Mihran'ın, böyle bir suçu nasıl işleyebildiğini anlamaya çalışmıştı. Belki de çocukluğundan kalma saplantıya, ailesinin onu mahkûm ettiği belirsizliğe bir son verip, hayatını yeniden düzenlemek istemişti. Yirmi beş yaşındayken yazdığı otobiyografisinin ilk sayfalarında bundan bahsetmişti elbette. Ancak o zaman, yalnızca belirsizliğe dair yazmıştı. Gerçek anlamda cinayeti yazmamıştı. Ulusal kurtuluş hareketinin rolü ve önemine dair, Ermenilerin yirminci yüzyıl boyunca devam eden tartışmasıyla bağlantılandırmamıştı. En önemlisi de babasının cinayetinin, baba felaketi olduğunu henüz anlamamıştı. Bunu yapabilecek donanıma sahip değildi o zaman. Cinayet, zar zor kurgulanmış bir tutanağın tanıklık ettiği bir olaydı yalnızca hayatında.⁴⁶

1896-1915'teki Kahramanca Mücadelesinin Anı Kitabı) (Teaneck, NJ: General Society of Vasbouragan, 1945), Nor Serunt üyesi bir grup genç öğrencinin, eylemlerinden hoşlanmadığını belirten Krikor Acemyan'ı nasıl dövdüğü tesadüfi bir şekilde anlatılır. Silahını da çalmış oldukları iddia edilir. Bununla birlikte, makalenin yazarı (kendini yalnızca Arsen diye tanıtır) şöyle ekler: "Bu ceza fazlasıyla tartışmalıydı. Liderlerimiz [Taşnaklar] bunu onaylamamış ve bizi azarlamışlardı. Silahı alıp gerçek sahibine iade ettiler." (s. 40-41). Krikor Acemyan'ın öldürülmesinden bahsedilmez. *Vasburagan* kitabında (s. 248) şu kısa biyografik not vardır: "Acemyan, Krikor: Armenagan. Mıgirdiç Portugalyan'ın öğrencilerinden biri. Armenagan Partisi'nin tanınmış ve etkin bir üyesi, 1907'de bir kaza sonucu öldürüldü. Kurken Mahari adını kullanan oğlu Ermenistan'daki genç şairler kuşağına mensuptur." Ermenice metinde şöyle yazar: *badahagan vıdankov isbannıvetsav 1907-in* ["tesadüfi bir kaza sonucu 1907'de öldürüldü"], tamamen anlamsız bir ifade. Doğrusu şöyle olmalı: *badahagan kıntagov* [bir kaza kurşunuyla]. Bu ölümüne dair tek referansın bulunduğu bir tanıklık kitabında da kazara ölüm teorisinin tekrar edilmesi son derece ilginçtir. Freudyen bir dil sürçmesi sonucu, bu ölümle en çok bağlantılı cümle anlaşılamaz hale gelmiştir.

- 46 Şu ana dek sık sık değindiğim, söz konusu döneme dair en önemli iki tanıklık anlatısı da Krikor Acemyan cinayetinden bahsetmeden geçmez. Yegaryan 1908'de dönüşünden sonra Van'daki durumu şöyle tasvir eder:

İçerideki durumu öğrendiğimde yürek parçalayıcı şeyler duydum. Bunların en üzücü ve kepeze olanı, ahlaki düzeyde bir kargaşanın içine düşmüş, Nor Serunt adındaki hareketle ilgiliydi. Bunlar aklı başından gitmiş öğrencilerdi; tek amacı Ermenilerin

Mahari otobiyografik gerçekliği kurgusal bir forma aktarmaz. Tam tersine, bu gerçeklik romana yalnızca, romanın asıl meselesinin baba felaketi olması nedeniyle girebilir ve bu da içsel çatışmanın, rüyanın ve Mihran karakterinin romanın sonuna kadar uğraşmak zorunda kaldığı şiddetli çelişkinin diyalojik tekniklerle aktarılması yoluyla olur. Öldürülen baba itham veya mahkûm etmez. Katiliyle tartışmaya koyulur. Bundan böyle rüyalar yoluyla, düşmanlık beslenen hizbin tetiği çektiirdiği katilin içinde yaşayacaktır. Rüyanın yanışmasında Aram figürü, Armenagan babanın yerine geçer. İki figür birbirine karışır ve bir bakıma bir arada var olur. Biri olmadan diğeri zuhur etmez. Bu geri alınamaz, uzlaştırılmaz bölünmeye mahkûm edildik. Baba felaketine mahkûm edildik. Bir ömür, koca bir yüz yıl boyu bunu kabullenmeye zorlandık.

Okur, romanın ortalarında baba felaketini ortaya çıkartan yorumumun, romanın ilk versiyonuyla, Mahari'nin de olduğu haliyle kalmasını gerçekten istediği tek versiyonla ilişkili olduğunu fark edecektir. İkinci versiyon kabul edilemez, çünkü tam da romanın anlamını, diyalojizmi, paternal baba felaketinin açığa çıkışını ve son olarak da, "tarihin kahramansızlaştırılması"nı yok eder.

sosyal ve ahlaki hayatının temelini sarsmak olan Taşnak adındaki organizasyon tarafından yönlendiriliyorlardı. Dine, aileye, bilimsel otoriteye, kanunlara ve ahlak kurallarına karşılardı. Okullarda ayaklanma çıkarmaktan, sokakta öğretmenlerini ve müdürleri dövmekten hiç çekinmeyen bütünüyle yozlaşmış anarşistlerdi. Bu öğretmenlerden Krikor Acemyan ve Hovhannes Güloğlu'yan'ı hatırlatmak isterim. Acemyan, daha sonra onlar tarafından öldürüldü. (...) Bir Armenagan lideri ve sözü geçen bir hoca olan Krikor Acemyan'ın öldürülmesi emri verildikten sonra Taşnak Partisi, Van'daki tüm okulların idaresini ele geçirdi; Ardag Tarpinyan'ın müdürü olduğu Varak Papaz Okulu ve Yeramyany Okulu hariç [Yegaryan, *Anılar*, s. 153-54].

Hampartzum Yeramyany, Türk polisinin, birkaçı gerçekten de Nor Serunt üyesi olan öğrencilerinden şüphelendiğini anımsar. Yeramyany bu öğrencileri savunmuştur. Şöyle anlatır:

Trajik bir olay, Nor Serunt sorununu daha da karmaşıktıracaktı. Aynı hafta Krikor Acemyan vurularak öldürüldü. Birçokları bundan Nor Serunt'u sorumlu tutarken bazıları da onlarla [Nor Serunt üyeleriyle] aynı politik görüşü paylaşan kayırbiraderi tarafından kazara vurulduğunu iddia ediyordu. Hükümet resmi bir soruşturma başlattı ve Santikhtyan Okulu müdürünün odasında, zavallı Acemyan'a da düzenli olarak gönderilen Nor Serunt'un aylık yayınının birkaç sayısı bulundu. Sayılardan birinde, kovulan öğrenciler ideolojik kahramanlar ve müdürlerinin kurbanı olarak tanımlanmıştı [Huşartzan, c. 2, s. 66].

İNSANLIK ONURU KALMAMIŞ...

Diyalojizme ve çeşitli veçhelerine ek olarak (farklı bakış açıları arasındaki çatışmalar, tarafların esasen uzlaştırılmaz olduğu bir tartışmanın romana özgü sunumu, belli bir karakterin içindeki radikal çelişki), romanın aynı ölçüde önemli bir özelliği daha göze çarpar: Tarihin kahraman yaratılarak anlatılmasını reddeder. Mahari’nin eleştirmenleri bu noktaya, yalnızca buna gücenmek için dikkat çekmiştir. İsdepan Topciyan, Mahari’nin karakterlerinde “kirli tutkular, şeytani kötülükler, korkunç ahlaksızlıklar” dışında bir şey, kısacası “insanlık onuru” göremez. Bu tasvir gerçeklikle tam olarak uyuşmaktadır. “Tek” şartım, bu terimlerin her birinin, özellikle de sonuncusunun, bir ironi katsayısıyla değişikliğe uğratılması gerektiğidir. Kuşkusuz “onur,” herkes tarafından aynı şekilde görülmez. Mahari’nin karakterleri Van’ın kurtarıcıları veya özgürlük savaşçıları değildir. Diyalojik ilkeyle uyumlu olarak, 1915’teki çarpışmaların yankısını duyuyor yalnızca. Parlak savaş başarılarından hiç bahsedilmez, hiç kimse cesareti veya yiğitliğiyle öne çıkmaz. Çarpışmalar barikatlarda ve siperlerde, romandaki karakterler sonu gelmeyen tartışmalara daldıkları sırada meydana gelir. Daha da kötüsü, Ohannes Ağa yengesi Verjin’i (Kevork öldükten sonra) evine davet etmek gibi bir münasebetsizlik yapar ve yalnızca onu arzulamakla kalmaz, arzuları doğrultusunda harekete geçer. Özetle, ikiyüzlü eleştirmenlerin çok önem verdiği kutsal aile değerlerine saygısızlık eder. Mihran da Türk müdürün karısı Nana’ya duyduğu arzuyla hareket etmiştir. “Kirli tutkular” faslına dair bu kadar örnek şimdilik yeterli.

“Şeytani kötülükler” faslına gelince, bunlar önceki sayfalarda geniş çaplı anlatılmıştır: gereksiz zalimlikler, cinayetler, kardeşler arasındaki nefret, muhaliflerin bertaraf edilmesi; daha söylenecek ne var ki?⁴⁷ Söylentilere göre “ıffetsiz kadınlar”la ilişki kurduğu için yüz

47 Richard Hovannisian bu konuda şöyle yazar:

Bu hedeflere ulaşmak ve kendi halindeki halkı korumak için Taşnaktsutyun gerektiğinde savaşçı birlikler kurar, halkı silahlandırır, bir casusluk ağını devreye sokar, Ermenilerin devrimci ruhunu ortaya çıkartacak propagandalar yapar ve özellikle de rüşvet yiyen memurları, hainleri ve sömürenleri terörize etme yöntemine başvururdu.

kızartıcı bir hastalığa yakalanıp İstanbul'da hayatını kaybeden Ohannes'in diğer kardeşini de "korkunç ahlaksızlıklar" başlığı altında aktarmalıyız muhtemelen. Peki Aram'ın cinsel oynaşmalarını nasıl sınıflandıracağız? Kirli tutkulara mı, yoksa korkunç ahlaksızlıklara mı dahil etmeliyiz? Kahraman Aram, en yakın çalışma arkadaşının nişanlısını baştan çıkartır ve onun kıskançlıktan kudurmasına sebep olur. Aynı Aram, ev sahibinin karısıyla da yatağa girer, kadın da yaptığı şeyden bir pişmanlık duymaz. İçler acısı kocaysa herkesin önünde nüfuzlu kiracısıyla övünür; bahtsızlığıyla övünecek değildir, zira bu kadarı da fazla olurdu. Kirli tutkular faslına girebilecek bir diğer örnek: Dul Verjin, uzun bir süre boyunca, gerçekten de yalnızca sürülmesi gereken verimli bir topraktı. Mahari (Ohannes aracılığıyla), Van lehçesinden ifadeler kullanarak bu durumu lezzetli bir dille anlatır. Peki böyle bir şey nasıl mümkün olur? En taşralı halinde dilimiz, taşranın saf törelerini yansıtan hayalimizdeki "saf" dil olmak yerine, akıl almaz derecede erotik ifadeleri bağrında barındırmalı mıdır?

Şimdi sıra "gurur" ve "onur" faslında. Romanda tek bir kahraman figürü olmadığı doğrudur. "Gerçek" hayatta Van'ın en önemli entelektüellerinden biri, çeşitli okulların kurucusu, birkaç öğrenci nesline önderlik etmiş Hampartzum Yeramyanyan, 1913'te bölgeden "uçuş"u yüzünden Mahari'nin alaycılığının hedefidir.⁴⁸ Ailenin entelektüeli Kevork, genç zihinleri eğitmek yerine kendini içmeye vermiş, Taşnak hizbinin kirli işlerini yapmayı iş edinmiştir. Ateşli bir konuşmanın ardından kalkıp barikatlara gittiğinde, ön saflarda kahramanca çarpışarak değil, serseri bir kurşuna hedef olarak ölmüştür.⁴⁹ Acı içinde, çöküşünün farkına varan Mihran, kendini odası-

Taşnaksutyun'un benimsediği yöntemler, her ikisi de Ermeni liderleriyle yakın ilişkisi içinde olan ve ideolojik bağ kuran Rus Narodnaya Volya ve halefi Sosyalist Devrimci Parti'nin yöntemlerine benzerdi [*Armenia on the Road to Independence*, s. 17].

Hovhannisian bir dipnotla (s. 262) şunları ekler:

İdeolojik olarak Marksistlere karşı olan bu örgütler, bireylerin tarihin akışını şekillendirebileceğine ve şekillendirdiğine inanıyordu. Sonuç olarak, kötü etkisi olan insanların bertaraf edilmesi insanlığa hizmetti. Bu öncüle göre "terör" ve suikast söz konusu partilerin en önemli taktiği oldu.

48 Yeramyanyan, *Huşartzan*, c. 2, s. 194'te bu konuyu çok farklı biçimde sunar.

49 Kevork'un nasıl öldüğü ikinci baskıda radikal bir şekilde değiştirildi. Kahramanca ölmemesi, Mahari'nin eleştirmenlerince kabul edilemezdi hiç kuşkusuz.

na kapatır, ölüm korkusuyla taş kesilmiştir. Herhangi bir konuda öncülük etmekten aciz Aram da çarpışmalar süresince evde oturur. İşkhan, Türk hükümetinin kurduğu tuzağa düşüp aptalca öldürülür. Yani söylenenler doğrudur: Ortada savaş başarısı, halkın hayal gücünü ateşleyecek herhangi bir şey, gelecek nesillere örnek olmak üzere ulusal panteona terfi edebilecek tek bir karakter yoktur. Mahari'nin eserinde, kahramanlığa dair her fikrin, karakterlerin "kahramanlaştırılma"sına dair her teşebbüsün gırtlığını sıkma yönünde sistematik bir çaba vardır. Mahari, "Önsöz olarak Sonsöz"ünde, benim kullandığım ifadelerden daha ılımlı bir dille şöyle yazar:

Şu an dünyanın dört bir yanına dağılmış, şehirlerinin hasretiyle yanıp tutuşan eski *Vanetsiler*, romanımdaki büyük küçük bütün karakterleri birer aziz gibi sunmadıysam beni affetsinler. Onlar insandı ve insani olan hiçbir şey onlara yabancı değildi. Hatalarımı ve cezamı dengelemek amacıyla onların günahlarını büyük bir memnuniyetle üzerime alıyorum.⁵⁰

Belki de sonuç itibarıyla bu yalnızca bir tarz meselesidir. Bana göre, kahramanlığı yok etmeye yönelik bu çaba, sıradışı ve neredeyse benzeri görülmemiş bir çabadır. Ancak bunun, birkaç sebepten, Mahari'nin projesinin can alıcı noktası olduğunu da anlamalıyız. Öncelikle, Mahari'nin hümanizmi ("insani olan hiçbir şey onlara yabancı değildi") olarak adlandırmakta ısrar edeceğim şeyin özünü oluşturur. Aynı zamanda, liderlerini ve savaşçıları kahramanlaştırarak insanların aklını çelen egemen hizbin maskesini düşürmeyi hedefler. Ulusal partilerin gerçekten özgürlük için savaşıp savaşmadığı fikrini sorgular. Burada da ufuktaki bir ihtimal olarak felaket çok uzakta değildir. Ve son olarak, milliyetçiliklerin kısmen telafi etme yoluyla, kısmen düpedüz yalanla sürekli kılmış olduğu kahramanlaştırmanın tepkisel doğasını ele verir. Mahari'nin sansürcüleri, Franz Werfel'in satırlarında olduğu gibi Ermenileri, irade güçlerini, azınlık olarak gösterdikleri mücadeleyi, düşmana karşı kahramanca direnişlerini, toplumsal değerlerini, bağımsızlık hareketlerini yücelten bir romanı

50 Ed. A, s. 5; Ed. B, s. 10-11.

tercih ederlerdi. Bu eleştirmenler aracılığıyla, tatmin edilmemiş bir tanınma arzusunu görürüz. Bu arzuyu hınç duygusu yönünden anlayabilmek için Nietzsche'ye başvurmaya gerek yoktur. Mahari'nin insan ve yazar olarak ihtişamı, bütün bir yazar kuşağı için başlangıç noktası olan hınç psikolojisinin üstesinden gelmeyi başarmasına dayanır. Hınç duygusunun ötesine giderek, Mahari sonunda asıl olayın, baba felaketinin üstündeki perdeyi kaldırabildi. Herhangi bir kuruntuya kapılmayı şiddetle reddederek olayla ilgili hakikati ortaya çıkarabildi.

KARDEŞİN KARDEŞİ ÖLDÜRDÜĞÜ SAVAŞ...

Şimdi bu tartışmanın daha mantıklı temellerde gelişebilmesi için son bir çaba daha göstermeliyiz. *Yanan Bahçeler* epik motifleri hicivle birleştirir. İlk bakışta hiciv gibi görünür ama aynı zamanda epik bir hikâyedir de, insani, hümanist ve kahramanlık karşıtı modern bir epik. Ancak bazı kuşkular sonuna dek varlığını sürdürecektir. Olaylardan elli yıl sonra Mahari, Batılı Ermenilerin feci akıbetine dair Armenagan bakış açısını sergiler. Babası adına ve babasının temsil ettiği ve bunun bedelini pekçokları gibi canıyla ödediği "politik" yönelim adına bir anıt diker. Mahari'nin Ermenistan'daki eleştirmenlerinin muhtemelen en büyük zayıflığı, bu Armenagan geçmişi ve iki partinin (Armenagan ve Taşnaktsutyun) Van'daki korkunç ihtilafını tümüyle yok saymalarıdır. Sonuç olarak, bütün bir yüzyıl boyunca Ermeniler arasında devam eden büyük tartışmanın bu ihtilaftan kaynaklandığını görmezden gelirler. Bu tartışmayı hareketlendiren bazı sorulardan bahsetmiştik daha önce: Gerçekten bir kurtuluş hareketi miydi bu? Başka ne yapılabilirdi? Örgütlenmek, halkı eğitmek, boyun eğdirildiğinin bilincine vardırarak, o bilinci merkezi ve otoriter bir hareketle bütünlemek ve direnişe bu şekilde hazırlanmak gerekmez miydi? Öte yandan diğer tüm soruları bir kenara iten temel soru şudur: Kişi, hayati önem taşıyan bu yılların tarihini kahramanlık açısından yorumlamakta ısrarcıysa Felaket'in açıklamasını nasıl yapabilir?

Bu soruların tarihsel-politik bir nitelik taşıdığı, dolayısıyla edebi

bir eserin incelenmesinde yeri olmadığı düşünülebilir. Başka herhangi bir eserden bahsetseydik bu fikirde doğruluk payı olabilirdi ama Mahari'nin *Yanan Bahçeler*'i için bu fikir besbelli yanlıştır. Felaket'in olası açıklamasıyla ilgili başlıca soru her durumda sürüncemede kalacaktır. Ama dahası var. İşin aslı şu ki, Mahari'nin eleştirmenleri her şeyden önce tarih ve politikanın bir kenara konmasını talep ettiklerinde, çoktan taraf seçmişlerdir. Tüm bu eleştirmenler, Mahari'nin de tartışmada kendi "taraf"ını seçtiğine inanıyorlardı. Tartışmanın tarihsel kökeninden bile bihaberdirler, ama yine de Felaket'in sonrasında yaşarlar ve sonuçlarına tabidirler. Mahari'yi savunan Silva Bodosyan bile, Ermenilerin –ona göre yüzyıllardır sabit– politik özgürlük arzusuyla ilgili pek fazla konuşmadığı için Mahari'yi eleştirdiğinde bu tuzığa düşmüştür.⁵¹ Mahari böyle bir şey yapmış olsaydı, eleştirmenlerin saldırısına maruz kalmazdı: Herkes onun Ermeni halkını değil, Taşnaktsutyun'u suçladığını anlardı!⁵² Bu tür akıl yürütmeler önyargılı fikirlere dayanır. İşin aslı şu ki, tüm bu tartışma başlı başına bir propaganda savaşıdır.

Propaganda savaşı hınçla, aslında ikili bir hınçla karakterize edilir. Öncelikle Armenaganlarla vârislerinin, tüm ulusal kurumlarda üstünlüğü eline geçiren hizbe duyduğu hınç söz konusudur. Ancak bu hizbin duyduğu hıncın da tanınması gerekir, çünkü çapı ve anılığı öngörülememiş o emsalsiz faciayla tüm eylemlerinin yarıda kesildiğinin farkındadır. Mahari'nin romanı, Felaket'ten elli yıl sonra Armenaganlar anısına bir anıt dikse de, bu ikili hınca, daha genel olarak da propaganda savaşına karşı gelmeyi hedefler. Felaket sonrası roman, tamamen hakkından gelinmiş ve yok edilmiş Armenagan duruşunun başkalaşımını hayata geçirir. Burada roman belli belirsiz

51 "Mahari'nin ironisinin kaynağı budur; özgürlük özlemine, silahlı direnişe, bu direnişte rol alanların kahramanlığına karşı değildi ancak bütün bunların 'devrim' adı altında gösterilmesine karşıydı." [Bodosyan, *Kurken Mahari*, s. 165].

52 "Böylece Mahari'nin ulusal kurtuluş hareketlerini azımsadığı konusunda ısrar edenlerin bu yanlış anlamasını önlemiş olurduk; Taşnakların Ermeni halkı nezdindeki sorumluluğunun, bizzat Ermeni halkının Türk devleti nezdindeki sorumluluğuna dönüştüğüne dair böylesine büyük bir yanlış yorumlamayı önlemiş olurduk." [Bodosyan, *Kurken Mahari*, s. 166-67].

bir yas başlangıcıdır. Baba ve fikirleri için bir kabir inşa eder. Mahari'nin romanı, Felaket'in ardından ilk ciddi yas tutma girişimidir. Romanı tarif ederken ileri sürdüğümüz üç önemli öge (diyalojizm, baba felaketinin ortaya çıkışı ve tarihi kahramansızlaştırma) hınç başkalaşımını belgeler. Yalnızca zaman zaman hiciv bizi yanıltır, çünkü Armenagan entelektüellerinin (ya da Aram'ın dediği gibi "yerel diplomatlar"ın) nefret ettiği hizip olan Taşnaklara saldırır. Belki de *Yanan Bahçeler*'deki en büyük muğlaklık budur. Roman faciayı, faciayı yazmayı hedefler. Faciada bir hizip veya parti yoktur. Faciayı anlamak için yazarın propaganda savaşında bir pozisyon belirlemesi ve hicvi kullanarak "politik" bir tavrı göze alması gerekmişti. Mahari'nin başka seçeneği yoktu. Propaganda savaşının belirli bir kapsamı yoktur, ulusal hayata egemendir, sınırları çizer ve tarafları belirler, kardeş katline dayandırdığı tarih görüşünü her şeye işler. Ermenilerin üzerine çullanan Felaket'in ayrılmaz bir parçasıdır.

Felaket haddi zatında asla zuhur etmez. Yalnızca kayıtsızlık ve cehalet aracılığıyla meydana çıkar. Propaganda savaşının kardeş katli mantığı geçerli olduğu sürece Felaket gizli kalacak, vuku bulmayacak, ufkun ötesinde kalacak. Kardeşin kardeşi öldürdüğü savaşta her iki taraf da kendini özgürlük tutkusunun en asil temsilcisi olarak görür ve herkes bir çıkmazda, öldürücü bir yüzleşme içinde yaşar, başarısızlığın tarihsel sorumluluğunu "diğeri"ne yükleyerek ya da onun varoluş hakkını düpedüz inkâr ederek. 1902-08'deki tasfiyeler ve politik cinayetlerden 1967'deki şiddetli eleştirilere kadar başarısızlık her zaman ihanet olarak görülmüştür. Kardeşin kardeşi öldürdüğü savaşın, tam da Felaket'in açığa çıkmasını önleyen bir işlevi olduğu için, felaketle sonuçlanan bir yanı vardır. Ancak Felaket'in kendisi, propaganda savaşının merkezi bir konumda olduğu bu sosyal ve psikolojik yapıya sebep olur. Bununla birlikte, bu savaşta "taraflar" eşit ve birbirine denk değildir. Uzun bir süre içlerinden biri üstünlüğü ele geçirmiş ve tarihe bakışı adeta tekeline almıştır. Hınç duygusunun tekeline de diğer tarafa bırakmıştır. Bu iktidar gaspı, Mahari'nin gösterdiği baba felaketiyle kesişir. Sonuç olarak, Mahari'nin babasının öldürülmesine dair tüm anlatımlarda, olayın 1907'de Van'da

anarşist fikirler yayan Nor Serunt (Yeni Nesil) hareketiyle ilişkilendirilmesi yalnızca bir tesadüf değildir. Bu hareketin, gerek Armenagan gerekse Taşnak anı yazarları tarafından "aşırı"lıkla suçlanmış olması hayli gariptir.⁵³ Bu suçlamaların sebebi, hareketin her tür "otorite"yi, "gelenek"i ve sonuç olarak "ahlak"ı reddetmesi idi. Bu tür bir hareketin tamamen geleneksel bir toplumda ortaya çıkmasının tam bir paradoks olduğunu kabul etmeliyiz, dahası bu toplum, "otorite"nin egemen halkın elinde olduğu, tümüyle boyun eğdirilmiş bir vaziyette yaşıyordu. Özetle baba felaketi, Felaket vuku bulmadan çok önce de vardı. Mahari bir babanın, kendi babasının öldürülmesiyle bunu yeniden keşfetmekten başka bir şey yapmıyordu.⁵⁴

YERİMİZDE OLSANIZ SİZ NE YAPARDINIZ? DEĞİŞİKLİKLER...

Hakkında yürütülen korkunç karalama kampanyasının ardından Mahari, "arkadaşlar"ının öğütleri doğrultusunda, 1967'de romanında geniş kapsamlı değişiklikler yaptı. Şu an elimizde olan ikinci baskının Mahari'nin arzusuyla uyumlu olup olmadığının hiçbir garantisi yok. Kitap onun ölümünden on yıl sonra, oğlu Krikor Acemyan'ın izniyle yayımlanmıştı.⁵⁵

53 Armenak Yegharyan ve Hampartzum Yeramyan'ın Nor Serunt hareketi ile Krikor Acemyan'ın öldürülmesi arasında kurduğu ilişki, Vahan Papazyan'ın Nor Serunt ve hareketin Ekim 1906-Aralık 1907 arasındaki gazetesinden bahsederken ortaya koyduğu ikinci derecede delille desteklenir. Örgütün ideolojisini şu şekilde anlatır: "Din ve kilise gelenekleri felç edici önyargılardan ibaretti; ruhban sınıfı asalaklardan ve leş yiyicilerden oluşuyordu. Bireylere ve genel olarak yetişkinlere (ebeveynler dahil) saygı gösterme, tipik bir köle davranışı olarak kabul ediliyordu. İnsan hiçbir şekilde zapt edilmemeliydi, sınırsız özgürlüğe sahip olmalıydı. Bilimsel disiplin zorbalıktı. Geçmiş temsil eden toplumsal sınıfları ve otoriteleri yıkmalıydık." [*İm hışırtı*, c. 1, s. 486].

54 *Yanan Bahçeler*'de anarşist hareket Nor Serunt'dan bahsedilmez. Mahari'nin bu konuda hiçbir şey bilmiyor olması mümkündür.

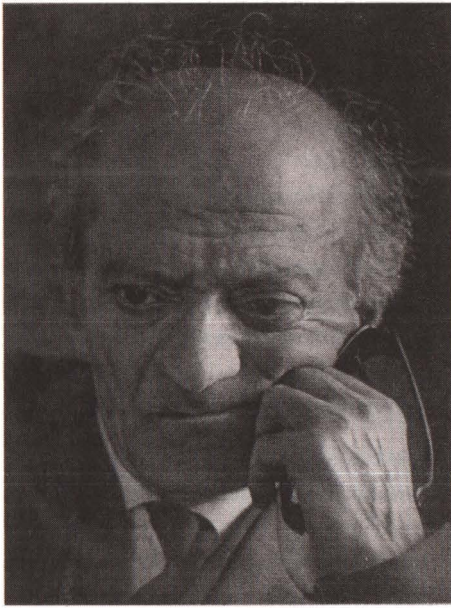
55 İkinci baskının özgünlüğünün garantisi olarak oğlunun işe dahil edilmesi talebindeki ısrarın, aslında bir şeylerin emaresi olduğunu daha en başında belirtmiştik. Neden karısı değil de oğlu? Ne de olsa Mahari'nin edebi vârisi karısıydı. Antonina Mahari'nin ikinci baskının hazırlanma sürecinde bilinçli olarak görmezden geldiği açıktır. O zaten ortalığı fazlasıyla bulandırmıştı. Bir süre önce

Mahari romanında yüzlerce değişiklik yaptı. Devrimci hareket, özellikle de Taşnaktsutyun'a dair çok acımasız ve çok sert olan her şeyi çıkartmakla işe başladı. Bunlar genellikle bir cümledeki birkaç kelimeyi kapsayan ufak çaplı dokunuşlardı. Daha sonra Felaket'in başlangıcında kurtuluş hareketinin sözde "sorumluluğu" veya "yükümlülüğü"yle ilgili her şeyi yeniden gözden geçirdi. Birkaç bölüm daha ekledi, esas olarak Van'ın kahramanca savunulması anlatısını. Kevork'un ölüm koşullarını tamamen değiştirdi. Ohannes Ağa ve yengesi arasındaki "uygunsuz" ilişkinin tüm bağlamı üzerinde değişiklik yaptı. Türk müdürün rolüne ciddi farklılıklar getirdi. Son olarak, babanın ölüm hikâyesini başka bir hikâye haline getirdi ve bana göre, metindeki en trajik ve en geniş kapsamlı değişiklik budur.

Mahari'nin arkadaşları, onun devrimci harekete karşı sert eleştirisinin kabul edilemez imalarda bulunduğunu muhtemelen açıkça belirtmişti: Uğradıkları soykırımın sorumlusu kendileriydi sanki! Romanın bütünü düşünöldüğünde en meşum, aynı zamanda da en zor soru budur herhalde. Ermeniler kendilerini savunmasalar mıydı? Örgütlenmeyi denemeyip ülkeye gizlice silah sokmasalar mıydı? Bir ulusal kurtuluş ideolojisi geliştirmeyip eylemlerini bu ideolojiye dayandırmaları mıydı? Son tahlilde, "kurtuluş hareketi" (hangi biçimde olursa olsun) ile Felaket arasındaki ilişki nedir? Romanın ikinci baskısında Mahari, Arabo aracılığıyla kışkırtma teorisini çürütür (buna göre devrimci hareket, Türklerin soykırımla ilgili planlarını kışkırtmıştı ve bu yüzden soykırımın kısmen de olsa sorumlusu olarak görölebilirdi) ve zalime karşı direniş haklı çıkarır. Bu haklı çıkarma aşikâr görünür ve tam da aşikâr olduğu için aslında yersizdir. Mahari daha önce direniş savunma ihtiyacı duymamıştı çünkü direniş fikrine asla karşı değildi.

Mahari'nin orijinal versiyonundaki temel ilkeler, bir yöntem ve felsefe olarak diyalojizm, baba felaketi söylemi ve tarihin sistematik olarak kahramansızlaştırılmasıdır. Gözden geçirilmiş baskıdaki değişikliklerin ayrıntısına girmeden, Mahari'nin kendi ilkelerinden vaz-

şahsen iletişim kurduğumda (1998) bu hipotez doğrulandı ve ikinci baskıda sunulandan farklı bir nihai metnin var olduğu gerçeği teyit edildi.

Kurken Mahari

geçtiğini, romanın metodik olarak yok edildiğini söylemekle yetinebiliriz. Mahari yeni kahramanlar yaratarak, tarihe milliyetçi bir gözle bakmayı benimseyerek, tarihi romanın tuzaklarına düşerek Van direnişini anlatmakla diyalojik ilkeye sırt çevirir ve baba felaketini siler. Olan olmuştur ve verilen zararın telafisi yoktur. Romanın asıl hikâyesi, iki versiyon arasında olanlar göz önünde bulundurulduğunda ortaya çıkar: Baba cinayetini Mahari'nin kendi eliyle sildiği yerde. Kurtuluş hareketinin kahramanca geçerliliğini ve değerini sorgulayan tüm pasajları temizlemek, sansürcüler için yeterli değildi. Mahari, kendi babasının kurban edilerek öldürülüşünü de çıkarmalıydı. Genel baskı onu belirsizlik teorisine dönmeye zorladı. Bu sınırsız taleplerin ardında, aslında Kurken Mahari'den istenen Felaket'ten, Felaket fikrinden vazgeçmesi idi.

Çeviren: Solina Silahlı

Katkıda Bulunanlar

S. PETER COWE UCLA'de Ermeni Dili ve Edebiyatı doçentidir. Kudüs'teki İbrani Üniversitesi, Chicago Üniversitesi ve Columbia Üniversitesi'nde ders vermiştir. Araştırma alanları arasında, Ermeni milliyetçiliğinin gelişimi, Ermeni lirik geleneği ve tiyatro bulunmaktadır. Dört kitap kaleme almıştır; Ermeni tiyatrosunun mevcut en eski oyununun (1668), modern Ermeni oyunları antolojisinin (1871-1992) ve Balkanlar'ın çağdaş kadın yazarlarına ait bir öykü derlemesinin ortaklaşa editörlüğünü yürütmektedir.

CLIVE FOSS Boston'daki Massachussetts Üniversitesi'nde tarih profesörüdür. Roma ve Bizans tarihi uzmanıdır. Birkaç yıl Türkiye'deki arkeolojik projelerde çalıştı, şimdilerde ise diktatörlük ve soykırım konularına odaklanıyor. Yayımlanmış eserleri arasında şunlar bulunmaktadır: *Ephesus after Antiquity*; *Survey of Medieval Castles in Anatolia* (2 cilt); *Juan and Eva Peron*; "Armenian History as Seen by Twentieth Century Turkish Historians," *Armenian Review* (1992).

NAIRY HAMPIKIAN Mısır'daki Amerikan Araştırma Merkezi ve Mısır Tarihi Eserleri Yüksek Kurulu'nun himayesindeki Züveyle Kapısı'nı (Kahire'nin 11. yüzyıla dayanan şehir kapısı) Koruma Projesi'nin müdürüdür. Ayn Şems Üniversitesi ve Kahire'deki Amerikan Üniversitesi, Roma'daki Uluslararası Kültürel Varlıkları Koruma Araştırma Merkezi (ICCROM), Erivan Devlet Üniversitesi ve UCLA'de mimarlık çalışmıştır. *Al-Salihiyya Complex through Time* ve *Architectural Activities of the Armenians in Egypt* başlıklı iki cildin hazırlık çalışmalarını yürütmektedir.

ROBERT H. HEWSEN New Jersey'deki Rowan Üniversitesi'nde fahri tarih profesörüdür ve çeşitli Amerikan ve Avrupa üniversitelerinde Ermeni tarihi hocalığı yapmıştır. Kafkasya İncelemeleri Derneği'nin kurucularındandır; *Journal for the Society for Armenian Studies*, *Revue des etudes arméniennes* ve diğer bilimsel yayınlarda makaleleri yayımlanmaktadır. Ermenistan'ın tarihi coğrafyası konusunda uzman olan Hewsen, *Tübingen Atlas of the Middle East* için bazı büyük ölçekli haritalar hazırlamış, Şiraklı Anania'ya atfedilen *Aşkharatsuyts* başlıklı coğrafya kitabını çevirmiş ve eleştirel

olarak yorumlamış, kısa süre önce de, kapsamlı bibliyografyaya sahip temel bir referans kitabı olan *Armenia: A Historical Atlas*'ı tamamlamıştır.

RICHARD G. HOVANNISIAN UCLA'de Modern Tarih Bölümü A.E.F Kürsüsü Başkanı ve bu dizinin editörüdür. Yayımlanmış eserleri *Armenia on the Road to Independence*'ı, dört ciltlik *Republic of Armenia*'yı ve Ermeni tarihi ve kültürü, Ermeni Soykırımı, Ortadoğu ve İslam alanlarında toplam on iki cildi kapsar. 1990'da Ermenistan Ulusal Bilim Akademisi'ne seçilmiştir. Erivan Devlet Üniversitesi ve Artsakh Devlet Üniversitesi'nden fahri doktoraları bulunmaktadır; ayrıca Ermeni çalışmalarının gelişimine katkısı nedeniyle Surp Mesrob Maşdots ve Movses Khorenatsi madalyalarıyla ödüllendirilmiştir.

SARKIS Y. KARAYAN Beyrut Amerikan Üniversitesi'ndendir ve California'daki Fairview Developmental Center'da uzman hekimlik yapmaktadır. Temel bilimsel çalışması, I. Dünya Savaşı öncesi Batı Ermenilerinin demografisi ve Soykırım üzerinedir. *The Extermination of Armenians in the Ottoman Empire: An Inquiry to Determine the Number of Armenians Killed in Turkey during 1915-1923, with an Index-Gazetteer of 4,000 Armenian Inhabited Places in Turkey in 1914* başlıklı kapsamlı çalışmayı hazırladı ve *Hayasdanı Sovedagan Hanrakidaran*'ın (Ermeni Sovyet Ansiklopedisi) tüm ciltlerini gözden geçirdi.

DICRAN KOUYMJIAN Fresno'daki California Devlet Üniversitesi'nde Haig and Isabel Berberian Profesörü ve Ermeni Çalışmaları Programı Direktörü'dür. Beyrut'taki Haygazyan Üniversitesi, Paris'teki Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Ulusal Enstitüsü'nde ders vermiştir. En günceli *Album of Armenian Paleography* olmak üzere Ermeni tarihi, sanat tarihi ve edebiyatı üzerine çok sayıda çalışmanın yazarıdır. Movses Khorenatsi üzerine makalelerden oluşan bir kitabı yayına hazırlamıştır.

MARC NICHANIAN Fransa'da felsefe öğretmenliği yapmış ve Ermeni edebiyatının yanı sıra Ermeni Soykırımı ya da Ağed'e (Felaket) getirilen tarihsel yorumlar ve verilen yazınsal karşılıklar konusunda sıklıkla ders vermiştir. Yayımlanmış eserleri arasında, Ermeni dilinin tarihçesi *Agēs et usages de la langue arménienne* ve Ermeni edebiyatı üzerine çok sayıda makale bulunuyor. Ermeni şiirini Fransızcaya, Alman felsefesini Ermeniceye tercüme etti. GAM adlı edebiyat ve edebiyat eleştirisi dergisinin üç cildini yayına hazırladı. *Writers of Disaster* adlı 20. yüzyıl Ermeni edebiyatını ele

alan bir kitap üzerinde çalışıyor. [Söz konusu kitap 2002'de Taderon Pr. tarafından yayımlanmıştır.]

RUBINA PEROOMIAN Doktorasını aldığı UCLA'ın, Ermeni Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde araştırma görevlisidir. UCLA'de, Glendale Community College'da ve La Verne Üniversitesi'nde Ermeni Çalışmaları dersleri vermiştir. Yayınları arasında, *Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience* ve *Ermenice, Ermeni Devrimci Federasyonu ve Bolşevikler Arasındaki İlişkiler Bağlamında Ermenistan, 1917-1921*, ortaokul ders kitabı olan *The Armenian Question*, Ermeni Soykırımı ve diaspora edebiyatı üzerine yazdığı bazı araştırma makaleleri bulunmaktadır.

JAMES R. RUSSELL Harvard Üniversitesi Ermeni Çalışmaları Maşdots Profesörü'dür. Ayrıca Columbia Üniversitesi ve Kudüs'teki İbrani Üniversitesi'nde ders verdi. Antik Ermenistan'da Zerdüştlük üzerine bir monografi yayımladı. *Revue des études arméniennes*, *Le Muséon* ve *Journal of the Society for Armenian Studies* dergilerine makaleleriyle düzenli olarak katkıda bulunmaktadır. *An Armenian Epic: The Heroes of Kasht* son kitabıdır.

ANAHIDE TER MINASSIAN Pantheon-Sorbonne Üniversitesi'nde öğretim üyesidir. Asıl çalışma alanı Ermeni devrimci hareketi olmakla birlikte, uzmanlık alanı modern tarihtir. Çok sayıda yayını arasında *La Question Arménienne*, *La République d'Arménie, 1918-1920*; *Historie Croisées: Arménie-Diaspora, 1980-1990* kitapları bulunmaktadır.

ROBERT W. THOMPSON Oxford Üniversitesi Ermeni Çalışmaları Bölümü Calouste Gulbenkian Profesörü'dür. Harvard Üniversitesi'nin ilk Maşdots Profesörü olmuş (1969-1992); Washington, DC'de bulunan Dumbarton Oaks Research Library and Collection'nin müdürlüğünü üstlenmiştir (1984-1989). Araştırmaları, Doğu Hristiyan Çalışmaları kapsamında klasik ve ortaçağ Ermeni edebiyatına odaklanmaktadır. Ermenice ve Süryanice birçok metni yayına hazırlamıştır. Giriş ve yorumlarla birlikte birtakım Ermeni tarihçileri tercüme etmiştir. 1995'te British Academy Üyeliği'ne seçilmiştir.

Harita ve Fotoğraf Listesi

HARİTALAR

Vasburagan Krallığı, 908-1021	34
Van Vilayeti, 1914	48
Van ve Bahçeleri – Aykesdan	198

FOTOĞRAFLAR ve ÇİZİMLER

Van “Kaya”sı	13
Sur içi	14
Aykesdan-Bahçeler bölgesi	14
Urartu yazıtları	30
Şamiram su kemerleri	31
Mitras’ın kayadan doğuşu	64
Leontosefalus figürü	64
Mitras’ın Boğa’yı katledişi	64
Ejderha Azraili Vahakn	65
İsa’nın göğe yükseliş gününde Van Gölü’ndeki Dzovinar	65
Mheri turn (Mihir Kapısı), Toprakkale	65
Surp Haç (Kutsal Haç), Akhtamar	110
Akhtamar’ın şeması, Bachmann’dan sonra	111
Akhtamar	112
Surp Haç ve kubbesi	112
Surp Haç: Adem ve Havva, İsa Mesih, Kral Gagik	113
Zoradir [Yanal]	116
Zoradir’in iç kısmı	116
Zoradir’in [Yanal] şeması, Bachmann’dan sonra	117
Goms’daki [Çanakdüzü] Surp Kevork	122
Surp Kevork’un batı penceresi	122
Gduts’taki Surp Hovhannes	123
Gduts’taki Surp Hovhannes, Giriş	124
Pergri’deki [Muradiye] Surp İsdepanos	125
Kandzag’taki [Gence] Surp Tovmas	125
Surp Partoğimeos ve Ana Kapı	126

Varakavank [Erek'te]	127
Varakavank'ın şeması	128
Varakavank	129
Varakavank'ın iç kısım	129
Naregavank [Yemişlik'te]	130
Ulu Kümbet, Ahlat	131
Ulu Kümbet'in şeması	132
Sekizgen Varzahan [Uğrak] Kilisesi	133
Sekizgen kilisenin şeması, Varzahan [Uğrak]	133
Mıgırdiç Khirimyan <i>Hayrig</i>	162
Karekin Sirvantzdıyants	162
<i>Ardzvi Vasburagan</i> (Vasburagan Kartalı), sayı 1, 1855	163
Vanapert - Van Kalesi	184
Semiramis'in Kalesi	185
Orta Kapı ve Tebriz Kapısı'yla genel görünüm	186
Van Kalesi	187
Kaleden Van	188
Van Harabeleri, 1915 sonrası	189
Ermeni tüccarın evi	210
Vanlı kadın	210
Harman yeri	211
Ermeni kağı arabacıları	211
<i>Aşkhadank</i> (Emek), No. 1, 1913	214
İşkhan	246
Arşag Vramyan	246
Van Valisi Cevdet Bey	246
Şadakh [Çatak] Kazası	247
Tag, Şadakh	247
Aram Manukyan	252
Armenak Yegaryan	252
Ermeni siper kazıcıları	263
Fişeklik yapanlar	263
Van savunmacıları	264
Van komutanları	264
Bombardımandan önce ve sonra Amerikan Hastanesi	265
Doktor Clarence ve Elizabeth Barrows Ussher, Aykesdan	266
Ermeni gönüllü birlikleri Van'a girerken, Mayıs 1915.	266
Kurken Mahari	329

Dizin

- A-Do 194, 203, 204, 216,
226, 241-245, 248,
255, 257, 260, 261,
267, 268, 269
- Abbas (Şah) 144
- Abbasi(ler) 90, 137
- Abdülhamit II 10, 168,
171, 196, 199, 200,
208, 209, 216, 249,
276, 314
- Abdülkadir 208
- Abu el-Mağra 91
- Abu Sahl Hamazasp 95
- Acem-Haçoyan, Garabed
251
- Acemyan, Krikor 295, 319,
320, 327
- Adana 11, 235
- Addai bkz. Tateos
- Adilcevaz bkz. Ardzge (Dat
al-Djauz)
- Adoyan, Vosdanik Manuk
216
- Agants 49
- Age 27, 35
- Agenis Dağı 27
- Agiatsi 91
- Agnuni, Y. 237
- Ağantrod 27, 35
- Aganyan, Küt 223
- Ağbalyan, Nigol 204
- Ağed bkz. Felaket
- Ağpag/Elbak [Başkale] 26,
33, 35, 43, 46, 47, 140,
180, 209, 221-223,
230, 231, 240, 245
- Ağtznik 94
- Ahlat 32, 38, 42, 92, 120,
131, 142, 144, 333
- Ahura Mazda 60, 61
- Akatankeğos 72, 80, 82
- Akhtamar 8, 15, 22, 36, 37,
40, 41, 46, 50, 52, 70,
83, 84, 90, 94, 96-101,
105-112, 119, 135,
139, 140, 142, 147-
150, 154, 173, 177,
178, 206, 226, 227,
262, 278, 279, 287
- Akhtamar Gatogigosluğu
40, 46, 50, 90, 99, 100,
149
- Akkoyunlu 8, 40, 41, 138,
141, 142
- Akyol, İbrahim Hakkı 218,
219
- Alamut 137
- Alaşgerd [Eleşkirt] 42, 169,
259
- Alayköy bkz. Alür
- Alcardi 267
- Ali Bey 208
- Ali Rıza Paşa 208
- Alper, Cengiz 277
- Alür [Alaköy] 240
- Amaduni(ler) 27, 28, 35
- Amasya 144
- Amik 38, 42, 93, 95, 99,
100
- Amircanyan, Dikran 159
- Anadolu 12, 39, 54, 55, 59,
63, 67, 87, 120, 137,
142, 200, 205, 208,
234, 235, 274, 277,
279, 280
- Ananyan, Karnig 292, 295
- Andzakh Nehri 28
- Andzakhidzor 28
- Angiolello, Giovanni 142
- Ani(li) 94-97, 139, 302
- Ankara 140
- Antranik Ozanyan (Paşa)
259, 269
- Antzevatsi(k) 27, 28, 35, 91
- Apahuni(k) 26, 35
- Ara (Güzel) 70
- Arakel Tavrijetsi 145, 146,
179
- Arame 23
- Arap(lar) 8, 26, 27, 32, 33,
38, 46, 90, 91, 92, 93,
96, 97, 103, 197, 208,
275
- Ararat 21, 24, 35, 105, 114,
154
- Arark 49, 50, 199, 249
- Aras Nehri 27, 59, 84, 138,
146
- Arcag 221, 230, 315
- Arceş [Erciş] 8, 23, 27, 32,
38, 221, 231, 240, 244
- Ardāşes 66, 276, 277
- Ardāşesyan 25, 103
- Ardaz 27, 28, 32, 35, 89,
141
- Ardzge (Adilcevaz) 8, 22,
32, 38, 42, 92, 144,
212, 221, 222, 230,
231, 240
- Ardzruni Hanedanı Tarihi
69, 74
- Ardzruni, Aşot 77, 78, 79,
80, 82, 83
- Ardzruni, Aşot-Sahak 95
- Ardzruni, Dirots 82
- Ardzruni, Gagik I 15, 61,
87, 92-94, 96, 97, 105
- Ardzruni, Hamazasp 98
- Ardzruni, Hovhannes (Pis-
kopos) 82

- Ardzruni, Krikor (Prens) 82
Ardzruni, Krikor-Terenig 71
Ardzruni, Kurken 35
Ardzruni, Kurken-Haçik 95
Ardzruni, Merujan 88
Ardzruni, Sahak 98
Ardzruni, Senekerim-Hovhannes 37, 38, 95, 99
Ardzruni, Terenig-Aşot III 99
Ardzruni, Tovma 6, 15, 35, 41, 66, 69, 70-72, 74-85, 94, 97-99, 106, 107, 135, 136, 140, 141
Ardzruni, Vahan 76
Ardzruni, Vasak 82
Ardzruni(ler) 6, 8, 15, 26, 29, 32, 33, 35, 37, 38, 40, 50, 61, 66, 69, 70, 72-77, 80-83, 85, 87-99, 103, 105-107, 119, 135, 136, 147, 156, 173, 195, 276
Ardzvaper 119
Ardzvi Vasburagan (Vasburagan Kartalı) 9, 16, 37, 151, 154-159, 163-166, 215, 223, 226
Ardzvig Darono (Daron'un Yavru Kartalı) 16, 157, 334
Aren [Göldüzü] 240
Arest Nehri 22
Argıştihinili 24
Arkina 94
Armavir 24
Armen Garo 205
Armenagan 10, 194, 207, 250, 251, 261, 281, 297, 311, 319, 320, 324-327
Arno-odn 26, 35
Arnos Dağı 26
Arperani 27, 35
Arran 92
Arşag II 88
Arşaguni(ler) 29, 88, 103
Arşarunig 91
Artsakh bkz. Karabağ
Asdğig 70, 81
Asur(lular) 7, 21-24, 73, 75, 84, 87, 88, 99, 103, 173, 174
Asuri-Keldaniler 270
Aşkhadank 213-215, 237, 242, 251, 253, 256-258
Aşkharatsuyts 26, 330
Atanan (Atalan) 240
Atropatene 15, 28, 93, 96
Atrpatunik 28
Avants 161, 196, 260
Avarayr 73, 77, 142, 334
Avedisyan, Mıgırdiç 158
Avesta 57
Ayastefanos Antlaşması 10, 164, 168, 219
Ayrarat 24, 138
Aynvoğ Aykesdanner 18, 289-295, 301, 307, 316, 324-327
Azadyan, Toros 224
Azerbaycan(lı) 33, 84
Babig yev Tornig (Dede ve Torunu) 170, 171
Babigyan, Vartan 251
Babilliler 24
Bachmann, Walter 115, 118
Badalyan, Khaçadur 219, 220, 222, 223
Bağdat 15, 33, 137, 145
Bahaeddin Şakir 237
Bahçesaray bkz. Moks
Bahri Paşa 208
Bakhtin, Mikhail 310
Bakü 205, 239, 250, 254
Balkan Savaş(lar)ı 204, 236
bantukhd 9, 155, 156, 165
Bargiri 38
Baridzori vank 120
Barsauma 77, 89
Barsbadunik 28
Barsgahayk [Persermenistanı] 35
Basil I 93
Basil II 38, 87, 95
Başkale bkz. Ağpag (Elbak)
Batlamyus (Ptolemy, İskenderiyeli) 25
Batum 205
Bayburt 219
Baycu Noyan 137
Bayezid 42, 144, 220
Bekir Sami Bey 208
Bendimahı Çayı 22
Berlin Antlaşması 10, 164
Berlin Kongresi 164, 168, 207, 218, 219
Beylaryan, Garabed 251
Biainili 7, 21, 24, 25
Binder, Henry 183
Bitlis 6, 7, 19, 33, 38, 42, 46, 91, 92, 140, 142, 143, 149, 150, 193, 194, 201, 203, 215, 218-220, 224-226, 234, 236, 238, 243, 268, 269, 287, 333, 334
Bizans 8, 15, 29, 38, 39, 71, 74, 82, 87, 88, 90, 93-96, 99, 103, 114, 136, 137, 156, 195, 274, 279, 330, 333
Bodosyan, Silva 294, 302, 310, 325
Boghossian, Sarkis 176, 182
Boğaryan, Armenak 251
Boyacıyan, Hovhannes 208
Broşyan 171
Bryce, James 233

- Buğa 91, 92
 Büyük Ermenistan 8, 75, 82, 94
 Canig 245
 Celaleddin 169
 Celaleddin Harezmsah 137
 Cemal Paşa 11
 Cengiz Han 137
 Cevdet Bey 17, 209, 240-243, 246, 248, 250, 251, 257-259, 261, 267
 Chantre, Ernest 183, 190
 Cıvaşrod 27
 Cihan Şah 100, 141, 147, 148, 177
 Coğrafya 179
 Cooper, F. C. 182
 Cormagon 137
 Cuinet, Vital 42, 44, 193, 196, 197, 202, 221
 Culfa 138, 146
 Cuneo, Paolo 37, 107, 135, 173, 175, 193, 270
 Cyril (İskenderiyeli) 89
 Çaldıran 142, 178
 Çanakdüzü bkz. Goms
 Çanakkale Boğazı (Savaşı) 234, 235
 Çarents, Yegişe 63, 299, 300
 Çatak bkz. Şadakh
 Çavuşlar bkz. Garcgan
 Çerkes 199, 202, 208, 222, 241, 243
 Çimiskes, İoannis 95
 Çoloyan, Hovsep 241
 Çölemerik (Jıgmar) 43, 222, 230, 231
 d'Armon 143
 Daron-Duruperan bkz. Muş
 Datvan bkz. Tatvan
 Davo 206, 304, 310-313
 Daykryank 26, 35
 De Fluviis 59
 Dede Korkut 67
 Demirciyan, Teotig 204, 226, 227
 Demiroğlu, Faiz 273, 274, 285
 Der-Boğosyan, Vahram 251
 Der-Mardirosyan, Hovhannes bkz. A-Do
 Der-Parsegıyan, Kevork (Vartabed) 223
 Der-Sarkisyan, Setrak (Devgants) 159
 Devgants, Yeremya Vartabed (Der-Sarkisyan) 224
 Deyrolle, Théophile 182
 Dirbaduni(k/ler) (Atrpatunik) 28, 35, 91
 Dırtad 26, 72, 76, 80, 148, 177
 Dikran 275, 277, 278
 Dikranagerd/Diyarbakır 19
 Diodorus (Sicilyalı) 25
 diyalojizm 310, 314, 315, 326, 328
 Diyarbakır (Diyarbakır, Dikranagerd) 40, 91, 144, 218, 219
 Doğu Anadolu 55, 279
 Duman, Nigol 207
 Duruperan bkz. Muş
 Dvin 76, 89, 90, 93, 94
 Dzarugyan, Antranik 300
 Dzerug bkz. Tarpinyan, Ardag
 Ebligatyan, Madteos 205, 206, 236
 Ecclesiastical History 81
 Ecmiadzin 100, 108, 115, 147, 148, 177, 178, 223, 237, 239, 261, 269
 Edessa 19
 Ehrimen 57, 60
 Eleşkirt bkz. Alaşgerd
 Elkas Mirza 143
 Erneviler 90
 Ensayatsi ailesi 28
 Enver Paşa 11, 17, 209, 237, 239, 259, 280
 Erciş bkz. Arceş
 Erebuni 24
 Ererin 120
 Eritsov, Aleksandr 224
 Erivan 24, 145, 193, 205, 224, 234, 236, 239, 268, 270, 289, 291, 292, 299-301
 Erivan Devlet Üniversitesi 292, 293, 330, 331
 Erivan Edebiyat ve Sanat Müzesi Toros Azadyan Fonu 224
 Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) bkz. Taşnaksutyun
 Ermeni Milli Anayasası (Ermeni Milleti Nizamnamesi) 167, 207
 Ermeni Platosu 39, 57, 138, 238
 Ermeni Savaşı 74
 Ermeni Sorunu 204, 215, 219, 236, 280, 285
 Ermeni Soykırımı 233, 258, 331, 332
 Erzincan 137, 138, 146, 219, 220, 277
 Erzurum 19, 42, 138, 143, 144, 194, 201, 218, 219, 220, 224, 226, 234, 236-238, 250
 Eugène Boré 180, 185
 Eusebius 88
 Evans, Helen 96
 Evliya Çelebi 42, 178, 179, 196

- Felaket (Ağed) 290, 297,
302, 307, 310, 314,
315, 316, 318, 324,
325, 326, 327, 328,
329, 331
- Fırat Nehri 11
- Frye, Northrop 53, 54
- Gabeğyan 35
- Gabidyan 28
- Galçayan, Levon 261
- Gamsaragan 91
- Garcgan (Karcikan)
[Çavuşlar] 46, 221,
230, 231
- Gargar 221, 230, 231
- Garmravank 37, 115
- Gasrikyank 26
- Gaydzak Arakel 251
- Gduts 22, 46, 118, 123,
124, 245
- Gem [Köprüler] 240
- Gence bkz. Kandzag
- Gevaş 25, 38, 46, 91, 97,
101, 140, 177, 221,
230, 231, 240 Ayrıca
bkz. Vosdan
- Gilgamuş 56
- Giragos Virabetsi 100
- Goms [Çanakdüzü] 118
- Gorcunuk 27, 35
- Gorky, Arshile bkz. Adoy-
an, Vosdanik Manuk
- Görün 74, 80
- Göldüzü bkz. Aren
- Guğanovid 27
- Gukan 25
- Gürcistan 74, 92, 142, 143,
144
- Gürciyan, Melkon 164
- Gürcü 28, 38, 78, 143, 238
- Gürcü Krallığı 137
- Gürpınar bkz. Hayots Tzor
- Gürün 280, 281
- Güzelsu bkz. Khoşap
- Ğazar Parbetsi 73, 74, 76
- Hacı Bekir 199, 249, 260
- Hagopyan, Şirin 260
- Hagbat 96
- Hakhverdiyan, Levon 293
- Hakkari 42, 43, 45, 51,
139, 180, 201-203,
220-223, 226, 229
- Halep 150, 205
- Halife Harun Reşid 90
- Halil Bey 208
- Halil Paşa 259
- Hamidiye Alayları 10, 171,
209, 284
- Hamov Hodov 166, 172
- Hamud Ağa 199, 249, 256,
257
- Hankuysner 49, 50, 197,
199, 249, 256
- Harput bkz. Kharpert
- Hasan Tahsin Bey 206,
208, 240
- Havnuni 35
- Hay Hegapokhagan
Taşnaktsutyun 10 ayrıca
bkz. Taşnaktsutyun
- Hayasdan 160
- Haygavank 49, 50, 197, 249
- Hayk 7, 21, 23
- Haykuş 169
- Hayots Tzor [Gürpınar]
230, 231, 240, 244,
250, 255
- Hayots Tzor 7, 21
- Hayrenik 164, 237
- Hell, Xavier Hommaire
de 182
- Hellert, J. J. 220
- Herodot 62
- Hetum (kral) 137
- Hincak(lar) 10, 207, 242,
250, 251, 262, 281
- Hiristiyan 43, 44, 49, 67,
76, 80, 100, 144, 167,
197, 202, 228, 238,
277
- Hiristiyan Süryaniler 44
- Hilmi Bey 237
- Hirc (Herç) 243
- Hititler 55, 67, 275, 276,
279
- Hizan 8, 38, 46, 100, 101,
140, 150
- Hocaoglu, Mehmet 283
- Hoff, Nicolai 236
- Hogts 38
- Homeros 53, 56
- Horizon 204
- Hoşuş (kraliçe) 37
- Hovannisian, Richard 321
- Hovannisyan, Sergey bkz.
Manukyan, Aram
- Hovhannes (piskopos) 82
- Hovhannes Vorotnetsi 149
- Hravirag Araradyan 154
- Hravirag Yergrin Avedyats
154
- Hripsime 92
- Hülagü 137
- Iğdır 259, 269
- Isdepanos IV. 147
- İbrahim Paşa 143
- İç Anadolu 142, 274
- İlhanlı 40, 138
- İluvank 37
- İnciciyan, Ğugas 179
- İran 9, 10, 15, 18, 28, 33,
41, 43, 47, 51, 52, 55,
57-59, 63, 69, 73, 74,
88, 90, 135, 138, 142-
145, 196, 197, 205,
233, 241, 245, 248,
254, 259, 270, 281,
283, 286
- İran Azerbaycanı 55, 241,
248, 259
- İsahakyan, Avedik 63

- İskender (Büyük) 26
İskender 140, 141, 177
İskitler 24
İsmail (Safevi) 41
İsmail Hakkı Bey 208
İstanbul (Konstantinopolis / Konstantiniye) 145, 150, 152-156, 158-161, 164, 167, 169, 223
İşkhan (Nigogayos Boğosi Mikayelyan) 207, 236, 240-243, 246, 250, 251, 261, 304, 308, 310, 312-314, 323
İşkhanyan, Rafael 292, 294
İttihat ve Terakki 11, 206, 236
İttihatçılar 237 ayrıca bkz. Jöntürkler
Jöntürk (Devrimi) 11, 206, 207, 212, 215, 233, 235-238, 261, 271
Kaç Nazar 166
Kaçperuni 8, 35, 100, 150
Kafkas Dağları 57
Kafkasya 17, 18, 51, 66, 87, 145, 224, 233, 237-239, 248, 250, 251, 254, 258, 259, 269, 270, 286, 299, 306
Kaligyan, Hrant 251
Kandzag [Gence] 118
Kangavar 27
Kanuni Sultan Süleyman 99, 143, 144
Kapadokya 38, 80, 88, 277
Kara Haç (Sev Haç) 10
Kara Yusuf 140, 177
Karabağ (Artsakh) 91, 100, 142, 207, 236, 239
Karakoç bkz. Lim
Karakoyunlu(lar) 8, 40, 41, 100, 137, 140, 141, 147, 177
Karakurum 137
Karamanlılar 142
Karduya 33
Karpas, Kemal 228
Kars 8, 94, 95, 97, 145, 220, 239
Kasparyan, Tavit 300
Kasr-ı Şirin Antlaşması 138, 145
Kavar 221, 222, 230, 231
Kayseri 72, 80, 82, 146
Kaysid 32
Kaysitler 91, 92
Kazım 208
Keldani(ler) 44, 178, 202, 204
Keri 260
Ketsan 38
Kevork V 213, 239
Kévorkian, Raymond 176, 190
Khaçadur II (Akhtamar Gatoğigosu) 50, 101
Khaldi 55
Khalkedon 82
Khanasor 312
Kharput (Harpur) 19, 54, 218-220, 234, 236
Khedinyan, Abdelmseh 99
Khurimyan, Khoren 158
Khurimyan, Migirdiç (Hayrig) 9, 16, 37, 50, 152-159, 161, 162, 164, 167-172, 183, 213, 215, 223, 224, 245, 285, 286
Khorenatsi, Movses 16, 21, 57, 70, 72-76, 81, 85, 87-89, 169, 173, 175, 180
Khoşap [Güzelsu] 221, 230, 231
Khoy 145
Khuran 81
Kıgıt 38
Kınuni 27, 35
Kilikya 19, 96, 136-138, 149, 205, 235, 236, 279, 291
Kilikya Ermeni Krallığı 96, 136, 138
Kogovit 35
Konstantin 80
Konstantin Porfirogenitos 94
Konstantiniye bkz. İstanbul
Konstantiniye Ermeni Patriklığı 153
Konstantinopolis bkz. İstanbul
Konya 39
Kosoyan, Haygaz 261
Kostanyan, Eruma 165
Kotom 94, 98
Köprülüler bkz. Gem
Kösedag 137
Krikor (Ahlatlı) 139, 177
Krikor (Bulgar) 251
Krikor Naregatsi 12, 119, 141, 161, 165
Krikor Tatevatsi 149
Krikoris II (gatoğigos) 100
Krikoryan, Seyran 292
Kristeva, Julia 310
Kubilay 137
Kudüs 84, 150, 170
Laurens, Jules 182
Layard, Austen 180, 182
Lehmann-Haupt, Carl Friedrich 183
Lim [Karakoç] 22, 46, 47, 223, 245
Lori 95, 138
Lynch, H. F. B. 21, 110, 176, 183, 193, 196, 197, 203, 213

- Mahari, Antonina 290-292, 294, 295, 327
- Mahari, Kurken 18, 19, 289 ve devamı
- Mahmud Hayri Paşa 208
- Mahmudi 221, 223, 230, 231
- Makkabiler 78
- Maku 27, 141
- Malatya 220
- Malazgirt bkz. Manazgerd
- Malumyan, Khaçadur 237
- Mamigonyan, Vartan 73, 74, 76
- Mamigonyanlar 29, 90, 91
- Mamuret-ül Hamid bkz. Khoşap
- Manana 161, 165, 172
- Manaseryan, Mihran 303, 308, 312, 316
- Manazgerd [Malazgirt] 26, 32, 38, 39, 91, 95, 219, 269, 274, 333
- Manuel 36, 98, 106
- Manukyan, Aram (Sergey Hovhannisyan) 17, 207, 236, 239, 242, 243, 250, 251, 252, 255, 260, 268, 270, 303-306, 308-313, 317, 320, 322, 323, 326
- Manukyan, Hmayag 251
- Manzigerd bkz. Manazgerd
- Marand bkz. Pakaran
- Maraş 144
- Mardin 140
- Markianos 82
- Marmet [Topaktaş] 245
- Marmet Nehri 27
- Martasdan (Medlerin yurdu) 28, 28, 35
- Martbedagan 27, 28
- Masis Dağı 84
- Maşdots 74, 80, 331, 332
- Maşdots'un Hayatı 74
- Mayevski, Vladimir 224-226
- McCarthy, Justin 45, 225, 229
- Medler 275, 276
- Medznunik Prensliği 27
- Medzopetsi, Tovma 41, 136, 140, 141
- Meğu (Arı) 156
- Mehmet Sadık 225
- Mehnunik (Medznunik) Prensliği 27
- Menua 24
- Mher Kapısı bkz. Mheri turn
- Mheri turn (Mher/ Mihr / Mitra Kapısı) 61, 197
- Mikhitaryan, Onnik 194, 239, 251, 305
- Minasyan, Mikayel 259
- Mirakhoryan, Manuel 227
- Mirzakhanyan, Mihrtad 261
- Mithras 59
- Mithridates 59
- Mitutyun yev Pergutyun (Birlik ve Kurtuluş) 10
- Moğol(lar) 8, 16, 40, 103, 135, 137-139, 149, 177, 179
- Moks [Bahçesaray] 32, 35, 40, 77, 100, 120, 212, 221, 230, 231
- Morgenthau, Henry 271
- Muhammet (Sâci Kralı) 93
- Muhammet Peygamber 54
- Muktedir (halife) 33
- Muradiye bkz. Pergri
- Muratsan 171
- Musa Dağı 11, 217
- Muş ibn Zurara 91
- Musul 140, 141, 144, 145, 193, 208
- Mustain (halife) 93
- Muş (Daron) 19, 27, 35, 39, 91, 92, 95, 141, 157, 165, 166, 219, 250
- Muş Ovası 57, 333
- Muşeg (Ardzruni piskoposu) 73
- Muşeg (Isbarabed) 90
- Muşeg (Kral) 95
- Müller-Simonis, Paul 30, 183, 193, 196
- Münip Efendi 240
- Müslüman 18, 32, 35, 39, 44, 78, 80, 84, 85, 93, 94, 100, 135, 137, 148-150, 178, 196, 197, 199, 202, 203, 222, 228, 236, 238, 240, 248, 249, 255, 260, 282-284, 286
- Mutemid (halife) 93
- Mütevekkil (halife) 92
- Nahçıvan 27, 32, 93
- Nalbandyan, Mikayel 171
- Nareg [Yemişlik] 37
- Naregavank 119
- Nasturi 44, 45, 77, 89, 178, 202, 204, 222, 240
- Natanyan, Boğos 158
- Nayiri 7, 21, 23
- Nekh Masik bkz. Süphan
- Nemrut Dağı 103
- Nergaryan, Harutyun 261
- Nergaryan, Yeznig (vartabed) 241
- Nerses Aşdaragetsi 223
- Nerses Pakrevandatsi (gatoğigos) 89
- Nerses Şnorhali (Aziz) 60
- Nisibis [Nusaybin] 89
- Nor Serunt 318, 319, 320, 327
- Noraşen 49, 50, 199, 249
- Norduz [Topyıldız] 221, 223, 230, 231
- Nusaybin bkz. Nisibis

- Orbeli, Hovsep 97, 98
 Orbelyan, Isdepanos 75
 Ormanyan, Magakya 40, 42, 44, 227
 Orontid bkz. Yervantuni
 Osmanlı Devleti 138, 271, 280
 Osmanlı İmparatorluğu 144
 Osmanlı Türkleri 42, 135, 142, 143, 149, 178
 Ozanyan, Antranik bkz. Antranik Ozanyan
 Ömer Bey 245
 Ömer Naci 237
 Paboudjian, Paul 176, 190
 Pakaran (Marand) 28, 94
 Pakraduni, Abas I 94
 Pakraduni, Aşot (nakharar) 92
 Pakraduni, Aşot I 92, 93
 Pakraduni, Aşot III 94
 Pakraduni, Aşot IV 95
 Pakraduni, Aşot Msager 91
 Pakraduni, Aşot Yergat 93
 Pakraduni, Gagik I 96
 Pakraduni, Gagik II 95
 Pakraduni, Gagik-Abas (Kars kralı) 97
 Pakraduni, Hovhannes-Simpat 95
 Pakraduni, Kurken (Lori kralı) 95
 Pakraduni, Pakrat 91, 92
 Pakraduni, Simpat 92, 137, 147
 Pakraduni, Simpat I 93
 Pakraduni, Simpat II 94
 Pakraduni, Şabuh 93
 Pakraduni(ler) 8, 15, 28, 29 33, 35, 39, 75, 76, 87-96, 279
 Pakrevant 90
 Papazyan, Mesrob 158
 Papazyan, Tavit 251
 Papazyan, Vahan 327
 Parilovid 27, 35
 Parseğ (Gatogigos) 99
 Partlar 275, 278
 Partsr [Yüksek] Hayk 144
 Pasen [Pasinler] 144
 Pastırmacıyan, Karekin bkz. Armen Garo
 Paşalyan, Levon 164
 Pavistos Püzant 88
 Pelu/Pili 240
 Pergri [Muradiye] 32, 38, 91, 94, 109, 118, 125, 141, 177, 221, 223, 230, 231, 244, 245, 259, 269
 Pıznuni(k) 22, 26
 Pıznunik Gölü 22
 Pirgalemyan, Ğevont 159
 Pokr Mıhr (Pokr Mher) 59
 Portukalyan, Mıgırdıç 10, 213, 281
 Prometheus 57, 63
 Ptolemy bkz. Batlamyus
 Püzantaran 69, 72, 73, 78, 81
 Raffi 166, 168, 171
 Ramgavar(lar) 194, 215, 242, 251
 Ruşdunik (Gölü / Prensliği) 22, 26, 29, 35, 38, 91, 100
 Romanlar 44, 45, 222, 233
 Rostom (Isdepan Zoryan) 237
 Rus-Türk Savaşı 224, 297
 Sâci 15, 93
 Safevi 8, 41, 42, 138, 142, 179
 Safrastyan, Arpiar 251
 Saint-Martin, Jean-Antoine 180
 Samarra 92
 Samuel (Anili) 139
 Sanasar 12, 58, 61
 Sanasaryan 49
 Sanatrük 81
 Saray 222, 244
 Saray Kapısı 195, 196
 Sardarabad 270
 Sarıkamış Harekâtı 240, 259
 Sarkisyan, Tavit 261
 Sasaniler 275, 278
 Sasna Dırrer (Sasun'un Yigitleri) 12, 61
 Sasun 10, 12, 53, 58, 61-63, 66, 92, 224, 286, 334
 Satenik 66, 70, 81, 83, 302
 Schultz, Friedrich Eduard 180
 Schwartz, Martin 62
 Sefedinyan 90, 99, 100, 101, 147
 Selçuklu(lar) 8, 15, 39, 40, 120, 121, 137, 196
 Seleukoslar 278
 Selim 142, 178
 Semerciyan, Gabriel 251
 Semerkand 139
 Semiramis bkz. Şamiram
 Senekerim 61, 73
 Senekerim-Hovhannes 37, 38, 95, 99
 Sepastia bkz. Sivas
 Sepeos 74
 Sevag, Baruyr 292
 Şğert bkz. Siirt
 Simpat I. 93
 Simpat II. 94
 Sırvantzdıyants, Karekin 16, 61, 151, 157-159, 161, 162, 164-172, 227
 Siamanto ile Keje Zare 165
 Siirt (Şğert) 220
 Sinan (Mimar) 196

- Sipan bkz. Süphan
 Siran 46
 Sis (Kozan) 147
 Sis Gatogigosluğu 100
 Sivas (Sepastia) 19, 39, 136
 Solakzade 143
 Sonyel, Salahi 281, 282
 Soradır bkz. Zoradır
 Southgate, Horatio (Papaz) 181
 Spordoni 258
 Sultan Bayezid 140
 Suriye 80, 137, 242
 Surp Asdvadzadzin 67, 109
 Surp Bogos 50, 196
 Surp Diramayr 49, 196
 Surp Dziravor 50, 196
 Surp Eçmiadzin 108, 115
 Surp Haç Kilisesi 15, 36, 50, 96, 98, 105-109, 115, 206
 Surp Hovhannes 118
 Surp Hripsime 119
 Surp İsepanos 118
 Surp Kevork 118
 Surp Krikor 82
 Surp Krikor Lusavoriç (Aziz Aydınlatıcı Krikor) 72, 80, 81, 88, 89, 119, 178
 Surp Nişan 50, 115, 196
 Surp Partoğimeos Günü Katliamı 244
 Surp Partoğimeos Manastırı 47, 223
 Surp Sahak 50, 120, 196
 Surp Sion 36
 Surp Sopi (Azize Sofya) 37
 Surp Tovmas 118
 Surp Vartan 49, 190
 Süleyman Sabri 275, 276
 Sünik 28, 32, 71, 75, 90, 94, 100, 138
 Süniler 29, 91, 93
 Süphan (Nekh Masik, Sipan) 22, 103, 165
 Şadakh [Çatak] 59, 101, 212, 221, 230, 231, 240, 241, 247
 Şah İsmail 178
 Şah-ı Armen (Ermenistan Kralı) 39
 Şahbağı [Beyüzümü] 63
 Şahinyan, Krikor 294
 Şahinyan, Sarkis 261
 Şahruh 41, 140
 Şamiram (Semiramis) 24, 25, 31, 70, 194, 199, 249
 Şamiramagerd 24, 25
 Şebinkarahisar 11
 Şeddadiler 94
 Şehname 63
 Şerif Bey 267
 Şeybaniler 91, 92
 Şirag 91
 Şiraz, Hovhannes 166
 Şiroyan, Khaçadur II. 101
 Şiroyan, Vahram 251
 Şirvan 142, 145
 Şomoh 46
 Tahir Paşa 208
 Tahmasb (Şah) 143, 144
 Tahsin Bey 206, 240
 Talat (Paşa) 11, 237, 239, 240, 241, 243, 280
 Talay, Aydın 273, 278, 279, 285-287
 Tanzimat 208, 219
 Tarpinyan, Ardag (Dzerug) 227
 Taskhurantsi 74
 Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) 10, 194, 204, 206, 207, 212, 215, 234-239, 241, 242, 250, 251, 253, 261, 262, 281, 294, 297, 298, 304-306, 311, 312, 316, 318, 320-322, 324, 325, 327, 328
 Tateos (Addai, Taddeus, Yahuda) 80, 81
 Tatevatsi, Kirkor 100
 Tatvan 42, 93
 Tavit (Sasunlu) 92, 165, 197
 Tebriz 40, 142, 145, 178, 182, 186, 193, 195, 196, 250, 254, 259, 262, 267, 268
 Teişeba bkz. Teşup
 Tekeyan, Vahan 67
 Terenig 166
 Terlemezyan, Panos 158, 251, 254
 Teşkilat-ı Mahsusa 238
 Teşup (Teişeba) 55, 66
 Texier, Charles 181-183, 186
 Thierry, Jean-Michel 103, 108, 115, 118
 Tılgadıntsi, Harutyun 164
 Tiflis 137, 194, 239, 268
 Timar 46, 221, 222, 230, 231, 240, 241, 245
 Timur(lenk) 8, 16, 41, 139, 140, 149, 173, 176, 179
 Timurlu 137
 Tokhmakhyan, Arsen 159, 167
 Tokyan 22
 Topaktaş bkz. Marmet
 Topciyan, İsepan 295, 321
 Toprakale 49, 61, 65, 199, 249
 Topyıldız bkz. Norduz
 Toramanyan, Toros 108
 Tornigyan, Tavit 99
 Toros Ahpar 170
 Toros Ahpar Hayasdani campört (Kardeş Toros Ermenistan Yolcusu) 170, 172

- Toroslar 138
Tosp bkz. Tuşpa
Totovents, Vahan 297
Toynbee, Arnold 233
Trabzon 38, 215, 236
Troşag (Bayrak) 237
Truni 29, 35
Tsipan 22
Tumanyan, Hovhannes 166
Tuşpa (Tosp) 23, 54
Tüm Ermeniler Gatogigosu
40, 147, 154, 177

Ubicini, Abdolonyme 218
Uğrak bkz. Varzahan
Ullikummi 55
Ullikummi Şarkısı 55
Ulm 240
Uratu 7, 12, 21, 24, 26,
30, 54, 55, 57, 58, 61,
69, 103, 173, 194, 275,
276
Uras, Esat 282, 283
Urfa 11, 19, 80
Urmiye 28, 141, 270
Urpatakırk 67
Ussher, Clarence 266, 308
Ussher, Elizabeth Barrows
266
Uthmaniler 91
Uzun Hasan 41, 141, 142

Vağarşag 73
Vahakn 12, 57, 58, 59, 65,
66, 225
Vahevuni 35
Van Gölü 12, 21-23, 27,
29, 32, 37, 39, 40, 46,
47, 57, 58, 61, 65, 66,
71, 77, 91, 92, 103,
137, 138, 141-143,
146, 147, 150, 156,
165, 173, 180, 193,
221, 223, 240, 249,
254, 269

Van-Tosp 24, 156, 215,
221, 223, 251
Vankuj 169
Varak 8, 9, 36, 37, 39, 50,
84, 93, 103, 141, 146,
149, 156-159, 213,
215, 244, 245, 248,
260, 320
Varajuni 35
Varjabedian, Nerses 169
Vartanants 26, 29, 82
Vartanyan, Sergei 135, 176
Varzahan [Uğrak] 121, 133
Vorotnetsi, Hovhannes 149
Vosdan 25, 36, 38, 42, 91,
97, 140, 141, 148, 177
Vramyan (Onnig Tertsak-
yan) 212
Vramyan, Arşag 237, 246

Werfel, Franz 323
Williams (Britanya konsolo-
su) 281

Yahuda bkz. Tateos
Yahudi(ler) 25, 69, 76, 78,
87, 88, 99, 202, 204,
222
Yakubi(ler) 45, 203, 204
Yanal bkz. Zoradir
Yanan Bahçeler bkz. *Aynvoğ*
Aykesdamner
Yavuz Sultan Selim 142
Yegaryan, Armenag 17,
251, 252, 254, 304-
306, 311, 315, 319,
320, 327
Yemişlik bkz. Nareg
Yeni Culfa 138, 146, 150
Yeramyas Okulu 213, 261,
320
Yeramyas, Hampartsum
195, 221, 311, 320,
322, 327
Yerazgavors 94

Yeremyan, Isdepan 26
Yerevark 26
Yervantuni (Orontid) 26,
29, 103
Yervantunik 25, 27
Yezdin 139
Yezidi 44, 202, 203, 212,
222
Yeznig Gogpatsi 57
Yunan(lar) 25, 39, 55, 59,
74, 84, 88, 275, 279
Yusuf (Emir) 33, 78, 84,
85, 93, 94, 96, 140,
177

Zakarya (Gatogigos) 100,
112, 116, 125, 147,
148, 177
Zarehavan 35
Zarezecki 215
Zem Zem Mağarası bkz.
Mheri turn
Zerdüşt 57, 59, 67
Zeytun 158
Ziya Bey 245
Zoradir (Soradir) [Yanal]
108, 115-119
Zoryan Isdepan bkz. Ros-
tom
Zurari 94
Zuraridler [Zurari?] 91

Թարիհի քենթեր վե էրմենիլեր
Վան

Tarihi Kentler ve Ermeniler
Van

Պատմական քաղաքներն ու հայերը
Վան (Վասպուրական)

Historic Cities and the Armenians
Van (Vaspurakan)

Ռիչըրդ Կ. Յովհաննիսեան (խմբագիր)

Richard G. Hovannisian (editor)

ուսումնասիրություն

study

Թրքերեն

Turkish

Նոյեմբեր 2016, Ստանպուլ

November 2016, Istanbul

Milattan yüzyıllar önce burada, Nayiri ülkesinde, Asur İmparatorluğu ile rekabet eden Urartu ya da Biainili (Van) Krallığı doğdu. Yine burada, heybetli dağların ve pırıl pırıl suların oluşturduğu bu doğal ortamda, destansı Hayk'ın soyundan gelen Ermeni halkı, komşularıyla etkileşim içinde 1915'e dek var oldu. Çiftçiler türlü tahıllar ve lezzetli meyveler veren toprağı sürdüler; kadınlar, zarif danteller ve ipekli kumaşlar işlediler; mimarlar görkemli kiliselerin planlarını tasarladılar.

Ünlü tarihçi Richard G. Hovannisian tarafından derlenen 14 ciltlik Tarihî Kentler ve Ermeniler dizisinin ikinci kitabı olan *Van*, Anadolu'nun çok katmanlı tarihini anlamamıza yardımcı oluyor. Türkiye'de hâkim olan tektipçi tarih anlayışına alternatif oluşturmak için verilen fikir mücadelesine katkı sağlaması dileğiyle.

Dizinin diğer kitapları: Bitlis ve Muş (Eylül 2016) - Harput - Erzurum Sivas - Diyarbakır ve Urfa - Kilikya - Karadeniz - İstanbul - Kars ve Ani İzmir Kayseri ve Kapadokya - Küçük Asya - Musa Dağ

ISBN 9786055753757

9 786055 753757

